

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/364821821>

IV BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARI AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN QURULUŞUNUN 100-CÜ İLİNDƏ TÜRKiYƏ-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİ SİMPOZİUMU MATERIALLARI

Conference Paper · October 2022

CITATIONS

0

READS

230

2 authors, including:

Aytən Səlimova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. Azerbaijan University of Architecture and Construction

70 PUBLICATIONS 0 CITATIONS

SEE PROFILE

IV BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ
AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN
QURULUŞUNUN 100-CÜ İLİNDƏ
TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN
ƏLAQƏLƏRİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

25-27.10.2018 | Amasiya, Türkiyə

Hazırlayanlar:

Dr. Fariz XƏLİLLİ
Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Prof. Dr. Hikmet ATİK
Dr. Metin HAKVERDİOĞLU

IV. ULUSLARARASI HAMZA NİĞÂRÎ AZERBAIJAN CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNUN 100. YILINDA TÜRKİYE AZERBAIJAN İLİŞKİLERİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİLERİ

25-27.10.2018 | Amasya, Türkiye

Editörler

Dr. Fariz HALİLLİ
Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Prof. Dr. Hikmet ATİK
Dr. Metin HAKVERDİOĞLU

İÇİNDEKİLER

<i>Sunuş</i>	11
<i>Dos.Dr. Tünzalə Yusifova, Dr. Fariz Xəlilli - Şamaxının orta əsr təhsil tarixi</i>	13
<i>Hacı Siracəddin Babaoğlu - Mir Həmzə Seyid Nigari haqqında</i>	18
<i>Dr. Nəzakət Məmmədli - Mir Həmzə Seyyid Nigarinin “ Həştbehiştnamə” əsəri</i>	22
<i>Dr. Andrea Macchia, Dr. Mauro Francesco La Russa, Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Həbibə Əliyeva, Laura Rivaroli, Romana Albini, Şəhla Xəlilli, Günel Əliyeva, Tofiqə Cəfərli, Fərid Ağalarov - İtaliya və Azərbaycan bərpacılarının əməkdaşlığı: Şeyx Dursun türbəsinin konservasiya və konsolidasiyası layihəsi</i>	28
<i>Elnur Aliyev, Fatma Ağajanova - The Need for Accessible Library (Research Of Established Practice of Library Services delivered to Azerbaijani speaking population of Georgia)</i>	34
<i>Aşıq Səlcuq Şəhbəzi, Aşıq Arif Həmid - İran Aşıqlar Birliyinin yaradılması və fəaliyyəti</i>	44
<i>Prof. Dr. M. Fatih Köksal - Şirvanlı Həlîmî'nin (XVI. Yüzyıl) Hünər Dolu bir Manzumesi</i>	48
<i>Prof. Dr. Hikmet Atik - Hamza Nigârî Divânı 'nda Kerbelâ</i>	53
<i>Prof.Dr. Mustafa Yıldırım - Hamza Nigari 'de Güzellik Kavramı / Estetik Algı</i>	59
<i>Dr. Kürşat Efe - Hamza Nigârî Divanında Deyimler</i>	71
<i>Doç. Dr. Hicabi Gülgen - Evliya Çelebi Seyahatnamesi 'nde Şirvan Eyaleti Mimari Eserlerinin tasviri</i>	83
<i>Dr. Aytekin Şenzeybek - Hamza Nigari 'nin Farklı İslam Yorumlarına Yaklaşımı</i>	89

İÇİNDEKİLER

<i>Dr. Metin Hakverdioğlu - Hümâ-yi 'Arş adlı Mir Hamza Nigarî Menakip-nâmesi'ndeki Şiirler</i>	<i>100</i>
<i>Reyhana Salimova - Füzuli ve Nigari'nin "Usanmaz mı" Gazellerinin Karşılaştırmalı Tahlili Üzerine</i>	<i>136</i>
<i>Prof.Dr. Şikar Qasimov, Flora Qasimova - Türk xalqlarının azadlıq mücadiləsində Azərbaycanlıların iqtisadi, siyasi və hərbi köməyi</i>	<i>142</i>
<i>Əlhəddin Paşayev - Azərbaycan ədəbiyyatında əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi (ümumi baxış)</i>	<i>148</i>
<i>Azim Mehdiyev - Bakü'nün eski məscitləri</i>	<i>154</i>
<i>Firdövs İsgərov - Dərbənd Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı</i>	<i>163</i>
<i>Dos. Dr. Flora Namazova - İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında sözün gücü</i>	<i>166</i>
<i>Dos. Dr. Zənfəraz Əzizova, Dr. Abbasova Gülnarə - Milli kimliyin formalaşdırılmasında dil amili</i>	<i>173</i>
<i>Dr. Rəhilə Məmmədova - Onun inkişafı üçün bir vasitədir</i>	<i>179</i>
<i>Dr. Yeganə Hüseynova - Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində tarixi şəxsiyyətlər</i>	<i>184</i>
<i>Dr. Elmira Abasova - Musiqi ilə poeziyanın vəhdətində fəlsəfi təzahürlər</i>	<i>192</i>
<i>Dos.Dr. Sönməz Abbaslı - Qarabağda toy adətləri</i>	<i>198</i>
<i>Dr. Samirə Əliyeva - Aşıq Paşa və onun "Qəribnamə" əsərinin Bakı əlyazma nüsxəsi</i>	<i>210</i>
<i>Təranə Abdullayeva - Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin hekayələri publisistikasının davamı kimi</i>	<i>217</i>

İÇİNDEKİLER

<i>Şəhla Xəlilli - Əlaəddin Sabit Bəsnəvinin “Ədhəm və Hüma” məsnəvisinin tekstoloji təhlili</i>	224
<i>Dr. Firidə Mustafayeva, Mətanət Rəhimova - Qəlblərin sultanı Əhməd Yəsəvi ideyalarında dini mənəvi dəyərlər</i>	229
<i>Fəridə Mirişova - Şirvan bölgəsinin musiqi folkloru (aşık sənəti)</i>	234
<i>Asif Seyidov (Cəlaloğlu) - Seyid Mir Həməzə Nigari və Azərbaycanlıların köç səbəbləri</i>	241
<i>Prof.Dr. Kübra Əliyeva - Azərbaycan incəsənətində yeni üslub xüsusiyyətlərinin yaranmasında sufizmin rolu</i>	244
<i>Prof.Dr. Qafar Cəbiyev, Dr. Fəriz Xəlilli, Dr. Elmira Abbasova, Vüsal Həsənov - Xalqların Böyük Köçü yolu üzərində Gəgəli Yaylağı nekropolu</i>	257
<i>Dr. Kəmalə Pənahova - İslam mistisizmi: sufilik</i>	265
<i>Dos.Dr. Gülnarə Səfərova - Təsəvvüf fəlsəfəsində sufi qadınlar (erkən dövr): (tarixşünaslıq aspekti)</i>	268
<i>Dos.Dr. Məhbubə Qurbanova - Mir Həməzə Seyid Nigarinin əsərlərində xitablar</i>	271
<i>Doç.Dr. Sevinc Abbasova - Doğu kadının emansipasiyası Nahçıvan Özerk Cümhuriyeti deneyimi</i>	278
<i>Dr. Ayten Salimova, Azim Mehdiyev - Azərbaycan'da sufi hücreleri</i>	285
<i>Sahibə Paşayeva - Mir Həməzə Seyid Nigarinin təriqət lirikasında xalq poeziyasına münasibət</i>	291
<i>Sənubər Şükürova - Azərbaycan dilinin dialekt sistemində Şamaxı şivələrinin yeri</i>	297

İÇİNDEKİLER

<i>Sonaxanim İmamova - Azərbaycanın milli istiqlal uğrunda mübarizə tarixində "Müsavat" partiyasının yeri</i>	<i>303</i>
<i>Doç.Dr. Habibe Aliyeva - Türk-islam dünyasına gönül veren Hacı Zeynalabidin Tağıyev</i>	<i>309</i>
<i>Doç. Dr. Afaq Yusifli - Mir Həmzə Seyyid Nigarinin şeirlərində kamil insan axtarışı</i>	<i>318</i>
<i>Dos.Dr. Əkrəm Hüseynzadə - Oğuznamələrdə qədim adlar və onların metodoloji əsasları</i>	<i>323</i>
<i>Dos.Dr. Mayıl Alıcanov, Dr. Təranə Əkbəri - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasəti (1918-1920-ci illər)</i>	<i>329</i>
<i>Qahirə Şahbazova, Dilarə Rüstəмова - Nəsirəddin Tusi ideyalarında təlim-tərbiyə və tədris</i>	<i>335</i>
<i>Dos.Dr. Zərifə Cavadova - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qızların təhsili</i>	<i>342</i>
<i>Şelale Ana Hümətli - Cümhuriyyətin İstanbul elçisi – böyük türk oğlu, Azərbaycanşinas alim Yusuf bəy Vəzirov</i>	<i>348</i>
<i>Dr. Fəriz Xəlilli, Təranə Yusifova - Girdiman bələdçi klubunun mədəni irs araşdırmaları: İsmayılının tarixi məkanları və turizm imkanları</i>	<i>354</i>
<i>Dr. Banovsha Rzayeva - Ululu Kerim'in yaradıcılığına ait həyatı gerçəkliklərin aksi</i>	<i>364</i>

ONUR KURULU

Prof. Dr. Metin ORBAY Amasya Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Cafer CAFEROV Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. M. Fatih KÖKSAL Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dekanı

DÜZENLEME KURULU

TÜRKİYE

Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Mücahit KAÇAR Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Metin HAKVERDİOĞLU Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KUŞDEMİR Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Arş. Gör. Mevlüt İLHAN Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Arş. Gör. Ömer GÜVEN Amasya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Atilla YAPRAK Azerbaycan Türkleri Kültür Sanat ve Dayanışma Derneği

AZERBAIJAN

Yrd. Doç. Dr. Fariz HALİLİ Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği
Orhan GEMBEROV Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği
Ruslan ADGÖZELOV, Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek
Ayten NAMAZOVA Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği
Nergiz QARAYEVA Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği
Tofige CEFERLİ Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği
Vüsal HESENOV Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Araştırılmasına Destek
Ayşen ZEYNALLI Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği
Gülşen HÜSEYNOVA Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği
Şölə BAYRAMOVA Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği
Aida MALİKOVA Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği
Anar HEBİBOV Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği
Rafael CELİLOV Azerbaycan, MİRAS Kültürel Mirasın Araştırılmasına Destek Derneği

BİLİM KURULU

Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM, Türkiye
Prof. Dr. Hikmet ATİK, Türkiye
Prof. Dr. Kemal POLAT, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE, Türkiye
Prof. Dr. Şuayip ÖZDEMİR, Türkiye
Prof.Dr. Veli ALİYEV, Azerbaycan
Prof.Dr. Kübra ALİYEVA, Azerbaycan
Prof.Dr. Cafer GİYASİ, Azerbaycan
Prof.Dr. Gafar CEBİYEV, Azerbaycan
Prof.Dr. Minehanım Nuriyeva-TEKLELİ, Azerbaycan
Prof.Dr. Şikar GASIMIOV, Azerbaycan
Prof.Dr. Luigi SCRINZI, İtalya

IV BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN
QURULUŞUNUN 100-CÜ İLİNDƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİ SİMPOZİUMU

Prof. Dr. Jaloliddin MİRZO, Özbəkistan
Prof.Dr. Rubin ZEMON, Makedonya
Prof.Dr. Zoran MATEVSKİ, Makedonya
Prof. Dr. Ergin JABLE, Kosova
Prof. Dr. Mücahit KAÇAR, Türkiyə
Doç. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU, Türkiyə
Doç. Dr. Tünzale YUSİFOVA, Şamahı, Azərbaycan
Doç. Dr. Mayıl ALICANOV, Şamahı, Azərbaycan
Doç.Dr. Andrea MACCHİA Roma, İtalya
Doç.Dr. Habiba ALİYEVA Bakü, Azərbaycan
Doç.Dr. Könul HACIYEVA Bakü, Azərbaycan
Doç.Dr. Gulnara SEFEROVA Bakü, Azərbaycan
Doç.Dr. Kemale PANAHOVA Bakü, Azərbaycan
Doç.Dr. Melahet BABAYEVA Bakü, Azərbaycan
Dr. Metin HAKVERDİOĞLU, Türkiyə
Dr. Kürşat EFE, Türkiyə
Dr. Orhan Fatih KUŞDEMİR, Türkiyə
Dr. Savaş ŞAHİN, Türkiyə
Dr.Gülsüm TARAKÇI GÜL, Türkiyə
Dr. Recep Orhan ÖZEL, Türkiyə
Dr. Abdülkadir TEKİN, Türkiyə
Dr. Sevdə GASIMOVA, İsmayılı, Azərbaycan
Dr. Fariz HALİLLİ Aksu, Azərbaycan
Dr. Elmira ABASOVA, Bakü, Azərbaycan
Uzm. Kerim MUSAZADE, Tebriz, İran
Uzm. Senem ALİYEVA, Tallin, Estoniya

SEKRETERYA:

Bildirilər için;
Yrd. Doç. Dr. Fariz HALİLLİ/ farizkhalilli@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Metin HAKVERDİOĞLU/ metin.hakverdioglu@amasya.edu.tr
Arş. Gör. Mevlüt İLHAN mevlut.ilhan@amasya.edu.tr
Arş. Gör. Ömer GÜVEN omer.guven@amasya.edu.tr
Atilla YAPRAK (AZERDER Başkanı)

TEŞEKKÜRLER

AMASYA VALİLİĞİ
AMASYA BELEDİYESİ
SULUOVA BELEDİYESİ
ATEMGIDAŞ
OLUZLULAR TARIM
HASDANIŞ SEYAHAT

SUNUŞ

Anadolu ile Azerbaycan arasında bin yılı aşkın süredir devam edegelen bir ilişki mevcuttur. Bu ilişki her dönemde dostluk, kardeşlik, Türk milleti-nin bölünmez bütünlüğü temelinde gelişmiş ve bugünlere gelmiştir. Azer-baycan-Türkiye gönül köprüsü olarak vasıflandıracağımız bugünkü durum daha bir sağlam temele ulaşmış; kader birliği halini almıştır.

Anadolu'ya ilim öğrenmeye veya ilim yaymaya gelen pek çok âlimin geldiği 1200'lü yıllardan beri bazen ticaret, bazen sanat, bazen edebiyat, bazen zorunlu göç olarak bu akın devam etmiştir.

Anadolu'da özellikle Amasya, Azerbaycan Türklerinin merkezi olagel-miştir. 1300'lü yıllarda Amasya'da yaşayan ve Amasya'nın Manevi liderle-rinden olan Pir Sücaeddin İlyas Azerbaycan'da eğitim almış bir âlim olarak, bu ilişkilerin ilk örneğini vermiştir.

1800'lü yıllarda mutasavvıf âlim İsmail Siraceddin Şirvani ile Azerbaycan Amasya gönül köprüsü artık kader köprüsü karakterine bürünmüştür. Rus işgalindeki Azerbaycan'ın pek çok ferdi İsmail Şirvani'yi takip ederek hicret etmiş ve Amasya'da kendisine yeni bir hayat kurabilmiştir.

1870'lerde ise İsmail Şirvani'ni öğrencisi ünlü şair ve mutasavvıf Mir Hamza Nigari ile yeni bir göç olgusu ortaya çıkmış, yine önemli ölçüde Azerbaycan Türk'ü Amasya'ya hicret etmiştir. Amasya'nın çok tercih edilen bir merkez olmasının sebebi bu iki değerli şahsiyettir.

1900'lerde ise son bir göç dalgası meydana gelmiş, yine Amasya bu göçlere yurtluk yapmıştır.

Şu anda 45-50 bin Azerbaycan Türk'ünün yaşadığı Amasya, adeta Azerbaycan'ın bir şehri gibi hissetmektedir. Onlarca merkezde bulunan bu insanlar, anayurt Azerbaycan özlemini bir an olsun yüreklerinden çıkarmamışlardır.

Bizler de, Uluslararası Mir Hamza Nigari sempozyumunu gerçekleştiren Amasya'nın bu özelliğinden yola çıkıp faaliyetimizi bu temel üzerine kurmaya karar verdik.

İlkini 2012 yılında yine Amasya'da, Amasya Üniversitesi'nde gerçekleştirdiğimiz sempozyumumuzun ikincisini Bakü'de, üçüncüsünü Şamahı'da Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinde icra ettik. Bu yıl dördüncüsünü tekrar Amasya'da Amasya Üniversitesinde gerçekleştirdik.

Anadolu'nun şirin bir kenti olan Amasya, Azerbaycan'dan yüzyıllar önce gelen göçmenleri bağrına bastığı gibi, bugün de sempozyum için gelen akademisyenleri bağrına basmıştır. Bu sayede iki devlet bir millet umdesi tekrar be tekrar hayat bulmuştur.

Bu yıl, IV. Uluslararası Hamza Nigari Sempozyumunun konusu "Azer-baycan Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri'ne ayrıldı. Kültür, Tarih, Edebiyat, Sanat, Uluslararası ilişkiler konu-larında siz değerli akademisyenlerin çalışmaları Bilgi Şölenimizde dinlemiş-

tir. Azerbaycan Tarihi Azerbaycan Edebiyatı, Azerbaycan Sanatı, Azerbaycan Türkçesi, Mir Hamza Nigari'nin Dil ve Uslubu, Tarihte Azerbaycan Türkiye İlişkileri, Sanat Alanında Azerbaycan Türkiye İlişkileri, Azerbaycan'dan Türkiye'ye Göçler ve Tarih-Edebiyat-Sanat Alanında Etkileri, Mir Hamza Nigari ve Sanatı, İsmail Şirvani ve Tasavvuf, Amasyalı Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan Müziği ve Türk Müziğine Etkileri, Tarih-Edebiyat-Sanat Alanında Tanınmış Ortak Şahsiyetler alt başlıkları ile 25-27 Ekim 2018 tarihinde Amasya'da buluşan onlarca bilim insanı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılını hep birlikte kutlamıştır.

Sempozyumun gerçekleşmesinde emeği geçen tüm paydaşlara teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Metin ORBAY
Amasya Üniversitesi Rektörü

ŞAMAXININ ORTA ƏSR TƏHSİL TARİXİ

Dos.Dr. Tünzalə Yusifova, Dr. Fariz Xəlilli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı
farizkhalilli@gmail.com

XÜLASƏ

Şamaxı Azərbaycanın qədim təhsil mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada islamdan öncə təhsilin tarixinə dair məlumatlar əsasən maddi-mədəniyyət abidələrindən görünür. İslamın Azərbaycanda yayılması ilə oxuma-yazma səviyyəsi artmış, məscidlərin yaxınlığında mədrəsələr, məktəblər formalaşmışdır. Cümə məscidinin yaxınlığında aşkar olunan bina qalıqlarının mədrəsəyə aid olması da arxeoloji tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir.

Şirvanşahlar dövlətinin yaranması və uzun müddət mövcudluğu elm və təhsilin də inkişafına səbəb olmuşdur. Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, onun əmisi Ömər Kafiəddin Osman dövründə sonradan Şirvan Elmlər Akademiyası adlandırılan mədrəsələr şəbəkəsi yaranmışdır. Maraqlıdır ki, Şamaxı yaxınlığındakı tarixi qəsəbələrdən biri məhz Mədrəsə adlanmışdır. Şirvanşahlar dövründə Azərbaycan türkcəsində təhsil verən məktəblərin mövcudluğu da bu dildə yazan müəlliflərin tədricən çoxalmasından görünür. Şamaxıda XVII-XVIII əsr mədrəsələrini təsvir edən Adam Oleari və Hacı Ağa Ələsgər məktəblərin dini təhsillə yanaşı dünyəvi təhsil verdiklərini yazırlar. Bu məqalədə orta əsrlərdə Şamaxıda təhsil tarixinə dair yazılı və arxeoloji bilgiler ümumiləşdiriləcəkdir.

Açar sözlər: Şamaxı, təhsil, mədrəsə, Şirvanşahlar, məktəb

ABSTRACT

Shamakhi was one of the oldest educational centers of Azerbaijan. The information on pre-Islamic education history appears mostly on material and cultural monuments.

The spread of Islam in Azerbaijan has increased the level of education, and madrasahs and schools were built near the mosques. Belonging of the ruins of the building found near the Juma Mosque, to the madrasah was defined by archaeological explorations

The establishment and long-term existence of the Shirvanshahs state led to the development of science and education. A network of madrasahs called Shirvan Academy of Sciences later was established in the time of Falaki Shirvani, Khagani Shirvani and his uncle Omar Kafiaddin Osman. One of the historical settlements near Shamakhi is called Madrasah, too.

The existence of schools with the education in Azerbaijan Turkic language during Shirvanshahs' period also appears to be gradual increase of the authors written in this language. Adam Oleari, described 17th-18th century madrasahs in Shamakhi,

and Haji Agha Alasgar wrote that, the schools offered secular education along with religious education. This article summarizes the written information on educational history in Shamakhi in the Middle Ages and archaeological information.

Key Words: Shamakhi, education, madrasah, Shirvanshahs, school

Giriş. Şamaxı şəhəri tarixən Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub. Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olması ilə elm və mədəniyyəti himayə edən şahların ətrafına çoxlu sayda alimlərin və müəllimlərin toplaşması Şamaxı mədrəsələrinin təhsil sahəsində ənənə formalaşdırmasına imkan yaratmışdır. Fələki, Xaqani, Ömər Xəlvəti, Nəsimi, Seyid Yəhya kimi orta əsrlərdə yaşamış alimlər, şairlər və müəllimlər tədris və təlim etdikləri sahələri nəinki Şirvanşahlar dövlətində, onun hüdüdlərindən kənarda da yaymışlar.

Coğrafiyaçı alim Eybalı Mehraliyev "Şirvanilər" və "Şirvan Elmlər Akademiyası" əsərlərində Şirvanşahlar dövründə Şamaxı şəhərinin təhsil tarixini araşdırmışdır. O, Şirvani nisbəli alimlər haqqında məlumatları toplamış, ensiklopedik formatda həmin məlumatları sadalamışdır (Mehraliyev, 2003). Şirvan Elmlər Akademiyasının Xaqani Şirvaninin əmisi Ömər Kafiəddin Osman dövründə yarandığını qeyd edən Eybalı Mehraliyev sonrakı dövrlərdə də Şamaxıda elmə və təhsilə akademik yanaşmaların olduğunu bildirmişdir (Mehraliyev, 2000).

Tarixçi alim Nərgiz Əliyeva "Azərbaycanda İslam mədəniyyəti" əsərində islam dünyasının müxtəlif yerlərində, xüsusilə xilafət mərkəzlərində təhsil və məktəblərin vəziyyəti haqqında ayrıca bölmədə bəhs etmişdir. O, Şamaxı mədrəsəsi haqqında Şirvan Elmlər Akademiyası adı ilə bəhs etmiş, Hüseyn Ciddinin Cümə məscidi yaxınlığında aşkar etdiyi hücrələri ali mədrəsənin qalıqları kimi qəbul etmişdir (Əliyeva, 2017: 346).

Biz bu məqalədə Şamaxı mədrəsələrinə - təhsil tarixinə iki mənbə əsasında diqqət yetiririk. Bunlardan biri alman səyyahı, diplomatı, riyaziyyatçısı, coğrafiyaşünası və astronomu Adam Olearinin "Səyahətnamə"si, digəri isə şamaxılı pedaqoq, təhsil tarixçisi Hacı Ağa Ələsgərin "Şirvan mədrəsəsinin tarixi" əsəridir.

Adam Oleari Şamaxı mədrəsələri haqqında. Alman səyyahı Adam Oleari Şamaxıda 1637-ci ildə olmuşdur. O yazır ki, fevralın 5-də bir neçə adamla birlikdə bazarın yaxınlığında yerləşən, quruluşca çox yaxşı tikilmiş və fəlsəfə məktəbinə (Philosophisch Collegium) bənzəyən, çoxlu giriş və hücrəsi olan bir binanın həyatından keçiblər. Burada əllərində kitab tutmuş bir çox gəzişən və ya oturmuş yaşlı və azyaşlı adamlardan buranın nə olduğunu soruşanda Adam Oleari öyrənib ki, bu mədrəsədir (Madresa) yəni, özünün təbiri ilə desək, Gimnaziya və ya Akademiyadır. Şamaxının şəhər topoqrafiyasına nəzər salsaq görərik ki, bura Qalabazar məhəlləsinin olduğu yerdir. Onda həmin mədrəsənin yerini Cümə məscidinin qarşısından aşkar olunmuş hücrəli mədrəsə ilə eyniləşdirmək olar (Oleari, 1906).

Adam Oleari həmin binaya tamaşa edərkən, açıq otaqlardan birində dərs keçən bir nəfərin onu yanına çağırıldığını qeyd edir. Onlar bu adamı müdərris, yəni professor və ya müəllim deyə çağırırdılar. O, Adam Olearinin əlindəki qamış çubuğu görüb və istəyib. Çubuğun üstündə ərəb hərfləri ilə onların, demək olar, həmişə işlətdikləri, "bismilləhir-rahmanir-rahim" kəlmələri yazılıbmış. Həmin müəllim çubuğu diqqətlə nəzərdən keçirib və özünə götürmək istəyib. O, deyib ki, sabah Adam Oleariyə bundan daha yaxşısını gətirəcək. Amma Adam Oleari

çubuğu ona vermək istəmədikdə, müəllim həmin yazıdan "Allah" sözünü tərtəmiş yonub, yonqarı isə bir-bir yığıb kağızın arasına büküb və deyib ki, hər yerə toxunan çubuğun üstündə Allahın adını gəzdirmək olmaz!

Fevralın 6-da Adam Oleari yenə həmin mədrəsəyə gedib. 8 dyüm böyüklüyündə səma qlobusunu özü ilə götürən Adam Oleari başqa bir sinifə daxil olub. Orada çox mehribanlıqla qarşılanıb. Mədrəsədə professorlar (müdərris) sevinc içində təəccübləniblər ki, almanlar da astronomiya biliklərinə hörmətlə yanaşırlar və indi gördükləri qlobusdan onlarda da var. Çünki onlar da astrolyabiyanın istifadə yollarını bilir və bunu öz şagirdlərinə də öyrədirlər. Onlar Adam Olearinin qlobusunu əllərinə götürüb onun üstündəki işarələr üzrə bir-birinin ardınca bütün ulduzları, xüsusilə 12 zodiakı taparaq ərəbcə adlarını söyləyiblər (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007).

Adam Oleari Şamaxıda olarkən başqa bir məktəbə - yaşadığı mehmanxananın yaxınlığında olan məsciddəki mədrəsəyə gedib. O, müəllimlərin öz cavanlarını və uşaqlarını necə və hansı üsulla oxutduqlarını görmək istəyib. Uşaqlar divarların dibi ilə dövrə vurub oturubmuş. Molla isə bir neçə yaşlı adamlar ortalıqda geniş bir yerdə əyləşibmiş. Yaşlı adamlar Adam Olearini görən kimi çağıraraq yanlarında əyləşdiriblər. Molla gözəl hərflərlə yazılmış Quranı əlində tutubmuş. Təsvirlərdən və karvansarayın yerləşməsindən anlaşılır ki, Adam Oleari indiki İmamlı məscidinin yaxınlığındakı mədrəsəyə baş çəkibmiş.

Adam Oleari qeyd edir ki, orada həm də Münəccim Xəlil adlı 65 yaşlı qoca, hicazlı bir ərəb astronom da vardı. O, bəzi şagirdlərə ərəb dilində Evklidi öyrədirdi. Adam Oleari içərisindəki təsvirlərə görə bu əsəri tanıyıb və hələ kifayət qədər yaxşı bilmədiyi yerli dildə - Azərbaycan türkcəsini nəzərdə tutur - bəzi qeydlərini bildirib. Onun bu söhbəti Münəccim Xəlilin çox xoşuna gəlib. O, qoltuğundan çox da böyük olmayan mis üstürlabını çıxarıb Adam Olearidən soruşub ki, "Bu alət barəsində anlayışın varmı?" Adam Oleari həmin üstürlabın bəzi hissələrini izah edərək söyləyib ki, belə bir üstürlab onda da var. Qoca çox xahiş edib ki, Oleari öz üstürlabını ona göstərsin. Adam Oleari evə gedib üstürlabını və qlobusunu gətirib. Hamı bu cihazlara baxıb xeyli heyrlənib. Şamaxılı alimlər bu üstürlabı Adam Olearinin özünün düzəltmədiyini bildikdə, qoca münəccim xahiş edib ki, o, bütün bu işi necə yaxşı və düzgün kəsib düzəltməyi ona da göstərsin. Çünki onların üstürlabının dairəvi cizgiləri və dərəcələri əl ilə xeyli qaba qoyulub. Adam Oleari qeyd edir ki, ona dərəcələri göstərən cizgiləri tez və incə oymağın, dərəcələrə bölməyin bəzi üsullarını öyrətdikdə, qoca necə razılıq edəcəyini bilmədi (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007).

Münəccim Xəlil tez-tez mehmanxanaya gəlib Adam Oleariyə baş çəkirmiş. Bir dəfə Adam Olearinin yanına gəldikdə, süfrəyə bükülü meyvə və hazırlatdığı bütün xörəkləri də gətiribmiş. O, Olearinin yaşadığı yerdə əməlli-başlı bir qonaqlıq düzəldib. Qoca münəccim təkidlə bir neçə dəfə Adam Olearini qonaq da aparıb. Münəccim Xəlil arzu edirmiş ki, Oleari tezliklə onun dilini öyrənsin və ya o alman dilini öyrənsin ki, bir-birlərini yaxşı anlaya bilsinlər... Münəccim Xəlil bu cür hazırlıqlı olması nəticəsində demək olar ki, bütün Asiyadakı yerlərin hamısının uzunluq və en dairələrini Adam Oleariyə deyib. Hətta kağız üzərində çəkdiyi bir neçə parçadan ibarət coğrafi xəritəni göstərib. Adam Oleari bu məlumatları öz müşahidələri əsasında yoxladıqda tamamilə düzgün olduğunu yəqin edib (Oleari, 1906).

Hacı Ağa Ələsgər Şamaxı mədrəsəsi haqqında. Hacı Ağa Ələsgər Kərbəlayi Ağa Səfəroğlu 1740-cı ildə Şamaxı şəhərində "Şirvan mədrəsəsinin tarixi" əsərini

yazmışdır. Hacı Ağa Ələsgər özü 8 il bu mədrəsədə oxumuş, 5 il xəlifəlik (müəllim köməkçisi) və 20 ilə yaxın müəllimlik etmişdir (Cəfərzadə, 1976).

Hacı Ağa Ələsgərin qeydlərinə görə Şamaxı mədrəsəsi 1312-ci ildə Şeyx Əbu Talib Zakirşahın təşəbbüsü və pulu ilə tikilmiş, 2 kiçik binadan ibarət olmuşdur. 1718-ci ildə isə vəqf pulu hesabına mədrəsə üçün 2 korpusdan ibarət yeni bina tikilmişdir.

Birinci binada tələbələrin yaşaması üçün 1, 2 və 4 nəfərlik 156 hücrə (otaq), ikinci binada 64 tədris otağı olmuşdur. Mədrəsənin geniş həyəti, bağı, bulağı, çarhovuzu, kiçik məscidi, vəqf torpağı vardı.

Mədrəsənin öz rəsədxanası və əczəxanası, dövrünə görə zəngin kitabxanası olmuşdur. Firdovsi, Cami, Nizami, Xaqani, Sədi, Hafiz, Dəhləvi, Nəvai, Füzuli və başqalarının əsərlərindən ibarət kitabların sayı 8567 cildəndən ibarət olub. Tələbələr ayrı-ayrı adamlarda olan kitabların üzünü köçürüb kitabxanaya verirlər (Xəlilli, 2009).

Mədrəsədə ərəb, fars və türk dilləri, fizika, astronomiya, məntiq, fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat, cəbr, təbabət, poetika və ilahiyyat tədris edilmişdir. Şamaxı mədrəsəsində müxtəlif dövrlərdə Kəmaləddin Şirvani, Nitqi, Nizaməddin Amiri, Abdullah əfəndi Qüdsi, Sultan Mahmud Bəlxı, Hacı Məhəmməd Təbrizi, Malik ibn Süleyman və zamanəsinin başqa görkəmli alim və şairləri dərs demişlər (Cəfərzadə, 1976).

Mədrəsədə təhsil onillik olub. Lakin 8, 14-15 ilə bitirənlər də olub. Hər sinifdə 15-20 tələbə oxuyub. Mədrəsədə 180-200 tələbə olub. Mədrəsəni bitirənlərdən hər il 2-3 nəfəri Şam, Bağdad, Dəməşq, Kərbəla, Nəcəf, Tehran, Qahirə, İstanbul, Buxara və digər şəhərlərə gedib, təhsillərini davam etdirib. Şamaxı mədrəsəsinə bitirənlərin səsi Bakı, İrəvan, Tiflis, İstanbul, Ərzurum, Kabil, Bəlx, Qəznə, Təbriz, Tehran, Məşhəd, Səmərqənd, Buxara, Həştərxan, Teymurxan şura, Dərbənd şəhərlərindən gəlib, Şamaxıya gələn bütün alim və yazıçılar mədrəsəyə baş çəkməyi özlərinə borc biliblər. Bu görüşlərdə tələbələr də iştirak ediblər.

Mədrəsədə dərslər ilboyu keçilib, dərslər səhər tezdən başlanıb, günorta yeməyinə kimi davam edib. Yeməkdən sonra yenə də axşam yeməyinə qədər dərs keçilib.

Mədrəsədə təhsil pullu olub. Hər bir tələbə ildə 50 dinar təhsil haqqı verib. Bundan başqa bayramlarda da müxtəlif hədiyyələr gətirilib.

Tələbələrin əksəriyyəti subay olub. Onlar yeməyi özləri hazırlayıblar. Tələbələrin bir qismi şəhərdə, çoxusu isə mədrəsədəki hücrələrdə yaşayıb. Onların əksəriyyəti şeir yazıb, tez-tez bir-birilə deyişib.

Əsərin yazıldığı 1740-cı ildə mədrəsədə 26 müəllim və 14 xəlifə çalışıb. Hacı Ağa Ələsgər tələbələrin dərsə hazırlaşması, imtahan verməsi, özünəxidmət işləri, şəhərin xeyir və şər işlərində iştirakı barədə maraqlı məlumat vermişdir. Əsərdə 1730-1740-cı illər arasında mədrəsədə ayrı-ayrı fənləri kimlərin tədris etdiyi, tədris üsulları, dərs kitabları və sair barədə qeydlər vardır (Xəlilli, 2009).

Nəticə. Adam Olearinin və Hacı Ağa Ələsgərin Şamaxı mədrəsələri və alimləri haqqında qeydləri bizə Şirvan Elmlər Akademiyasının qurucusu Ömər Kafiəddin Osmanı, Fələki Şirvanini, Fəthullah Şirvanini xatırladır. Şamaxı şəhərinin mədəni irsinin zəif öyrənilməsi onun təhsil tarixinin də çox qaranlıq məsələlərinə aydınlıq gətirməyə imkan verməmişdir. Gələcəkdə Şamaxının mədrəsələri və təhsil tarixinin öyrənilməsi istiqamətində işlər görülməkdir.

IV BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN QURULUŞUNUN 100-CÜ İLİNDƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİ SİMPOZİUMU

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (2007). Bakı: Çıraq, 400 səh.

Əliyeva, Nərgiz (2017). Azərbaycanca İslam mədəniyyəti (VII-XIII əsrlərin əvvəlləri). Bakı: Elm və təhsil.

Cəfərzadə, Əhməd (1976). Şamaxı mədrəsəsinin tarixi. Yeni Şirvan qəzeti

Xəlilli, Fəriz (2009). Şamaxı Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi. Bakı: CBS.

Mehrəliyev, Eybalı (2000). Şirvan Elmlər Akademiyası: (X-XIII əsrlər). Bakı: Çapaşoğlu

Mehrəliyev, Eybalı (2003). Şirvanilər. Bakı: Azərnaşr.

Oleariy Adam (1906). Opisanie Puteşestviya v Moskoviyu i çerez Moskoviyu v Persiyu i obratno. Sankt Peterburq: İzdanie A.S.Suvorina.

MİR HƏMZƏ SEYİD NİGARİ HAQQINDA

Hacı Siracəddin Babaoğlu

Həmzə Nigarinin Azərbaycanadakı nəslə adına

Tarix boyu Türkiyə ilə Azərbaycan qardaş olmuş hər hansı bir çətinlikdə bir-birinə dayaq durmuşdur. Dini və dili bir olan bu iki ölkənin ayrılmaz olduğunu müasir, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, dünya şöhrətli siyasətçi, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev bir neçə sözlə belə ifadə etmişdir: "Biz bir millət,iki dövlətik"!

Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigari 1798/1799-cu il tarixdə indiki Azərbaycan Respublikasının Qarabağ əyalətinin Zəngəzur uyezdinin Laçın rayonunun Cəmil kəndində el arasında Mir Paşa kimi tanınan Seid Mir Rükəddin əfəndi Həzrətlərinin ailəsində dünyaya gəlmişdir.

Anasının ismətli adı Qızxanım (Xeyrənsə xanım). Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin Gözəl xanım və Saliha xanım adlı iki bacısı olub. Gözəl xanım, əmisi Mir Cəfər Həzrətlərinin böyük övladı Mir Cabbar ilə ailə həyatı qurmuş, Saliha xanım isə Mir Qasım ilə izdivac bağlamışdır.

Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin atası Rükəddin əfəndi xalq arasında çox tanınmış bir sima olub, camaatın bütün işlərində və məsələlərində yeganə üz tutduqları ümid qapısı olduğundan ona Mir Paşa ünvanı verilmişdir. Çox təəssüf doğuran bir həldir ki, bu alivədanlı seyidi Cavanşir gumbəzinin yaxınlığında indiki Qubadlı və Laçın rayonları arasında Boğasiyirtməz adlanan yerdə düşmənləri tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Atasının vəfatından sonra əmiləri Mir Cəfər və Mir Ağalar əfəndilərin təkidlərinə baxmayaraq, ülvə xüsusiyyətlərə malik olan kişi qeyrətli Qızxanım hər üç övladına həm analıq etmiş həm də ata olmuşdur. Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seid Nigari 15 yaşına kimi hansı müəllim yanına göndərilmişdisə də getməkdən imtina etmişdir. Oğlunun bu hərəkətlərindən narahat olan ana "Həmzə sənə verdiyim çörəyi elə bil zalım bir qanıcanə yedirdirəm, sənəin tərbiyyəni üçün heç bir şeydə qusur etmədim, əsla dəstəmazsız bir loxma yedirmədim, körpəliyində dəstəmazsız süd vermədim".

Anasının tənəli sözlərindən sonra Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seid Nigari kəndi tərk edərək o zamanlar məşhur olan Qarabağ kəndindəki Mahmud əfəndinin yanına gedərək ondan təhsil almağa başlamışdır. Beş il Mahmud əfəndidən dərslərdən sonra, aldığı təhsil onu qane etməməsi səbəbi üzündən adını çəkdiyimiz kənddən uzaqlaşmağa məcbur olmuşdur. Burdan ayrıldıqdan sonra Şəki tərəfə, Dəhnə kəndinə getmiş Şikəst Abdullah Həzrətlərindən dərslə almağa başlamışdır. Dörd ilə yaxın Abdullah əfəndidən dərslə aldığı rəvayət edilir.

Qarabağda (xalq arasında Qarağacı adlanır) təhsil alarkən Nurəddin əfəndinin həyat yoldaşı, çox ləyaqətli, həyalı, bütün qadınlara nümunə olan Nigar xanım Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seid Nigarinin yaşayış və təhsili üçün hər cür yardım və diqqət göstərmişdir. Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigari bu xanımın dəstəyinə və ona olan ilahi sevgisinə görə "Nigari" təxəllüsünü götürmüş və şeirlərində bu təxəllüsdən istifadə etmişdir.

Şikəst Abdullah əfəndi həzrətlərindən dərslə alarkən təqva əhlinin günəşi Həzrət Əliyül-Mürtəzani yuxuda görmüşdür, Nəqşibəndi təriqətinə bağlanmaq üçün

Xarputa gedib Mövlanə Xalid əfəndiyə bağlanmaq tapşırığını almışdır. Bu məqsəd ilə səfərə çıxan Seyid Nigari yolda Şeyx Xalid əfəndinin vəfatı xəbərini alır.

Bu əsnada aldığı tapşırığa əməl edərək Sivasda gedir və Nəqşibəndiyə təriqətinin məşhur müştülərindən Mövlana Xalidin birinci xəlifəsi olan Şeyx İsmayıl Şirvaniyə bağlanır. Ondan şəriət icazənaməsini, həm də təriqət xilafətnaməsini alır.

Kərəmli müştidin əmri ilə (1835/1836) Həcc ziyarətini tamamladıqdan sonra yenə müştidin yanında xidmətini davam etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, həcc ziyarətinə piyada gedib qayıtmışdır. 1840/1842 ci illər içərisində ustadının qəti əmri ilə Azərbaycana qayıtmışdır. Doğulduğu torpaq olan Ciciimliyə gedər-gətməz ilahi istedadla malik olan bu şəxsin şöhrəti dərhal yaşadığı mühitə yayılmış elm və irfan təhsil almaq üçün, yüksək səviyyədə elmə sahib olmaq həvəsində olanlar hər tərəfdən Şeyxin yanına axışib gəlmişlər.

Bir müddət Ciciimlidə və Bərgüşad çayının sağ sahilində yerləşən Mirlər kəndində tədris və tərbiyə ilə məşğul olmuşdur. Mirlər kəndi yaxınlığında yerləşən məzarlıqda Seyid Mir Məhəmməd həzrətlərinin qəbiri vardır. Qəbir dörd tərəfdən hasarlanmış və içərisində bir necə böyük saqqız ağacları vardır. Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigarinin möhtərəm anası və əmizadələrinin qəbiri bu məzarlıqdadır.

Nəsli İsmayılсан, əsli Ərəbsən,
Ali Məhəmmədsən və ali nəşəbsən,
Müntəxabsan silsileyi-zəhəbsən,
Ey Seyid Nigari, ey Qarabaği.

Öz kimliyini bu misralarla ifadə edən Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigari Çar Rusiyası dövründə milli mənsubiyyətinə, dini baxışlarına, el arasında böyük hörmət sahibi olduğuna görə təqib olunduğundan məcbur qalıb tez-tez yerini dəyişməli olmuş. Belə ki, Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigari Mirlər kəndindən Çərəli kəndinə ordan Hərtiz dağına qalxaraq orada gizlənmək məcburiyyətində qalmışdır. Hərtiz dağına qaldığı müddətdə Çərəli kəndindən olan müridləri Səfər bəy, Hacı Əhmədali və başqaları tərəfindən xüsusi qulluq edilərək Şeyxin tam təhlükəsiz yaşaması üçün lazımı şərait yaradılmışdır.

Burada uzun müddət yaşamağın çətinliyini görən Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigari qardaş Türkiyəyə üz tutmuşdur. Şeyxin müridləri Səfər bəy, Hacı Əhmədali və digərləri öz müştidlərini gizli yolla Araz çayının sahilinə gətirərək ordan İrana keçmişlər, İrandan isə qardaş Türkiyənin Amasiya şəhərinə pənah aparan Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigarini yerli əhali çox hörmətlə qarşılamışdır.

Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigari müxtəlif vaxtlarda qardaş Türkiyənin bir çox şəhərlərində yaşamış və təlim tərbiyə işləri ilə məşğul olmuşdur. Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigarinin oğlu Siracəddin əfəndi 1851/1852 ci illərdə dünyaya gəlmiş, 1875-ci ildə 23 yaşında vəfat etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Siracəddin əfəndinin çoxlu şeirləri mövcuddur. Şeyxin ikinci oğlu Rükəddin və qızı Zəhra 1864/1865 ci illərdə çox gənc yaşlarında altı ay fasilə ilə vəfat etmişdir.

Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigari 1886-cı ilin oktyabr ayında Xarput şəhərində vəfat etmişdir. Öz vəsiyyəti ilə Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigarinin cənazəsi Amasiyaya gətirilmiş oğlu Sicarəddin əfəndinin yanında dəfn edilmişdir. 1894-cü ildə indiki Qazax rayonunun Aslanbəyli kəndindən olan müridi Hacı Mahmud əfəndi və tərəfdarlarının vəsaiti ilə məzarı üstünə məscid və məscidə bitişik bir türbə inşa edilmişdir.

İstər Çar Rusiya dövründə, istərsə də SSRİ dövründə Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin əsərlərini öyrənmək, hətta adını çəkmək belə yasaq edilmişdir. Lakin SSRİ dövləti süqut etdikdən, Azərbaycanda müstəqillik bərpa ediləndən, ulu öndərimiz tərəfindən müstəqilliyimizin qorunub saxlanması təmin olunduqdan sonra, ulu öndərin layiqli davamçısı xalqımızın çox sevimli Prezidenti İlham Əliyev Cənablarının Respublikamızda yaratdığı sağlam abu-havada, Respublikanın I vitse prezidenti, H.Əliyev fondunun prezidenti, respublikamızın birinci xanımı Mehriban xanım Əliyevanın xalqımızın tarixini, mədəniyyətinin, incəsənətinin, dininin və adət-ənənələrinin qoruyub saxlanması sahəsində gördüyü əvəzsiz işlər nəticəsində yüzlərlə haqqı tapdanan, layiq olduğu dəyərləri vaxtında ala bilməyən şəxslərdən biri olan Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin də haqqı bərpa oldu.

Belə ki, Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigari haqqında televiziya kanallarında verilişlər verildi, qəzet və jurnallarda mütəmadi olaraq yazılar dərc edildi. Şeir və qəzəlləri gənc xanəndələr tərəfindən yüksək həvəslə el şənliklərində, radio və televiziya verilişlərində səsləndi.

Hələ 2002-ci ildə vətən oğullarını Qarabağın müdafiəsinə səsləyən yazıçı-publisist Hüseynbala Mirələmov "Xəcalət" povestində ön sözü Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin "Qarabağ" şeiri ilə başlamışdır.

Nə əcəb dövlət imiş seyri-şikari-Qarabağ,
Nə gözəl nemət imiş söhbəti-yari-Qarabağ.
Gövsəri-tubi imiş çayi-çinari-Qarabağ,
Aləmi-cənnət imiş dari-diyari Qarabağ.

Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin Qurtuluş Altunbaş tərəfindən işlənən iki cilddən ibarət divanı 2004 –cü ildə Türkiyədə çap edilmişdir. Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin 2010-cu ildə divanı, 2012-ci ildə "Nigarnamə" əsərləri Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Hacı xanım Nəzakət Məmmədli tərəfindən latın qrafikası ilə Azərbaycan dilində hazırlanaraq Nigari sevən oxuculara təqdim edildi.

Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin Türkiyədə yaşayan yaxın qohumu Fəxrəddin Ağabalinin indiyə kimi çap edilməmiş "Hümayi-ərş" əsərinin əlyazması, sabiq Qafqaz Universitetinin əməkdaşı Dr. Mehmet Rıhtım tərəfindən Azərbaycan dilində işlənilib 2015-ci ildə çap olunmuşdur.

2001-ci ildə yazıçı-jurnalist Təryel Cahangirinin Mir Sədi Ağə haqqında yazdığı kitabda Seyid Nigariyə həsr edilmiş xüsusi bölüm çap olunmuşdur. 2004-cü ildə Əlirza Xələflinin Seyid Nigarinin öz mısraları ilə başlayan Xaki-Payın, Tacı-Sərim kitabı işıq üzə görmüşdür.

2013-cü ildə Tükiyədən olan yazıçı Əhməd Özgülcün Seyid Nigarinin həyatı, əsərləri və düşüncələrindən bəhs edən "Mürşidi eşq olan Arif" adlı kitabı İstanbulda çap edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 03.11.2011-ci il tarixli 1765 sayılı əmri ilə Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin Divan əsəri dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir. Artıq Seyid Nigarinin əsərləri Respublikamızın Alı məktəblərində tədris olunur.

Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin Türkiyənin Amasiya şəhərində dəfn edildiyi yerdə 1894-cü ildə müridləri tərəfindən tikilən Şirvanlı Camisinin təmirə ciddi ehtiyacı vardı. Vaxtı ilə Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin sədaqətli

müridlərindən olan Qubadlı rayon Çərəli kənd sakini Səfər bəyin qohumları Nərminə xanım və oğlu Murad bəyin yardımı və Amasiya şəhər Bələdiyyəsinin köməyi ilə yüksək səviyyədə aparılan təmir işləri 2014-cü ilin iyun ayında başa çatmışdır. Bu münasibətlə Türkiyədən və Azərbaycandan gedən ziyalıların iştirakı ilə açılış mərasimi olmuşdur.

Bununla bərabər Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigarinin yaradıcılığı ilə əlaqədar 2012-ci ildə Amasiyada, 2014-cü ildə Bakıda, 2017-ci ilin may ayında Şamaxıda və təkrar bu gün Amasiyada keçirilən Simpozium dediklərimizə əyani sübutdur.

Sonda Azərbaycanda Cümhuriyyətinin qurulmasının 100-cü ildönümü münasibəti ilə Qardaş Türkiyənin Amasiya Şəhərində Şeyx Hacı Mir Həməzə Əfəndi Seyid Nigarinin yaradıcılığına həsr edilmiş bugünkü Simpoziumu təşkil edən Amasiya Universitetinin rektoru Prof.Dr. Metin Orbaya, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru Prof.Dr Cəfər Cəfərova, "Miras" ictimai birliyinin rəhbərləri Prof.Dr Qafar Cəbiyev və Fariz Xəlilliyə, Azərbaycan Türkləri Mədəniyyət, İncəsənət və Həmrəylik Dərnəyi rəhbərliyi Atilla Bəyə, Dr. Metin Hakverdioğluna və sabiq rəhbəri Mütəlib Bəyə, Simpozium keçirilməsində əməyi olan hər bir şəxsə, Simpozium iştirakçılarna Şeyx Hacı Mir Həməzə Əfəndi Seyid Nigarinin doğmaları və Nigari sevənlər adından öz minnətdarlığımızı bildirir, sizlərə bu nəcib işinizdə uğurlar arzulayırıq.

MİR HƏMZƏ SEYYİD NİGARİNİN “HƏŞTBƏHİŞTNAMƏ” ƏSƏRİ

Dr. Nəzakət Məmmədli
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

XÜLASƏ

Mir Həməzə Nigarinin fars dilində yazdığı “Həştbehiştname” əsəri təsəvvüfi poetikanın ən gözəl örnəklərindən biridir. “Həşt behişt” səkkiz cənnət deməkdir. Cənnətin səkkiz qapısına işarədir. Əsər Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərində başlıqların əvvəlində verilən “Biya saqi”(Gəl, saqi) müraciəti ilə başlayan saqinamələrin və Füzulinin “Həft cam” əsərinin təsiri hiss olunur. Bu əsər Mir Həməzə Seyyid Nigarinin farsca divanının sonunda “Həştbehiştnameyi-Seyyid Nigari” başlığı ilə Hüquqiyyə mətbəəsində hicri 1329-cu ildə nəşr edilmişdir.

Açar sözlər: Mir Həməzə Nigari, Həştbehiştname, Şahname, Saqiname, Hüsn, Eşq

Böyük mütəəvvif şair və mütəfəkkir Mir Həməzə Seyyid Nigarinin türkca yaradıcılığı qədər fars dilində yazdığı əsərləri də ədəbiyyatımızın zəngin və qiymətli xəzinələrindəndir.

Şairin farsca böyük həcmli Divanında dərin irfani məzmunu, yüksək poetik xüsusiyyətlərə malik qəzəllər, qitə, tərkibbənd, tərcibənd və rübailər toplanmışdır. Divanının sonunda şairin məsnəvi janrında kiçik həcmli “Həştbehiştname” əsəri verilmişdir.

Mir Həməzə Nigarinin fars dilində yazdığı “Həştbehiştname” əsəri təsəvvüfi poetikanın ən gözəl örnəklərindən biridir. “Həşt behişt” səkkiz cənnət deməkdir, cənnətin səkkiz qapısına işarədir. Nigariyə qədər bu mövzuda yazılan əsərlərin içərisində ilk növbədə İdris Bitlisinin “Həşt behişt” əsərini qeyd etmək olar. İdris Bitlisi Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin xidmətində olmuş, dövlətin paytaxtı olan Diyarbəkirdə Uzun Həsənin sarayında divan katibi vəzifəsində çalışmışdır. Daha sonra dövlətin paytaxtının Təbrizə köçməsi ilə əlaqədar Təbrizdə dövlət vəzifəsində olmuşdur. Sonralar Osmanlı sarayında xidmət göstərmişdir (Bax: 7,5).

“Həşt behişt” əsəri də Osmanlı padşahlarına həsr edilmişdir. Əsərdə Osman Qazidən II Bəyazidə qədər olan 8 padşahın həyat hekayəsi əks olunmuşdur. 8000 beytdən ibarətdir. Fars dilində təmtəraqlı bir üslubda yazılmışdır. Fikrimizcə, Nigari çox məşhur olan bu əsərə işarə edərək “Həştbehiştname” əsərinin ilk fəslini padşahlara həsr etmişdir. Sanki bununla, dünya hökmranlığının puc və mənasız olduğuna, dünyaya aid olan hər bir şeyin sonda məhvə uğrayacağına işarə etmiş, qəlbini Əbədiyyət Padşahına verdiyini bildirmişdir.

Səkkiz cənnət adı daşıyan daha bir əsər Səhinin “Həşt behişt” adlı məşhur təzkirəsidir. Əsər 1538-ci ildə Ədirnədə yazılmış və burada Sultan Süleymana təqdim edilmişdir. Əsərə “Həşt behişt” adının verilməsi onun səkkiz təbəqə üzrə tərtib edilməsindən irəli gəlir (8,13).

“Təzkirəsini Qanuni Sultan Süleymana təqdim etdi və bu vəsilə ilə nişançılıq və ya dəfərdarlıq kimi bir vəzifə təyin ediləcəyini umurdu. Bir az da bu üzdən “Həşt

behişt” başdan sona yerli-yersiz, padşaha yalvarışlarla doludur” (8,11). Bu əsərdə də Osmanlı padşahları dəbdəbəli bir üslubda mədh edilir.

Bu hər iki əsər bir-biri ilə əlaqəlidir. Əsərində çox yerdə İdris Bitlisinin və əsərinin adını çəkən Səhi bəy “Təzkirənin ikinci təbəqəsində Sultan II Bəyazidi mədh etdikdən sonra yazır: “Molla İdris Bitlisini bəyənərək “Təvərih-i Ali Osman”ı ona yazdırdı (8,45).

“Sultan II Mehmed xandan bəhs edərkən onun bir qəzəlindən bəhs edir:
Saqiya, mey ver ki bir gün laləzar əldən gedər,
İrüşür fəsl-i-xəzan, bağı-bahar əldən gedər.
Çirrə olma dilbəra, hüsni-cəmilə, qıl vəfa,
Bax ki qalmaz kimsəyə nəqşü nigar əldən gedər (8,45).

Daha sonra bu qəzələ Qanuni Sultan Süleyman, Taşlıcalı Yəhya, Mehmet Fatin Baqi və s. şairlər nəzirələr yazmışlar. Onu da qeyd edək ki Mir Həməzə Seyyid Nigari də bu şeirdən ilhamlanmış və ona nəzirə yazmışdır. Fikrimizcə, şeirdəki “nəqşü nigar” kəlməsində daha çox təsirləndiyi üçün bu şeir onun diqqətini cəlb etmişdir. Nigarinin qəzəli digər qəzəllərdən dərin təsəvvüfi mahiyyəti, ictimai-siyasi məzmunu, özünəməxsus üslubu ilə seçilir:

Nəfsi-nafərmanilə uğraşma, yar əldən gedər,
Kəlbi-tənpərvər həvasilə şikar əldən gedər.
Meyli-dünyayi-dənidəndir məzəllət hasili,
Enməgil Qafi-qənaətdən, vüqar əldən gedər.
Xaneyi-dil olmasa mənzur, olur əlbət xərab,
Kim görübdür bihərasət bağça, bar əldən gedər (4,45).
Tiflikən qılqıl ziyarət Kəbeyi-üşşaqı kim,
İxtiyar olduqca, əlbət ixtiyar əldən gedər...
Seyyidül-əhkəmdir, sülh gərəkdir inqiyad,
Bir qarış torpaqdan ötrü bir diyar əldən gedər (8, 45)

Böyük sufi şair, mütəfəkkir, nəqşbəndi təriqətinə mənsub olan Əbdürrəhman Cəminin “Baharistan” əsəri də səkkiz cənnətə işarə edən səkkiz rövzədən (yəni səkkiz cənnət bağından) ibarətdir.

Sözsüz ki, islam Şərq ədəbiyyatındakı bu “Həşt behişt” ənənəyəsi Qurani-Kərimdən və hədislərdən gəlməkdədir. Məsələn, Ali-İmran surəsinin 15-16-cı ayələrində buyrulur:

فَرِيقٌ مِّنْهُمْ يَرْسِلُونَ رِجَالًا يَحْتَظِرُونَ ۚ وَاللَّهُ يَخْتَرُ لَهُم مِّنْ رِّجَالِهِم مَّن يَكُونُونَ لَهُمْ سُلٰتٰنًا ۚ لَّا تَنفَعُ سُلٰتٰنُهُمْ شَيْءًا يَّهْتَدُونَ ۚ وَاللَّهُ يَخْتَرُ لَهُم مِّنْ رِّجَالِهِم مَّن يَكُونُونَ لَهُمْ سُلٰتٰنًا ۚ لَّا تَنفَعُ سُلٰتٰنُهُمْ شَيْءًا يَّهْتَدُونَ ۚ وَاللَّهُ يَخْتَرُ لَهُم مِّنْ رِّجَالِهِم مَّن يَكُونُونَ لَهُمْ سُلٰتٰنًا ۚ لَّا تَنفَعُ سُلٰتٰنُهُمْ شَيْءًا يَّهْتَدُونَ ۚ

(De ki, sizə bundan yaxşısı haqqında xəbər verimmi? Təqvalı kəslər üçün, Allahın yanında altından çaylar axan bağlar vardır. Əbədi olaraq pak zövcələri ilə bərabər orada qalacaqlar. Allahın razılığı onların üzərinə olacaqdır. Allah qullarını (haqqı ilə) görəndir).

Qurani-Kərimin Bəqərə (25), Ali-İmran (15,107, 136, 198) Nisa(57, 122), Maidə (65, 119), Əraf(43, 44, 46, 47, 49, 50), Tövbə (21, 22, 72, 89, 100), Yunis (9, 10), Hud

(23, 108) və s. surələrində cənnətdən bəhs edilir və möminlərə müjdələr verilir. Lakin Qurani-Kərimdə cənnətin qapıları barədə açıq məlumat verilməmişdir.

Hədislərdə cənnətin səkkiz qapısı olduğu açıq şəkildə ifadə edilmişdir. (Bax: İbn Həcər) Əbu Hüreyrə Məhəmməd Peyğəmbərdən belə nəql edir: "Kim Allah yolunda, malından iki şey xərcələsə, cənnətin qapılarından "Ey Allahın qulu! Bura gözəldir, buradan girin" deyə çağrılır. Namaz əhli olanlar (daimi olaraq namazlarını qılanlar) Səlat (namaz) qapısından çağrılır. Cihad əhli olanlar Cihad qapısından çağrılır. Oruc əhli olanlar Reyyan qapısından çağrılır. Sədəqə əhli olanlar Sədəqə qapısından girirlər" deyə buyurdu (Buxari, Savm).

Bundan əlavə cənnətin bu qapıları olduğu bildirilir: 5) Həcc Qapısı 6) Əvf (Bağışlanma Qapısı 7) İymən Kapısı (Təvəkkül əhlinin girəcəyi) 8) Elm qapısı

"Hər əməl sahibi üçün ayrılan bir qapı vardır ki, onu işləyən kimsə o qapıdan çağrılır"(Müsnəd, II/ 449).

Mir Həmzə Seyyid Nigarinin "Həştbehiştname"(səkkiz cənnət) əsəri alleqorik bir əsərdir və burada "cənnətlər" Quran və hədislərdə verilən təsvirlərdən xeyli fərqli şəkildə ifadə edilmişdir.

Həştbehiştname

Əsər Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərində başlıqların əvvəlində verilən "Biya saqi" (Gəl, saqi) müraciəti ilə başlayan saqinamələrin və Füzulinin "Həft cam" əsərinin təsiri hiss olunur.

Əsərin Ankara Universiteti Yazma Əsərlər Kataloqunda bir əlyazma nüsxəsinə rast gəldik. Əlyazma təliq xətti ilə yazılmışdır. Mətn ölçüsü: 203x125; Kağız ölçüsü: 239 x 178 mm; Sətir sayı: 17. Köçürülmə tarixi: 1288; Vərəq sayı: 251b – 278b Cild xüsusiyyətləri: çiçək naxışlı, şəmsəli, qırmızı və yaşıl rəngli naxışlı, iki cizgili cədvəli, şeir araları iki cizgili ulduz naxışları var. Başlayır:

ملک حقت دنوادخ

مہانب مہاس مہیبو گہ دمحم ر ب مہوک

Bitir:

امہ ن ک مہر ک ن ک مہر ک ی ہلا

ابہ ل آہ مہیشا ب ر ش د ا مہ

264a vərəqində iki beyt dərkənar vardır. Əsərin həm başında və həm də sonunda iki boş vərəq və 278a vərəqində çiçək naxışları vardır.

Bu əsər Mir Həmzə Seyyid Nigarinin farsca divanının sonunda "Həştbehiştnameyi-Seyyid Nigari" başlığı ilə Hüquqiyyə mətbəəsində hicri 1329-cu ildə nəşr edilmişdir. Əsər

ملک حقت دنوادخ

مہانب مہاس مہیبو گہ دمحم ر ب مہوک

(6,421))Allahın adı ilə sözə başlayıram, Məhəmmədə salam söyləyirəm) beyti ilə başlayır.

Başlanğıc hissəsindən sonra birinci hissə "Şahnamə" adlanır. Adəm Peyğəmbərdən başlayaraq, Habil, Qabildən, Nuh tufanından, Firdovsinin "Şahnamə" əsərində vəsf edilən Zöhhak əhvalatını qısa bir şəkildə nəql edir. İrəc, Firudin, Mənuçöhr, Keykavus, Keyqubad, Dara, Rüstəm və s. İran şahlarının adlarını çəkir, əhvalatlarından göstərdikləri qəhrəmanlıqlardan qısa şəkildə söhbət açır. Bu hissədə şair dünya mülkünün, dünyəvi hakimiyyətin keçici olmasını, mənəviyyata yönəlməyin vacibliyini vurğulayır.

İkinci hissə "Saqinamə" adlanır. Bu hissədə şair "piri-muğan"ın ətəyini öpərək ondan "himməti-cavidan" (əbədi yardım) istədiyindən bəhs edir, saqiyyə müraciət edərək ilahi dərgahdan gələn sirli bir şərab gətirməsini istəyir:

ادخ رچد ز مدیم ی قاسد ایب
ی فاطصم انامیب تسیم جیوش
تا ذ مدای ز مدیم ی قاسد ایب
(3,355) تافصد گنر ز ات مدیوش اراع

(Gəl ey saqi, ilahi mey ver, Mustafanın bədəsindən məst olaq. Gəl ey saqi, zətin bədəsindən ver ki, sifətlərin (dünyəvi xüsusiyyətlərin) rəngindən arınaraq pak olaq).

Bu hissədə "Biya saqi", "Bedeh saqi" və sair müraciətlərlə şair ilahi sirlər xəzinəsindən xəbər verən, insanı maddi dünya bağlarından uzaqlaşdıraraq Allaha yönəldən bir şərab, mey verməsini rica edir.

Üçüncü hissə "Camnamə" adlanır. Şair burada saqiden "cami-cəhannüma", gizli sirlərdən, hikmətlərdən xəbər verən cam tələb edir. Bu camın kölgəsi Hüma quşu kimi daima onun başı üstündədir. Onun bəndəliyi bu camla qəlbinə əbədi nəqş olunacaqdır. Varlığın əslini özündə gizləyən bu cam, Yarın məhəbəti ilə dopdoludur. Dünyanı göstərən, varlığı güzgü kimi əks etdirən cam insan qəlbinin rəmzidir. Allah Taala qüdsi hədisində buyurur: "Yerə-göyə sığmadım, yalnız mömin qulumun qəlbinə sığdım".

Dördüncü hissə "Şərabnamə" adlanır. Burada şair saqi yerinə "Şərabdar" kəlməsini işlədir və ondan ilahi eşq şərabı tələb edir:

رایب ی بارشد، ر ادبارشد ی ایب
(3,359) رایب رچد ز ا دشابیم مکی بارشد

(Gəl, ey şərabçı, şərab gətir; Elə bir şərab ki Yarın dəryasından gəlir)

Şair sifata deyil, Zata məxsus bir şərab tələb edir. Bununla da "Qurani-Kərim"də saleh əməl sahiblərinə, günahlardan qorunan ixlaslı bəndələrə vəd edilən "şərabən-təhurən" (tərtəmiş şərab) ifadəsinə işarə edir. Bu elə bir şərabdır ki, onu içən xumar deyil, ayıq, huşyar olur. Bu şərab aşiqin qaranlıq yollarına işıq saçır, qəlbinə aydınladır, nurlandırır. Şərabdardan "şərabı-hələl" tələb edir. Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə"nin "Şərəfnamə" hissəsində saqiden mey istəyərkən xüsusi olaraq vurğulayırdı:

مارد بھظم دمأ مکی م نأ م
(3,360) مامت دشو دب بھظم مکی م نأ ز ا

(Məzhəbdə haram buyurulan meydən vermə; Elə mey ver ki, məzhəb onunla tamamlansın).

Nigari də eyni şəkildə saqiden haram buyurulan, "ümmül-xəbais" (pisliklərin anası) adlanan şərab deyil, imanı artıran, ruhu qüvvətləndirən vəhdət şərabı, yəni ilahi feyz diləyir.

Əsərdəki

بارشد قحبد، ر ادبارشد قحبد
(3,360) باوژ م نامد ن م ک مکی هلا

(Şərabçı haqqına, şərab haqqına, ilahi dəmadəm savab yaz mənə).

Beytiylə şairin necə bir şərab istəməsinin mahiyyətini açıqlayır.

Beşinci hissə "Baharnamə" adlanır. Bu hissədə "Gülzari-vəhdət", "zümrüd libaslı çəməngah", "novruz vəqti, bənövşə, ərgənun və s. detallar cənnətə işarə edir. Bu hissədə aşiq saqiden "şərabı-mül" (alrəngli şərab) tələb edir. Bu şərab şəriətdə haram, günah sayılan şərab deyil. Nigari bu şərabı "Şərabı-İlah" kimi səciyyələndirir. Bahar burada ölümdən sonrakı həyat, axirət yurduna da işarə olaraq verilir.

Altıncı hissə "Mügənninamə" adlanır. Bu hissədə müğənni, tar, çəng, dəf və s. musiqi alətləri məclisə daxil olur. Burada tarın gərilməmiş simləri aşiqin könül tellərinə,

musiqi alətlərinin hazırlanma prosesi insan ruhunun müxtəlif əzab və işgəncələrlə dolu ağır bir sınaq müddətindən keçərək kamillik məqamına çatmalarına işarə edilir. Bu hissə ruhun azadlığa qovuşması, dünya bağlarından qurtularaq mənəvi yüksəliş yolunda inamla irəliləməsini bildirir. Musiqi həm də Ruhlar aləmindən gələn əsintilərə işarədir.

Yeddinci hissə "Eşqnamə" adlanır. Şair Allahın lütfü ilə eşq camı içərək "məstisevda" olmasından bəhs edir. Eşq kainatın yaranma səbəbi, "Dildari-Alinin" dərgahına aparən rəhbər və s. kimi səciyyələndirilir. Eşq olmasa, insan əsla Allahı dərk etmə yoluna girə bilməz. Eşq dərdi insanı sonsuz əzablara salaraq onu dünyadan soyudur. Allaha gedən yola yönəldir. Eşq zülmət qaranlıqları işıqlandıran nur, insanın yaranma, var olma səbəbi, hər şeyin əvvəli və sonudur.

ماہی دنیا یربھر تے سقشء ۴

(3, 367) ماقمى لاء رادلد ماگرز

(Eşq rəhbərdir, məqamı uca olan dilbərin dərgahından xəbərdir).

Bu hissə formaca əvvəlki hissələrdən fərqlənir. Şair hissənin 48 beytinin sonunda eşq sözündən rədif kimi istifadə edir

Səkkizinci hissə "Hüsnnamə" adlanır. Hüsn təsəvvüf ədəbiyyatında, eləcə də Nigari yaradıcılığında hər zaman Eşqlə paralel olaraq götürülür, bir-biri ilə əlaqəli şəkildə vəsf edilir. Hüsn Allahın sonsuz gözəllikləri, eşq isə bu gözəllikləri əks etdirən aynadır. Eşq və Hüsn ayrılmazdır. Əslində yalnız bir varlıq olduğu üçün, sevən də sevilən də Odur. Hüsn və eşq bir-biri ilə mütənəsidir. Hüsn artıqca eşq də artır. Hüsn lahuti sirlərdən xəbər verir.

دهدیم ریختو هلا رارسا ز

(3,368) ن سدرائز تسی می مکی ناسک

(O kəslər ki Hüsn zünnarını belinə bağlamışdır Lahuti sirlərdən xəbər verərlər,).

Bu hissədə də "Hüsn" sözü 52 beytdə rədif olaraq işlədilir. Əsərin sonunda şair bu beytlərlə gəlidiyi nəticəni

ادخ فطلبلد یا میراد م غ ۴

ی فطصمی پردنا پیشکی م ۴

تشهد تشه تشد نکاسد میوش

تشرسربنرود و ناملغب

(3,369)

(Nə qəmimiz var, ey könül, Allahın lütfü ilə, Mustafanın arxasınca gedirik, onun yolunu tutmuşuq. Ənbərdən yoğrulmuş (ənbər ətirli) huri və qılmanlarla birlikdə Səkkiz behişt diyarının sakini olmuşuq).

Nigari bildirir ki Məhəmməd Mustafanın yolunda olmaq, onun ümməti olmaq ən böyük şərəfdir. Səkkiz cənnətin sakini olmaqdan daha önəmlidir, bu yolda çəkilən çilələr, əzab və əziyyətlər bütün dünya nemətlərindən və zövqlərindən daha xoşdur.

Şair əsəri bu beytlərlə bitirir:

امیدن ک مرک، نک مرک ی هلا

ایعی لا اب میشاد رشدا ت ۴

تشه داتشه نیتام فلا زا سپ

(3,370) تشهد تشه راتفگی ط دشب

İlahi, kərəm et, kərəm et bizə, (Qiyamət günü) Ali-əba ilə həşr olaq. 1388-ci ildə "Həştbehiştname" əsəri tamam oldu).

Əsər alleqorik şəkildə Haqq aşiqinin Haqqa gedən yolunu, bu yolda rast gəldiyi maneələri və əzabları, insanın mənəvi kamilləşmə prosesinin mərhələlərini əks etdirir.

Nəticə

Mir Həməzə Seyid Nigarinin "Həştbehiştname"(səkkiz cənnət) əsəri alleqorik bir əsərdir və burada "cənnətlər" Quran və hədislərdə verilən təsvirlərdən xeyli fərqli şəkildə ifadə edilmişdir. Bu əsər süjet baxımından Füzulinin "Həft cam" əsəri, eyni zamanda klassik Şərq ədəbiyyatında məşhur olan saqinamələrlə səsleşsə də özünəməxsus üslubu, qeyri-adi ifadə tərzilə seçilir. Nigarinin "Həştbehiştname" əsəri ilahi sevgini əks etdirən, dünya bağlarından qurtularaq mənəvi kamilləşməyə səsleşən, cənnət qapılarını açmağın sirlərindən bəhs edən, dərin fəlsəfi əhəmiyyətə malik bir əsər kimi Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus bir yerə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Mir Seyid Nigari, Heşt behişt-name, Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Katalogu <http://yazmalardtcf.an-kara.edu.tr/ara.php?sayfa=1&genel=vi&basitAra=1&karakterEslemesi=&siralama=eserAdi>
2. سيد نگاری ، دیوان فارسی، مطبعة حوقیه ، 1329
3. Mir Həməzə Seyid Nigari, Divan, (Hazırlayan: Nəzakət Məmmədli) Bakı, Elm və təhsil, 1910
4. Mir Həməzə Seyid Nigari, Divan, Bakı
5. Nigari, Divan, İstanbul, 1883
6. نظامی کنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و تقیدی
7. Mehmet Törihan Serdar "İdris-i Bitlisi ve Heşt Behişt Eseri" (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Nisan 2016
8. Səhi bəy "Həşt Behişt" (Tercüman gazetesi, 1001 Temel Eser serisindən, İstanbul, 1980) <http://www.kitap-so.com/kitaplar/ani-gunluk-biyografi/sehi-bey-tezkire-hestbehist.pdf>

**İTALİYA VƏ AZƏRBAYCAN BƏRPAÇILARININ ƏMƏKDAŞLIĞI:
ŞEYX DURSUN TÜRƏSİNİN KONSERVASIYA VƏ
KONSOLIDASIYA LAYİHƏSİ**

*Dr. Andrea Macchia, Dr. Mauro Francesco La Russa,
Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Həbibə Əliyeva, Laura Rivaroli, Romana Albini, Şəhla
Xəlilli, Günel Əliyeva, Tofiqə Cəfərli, Fərid Ağalarov
YOCOCU, UNICAL (İtaliya), MİRAS (Azərbaycan)
farizkhalilli@gmail.com*

XÜLASƏ

2018-ci ilin iyul-avqust aylarında Azərbaycan Respublikasının Ağsu şəhərinin 1 km-liyində yerləşən XV əsrin yadigarı olan Şeyx Dursun türbəsinə İtaliya Respublikasının Beynəlxalq YOCOCU Asosiasiyasının bərpaçıların iştirakı və nəzarəti ilə konservasiya və konsolidasiya işləri aparılmışdır.

Şeyx Dursun türbəsinin daş divarlarının konservasiyası zərif və mürəkkəb məsələ idi. Türbənin problemləri və zəruri konservasiya tədbirləri müəyyən edildikdən sonra konservasiyanın düzgün aparılması üçün uyğun materiallar və prosedurlar seçilib. Konservasiya üçün materiallar və alətlər İtaliyadan gətirilib. Konservasiya zamanı degradasiyanın formaları, degradasiya mexanizmləri və ətraf mühit faktorları nəzərə alınıb. Sovet dövründə aparılan bərpa işləri türbədə geniş fəsadlar yaradıb, sement qatışıqlı məhlulların və Xəzər dənizi qumunun istifadə edilməsi abidənin zərər görməsinə, duzların yaranmasına, bakteriyaların fəallaşmasına və daxildən degradasiyanın güclənməsinə səbəb olub. Görülən işlər nəticəsində türbənin xarici səthində bakteriyalar, bitkilər və mamırlar təmizlənib, sement qatışıqlı suvaqlar kənarlaşdırılıb, daşın cinsindən məhlullar hazırlanaraq dərinlik və səthə çəkilib. Türbənin daxilində günbəz və divarlarda qalın təbəqə əmələ gətirmiş duzlar həm mexaniki, həm də kimyəvi üsullarla təmizlənib, Sovet dövründə kobud bərpanın nəticələri aradan qaldırılıb.

Epiqrafist alim Həbibə Əliyeva tərəfindən epiqrafik araşdırmalar aparılıb, yeni elmi nəticələrə gəlinib, əvvəlki oxunuşlardakı yanlışlıqlar düzəldilib. Padar Əhmədın oğlu Şeyx Dursun 1457-ci ildə vəfat etdikdən sonra onun qəbiri üzərində bu xatirə abidəsi - türbə inşa edilmişdir. Türbə səkkizguşəli olub, xəlvətlik sufi məktəbinə məxsus digər şeyxlərin qəbirləri üzərindəki türbələrlə eyniyyət təşkil edir.

Layihə həyata keçirilərkən "Mədəni irsə dair konservasiya materialları və metodlarının öyrədilməsi" mədəni irsin bərpası kursu da keçirilmişdir. YOKOKU Mədəni İrsin Konservasiyasında Gənclər Beynəlxalq Asosiasiyasının mədəni irsin bərpası üzrə mütəxəssisləri Romana Albini və Laura Rivaroli, eləcə də mədəni irsin analitik tədqiqi üzrə mütəxəssis Andrea Makkia kursun nəzəri hissəsində mühazirə oxumuş, tarix üzrə fəlsəfə doktorları Fariz Xəlilli və Həbibə Əliyeva Şeyx Dursun türbəsinin tarixi və epiqrafikasıdan bəhs etmişlər.

Açar sözlər: Konservasiya, türbə, Ağsu, İtaliya, mədəni irs

ABSTRACT

Conservation and consolidation work was carried out in Sheikh Dursun Tomb of the XV century located at 1 km of Agsu city of the Republic of Azerbaijan in July-August 2018 with the participation and control of the International YOCOCU Association of Italy Republic.

The conservation of the stone walls of Sheikh Dursun tomb was a delicate and complicated issue. Appropriate materials and procedures were selected for proper conservation after identification of the problems of the tomb and the necessary conservation measures. Conservation materials and tools were imported from Italy. Forms of degradation, degradation mechanisms and environmental factors were taken into account during conservation. The rehabilitation works conducted during Soviet era led to tremendous consequences for the tomb, and the usage of cement-coated solutions and the Caspian Sea sand caused damage to the monument. It also led to the formation of salts, activation of bacteria, and strengthening of internal degradation. Bacteria, plants and mammals were cleaned on the outer surface of the tomb as a result of the done work, and mixture of cement and plaster was removed and mortar was prepared of stone and laid on the depth and the surface. The salt that form thick layer on the dome inside the tomb and on the walls were cleaned both mechanically and chemically, and the results of rough restoration of the Soviet era were eliminated.

Epigraphic explorations have been carried out, new scientific outcomes have been obtained and errors in previous releases were corrected. This memorial monument - a tomb was built on the grave of Padar Ahmad's son, Sheikh Dursun after his death in 1457. The tomb is octagonal and is similar to the shrines on the graves of other Sheikhs of the Khalwatiyya Sufi school.

A course of cultural heritage restoration on "Teaching Conservation Materials and Methods on Cultural Heritage" was also arranged during the project. Romana Albini and Laura Rivaroli, cultural heritage restorer - experts of International YOCOCU (Youth in Conservation of Cultural Heritage) Association, as well as expert on cultural heritage analytic-researcher Andrea Macchia gave a lecture at theoretical part, while PhD of history, Fariz Khalilli and Habiba Aliyeva spoke about the history and epigraphy of Sheikh Dursun Tomb.

Key Words: Conservation, tomb, Agsu, Italy, cultural heritage

Giriş

XIV-XVII əsrlərdə Azərbaycanda xəlvətlik sufi məktəbinə məxsus çoxlu sayda xanəqah, zaviyə, dərgah, mədrəsə və türbələr tikilmişdir. Şirvanşahlar dövlətində meydana çıxan xəlvətlik sufi məktəbi nəinki Azərbaycandakı dövlətlərin mərkəzi və ucqar şəhərlərində, hətta dünyanın mərkəzi sayılan Osmanlı dövlətində, onun paytaxtı İstanbulda geniş yayılmışdır. Pir Ömər Avaxılı Şirvani ilə Şamaxı şəhərinin yaxınlığındakı Avaxıl kəndindən başlanan xəlvətlik sufi məktəbi Seyid Yəhya Şirvani ilə Bakıya, Dədə Ömər Rövşəni ilə Təbrizə, Çələbi Xəlifə ilə İstanbula daşınmışdır.

Xəlvətlik sufi məktəbinin Azərbaycandakı şeyxlərinə məxsus türbələr əsasən səkkizguşəli plana malik olub, üzəri şiş uclu daş günbəzlə örtülmüşdür. Səkkizguşəli tikilməsinin əsas səbəblərindən biri cənnətin səkkiz qapısının olması ilə əlaqələndirilir. Türbələr adətən həmin xəlvətlik pedaqoji və psixoloji təlim mərkəzini quran şeyxlərin, alimlərin, sufilərin qəbirləri üzərində inşa olunmuşdur.

Türbələr həmin məktəblərin əsas atributlarından biridir. Ona görə də araşdırmalar zamanı türbələrə ayrıca deyil, xanəqahın, təlim mərkəzinin bir parçası kimi, kompleks baxılmalıdır.

Şeyx Dursun kimdir? Həmzə Nigarinin xatirəsinə həsr olunmuş Üçüncü Beynəlxalq Simpoziumun materiallarında tarixçi Fariz Xəlilli və analitik Andrea Makkianın məqaləsində Şeyx Dursunun kimliyinə münasibət bildirilmişdir (Macchia və Xəlilli, 2017: 659). Onun yerli sakinlər arasında yanlış olaraq yayılmış rəvayətlərə görə qadın olmadığına aydınlıq gətirilmişdir. Belə ki, türbənin kitabəsində Şeyx Dursunun Padar Əhmədin oğlu olduğu qeyd edilir.

Elmi ədəbiyyatda Dorn, Məşədixanım Nemət, Ağsu rayon mətbuatında Ağaməhmud Mehbalıyev, Ağasəlim Babaşov Şeyx Dursunun padar obasından olmasına dair fikir bildirmişlər (Nemət, 1992: 68; Mehbalıyev: 16.03.1972; Babaşov: 20.01.1995). Onlar Məhəmməd həsən Vəliyevin padarların Səfəvilər tərəfindən köçürülməsinə dair mülahizəsinin yanlış olduğunu bu türbənin kitabəsi ilə əlaqələndirmişlər (Vəliyev, 1993: 72). Akademik Dornun fondunda "Şeyx Dursun əsl Şirvan əhliəndir. Xançoban mahalından, padar tayfasındandır. Şeyx Dursun ibn Əhməd Padar şərəfli bir adam olub, Qoşun mahalından Kələxana qəryəsinin qərbində vəqə olan məşhur yeddi günbəzlər bu Şeyx Dursunun övladlarıdır" arayışından çıxarış vardır (Nemət, 1992: 68).

Türbənin kitabəsindən Şeyx Dursunun şəhid olduğu anlaşılır. Onun 1457-ci ildə vəfat etməsini nəzərə alsaq Şirvanşahlar coğrafiyasında həmin ildə hansı döyüşlərin olması, bir sufinin şəhid olması maraqlıdır. Şeyx Dursunun aid olduğu Padar obasının Azərbaycanla bağlılığı da xüsusilə maraq doğurur. Bilinməlidir ki, Padar oba adı Ali Monqol xaqanı Çingiz xanın nəvəsi, Cığatay xanın ikinci oğlu Baydar xanın adından yaranmışdır. Baydar xanın Avropadakı yürüşlərinə qatılan döyüşçülər onun adı ilə anılan tüməndə döyüşürdülər. Sonralar həmin hərbi qüvvələr Baydar adı ilə Avropa və Asiyadakı türk-monqol torpaqlarında yayılmışlar. Baydar xanın tüməni Batı xana, onun qurduğu Qızıl Ordaya aid olduğu üçün onların Şirvanşahlar dövləti ərazisində yayılması normaldır. Qızıl Orda orduları dəfələrlə Şirvana yürüş etmişlər, buradan əldə etdikləri qənimətlərin bir hissəsini sufi xanəqahlarına hədiyyə edərək geri dönmüşlər. Maraqlıdır ki, Xançoban və Qoşun mahalları da məhz həmin hadisələrlə bağlıdır.

Beləliklə, Şeyx Dursun türk-monqol obalarından biri olan Padar obasına aid olub, obanın qurucusu Baydar xandan 200 il sonra Şirvanşahlar dövlətində yaşamış, xəlvətlik pedaqoji və psixoloji təlim mərkəzinin rəhbəri kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Şeyx Dursun türbəsinin öyrənilməsi. Şeyx Dursun türbəsi Ağsu şəhərinin qəbristanlığında yerləşir. Əslində Ağsu şəhər qəbristanlığı Şeyx Dursun türbəsinin ətrafında salınmışdır. Yerüstü axtarışlar və vizual müşahidələr zamanı türbənin ətrafında tikili qalıqlarının olduğu üzə çıxmışdır. Yerli sakinlər və qəbirqazanlarla söhbətlər zamanı yerin təkindən şirli və şirsiz saxsı qab parçaları, daş və bişmiş kərpicdən divar qalıqları, dulus kürelərinin qalıqları üzə çıxdığı qeydə alınmışdır.

Şeyx Dursun türbəsi haqqında XIX əsrdə akademik Dorn, XX əsrin əvvəllərində Cəmil Aleksandroviç Nasıfı, XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın görkəmli epigrafi alimi Məşədixanım Nemət yazmışlar (Vəlid, 2009: 34). Onlar abidənin memarlıq xüsusiyyətlərinə münasibət bildirməklə yanaşı, üzərindəki süls xətlə yazılmış kitabəni də oxumuşlar. Məşədixanım Nemət kitabəni belə oxumuşdur: «Bu xoş rəyihəli müqəddəs (ziyaretgah) və işıqlı məqbərə, övliaların görkəmli Şeyx Dursun ibn Əhməd Padarındır. Onun vəfatı haram zilliccə ayı, səkkiz yüz birinci ildə (VIII-IX 1399) baş vermişdir» (Nemət, 1992: 68). Məşədixanım Nemət Cəmil

Aleksandroviç Nasifi və akademik Dornun oxunuşlarını yanlış hesab etmiş, vəfat tarixinin 1457-ci il deyil 1399-cu il olduğunu yazmışdır. Uzun müddət Məşədixanım Nemətin üzə çıxardığı 1399-cu il tarixi doğru tarix kimi qəbul edilmişdir (Əliyev və Xəlilov, 2001: 23).

Şeyx Dursun türbəsində gördüyümüz son işlər zamanı epiqrafist alim Həbibə Əliyeva türbənin kitabəsinin estampını yenidən çıxarmış və oxumuşdur. Bu oxunuşa İran, Türkiyə və Misirdən alimlər də cəlb olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, əvvəlki müəlliflər tarixi düzgün oxumuşlar. Ərəb dilində sözlərlə yazılmış tarix 861-ci ilin zilhiccə ayıdır. Həmin tarix 1457-ci ilin oktyabr-noyabr aylarına uyğun gəlir.

Beləliklə, son tədqiqatların nəticələrinə görə övliyələrin qütbü, şəhidlərin sədri Şeyx Dursun 1457-ci ilin sonlarında vəfat etmişdir. Onun qəbri üzərində şəhidgah adlandırılan bu türbə tikilmişdir.

Şeyx Dursun türbəsinin problemləri. Abidənin problemlərini anlamaq üçün mütləq onu təşkil edən materialları bilmək lazımdır. Binanın inşasında suyu rahatlıqla udan və mikrobioloji bakteriyaların yaşamasına imkan verən xırda məsaməli yerli cins əhəngdaşından istifadə olunub. Daşın aşınması və təbii hadisələr nəticəsində daş üzərində yaranmış məsamələrə dolan qum, torpaq və bitki qalıqları mikrobioloji koloniyalaşmanın əsas göstəricilərindəndir. Həm türbənin çol divarları, həm də ətrafdakı bütün qəbirlər belə mikrobioloji qalıqlarla örtülmüşdür. Günbəzin ümumi səthi və divarların yuxarı hissəsi müxtəlif növ orqanizmlərin qarışığından ibarət olan daş üzərində bioloji kolonizasiya ilə təsirlənmişdir. Orijinal daşın fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri, abidənin təbii mühitlə təmin edilməməsi türbənin aşınmasının əsas səbəblərindəndir. Təmizlik işlərindən sonra səthlərdə ağ/boz və ya qara daşların mövcudluğundan asılı olaraq müxtəlif tonal nəticələr müşahidə olunurdu. Məsələn: bəzi daşların rəngi ağ rəngə dəyişdi.

Aşınmanın səbəblərindən biri XX əsrin 80-ci illərində bərpa zamanı daşların birləşdirici məhlulu və divarların arasının dolması üçün sementdən istifadə edilməsidir. Həmin bərpa işləri zamanı dağılmış və parçalanmış daş bloklar yeniləri ilə əvəz edilmiş və günbəzin böyük bir hissəsi yenidən qurulmuşdur. Orijinal strukturu ilə müqayisədə çox sementli, çox sərt və həll olunan duzların zənginliyi abidəni ağırlaşdırmışdır. Bloklararası birləşdiricilərin zamanla tökülməsi, bioloji patina, aşınma, çatlaq, təbii materialın ayrılması binanın içərisində və bayırında geniş yayılmışdır.

Abidənin iç tərəfi xüsusilə bioloji qara patina ilə əhatə olunmuş duz qabığının təsirinə məruz qalıb. Nəticədə səthlərin bulanıqlığı və həll olunan duzların hərəkətindən qaynaqlanan daşın tozlanması müşahidə olunurdu. Üstəlik, divarların əsas hissəsində bəzi əhəmiyyətli çatlar Sovet dövrü bərpasından sonra struktur ağırlığının artması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Binanın üzərinə verilmiş beton təbəqə ağırlıq yaradaraq divarların çatlamasına gətirib çıxarmışdır.

Türbənin vəziyyətinin öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi məqsədilə dörd başlıqda araşdırma başlanmışdır. Bu mərhələdə əsasən fotolar çəkilmiş və qrafik sənədlər toplanmışdır. Birinci sxemdə bioloji patina və karbonlaşmış səthlər, eləcə də divarların alt hissəsində görünən rəng dəyişikliyi qeyd olunmuşdur. Rəngin dəyişməsi ehtimal ki, yanğınlə əlaqədar olmuşdur. İkinci sxemdə daşların mikro quruluşa malik problemləri müəyyən edilərək qeyd edilmişdir. Üçüncü sxemdə daşların makro quruluşa malik problemləri, qırıqlar və yarıqlar aşkar olunaraq qeyd olunmuşdur. Dördüncü sxemdə Sovet dövründə bərpaçıların kobud müdaxiləsi zamanı sementlə aparılan yenidənqurma işləri göstərilmişdir.

Bununla yanaşı, bütün blokların sabitliyi yoxlanılmış, nəticədə prekonsolidasiya işləri həyata keçirilmişdir. Bütün məlumatlar sənədləşdirilmiş, abidənin hərtərəfli öyrənilməsi və layihənin dərc edilməsi üçün hazırdır.

Şeyx Dursun türbəsinə konservasiya və konsolidasiya işləri. Daş səthlərin təmizlənməsi səthdə bir biosidin (Preventol R80 (benzalkonium xloridlər) distillə edilmiş suda 5% olmaqla) tətbiqi ilə başlandı. Həm süngər, həm də püskürdücü istifadə olunub. Biosid səthlərdə yüksək bitkilər və mamırların çıxarılmasından əvvəl tətbiq edilib. Daha sonra orqanizmlərin böyüməsinə mane olmaq, mikrobioloji patinanı aradan qaldırmaq üçün skalpellə mexaniki təmizləmə başlanmışdır. Patinanın qalın təbəqəsinin təmizlənməsini başa çatdırmaq üçün biosidin tətbiqi təkrarlanmışdır. Dörd gündən sonra nebulizasiya olunmuş su ilə süngərlənərək yuyulmuşdur.

Divarların yuxarı hissəsində əsasən mamırların təsiri ilə yaranmış qara təbəqə xüsusi hazırlanmış kimyəvi tərkiblə (30qr/lit amonium karbonat + 25qr/lit distillə edilmiş suda deterjan 2% olmaqla) süngərdən istifadə olunaraq təmizlənməmişdir. Divarlara hopmuş duzu təmizləmək üçün kağız xəmiri və sepiolit ilə dəstəklənən eyni kimyəvi məhlul qarışığı ilə təmizləməyə çalışılmışdır.

Binanın daxili hissəsində duz qabığının qalın təbəqələri mexaniki və kimyəvi təmizləmə üsulu ilə azaldılıb. İlk növbədə bir mikrofriz maşını, sonra isə onunla yanaşı, hazırladığımız kimyəvi məhlul da süngər vasitəsilə istifadə edilmişdir. Kimyəvi təmizləyici proses bütün səthlərin yuyulması, nebulizasiya edilmiş su ilə süngərlənməsi, skalpellə lokal təmizləmə ilə yekunlaşmışdır. Sovet dövründə bərpa zamanı istifadə olunmuş sement suvaqlar çəcik və isgənelərin köməyi ilə ya bir hissəsi, ya da tamamilə xaric edilərək təmizlənməmişdir.

Şeyx Dursun türbəsinin ətrafının abadlaşdırılması. Şeyx Dursun türbəsinə konservasiya və konsolidasiya işləri görüldükdən sonra onun ətrafının abadlaşdırılması işinə başlanılmışdır. Əvvəlcə türbəyə gələn köhnə yolun istiqaməti dəyişdirilmişdir. Çünki, həmin yolun üzərində yeni qəbirlər salınmış, yol xeyli daralmışdır. Türbəyə gəlmək üçün başqa geniş yol müəyyən edilmiş və yerli sakinlərin razılığı əsasında türbəyə yeni yol çəkilmişdir. Türbənin hər fəsildə ziyarət olunması üçün yola doğranmış xırda daşlar tökülmüşdür. Yerli sakinlər həmin yolun ətrafına ağaclar əkməmiş və gələcəkdə həmin ağacların becərilməsini öz üzərinə götürmüşlər.

Sovet dövründə türbənin ətrafında yerə döşənmiş üzlük daşlar saf-çürük edilərək yenidən dörd cərgə şəklində döşənmişdir. Onların alt hissəsi möhkəmləndirilmiş, daşların arası gəc məhlulu ilə doldurulmuşdur. Yağış sularının türbədən təcrid edilməsinə çalışılmışdır. Türbənin hər tərəfinə dəmirdən məhəccər çəkilmişdir. Türbənin Sovet dövründə düzəldilmiş taxta qapısı bərpa edilərək və yenidən rənglənərək yerinə qoyulmuşdur. Türbənin qarşısında çoxsaylı ziyarətçilərin hərəkət etməsi üçün kiçik meydança düzəldilmişdir. Türbə haqqında məlumatlar müxtəlif informasiya panellərində qeyd edilmişdir.

İndiyə qədər türbənin mühafizə zolağı müəyyən edilməmişdir. Layihə çərçivəsində Azərbərpa Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutunun əməkdaşları dəfələrlə ərazidə olmuş, mühafizə zolağının yaradılması üçün lazımi ölçüləri götürmüşlər.

Nəticə. Şeyx Dursun türbəsinin konservasiya və konsolidasiya layihəsi bir sosial təşəbbüs layihəsidir. Layihə YOKOKU Beynəlxalq Asoasiyası, Kalabriya Universiteti və MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin birgə təşəbbüsü, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi yanında Mədəni İrsin

Qorunması, inkişafı və bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin razılığı və dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Layihənin uğurla həyata keçirilməsi üçün SOCAR-ın vitse-prezidenti Mikayıl İsmayilov maddi və mənəvi dəstək göstərmişdir. Layihənin ikinci mərhələsi kimi türbənin ətrafındakı 40-dan çox daş sənduqə və başdaşının konservasiya və konsolidasiyası, onların epigrafları baxımından araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- Babaşov, Ağasəlim (20.01.1995). Şeyx Dursun kimdir? Birlik: 20 yanvar 1995.
- Əliyev, Vəli – Xəlilov, Fəriz (2001). Ağsunun tarixi səhifələri. Bakı: Adiloğlu, 94 s.
- Macchia, Andrea - Xəlilli, Fəriz (2017). Şeyx Dursun türbəsi konservasiya layihəsi və digər türbələrin konservasiyasında tətbiqi. III Beynəlxalq Həməzə Nigari Türk Dünyası Mədəni İrsi Simpoziumu Materialları, Şamaxı: 17-18 may: s. 658-660.
- Mehbaliyev, Ağaməhməd (16.03.1972). XV əsrin yadigarı. Birlik: 16 mart 1972
- Nemət, Məşədixanım (1992). Azərbaycanda Pirlər. Bakı: Elm.
- Vəlid, Əhməd Zəki (2009). Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Təhsil, 112 səh.
- Vəliyev, Məhəmmədhasən (1993). Azərbaycan. Bakı: Elm.

THE NEED FOR ACCESSIBLE LIBRARY

(Research of Established Practice of Library Services
Delivered to Azerbaijani Speaking Population of Georgia)

Elnur Aliyev, Fatma Agajanova
Caucasian Heritage Research Institute

XÜLASƏ

Əlverişli Kitabxanaya Olan Ehtiyac

(Gürcüstanda Azərbaycandilli əhali üçün göstərilən kitabxana xidməti praktikasının tədqiqatı)

Araşdırmanın məqsədi Gürcüstanın Kvemo-Kartli bölgəsində Azərbaycandilli etnik azlığın məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrində kitabxana xidmətinin praktikasında mövcud olan problemləri əhatə edir. Tədqiqat çərçivəsində bölgə ərazisindəki kənd və ictimai məktəblərin kitabxanalarındakı real vəziyyət və onun Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən təyin olunmuş, həmçinin beynəlxalq kitabxana standartlarına uyğun olma məsələsi dərinlən öyrənilmişdir. Araşdırma zamanı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət metodlarının müxtəlif üsullarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın nəticəsi, yekun hesabatı və məsələ üzrə məsləhət verilmişdir.

Açar sözlər: Kvemo-Kartli, kitabxana, azlıqlar, Azərbaycandilli əhali, beynəlxalq standartlar

ABSTRACT

This paper aims to study the problems related to school and public libraries in Azerbaijani speaker ethnic minority settlements in Kvemo-Kartli. The study examined the real situation of school and public libraries in the area and its compliance with the standards, requirements set out by Ministry of Education and Science, as well by international organizations. There were used different types of qualitative and quantitative methods during study. The results of the survey, final report and recommendations are shown.

Key Words: Kvemo-Kartli, Library, Minorities, Azerbaijani speakers, International standards

Introduction. In every state and society, there are safe and reliable places open to general public, which store not only books, information, shared experience and ideas but also provide support and professional advice. And libraries are a vivid representation of such places.

The relationship between libraries and education has its roots in Antique Era. Library represents one of the key elements in education, scientific and academic process in modern world. It has an important duty and accordingly - organising library services at a high level represents a necessary condition to ensure the efficiency of education and science.

The issue of the integration of ethnic minorities has always been an important

assignment in the development of the country. Ensuring accessibility to quality education is necessary for the fulfilment of the given assignment. In this context, libraries take a very important duty. This paper aims to study the problems related to the existing problems in the practice of library services in Azerbaijani speaking ethnic minority settlements in KvemoKartli.

The subject of the research is to study library services provided by school and public (social) libraries, identify problems and shortcomings, as well as examine if the real situation complies with national or international standards.

Operationalization. KvemoKartli - a historical-geographic region of Georgia, part of Kartli. The region of KvemoKartli includes Territories of Bolnisi, Gardabani, Dmanisi, TetriTskaro, Marneuli, Rustavi and Tsalka Municipalities. The area of the region is 6528 sq.km, which constitutes to 10% of the surface area of Georgia. The population of KvemoKartli amount to 423986 and represents 11.42% of the population of Georgia. 51.25% of the population is ethnic Georgian, 41.75% ethnic Azerbaijani, 5.07% ethnic Armenian, and 1.93% - ethnic Abkazian, Osetian, Russian, Greek, Ukrainian and Kurd. In addition, in the municipalities of Rustavi, TetriTskaro, Gardabani and Tsalka ethnic Georgians represent the majority, while in the municipalities of Marneuli, Bolnisi, and Dmanisi the majority is represented by Azerbaijani speakers.

Azerbaijani speakers represent approximately 7% of the total number of the population of Georgia, the 19.2% of which live in urban areas, and the rest reside in rural areas. They mainly reside in the regions of KvemoKartli, Kakheti and Mtsketa-Mtianeti. According to the 2014 statistical data 233024 Azerbaijani speaking citizens live in Georgia.

Analyses of Literature. In 2000, the International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) and the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) jointly worked on School Library Manifesto. The Manifesto underlines the role and importance of school libraries in making education, teaching and learning accessible for all. This Manifesto aims to increase the prestige/status of school libraries in schools, as well as in a region and a state. The main requirement of this Manifesto, receiving positive recognition all over the world, makes responsible governments to give the assignment to relevant ministries operating in the sphere of education to prepare policy and plans as well as to develop the strategy necessary for the implementation of the principle of the Manifesto. The mentioned Manifesto has been translated in world languages, including Georgian ("Georgian Library" journal, 2001, #2).

The next step was publishing a book - "the School Library: Today and Tomorrow" by the School Library Section of the International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) in 2002. The book describes the international conference held after the adoption of the Manifesto and specifies the standards, developed through joint revision during a number of discourses and negotiations planned in different activities.

In 2009 The Georgia Library Association has published "The School Library Guidelines" by IFLA/UNESCO.

The Law of Georgia on General Education (adopted in 2005, published as a book in 2005 and 2007), which establishes the main principles for operating libraries, funding them and ensuring logistical conditions for them at public schools, can be set out as an official document about school libraries existing in

Georgian language. In 1998 The Ministry of Education of Georgia has approved the "Standard Statute of Georgian School Libraries" which was published in the magazine "Georgian Library" (#2, 2001) as well as an individual brochure. This statute needs amending and revising.

Majority of methodology textbooks in Georgian language are out of dated. ref. "Providing Help to School Libraries". - Tbilisi., 1965 and KurashviliP., Osadze O. - school library - Tbilisi., 1967. Two papers by N. Mchedlishvili can be named out of modern publications about these topics on these issues: "Library in the System of Education". - Tbilisi., 2002, and "Arrangement of Children Library Services and its Pedagogical Role in the System of Education". - Tbilisi., 2008. Magazine "Georgian Library" regularly publishes materials on the current issues relating to operation of school libraries.

In 2010 the National Parliamentary Library of Georgia issued a book "Organising Public Library Work: Practical Guidelines". This paper has practical use. It will help a public school librarian to organise working activities and understand modern methods.

In 2015, The National Center for Educational Quality Enhancement ordered publishing a book "A Guidebook for Students - Library Work", which is aimed to students enrolled in the vocational education programme "Librarian". The book discusses the topics of organisation of library space, planning the working processes to be conducted in libraries, effective arrangement, compiling a fond, fond management issues, core principles of fond protection and many other important issues.

In 2012 a book "Azerbaijani Schools in Georgia", which discusses the issues relating to the education of Azerbaijani population and describes the history of schools, was published by the joint effort of historians Amrulla Pashaev, Novrus Bayramov and Gulnara Gojaeva-Mamedova. The book consists of three parts: 1. The period from XIX to the beginning of XX; 2. The period of democratic republic governance; 3. The period between 1921-1940.

The book "Georgian Azerbaijanis" by Khaladin Ibragimov published in 2006 in Moscow, also the book "Borchalo: Past, Present and Future" published in 2009 in Azerbaijan briefly describe several problems in Azerbaijani language schools in Georgia, the shortcomings, etc. identified during the academic process.

Shipteh Amirhekmat, a Swedish scientist of Iranian origin, who works in Lund University published a brief resume on the field work conducted in Georgia in 1997-2001. The book "The Language Usage, Relationship and Identity of Georgian Azerbaijanis" provides for a brief description of the history, culture and historical memory, tradition, language competence and many other issues relating to Georgian Azerbaijanis, including the issues of education of Georgian Azerbaijanis, operation of schools, etc.

In addition, Christopher Berglund, an employee of Uppsala University conducted field works in 2004-2012. His PhD presentation "Borders and Belonging: Nation-Building in Georgia's Armenian and Azerbaijani Ethno-Regions" was published as a book only in 2016. The book aimed to determine the identity; however the issue of education, schools and problems or shortcomings relating to them are also discussed.

All of the above-mentioned publications and many other materials clarify that the existence of libraries and public schools, organisation of library services and

their smooth operation are relevant issues on the international, as well as national scale.

Research Methodology and Completed Work. Quantitative and qualitative research methodologies have been used for the purposes of completing the given assignment. Questionnaires have been designed, interviews (in-depth interviews) have been conducted, and a method of observation has been used.

First of all, I have applied to the education resource centres of 7 municipalities (namely: Rustavi, Gardabani, Marneuli, Dmanisi, Bolnisi, Tsalka and Tetritskaro) to obtain the official information about Azerbaijani language schools and requested public information, which I received within 10 working days established by the legislation.

At the next stage, I designed the first questionnaire, the respondents for which were selected according to non-probability sampling technique, namely the principle of purposive sampling was used. Thus, based on the information received from the resource centres I approached the librarians of Azerbaijani language schools. 15 librarians participated in the survey. The questionnaire consists of 15 questions.

At the following stage of the research I designed the second questionnaire, the respondents for which were selected according to non-probability sampling technique, namely the principle of haphazard sampling. For this purpose, I developed a survey by the help of Google Document, in which Azerbaijani speaker population of Kvemo-Kartli, particularly 128 persons, participated. The questionnaire consists of 25 questions, including open-ended, close-ended, dichotomic, multiple-choice and other kind of questions.

The information obtained from the above-mentioned two questionnaires provided me with the understanding of the quality of Azerbaijani language school libraries and other libraries located in the regions of Azerbaijani speaker settlements, as well as the shortcomings, and positive and negative sides of these libraries. I continued the launched work by conducting in-depth interviews. I selected the in-depth interview respondents according to the principle of non-probability sampling technique, namely by the snowball method. Three persons were selected - a teacher, a spiritual leader and a civil activist.

Mr. Elvir Hasanoğlu, a teacher and an activist at the same time, was a head of the non-governmental organisation "Self-development University" for several years. He held meetings relating to the improvement of library services with state officials several times, he criticised their activities and supported the idea of creating a large, unified library.

Mr. Mirtağı Musayev, a spiritual leader and a head of the Supreme Religious Administration of Muslims of All Georgia is a resident of Marneuli and he has close contacts with Muslims residing in Kvemo-Kartli. Mr. Mirtağı Musayev is also actively engaged in civil activities and is the author of a number of successfully accomplished projects and an active supporter of spreading tolerance in Georgia, as well as enhancing the quality of education there. As the spiritual leader of a large parish, his attitude and view on the library services are extremely important.

Ms. Samira Bairamova, a civil activist and a student of Tbilisi State University is an Azerbaijani language radio presenter. Ms. Samira cooperates with a variety of non-governmental and state organisations. She often criticises state officials regarding specific problems. She is engaged in alternative education projects and

supports the enhancement of the quality of education in regions.

At the next stage of the research, I conducted field work using the method of observation to identify problems and shortcomings in the field of library services in schools and villages, and to examine the compliance of the real situations with the standards of the ministry and international standards. I visited three schools for inspection.

This constitutes our methodological framework.

Analysis of Data, Finding of the Research. At the initial stage of the research I requested public information on public schools, where the teaching process was held in the Azerbaijani language, from the educational resource centres of 7 municipalities. According to obtained data, on the territory of Bolnisi municipality the studying process is conducted in the Azerbaijani language in 19 schools out of 33 public schools and all of them have a school library; 12 out of 35 public schools are operating in the Azerbaijani language in Gardabani municipality and all of them have a library; In Dmanisi municipality 17 out of 27 public schools are operating in the Azerbaijani language, but only 8 of them have a library; In Tetriskaro municipality 2 out of 28 are Azerbaijani language schools and both of them have a library; in Marneuli municipality 52 out of 75 are Azerbaijani language schools and 45 of them have a library; in Rustavi municipality only 1 out of 35 are Azerbaijani language schools and it has a library; in Tsalka municipality 2 out of 30 public schools are operating in Azerbaijani and both of them have a library. Thus, in 7 municipalities 105 out of 263 schools 105 have the Azerbaijani language as a teaching language. And 89 of them have a school library.

After obtaining the public information, I tried to contact the Azerbaijani language schools. I send the questionnaire to the librarians but only 15 of them completed it. The obtained information revealed that the majority of the school libraries experience serious problems and they do not comply with the standards of ministry and the international standards. According to standards the total area of a library is calculated as at least 0.6 sq.m. Per student, however this request is not considered in the mentioned schools. Thus, the libraries actually represent the warehouse of textbook, they are not furnished and have no reading hall, information office (for borrowing and lending literature), space for conducting works on catalogues, technically equipped booth for independent studying. Modern school libraries serve as information centres. Therefore, it is desirable to equip them with computer technologies and the internet. This will enable students use the unified electronic base of school textbook foundations within their specific territorial units. However, not a single library was equipped with such computer technologies and the internet.

According to comments made by the librarians, it became obvious that the school libraries have a shortage of Georgian as well as Azerbaijani books. Books stored in the libraries are published in the Cyrillic script i.e. they are outdated and students are unable to read them. Libraries have no access to the internet as well as no techniques, computers or any similar appliances. According to the obtained data the majority of the school library users are teachers and not pupils.

128 persons participated in the survey based on the second questionnaire. The first 6 questions were of introductory character and I gained an impression on participants based on them. 59 (46.1%) participants are female and 69 (53.9%) are male. Their age ranged from 16 to 63, and the majority were 16 persons (12.5%)

aged 23. 106 (82.8%) out of 128 participants had higher education, 11 (8.6%) had secondary education. 38 (29.7%) of the participants spoke fluent Georgian, 52 (40.6%) spoke good Georgian, 26 (20.3%) average, 5 (3.9%) fair, 7 (5.5%) very poor. 55 (43%) are residing in Tbilisi currently, 49 (38.3%) in Marneuli, 8 (6.3%) in Dmanisi, 7 (5.5%) in Gardabani, 4 (3.1%) in Bolnisi and 5 (4%) in different regions. The participants are from more than 40 villages.

#7. 75 participants get books from the internet; 47 participants obtain books and materials from friends, relatives or group mates; 45 participants use library services; 36 purchases books from bookshops.

#8. 89 participants read books in the Azerbaijani language, 62 in Georgia, 46 in Turkish, 30 in Russian, 28 in English and only a small minority of participants read in other languages.

#9. On the question relating to the frequency of using libraries the participants answered the following: 25 (19.5%) participants said that they hardly ever go to libraries, 38 (29.7%) rarely, 24 (18.8%) sometimes, 35 (27.3%) often, 6 (4.7%) very frequently.

#10. On the question "which library services do you use?" the participants named Tbilisi Jumah Mosque library; the library of the Mirza Fatali Akhundov Azerbaijani Culture Museum; Marneuli public library. It should be admitted that the majority of books in these libraries are in the Azerbaijani language. Also University libraries, The National Parliamentary Library of Georgia, Akaki Tsereteli Library and some others were mentioned. The vast majority of mentioned libraries are located in Tbilisi and this represents a serious problem for regions.

#11. On the question: how far is the library from your house? The answers were the following: 53 (41.4%) out of 128 participants have to travel more than 20 km to reach a library, 19 (14.8%) travel 10-20 km, 20 (15.6%) 5-10 km, 14 (10.9%) 3-5 km, and 22 (17.2%) 1-2 km. Accordingly, 91 participants i.e. 71.8% have to cover a long distance. And this means that library services are not well organised and libraries are not well distributed in regions.

#12. On the question "how comfortable is the library you are using, in your opinion?" 23 participants (18%) gave very poor score, 20 (15.6%) bad, 41 (32%) average, 25 (19.5%) good and 19 (14.8%) excellent. Accordingly, 33.6% of participants are disappointed with the comfort provided by libraries.

#13. On the question "Can you take a book directly from the shelf?" 69 (53.9%) answered "yes" and 59 (46.1%) answered "no". The completed questionnaires make it clear that the answer "yes" was given by the students of state universities. Because we are aware that such libraries do not exist in the regions. Student participants mean university, faculty libraries in their answer. As for the essence of the question, local and international experiences prove that a library has more readers when it offers free space.

#14. On the question "how many minutes do you have to wait to order?" 87 (68%) participants answered "less than 30 minutes", 15 (11.7%) "30-60 minutes", 3 (2.3%) "1-2 hours", and 6 (4.7%) "more than 2 hours". Thus 18.7% of participants have to wait more than half an hour, and this equals to wasting a lot of time. If we consider the fact that books cannot be taken home in the majority of libraries, idling more than half an hour is a serious problem.

#15. On the question "Is there a resting place you use in the library?" 50 (39.1%) participants answered "yes, there is", 45 (35.2%) "no, there is not", and 27

(21.1%) „I do not know “. Technically the answer “I do not know” is the same as the answer “no, there is not”. This is a serious problem and does not comply with the international standards.

#16. On the question “do you take your child in the library?” 61 (81.3%) answered „no “, and 14- (18.7%) „yes “. The answer indicated that majority of libraries located in the regions have no children areas or places. We know from the experience based on foreign libraries that local libraries often take the function of nurseries. I believe that a library has an important role in the upbringing of a child.

#17. On the question “Is there any electronic memory cards, CD, DVD, films, computer games, etc. besides printed materials in the you are using?” 22 (17.2%) participants answered „yes, there are “, 52 (40.6%) „no, there are not “, and 54 (42.2%) „I do not know “. It can be concluded from the answers that the libraries are not adapted to modern requirements.

#18-19. On the question “Is there a library in your village?” 20 (17.2%) answered „yes, there is “, 75 (64.7%) „no, there is not “, 13 (11.2%) „the building exists but it is always closed “, and 8 (6.9%) „I donot know “. In the next question we asked that to evaluate a village library according to 5-point grading system. Let me present the findings: 43 participants, i.e. 56.6% are very dissatisfied with the service provided by a village library; 23 participants (30.3%) think, that the quality is poor; 6 participants (7.9%) believe that the quality is average; 2 participants (2.6%) believe that get good service; and 2 (2.6%) participants are very satisfied with the services provided by their village library.

#20-21. On the questions “Is there a library at your village school?” 60 (54.5%) answered „yes, there is “, 38 (34.5%) „no, there is not “, and 12 (10.9%) „I do not know “. In the next questions we asked to evaluate their school library according to 5-point grading system. Let me present the findings: 29 participants i.e. 37.2% are very dissatisfied with the service of their school library; 33 participants (42,2%) think that the service quality is bad; 8 participants (10.3%) consider the quality average; 6 participants (7.7%) believe that the service is good; and 2 (2.6%) participants are very satisfied with the service of their village library.

#22. On the question “Is there a bookshop near your village?” 27 (21.4%) participants answered “yes, there is”, 82 (65.1%) „no there is not “, and 10 (7.9%) „it is very far, not everybody can go there”. The responses made it clear that serious problems exist in relation to book shops and distribution of books. This means that there is a lack of bookshops, increased demand for books, and libraries should perform this function.

#23. On the question “is there any necessity to open a new library in your village (settlement or region)?” 110 (85.9%) answered „yes, such necessity exists “, 11 (8.6%) „no, it is not necessary “, and 7 (5.5%) answered “I do not know”.

#24. On the open-ended question “In your opinion what does the library you go lack of?”, the majority of people answered that there was no comfortable and free space, a reading hall; rich library fond - new books, in Georgian, Azerbaijani and other foreign languages; modern techniques and facilities, etc.

#25. On the question “Taking a book home is not allowed. What do you think about this?” All participants responded and the absolute majority of them gave negative evaluation to this fact. Based on a range of arguments they claim that borrowing books should be allowed.

After this, I developed full understanding about the problems experienced by

libraries in regions and the attitude of the population toward them. At the next stage I conducted in-depth interview with 3 persons.

During the interview I have identified a number of new issues, obtained information about existing problems and shortcomings, in addition to information on prospective plans and projects. During the interview with Mr. Elvir Hasanoğlu and Ms. Samira Bairamova, we learned that the library which was opened in the centre of Marneuli city and kept up to 20 000 books (including books in Georgian, Azerbaijani and other foreign languages with the majority of books in Azerbaijani language) was closed and relocated to the basement of the Marneuli Culture Centre, where most of the books were damaged. In addition, it was admitted that the population of Marneuli tried to negotiate with the authorities of Marneuli Municipality about opening a new library, but the implementation of the mentioned project was unequivocally rejected.

During the interview with Mr. Mirtağı Musev I obtained extremely important information about the problems of Muslim parish (the same as Azerbaijani speaking population), including problems relating to library services and education. Mr. Mirtağı mentioned happily that the interest to education had increased during the recent years and frequently readers approach mosques and spiritual academies for books due to the fact that there no libraries, unfortunately these institutions do not keep rich library fond.

After the interview I decided to conduct field work and get acquainted with existing problems at the location and evaluate the compliance of school libraries in regions with standards. For the purpose of completing the assignment I selected the following schools with libraries having comparatively rich library fond: Marneuli Municipality Village Sadakhlo Public School №1, School of Dzveli Kvesha village of Bolnisi district and Public School of Keshalo village of Gardabani district. The national (i.e. standards set out by the Ministry of Education and Science) as well as international standards were not met in any of these three schools. Libraries did not have smoothly operating ventilation and lightening systems, a reading hall or tables and chairs, library and the books were full of dust. The main part of the school library fond consisted of textbooks, meaning that the libraries served more as a warehouse than a library.

Conclusion and Suggestions. On the bases of the conducted work, we can draw up the following conclusions:

1. Completed questionnaires and interviews clarified that a huge demand for school libraries and village or social (public) libraries exist in the regions.

2. It has become obvious that the school libraries do not comply with national or international standards and in fact serve only as a warehouse for textbooks.

3. The research made clear that school libraries have no appropriate pool of books. They have a lack of books, fictional and scientific literature in official, as well as Azerbaijani and other foreign languages. It has become obvious that the majority of books in Azerbaijani are written in the Cyrillic script and students are unable to read them.

4. According to the standards of the Ministry libraries-information centres which are equipped with computers and the internet can be used by local community for personal interests. The research has not identified any school which has computers and the internet. In my opinion, school employees, namely librarians

should cooperate with so called non-governmental organisation and foundations in order to improve the services and quality, they should agree on planning joint projects. In my opinion, schools should encourage the engagement of the village population and support in this process.

5. It has also become obvious that the majority of readers have to travel a very long distance to get to libraries or books shops from their homes. According to the research participants, many of them are unable to visit libraries or bookshop because of such long distance.

6. Taking the research finding into consideration, I have concluded that libraries in regions do not represent free space. They do not provide a resting place, in some libraries speaking is forbidden. Libraries are not adapted to children or people with disabilities.

7. It has become clear that a lot of fictitious public (or social) libraries exist in the regions (villages, settlements), but they are always closed. Frequently, the population of the villages where such libraries are located does not even know about their existence. This means that youth, schoolchildren or students have no access to books.

Library services in regions are in need of fundamental reforms and changes. For resolving of the mentioned problems, I suggest the following:

1. First of all, the fictitious libraries on the 7 municipality territories of Kvemo-Kartli should be shut down and regional libraries should be opened, these libraries should be renovated according to the modern standards. They should be adapted to children and people with disabilities. Libraries should be equipped with necessary computers and the internet.

2. In my opinion, the library system operating at the moment should be cancelled. Instead, the centralised library system should be created for the region. This means that the common electronic base and common book fond, similar to European library systems, should be created for all libraries in municipalities or districts.

3. From my point of view, the "accessible library", mobile library service should be developed, which means a Library Bus, equipped with books, computers, the internet and other necessary elements. This project is very effective and has a low budget.

Several Azerbaijani language libraries or other school or local (social) libraries in the settlements of Azerbaijani speakers should exist as an exception and represent the element of a single library system. Therefore, the suggested ideas for solving the above-mentioned problems should be oriented to the systemic changes. Thus, I believe that by the initiative of the Ministry of Education and Science and Municipalities, the Parliament of Georgia should draw up and adopt a draft law on libraries, similar to the one, which exists in EU member states. The mentioned draft law will ensure the access to the system and the improvement of the quality.

Bibliography:

1. Gaiparashvili Z. and others (2015), Library work. National Center for Educational Quality Enhancement, Tbilisi.
2. Takniashvili G., Iosava T. (2010), Organisation of Library Work at Public Schools. The National Parliamentary Library of Georgia,
3. Kavtaradze T. (2011), The Guidebook on the Maintenance of Secondary Schools. National Curriculum and Assessment Center, Tbilisi.

IV BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARI AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN
QURULUŞUNUN 100-CÜ İLİNDƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİ SİMPOZİUMU

4. Kavtaradze N. (2003) The Role of Libraries in Civil Education. The National Parliamentary Library of Georgia, Tbilisi.
5. Agajanova F., Aliyev E. (2018), Importance of the "CaucasusArchive" and "AccessibleLibrary" projects for the Caucasus. 3rd International Youth Forum of Cultural Heritage and Tourism, pp 3-5.
6. Berglund, Ch. (2016), Borders and Belonging: Nation-Building in Georgia's Armenian and Azerbaijani Ethno-Regions, 2004–2012.
7. Önal I. (2009), IFLA/UNESCO School Library Manifesto for Creating One World. Libri, vol. 59, pp. 45 – 54.
8. Schultz-Jones B., Oberg D., (2015), IFLA School Library Guidelines. International Federation of Library Associations and Institutions.
9. Paşayev Ə., Bayramov N., Qocayeva-Məmmədova G. (2012), Gürcüstanda Azərbaycan məktəbləri.
10. Komakhia M. (2004), Georgian Azerbaijanis: the problems of civil integration. Central Asia and The Caucasus Journal N5 (35), p. 187-194.

İRAN AŞIQLAR BİRLİYİNİN YARADILMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

Aşıq Səlcuq Şəhbəzi, Aşıq Arif Həmid
İran Aşıqlar Birliyi
ashiq_shahbazi@yahoo.com

XÜLASƏ

İran Aşıqlar Birliyi 2015-ci ildə İranın paytaxtı Tehran şəhərində yaradıldı. Aşıqlar Birliyinin başlıca məqsədi İrandakı aşıq ədəbiyyatını layiqincə yaşatmaq və inkişaf etdirməkdir. Bu təşkilat yarandığı gündən indiyədək 6 Beynəlxalq Aşıq Festivalı; bir neçə tədbir və adım günləri keçirib. Nəzərə alsaq ki, bu təşkilat yaranmamışdan əvvəl İranda heç bir aşıq festivalı olmayıb, onda Aşıqlar Birliyinin gördüyü işlər daha çox nəzərə çarpır. Biz istəyirik ki, bütün türk dilli ölkələr ilə mədəni əlaqələr quraq və xalqımızın şifahi ədəbiyyatının qorunub saxlanmasına birgə xidmət edək. Bu sahədə əlimzdə təcrübəmiz var o təcrübəni xalqımızın folklorunun və ədəbiyyatının nəminə sərf etmək istəyirik. Bununla da xalqımız qarşısında öz milli və mədəni borcumuzu yerinə yetirmiş olarıq. İAB-nin 3000 fəal üzvü və İranın 8 ostanında (rayon) şöbəsi var: Təbriz, Tehran, Urmیه, Ərdəbil, Həmədan, Ərak, Kərac, Zəncan.

İran Aşıqlar Birliyi elmi fəaliyyətlə də məşğul olur. Azərbaycan türkcəsində yayımlanan Səhər TV Azəri 1 kanalında həftədə bir gün Aşıq proqramı nümayiş etdirilir. Bu proqramın aparıcısı İAB sədri Aşıq Səlcuq Şəhbəzidir. Proqramın əsas məqsədi muasir zamanda aşıq ədəbiyyatını mühafizə etmək, eyni zamanda təbliğ etmək və bütün dünyaya çatdırmaqdır. Aşıq ədəbiyyatı bütün türk dünyasının müstərk varlığıdır. Aşığın sazı vizasız bütün sərhəddləri keçən bir türk bayrağıdır. Proqramda aşıq ədəbiyyatının tarixi, yayılma arealı, inkişafı, hazırkı vəziyyəti və s. haqqında söhbətlər açılır və ustad aşıqlar tərəfindən canlı ifalar səslənir.

Aşıqların sinəsi üstündə olan sazın bir tarixi var, o da Dədə Qorqud nişənidir. Biz Dədə Qorqudun nəvələriyik. Aşıqlar həmişə sülh sevən, xalqla oturub duran olublar. İran Aşıqlar Birliyi toplantılarında, festivallarında dünyanın hər yerindən mədəniyyətimizi yaşadan aşıqları dəvət etməli, onları dünyaya tanıtmalı və xalqın şifahi ədəbiyyatının itib batmasına izin verməməlidir.

Açar sözlər: İran Aşıqlar Birliyi, aşıq, festival, Səlcuq Şəhbəzi

ABSTRACT

Iran Union of Ashugs was created in Tehran in 2015, the capital of Iran. The main aim of the Ashug Union is to maintain and develop the ashug literature in Iran. Since its inception, the 6th International Ashug Festival has been held; held several events and steps. Considering that there was no any ashug festival in Iran before the establishment of this organization, the work of the Ashugs Union is more noticeable. We want to establish cultural relations with all Turkic-speaking countries and to serve together for the preservation of our people's oral literature. We want to spend that experience in the name of folklore and literature of our people. Thus, we will fulfill our national and cultural debt to our people. There are 3000 active members of the IAB and 8 departments in Iran (Tabriz, Tehran, Urmia, Ardabil, Hamadan, Arak, Karaj and Zanjan).

Iran Union of Ashugs is engaged in scientific activity. The Ashug Program is broadcasted one morning a week in the morning TV Azeri 1 channel, broadcast in Azerbaijani. The presenter of this program is the Chairman of IAB, Ashug Selcuk Shahbaz. The main purpose of the program is to protect the ashug literature at the same time and to convey it to the whole world at the same time. Ashug literature is a joint existence of the entire Turkic world. The rug is a Turkic flag that crosses all borders without visas. The program includes the history of ashug literature, its distribution, development, current status and so on. Conversations are heard about, and live performances are performed by master ashugs.

There is a history of the saz on the ashugs' chest, it is the Dede Korkut mark. We are the granddaughters of Dada Gorgud. Ashugs have always been friends with peace loving people. Iran must invite ashugs to the world of Ashugs in their festivals, festivals from all over the world, introduce them to the world and not allow the folk literature to fall.

Key Words: Iran Union of Ashugs, ashug, festival, Selcuk Shahbazi

Aşıqlar Birliyi yaranandan İranın müxtəlif yerlərindən çox sayda aşıq və musiqçilər bu mədəniyyət hadisəsinə qoşulmuşlar. Birlik üzvləri az vaxtda xeyli festival və şənliklərdə yaxından iştirak etmişlər.

İran Aşıqlar Birliyi isə təkcə 2016-cı ildə dörd beynəlxalq festival və tədbir keçirib: İran Aşıqlar Birliyinin açılışı; xalq şairi Zəlimxan Yaqubun xatirə gecəsi; Dədə Şəmşir festival; Aşıq Abbas Tufarqanlı festival və Dədə Ələsgərin festivalı.

Aşıq Şahbazinin yaratdığı Dədə Qorqud Aşıqlar qrupu 1992-ci ildən 2016-cı ilə qədər Azərbaycan, Türkiyə, Belçika, Kanada, Almaniya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Rusiya, Hollandiya, Malayziya və digər ölkələrdə keçirilən beynəlxalq festivallarda iştirak edib. Dədə Qorqud Aşıqlar qrupu 21 aşıq, balaban və nağara ifaçılarından ibarət olub.

Salam verib bir məclisə varanda,
Yaxşı əyləş, yaxşı otur, yaxşı dur.
Dindirəndə kəlmə-kəlmə cavab ver,
Görən desin bərəkallah, yaxşıdır (Xəstə Qasım).

Aşıq ədəbiyyatı ilə gənc nəsili tanış etmək və ədəbi nümunələr yaradaraq gələcək nəsillərə ötürmək lazımdır. Bu sənəti bizə ulularımız ötürüb. Dədə Qorqud başda olmaqla Aşıq Abbas və Dədə Qurbanı zamanından bəri qalan sənədlər aşıqlardı – bu Haqq, Dədə və ustad aşıqların hər birinin ayrılıqda sinəsinə bir böyük söz xəzinəsi demək olar. Ustad aşıqlar bu qədər dərin bir mədəniyyətin qorunub saxlanması üçün çətinlik çəkiblər və qalan aşıqların da birləşərək bu mədəniyyətə sahib çıxmaları lazımdır. Bu aşıqların hər birinin sinəsi mənbə və canlı sənəddir. Sabah bunlara əlimiz çatmayacaqdır. Dünyanın mötəbər muzeylərində saxlanılan kitablar və əlimizdə olan bu canlı sənədlər var. Bu aşıqlarımızın hesabına və onlara əsaslanaraq deyirik ki, neçə min il bundan əvvəl qayıda bilərik!

Yüz il bundan əvvəl qədər “folklor” ifadəsi kitablarda gözə dəymirdi. Bu ifadənin yerinə bizlər “adət-ənənə” kəlməsini işlətməmişik. Bizim folklorumuzun min illər tarixi var. Folklorlardan söz düşəndə bizim dastanlar yada düşür. Məsələn, Dədə Qorqudan sonra aşıqlığın güclü qolu olan Dirili Dədə Qurbanıdan başlamaq olar. Qurbanının fəlsəfəsinin bünövrəsi folklorlarda məna tapır. Elmin, düşüncənin xüsusən aşıqlığın bünövrəsi Dədə Qurbanıdır. Qurbanını hərtərəfli tanımaq üçün elə Dədə Qurbanıdan bir əhvalatı xatırlamaq yerinə düşər. İki hökmdarın – Şah İsmayıl və Sultan Səlimin Çaldıran döyüşündə Dədə Qurbanı gedir, Sultan Səlimin yanına ki, cəngi dayandırın. O məqamda Dədə Qurbanı gör nə deyir:

Sən Osmanlı sultanımsan
Xətayi də şahım mənim
Əgər çıxsan həqiq sözümdən
Tutacaxdı ahım mənim

Bu iş şeytan şər işidi
Çuğul kəzzab pısmışidi
İki qardaş döyüşdü
Qardaş padşahım mənim

Qurbanıdı gələn şahad
Kənd yurd olub şəhər bərbad
Bu döyüşdən qazanır yad
Ey arxa pənahım mənim.

Aşıq ədəbiyyatının dədəsi Qurbanı bir sözü ilə iki qardaş döyüşünə son qoydu. Amma XXI əsrdə baxın görün bu varlıq nə qədər tənəzzülə gedir. Bu ədəbiyyatın və aşıq sənətinin keçmişini belə güclü bilsəm də, indiki zamanda belə tənəzzülə uğramasını qəbul etmək olmur. Bu ədəbiyyatın qorunması və dövlət tərəfindən himayə olunması üçün yollar axtarılır. Bu məqsədlə lazımi yerlərə müraciət edildikdən və hüquqi sənədlər hazırlandıqdan sonra 2015-ci ilin iyul ayında rəsmən İran Aşıqlar Birliyinin əsası qoyuldu.

İran Aşıqlar Birliyinin təşkilatçılığı ilə Haqq aşığı Aşıq Abbas Tufarqanlıya həsr olunmuş beynəlxalq Festival 2016-cı ilin sentyabr ayının 3-də Qərbi Azərbaycanın Qoşaçay (Miyandab) şəhərində qeyd edilib. 18 dekabr 2016-cı ildə isə Tehranda Dədə Ələsgərin Beynəlxalq Aşıq Festivalı baş tutub. İran Aşıqlar Birliyi Azərbaycanın ustad aşığı Ədalət Nəsimov və xalq şairi Zəlimxan Yaquba həsr olunmuş yaradıcılıq gecələri keçirib.

Dədə Şəmsirə həsr olunmuş festivalda 183 aşıq iştirak etmiş, 6 ustad aşıq və aşıq ədəbiyyatında xidməti olan insanlara Dədə Şəmsir diplomu verilmişdir. Ustad

aşıqlarımız Dr. Hüseyn Siyami Tikmədaşlı, Fəthağa Rizayi Qaradağlı, Aşıq Hüseyn Sai Təbrizli, Hidayət Mehri Urmiyalı, Aşıq Nüsrətolla Zərgər Həmədanlı və Reza Əfşar həmin diploma layiq görülmüşdür.

İran Aşıqlar Birliyinin inkişafında Təbriz şöbəsinin sədri və Birliyin sədr müavini Məhəmməd İbadi Alışqın çox böyük zəhməti olmuşdur. Festivallarla yanaşı Aşıqlar Birliyinin Tehrandə mərkəzi binasının açılışı da əlamətdar hadisə olmuşdur. Bu açılışa Tehran bələdiyyəsinin mədəniyyət işləri üzrə müavini İsmayıl Əli Əkbəri, Etimad qəzetinin baş redaktoru və millət vəkili Dr. Elyas Həzrəti, Azərbaycan Respublikasının İrandakı səlahiyyətli səfiri Dr. Cavanşir Axundov və başqa ictimai xadimlər qatılaraq xeyir-dua vermişlər. Açılış üçün İranın 12 şəhərindən, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədən aşıqlar gəlmişdir.

Açılışdan sonra İranın beş şəhərində rəsmən şöbələr açılmışdır: Təbriz, Urmiyə, Kərc, Zəncan və Ərdəbil. İran Aşıqlar Birliyinin Təbriz, Urmiyə, Zəncan, Miyana, Parsabad, Həmədan, Meşkinşəhr kimi şəhərlərdə nümayəndələri seçilmişdir.

ŞİRVANLI HÂLİMÎ'NİN (XVI. Yüzyıl) HÜNER DOLU BİR MANZUMESİ

Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL^{1*}

ÖZET

Toplumlar arasındaki kültür alışverişinin ticaret, göç, savaş gibi pek çok vasıta ile gerçekleştiği bilinmektedir. Bu alışveriş, aynı soydan gelen ama farklı siyasi sınırlar içinde yaşayan toplumlar söz konusu olunca en etkin araç dil ve edebiyat, en önemli aracı da kuşkusuz şairler ve edebiyatçılar olur.

Bu bildiride, XVI. yüzyılda yaşadığı dışında, hakkındaki bilgilerimiz muğlak olan kültür taşıyıcılarından Şirvanlı Halîmî'nin ilginç manzumesi ele alınacaktır. Halîmî bu manzumesinde iç içe birçok hüner göstererek adeta kelimelerle cambazlık yapmıştır. Halîmî, her mısraında bir Osmanlı padişahının cülus tarihini verdiği 6 beyitlik bu manzumesinde benzer bir örneğini görmediğimiz ilginç başka harf hünerleri de sergilemiştir.

Başka bir milletin edebiyatında görülse belki müzelerde sergilenecek olan bu şiir, mecmualar arasında öylece kalakalmıştır. Bize göre Şirvanlı Halîmî, başka hiçbir şiir yazmamış olsa bile, bu akıl dolu gazeliyle edebiyat tarihine geçecektir.

Anahtar Kelimeler: Şirvanlı Halîmî, harf oyunları, ebced, şiir mecmuaları

A FULL OF ART VERSE OF HÂLİMÎ from XVIth CENTURY

ABSTRACT

It is known that cultural exchange among societies takes place by means of many ways such as trade, migration and war. This is the most effective means of language and literature, and the most important tool is the poets and authors. For his exchange, when the societies living with in the diversified political borders but coming from same heritage are regarded, the most effective vehicle is language and literature and correspondingly the most important mediator is the poets and literary men.

In this paper, we will examine an interesting poem of Halîmî of Shirwan who is a bearer of culture of his time. The only thing noted about him is that he lived in 16th century.

In this poem Halîmî showed many concentric skills by quibbling like a tumbler. Giving date of enthronement of different sultans in each hemistich of his six-couplet poem Halîmî also displayed an extraordinary and interesting example of skill of letter games that is unseen before.

This poem, that is worth be exhibited in the museums when it is noticed in another nation's literary heritage, unfortunately has remained dormant among the pages of a majmua.

To us, even if Halîmî of Shirwan did not write any other verse, this pearl of wisdom ghazal is enough to put him into the history of Turkish literature by itself.

Keywords: Halîmî of Shirwan, letter games, numerology poetry collections (majmua)

¹ * Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Amasya-Türkiye.

Klasik Türk şairleri, sınırlarını geleneğin belirlediği bir çerçevede ama yine muazzam bir gelenek tarafından beslenen bir dünya içinde sanatlarını inşa ve izhar ediyorlardı. Türk edebiyatı, alışlagelen, olağan şiirlerin yanı sıra manadan ve estetikten ziyade şekle dayalı birtakım hünerlerle kendilerini ispata çalışan şairler de yetiştirmiştir. Bunların ortaya koydukları metinler, çoğunlukla birtakım harf oyunlarını ihtiva eden, görselliği önceleyen manzumelerdir. Bazılarına örnek verecek olursak; sadece noktasız harflerle (bî-nukat) veya sadece noktalı harflerle (pür-nukat); sadece bitişmeyen (munkatı) veya bitişen harflerle (muvassal) yazılanlar², maktûb-ı müstevîler³, müselsel⁴ ve muvassahlar⁵, müşeccerler⁶, müdevverler⁷ vb. pek çok manzume⁸ bu yaklaşımın ilginç örnekleri arasındadır.

Gerçekten çok ilginç, bir değil birçok hünerin yahut sanatın bir arada sergilendiği, örneğine zor rastlanır bir örnek de, bu türden harf, söz ve kelime oyunlarının yer aldığı onlarca manzumenin bir arada toplandığı bir şiir mecmuasında (Süleymaniye Kütüphanesi Esad Ef. 3484) yer almaktadır. Metnin sonundaki nota göre “Şirvanlı” olduğu anlaşılan şairin, bu manzumesi her ne kadar Farsça ise de, birkaç Farsça fiil çekimi ve edatı görmezden gelirsek terkipler hâlinde yazılmış bir Klasik Türk şiiri parçasını andırmaktadır.

Kim olduğunu şimdilik kesin olarak tespit edemediğimiz Halîmî-i Şirvânî'ye sonradan geçmek üzere öncelikle “pür-hüner” manzumeyi tanıyalım. Manzumenin orijinal hâli şudur:

Bu, gerçekten çok ilginç, yazılması çok zor ve hatta tabir caizse aklın sınırlarını zorlayan bir manzumedir. Şöyle ki; bu manzumede Halîmî'nin sergilediği hünerlerden ayrı ayrı her biri belki başka şairler tarafından da uygulanmıştır ama şairimiz aynı manzume üzerinde üç ayrı hüner sergileyerek âdeta “hüner-ender-hüner” ortaya koymuştur. Bu hünerleri gösterelim:

6 beyitlik bu gazel bütününü noktasız harflerle (bî-nukat) yazılmıştır.

Osman Gazi'den III. Murad'a gelene kadar her bir mısra ebced hesabıyla bir Osmanlı padişahının cülûs (tahta çıkma) tarihini vermektedir.

Şiirde her beytin son kelimesi bir sonraki beytin başında tekrarlanmıştır.

Metinde her bir mısranın altına, sırasıyla padişahların adları ve cülûs tarihleri lafzen de yazılmıştır. Mısraların kenarlarına ise “velâdetes” ve “rîhletes” kelimeleriyle padişahların doğum ve ölüm tarihleri de yazılmıştır.

Bu özellikleri, gazelin sonuna düşülen şu notla da izah edilmiştir:

“Bu ğazel-i bî-bedel Mevlânâ Halîmî-i Şirvânî aleyhü'r-raḥmenüñ zâde-i ṭab'-ı

2 Hatta bu tür manzumelerin bir kelimesi bitişen harflerle, bir kelimesi bitişmeyen harflerle veya bir mısrası noktalı harflerle bir mısrası noktasız harflerle olmak gibi çok değişik örnekleri mevcuttur.

3 Düz de tersten de okunduğunda anlamlı olan manzume.

4 Her kelimenin son harfı bir sonraki kelimenin ilk harfı olan ama o ilk harfin yazılmadığı manzume.

5 Mısraların ilk harfleri, bazen son harfleri hatta bazılarında hem ilk hem son harfleri alt alta okunduğunda bir/birer isim çıkan manzume.

6 Ağaç şeklindeki manzumeler.

7 Bir harfin (çoğunlukla mim harfinin) merkeze alındığı daire üzerine dizilmek suretiyle yazılan, birbirine türlü harf alâkalarıyla bağlı mısralardan oluşan manzumeler. Bu tür şiiri örnekleri için bk. Şenödeyici 2012.

8 Bunlar için “manzume” kelimesini özellikle kullanıyoruz. Zira bunlar arasında bedîi zevk mahsulü olanlara neredeyse hiç rastlanmaz. Zaten bu manzumelerin amacı da mana derinliği, estetik, halavet, zarafet vs. değil, şekle mütellik bir tür kelime cambazlığıdır. O sebeple bunlar manzume derekesinden “şiir” ulviyetine ulaşamamışlardır. Tek tük bu sınırı zorlayanlara rastlanabilirse de ancak istisnai örnekler kabilinden kalırlar. Esasen büyük şairlerin hiçbirisi böyle şeylerle uğraşmamışlardır.

şerîfleridür ki mısırâ'ları târîhdür. Devlet-i Âl-i 'Osmân'un tertibi üzre 'Osmân Gâzî'den Sultân Murâd Han aleyhü'r-rahmeye gelince her mısırâ' bir pâdişâhu'n cülûsî târîhidür ve mevlânâ-yı müşârun ileyh bu gazelde haylice izhâr-ı kudret eyleyüp çok şan'at hârc eylemişdür. Cümleden biri budur ki, cümle hurûfî bî-nukâtdur ve biri dahî müselseldür ki her beytü'n intihâsı ne lafz vâkı' olmuş ise anun 'akabinde gelen beytü'n ibtidâsı olur ve biri dahî zu'l-bahreyndür. Belki üç dört bahırde okunmak câ' iz diyü buyurmuşlardur.⁹ el-hâk haylî dikkât ve ihtimâm olunmuşdur."

Metne geçmeden önce, bazı padişahların cülûs tarihlerinin gerçek cülûs tarihiyle uyuşmadığı, bazılarının ise ebced karşılıklarının metinde gösterilen tarihten farklı bir sonuç verdiğini tespit ettiğimizi kaydetmeliyiz. Bunun hangi mısralarda söz konusu olduğu ve beyitlerin tercümeleri dipnotlarda gösterilmiştir.

METİN

Târîh-i Halimî Her Mısırâ'ı Cülûs-ı Saltanat-ı Âl-i 'Osmândur

(59b)

[Vezin: fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün]

1

Dâver-i 'adl ü meh-i devr-i himem^{10 11}

9 Bu şiirin bütün mısraları fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün kalıbında olduğu hâlde mecmua derleyicisinin önce "zu'l-bahreyn" (iki bahirli), sonra da "belki üç dört bahirde okunmak caizdir" demesi bu kalıbın ilk tef'ilesinin "fâ'ilâtün" ve son tef'ilesinin "fa'lün" olabilme serbestisiyle ilgili olmalıdır. Değilse, bu kalıbı başka türlü okumak imkânı yoktur.

10 "Âdil hükümdar, himmetler devrinin ay'ı / Dünyanın maliki, kerem mülkünün ay'ı"

11 Cülûs-ı 'Osmân Gâzî, sene 691. Burada Osman Gâzî'nin cülûsu 691 dense de gerçekte 698'dir (1299) (İnal-cık 2007a: 444). Mısraın ebced karşılığı da 691 değil 661 çıkmaktadır

Mälîk-i dehr meh-i mülk-i kerem¹²

2 Kerem-i vāsıl-ı û der-heme mülk^{13 14}
Matla'-ı mihr medâr-ı 'âlem¹⁵

3 'Âlem-i 'adl [ü] kerem dâver-i mülk^{16 17}
Mihr-i ü der-heme dilhâ mahrem¹⁸

4 Mahrem-i dergeh-i ü sadr-ı düvel^{19 20}
'Alem-i dergeh-i ü mihr-i kerem²¹

5 Kerem-i kâmil-i ü hâris-i resm^{22 23}
Hâris-i 'asker-i ü dehr ü himem²⁴

6 Himem-i dâver-i ü her ser-ver^{25 26}
Her ki dâred harem-i ü mahrem²⁷

HALİMÎ KİMDİR?

Kaynaklarda Halîmî mahlaslı 11 şair görünmektedir. Bu Halîmî'nin, manzumede cülus tarihi verilen son padişah olan III. Murad'ın tahta çıktığı Hicrî 982'de (1574)²⁸ hayatta olması gerekir. Henüz bir sonraki padişah olan III. Mehmed'in de tahta çıkmadığını kabul edersek -ki onun cülus tarihinin şiirde bulunmayışı buna delalet eder- şiirin III. Murad'ın saltanatı dönemi içinde (1574-1595) yazıldığını söyleyebiliriz. Halîmî mahlasını kullanan şairlerin üçü 19, ikisi 18, ikisi de 15. yüzyılda

12 Orhan Gâzi, sene 701. Burada da problem vardır. Orhan Gâzi'nin cülusu Rebîülevvel 724'tür (Mart 1324) (İnalçık 2007b: 444). Ayrıca mısranın ebced karşılığı da 701 değı 695 çıkmaktadır.

13 "Mülkün her tarafına ulaşan keremi / Güneşin doğum yeri, âlemin merkezi"

14 Murâd Han-ı Evvel, sene 708. Burada verilen 708 tarihi çok çok erken bir tarihtir. I. Murad'ın cülus tarihi Cemâziyelevvel 763'dür (Mart 1362) (İnalçık 2006a: 156). Mısranın ebced karşılığı ise 738 çıkmaktadır.

15 Yıldırım Han, sene 780. Yıldırım Bayezid'in cülus tarihi 19 Cemâziyelâhir 791'dir. (15 Haziran 1389) (İnalçık 1992: 232).

16 "Adalet ve cömertlik âlemi, mülkün hükümdarı / Onun muhabbeti bütün gönüllerde gizlidir."

17 Muḥammed Ḥan-ı Evvel, sene 813. Mısranın ebced hesabı 806 çıkmaktadır. I. Mehmed'in gerçek cülus tarihi ise 816'dır (1413) (İnalçık 2003a: 392).

18 Murâd Ḥan-ı Şânî, sene 834. II. Murad'ın gerçek cülüs tarihi: 23 Cemâziyelâhir 824'dür (25 Haziran 1421) (İnalçık 2006b: 164).

19 "Onun dergâhının mahremi devletlerin başıdır / Onun dergâhının âlemi kerem güneşidir"

20 Muḥammed Ḥan-ı Şânî, sene 858. II. Mehmed'in (Fatih) gerçek cülüs tarih 16 Muharrem 855'dir (18 Şubat 1451) (İnalçık 2003b: 396).

21 Bâyezîd Ḥan, sene 886. Mısranın ebced hesabı 881 çıkmaktadır. II. Bayezid'in cülüs tarihi: 4 Rebî'ülevvel 886'dır (3 Mayıs 1481) (Turan 1992: 235).

22 "Onun son haddeki keremi, gelenek gözcüsüdür / Onun askerinin gözcüsü felek ve [evliyaların] himmetleridir (?)"

23 Selîm Ḥan-ı Gâzî, sene 918. Mısranın ebced hesabı 927 çıkmaktadır. Yavuz Selim'in cülüs tarihi 7 Safer 918'dir (24 Nisan 1512) (Emecen 2009a: 408).

24 Sultân Süleymân Ḥan, sene 926. Mısranın ebced hesabı 920 çıkmaktadır. Kanunî'nin cülüs tarihi: 17 Şevval 926'dır (30 Eylül 1520) (Emecen 2010: 63).

25 "Onun vezirinin himmetlerine sahip olan her kumandan, onun haremının mahremidir [dokunulmazlığa sahiptir]."

26 Selîm Ḥan-ı Şânî, sene 974. II. Selim'in cülüs tarihi 15 Rebîülevvel 974'dür (30 Eylül 1566) (Emecen 2009b: 415).

27 Sultân Murâd-ı Şâlis, sene 982. III. Murad'ın cülüs tarihi 8 Ramazan 982'de (22 Aralık 1574) (Kütükoğlu 2006: 172).

28 III. Murad'ın tahta çıkış günü tam olarak 8 Ramazan 982'de (22 Aralık 1574) (Kütükoğlu 2006: 172).

ömür sürdürdükleri için şairimiz olma ihtimali yoktur. Halîmî mahlasını kullanan diğer dört şair -ki hepsi de 17. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat etmişlerdir. Tarih itibarıyla şairimiz olması mümkün olan bu dört şair arasında künyesi "Şirvanî" olan biri bulunmamaktadır. Ancak bunlardan "Acemzâde" künyesiyle anılan Acemzâde Abdulhalîm Efendi'nin şairimiz olması ihtimal dâhilindedir. Hakkında sadece *Mecelletü'n-nisâb*'da kısa bir bilgi bulunan şairin şiirimizi kalem alan Halîmî ile aynı kişi olup olmadığı konusu şimdilik muğlaktır.

Mecelletü'n-nisâb'da verilen ve oradan da *Tuhfe-i Nâilî*'ye nakledilen kısa bilgi, Acem-zâde olarak şöhret bulan bir Rum (Anadolu) şairi olup Halîmî mahlasını kullandığı, 1033 yılının Cemâziye'l-âhir (Mart/Nisan 1624) ayında Şam'da vefat ettiğinden ibarettir (Müstakîmzâde yz.: 314b; Tuman 2001: 221).

Halîmî-i Şirvânî'nin bu şair olabileceğine dair ihtimalin yegâne dayanağı, Acem-zâde künyesidir. Zira biliyoruz ki Anadolu sahasına Orta Asya, İran ve Azerbaycan'dan gelen bütün şairler "Acem" lakabıyla anılırdı. Ancak şiir sahibinin kaynaklara girememiş başka bir Halîmî olması da mümkün ve muhtemeldir.

SONUÇ

Bugün olduğu gibi geçmişte de Anadolu Türklüğü ile Azerbaycan Türklüğü arasındaki köprüler öncelikle kültür sahasında olmuş, kültür alış-verişinin veya akışının en önemli kanalını ise kuşkusuz ki şiir ve edebiyat oluşturmuştur. Şuara tezkirelerinde genellikle "Acem" veya "Acemzâde" olarak zikredilen, Kuzey ve Güney Azerbaycan'dan Anadolu'ya gelen şairlerden biri de burada bir maznumesini tanıtmaya çalıştığımız XVI. yüzyıl şairi Halîmî-i Şirvânî'dir. Halîmî'nin ne tam olarak kim olduğunu bilebiliyoruz ne de elimizde bundan başka bir manzumesi mevcuttur. Fakat her ne hâl olursa olsun o, yapılması zor bir işi başararak, sadece bu gazeliyle bile Türk edebiyatı tarihinin "hünerkâr" şairleri arasındaki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- Emecen, Feridun (2009a). "Selim I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36, sayfa 414-418.
- Emecen, Feridun (2009b). "Selim II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36, s. 407-414.
- Emecen, Feridun (2010). "Süleyman I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38, s. 62-74.
- İnalcık, Halil (1992). "Bayezid I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5, sayfa 231-234.
- İnalcık, Halil (2003a). "Mehmed I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28, s. 391-394.
- İnalcık, Halil (2003b). "Mehmed II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28, s. 395-407.
- İnalcık, Halil (2006a). "Murad II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31, 31, sayfa 156-164.
- İnalcık, Halil (2006b). "Murad II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31, s. 164-172.
- İnalcık, Halil (2007a). "Osman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33, sayfa 375-386.
- İnalcık, Halil (2007b). "Orhan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33, 443-453.
- Kütükoğlu, Bekir (2006). "Murad III". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31, s. 172-176.
- Mecmû'a-i Eş'âr* (yz.), Süleymaniye Kütüphanesi Esad Ef. 3484.
- Müstakîmzâde Süleymân Sa'deddin (yz.). *Mecelletü'n-nisâb fî'n-neseb ve'l-künâ ve'l-ekâb*, Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi Nu: 628.
- Şenödeyici, Özer (2012). *Osmanlı'nın Görsel Şiirleri*. İstanbul: Kesi Yayınları.
- Tuman, Mehmed Nail (2001). *Mehmed Nâil Tuman Tuhfe-i Nâilî-Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*. Haz.: Cemal Kurnaz- Mustafa Tatçı. Ankara: Bizim Büro Yay.
- Turan, Şerafeddin (1992). "Bayezid II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38, s. 62-74.5, s. 234-238.

HAMZA NİGÂRİ DİVÂNİ'NDA KERBELÂ

Prof. Dr. Hikmet ATİK
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Azerbaycan'ın Karabağ bölgəsində Zengezur kazasının Ciciimli Köyü'ndə 1212 (1797) yılında doğan mutasavvıf şair Hamza Nigârî, eğitim hayatına genç yaşta Anadolu'ya gelerek Amasya'da, Nakşibendî şeyhi Hâlid-i Bağdâdî'nin halifesi İsmail Şirvânî'ye (ö. 1270/ 1853) bağlanarak başlamıştır.

Almış olduğu manevî eğitim ve çileden sonra Nigârî, Erzurum'da görüş ve düşüncelerini sohbetleri vasıtasıyla halka yayarak onları manevî yönden aydınlatmaya çalışır. Bir müddet Erzurum'da kaldıktan sonra bazı dostlarıyla birlikte Amasya'ya giden Nigârî bir süre sonra Merzifon'a yerleşerek burada irşat faaliyetlerini sürdürür.

Nigârî bazı görüşleri dolayısıyla sürgüne gönderildiği Harput'ta 1303 yılında vefat etmiştir. Vasiyeti gereği sevenleri ve ailesi tarafından Amasya'ya götürülerek buraya defnedilmiştir. Bugün mezarı, 1894 yılında inşa edilen Azeriler Camii olarak da bilinen Şirvanlı Camii haziyesindedir.

Nigârî'nin şiirlerini ihtiva eden bir divanı bulunmaktadır. Şiirlerinde aşktan ve âşıktan sıkça söz eden Nigârî, kendisinin aşk hususunda emsalsiz olduğunu, âşık olmayanın aşk zevkini bilemeyeceğini, aşk ateşinin teskin edilemez bir ateş olduğunu ifade eder.

Mir Hamza Nigârî şiirlerinde dinî ve tasavvufî birçok kavram ve terime de yer vermiştir. Tasavvufî aşk temaları, Hz. Peygamber ve ehl-i beyt sevgisi; onun şiirlerinde öne çıkan önemli konulardandır. Bu sevginin bir tezahürü olarak Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbela hadisesi de şiirlerde sıkça geçen hadiselerdendir.

Bu tebliğimizde, Hamza Nigârî Divanı'nda "vak'a-i dilsûz-ı Kerbelâ" olarak kültürümüzde yer alan Kerbelâ hadisesinin nasıl ele alınıp işlendiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in elîm bir şekilde şehit edildiği Kerbelâ hadisesi; edebiyatımızda manzum veya mensur mersiyelerde önemli bir motif olarak yer almaktadır. Bu hadise şairlerimiz tarafından pek çok manzumede hüznülü ifadelerle işlenmiştir.

Hz. Hüseyin'in şehit edildikten sonra başsız bedeninin gömüldüğü yer olan Kerbelâ, Âl-i abâ sevgisinin bir tezahürü olarak tarih boyunca hep bir ziyaret-gâh olmuştur. Buraya yapılan ziyaretler zaman içerisinde bir ziyaret kültürü oluşturduğundan halk kültürü ve folklor açısından da zenginleşen Kerbelâ, edebiyatımızda adı sıkça mazmunlar ve teşbihlerle anılan bir yer haline gelmiştir. Edebiyatımızda Fuzûlî'nin kaleme almış olduğu Hadikatü's-Süedâ olmak üzere Kerbelâ, Hz. Hüseyin ve âl-i abâ çerçevesinde yazılan önemli eserler ortaya koyulmuştur.

Kerbela olayı Muharrem ayında meydana geldiği için İslâm coğrafyasında bu ayda özellikle 10 Muharrem'de büyük anma törenleri tertip edilmektedir. Tabi olarak Kerbelâ törenlerinde bu hüznülü hadiseyi hafızalarda canlı tutmak için müstakil mersiyeler okunmaktadır. Tasavvufî düşünceye sahip ve Hz. Peygamber sevgisi ile dolu olan şairler şiirleri içerisinde mutlaka Kerbela'yı anlatan mecaz ve

teşbihlerin işlendiği şiirler kaleme almışlardır. Dolayısıyla edebiyatımızda Kerbelâ önemli bir mazmuna dönüşerek şairlerin şiirlerini süslemeye devam etmektedir. Mir Hamza Nigârî'nin şiirlerinde Kerbelâ hadisesi ayrıca âl-i abâ, ehl-i beyt, Hz. Hüseyin, Muharrem ve aşure konuları da ele alınmaktadır. Yine bu şiirlerde Hz. Hüseyin'i şehit eden, Hz. Ali'ye ve ehl-i beyte düşmanlık eden herkes Mervânî veya Süfyânî olarak nitelendirilmektedir. Burada Mervânî'den maksad Hz Ali'ye karşı tavır koyan ehl-i beyte zulmedilmesine neden olan Mervan b. Hakem, Süfyânî ile kastedilen ise yine ehl-i beyte karşı tutumu ve Hz. Ali düşmanlığı öne çıkan Muaviye b. Ebû Süfyân'dır. Zaten tarihi süreç içerisinde Emevî halifeleri de Mervânî ve Süfyânî olarak devam edegelmiştir.

Mir Hamza Nigârî'nin Şiirlerinde Kerbelâ

Kerbelâ hadisesi etrafında gelişen konular Nigârî'nin şiirlerinde "Teşnegân-ı Kerbelâ, şehîd-i Kerbelâ, şâh-ı Kerbelâ, Pâdişâh-ı Kerbelâ, Kerbelâ rivayeti, sergüzeşt-i Kerbelâ ve Kerbelâ ateşi" gibi tamlama ve teşbihlerle yer almıştır. Yine onun şiirlerinde kendisinin Hz. Peygamber'in soyundan geldiği, dolayısıyla büyük bir ehl-i beyt sevgisi ile dolu olduğu zikredilen önemli hususlardandır. Şair; Âl-i abâ sevgisini, Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'e reva görülen zulüm karşısındaki büyük öfkelerini "siz kâtil-i âl-i Zehrâ" olduğunuz için "siz bir taraf biz bir tarafız" diyerek dile getirmektedir.

Nigârî'ye göre Kerbelâ'da İslâm ümmeti üzerinde derin izler bırakan bir gadre uğrayan Hz. Hüseyin'e ve ehl-i beyte duyulan sevgi Hakk'ın bir lütfudur ve bu aileye karşı düşmanlık besleyenler Süfyân'ın çocuklarıdır. Bu yüzden aşağıdaki şiirde ifade ettiği duygularla tarihi süreç içerisinde Ehl-i beyte düşmanlık edenleri çok ağır bir dille eleştirmiştir:

Ey Mu'âvîler ümmeti v'ey düşmen-i Muhammedî
Siz küfrânî biz şükrânî siz bir taraf biz bir taraf

Sizler tuğyânî milleti bizler Muhammed ümmeti
Siz Mervânî biz Kur'ânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz Mervânî cehennemî biz Muhammedî cennetî
Siz şeytânî biz Rahmânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz Mu'âvîler askeri biz Hayderîler leşkeri
Siz kahrânî biz lutfânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz Yezîdî siz pelîdî biz Hüseyinî biz şehîdî
Siz butlânî biz hakkânî siz bir taraf biz bir taraf

Sizler düşmen-i Mustafâ biz bende-i âl-i 'abâ
Siz hasmânî biz rahmânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz kâtil-i âl-i Zehrâ biz mâtem-dâr-ı Mustafâ
Siz Şimrânî biz hüznânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz Haccâcî siz leccâcî biz Kanberî Peygamberî
Siz nefsanî biz rûhânî siz bir taraf biz bir taraf

Siz şeytânî biz rahmânî zıd-ender-zıddız el-hâsıl
Siz zulmânî biz nûrânî siz bir taraf biz bir taraf (Kıt'a 730/7-9)

Teşnegân-ı Kerbelâ

Nigârî şiirlerinde Ehl-i beyt ve Hz. Hüseyin sevgisinin bir tezahürü olarak Kerbelâ'da yaşanan susuzluğu farklı teşbih ve tamlamalarla ele almaktadır. Sevgiliye seslenirken, "Allah aşkına ve Kerbelâ'daki susamışlar aşkına bir şarap sunarak devr et" demektedir:

'Âşık-ı dil-teşne[y]em yandım ki biryân 'aşkına
Sun bir Allâh 'aşkına ey büt şarâb-ender-şarâb
Teşne-gân-ı Kerbelâ 'aşkına bir devr it tamâm
Kâse-i ser-şârıla ger cânın ister bin sevâb (Gazel 57/2-3)

Şair, göğsünde bulunan dağ/yaraların Kerbelâ için çok üzülp ağlamasından dolayı olduğunu ifade eder ve kendisine Kerbelâ hadisesini anlatmaya çalışan kişiye zaten kendisinin de bu yüzden ateşler içinde yandığını söyler:

Her biri bir bâğdır ferdâ bugün kim sinede
Dâğlar kim teşne-gân-ı Kerbelâdandır sana (Gazel 42/5)

Rivâyet teşnegân-ı Kerbelâdan kılma ey râvî
Yanarız âteş-i hasretle zîrâ dâğ-dârız biz (Gazel 279/8)

Hüseyin-i Kerbelâ

Nigârî'nin şiirlerinde Kerbelâ konusu işlenirken karşımıza çıkan diğer bir ifade de "Hüseyin-i Kerbelâ" tamlamasıdır. Cenaze namazına bütün şehitlerin, Hz. Hamza'nın ve Hüseyin-i Kerbelâ'nın gelmesi için salâ okunmasını istemektedir.

Surâhî tek revân teslîm idem mestâne hândâne
Cenâzem çün kamu rindâne söyle es-salâ Mevlâ
Salâ it gelsün ashâb-ı şehâdet hep namâz için
Husûsâ Hazret-i Hamzâ Hüseyin-i Kerbelâ Mevlâ
Diler Mîr Nigârî hâsıl it kim kalmasun ağıâr
Saray-ı hâtırında olmasun illâ vü lâ Mevlâ (Gazel 11/5-7)

Yine şiirlerinde Hz. Hüseyin gibi zulme uğramış biri olduğunu ve dünyada kendisi gibi başka bir kimsenin bulunmadığını vurgulamaktadır.

Ey felek ben tek giriftâr-ı belâ gördün mü hîç
Derd-keş-i mihnet-zede bir mübtelâ gördün mi hîç
Var mı gam-hâne-i 'âlemde âyâ ben gibi
Mübtelâ gayr ez Hüseyin-i Kerbelâ gördün mi hîç (Gazel 108/1-2)

Şehîd-i Kerbelâ

Şairin şiirlerinde geçen diğer bir ifade de Hz. Hüseyin için kullandığı "Şehîd-i

Kerbelâ" ifadesidir. Hz. Hüseyin Hak yolda şehit olmakla çok yüksek bir rütbeye ulaşmıştır. Nigârî "Eğer bir gün kalbime saplanan bir okla şehit olursam bu bana Şehîd-i Kerbelâ'dan kalan bir mirastır." demektedir.

Âferîn ol 'âşık-ı şeydâya kim virmiş revân
Râh-ı Hak'da kılmış ol kâr-ı şehîd-i Kerbelâ (Gazel 15/ 5)

Şehîd-i nâvek-i dil-dûz olursam n'ola zîrâ kim
Bana bu irs ol şâh-ı şehîd-i Kerbelâdandır (Gazel 207/8)

Bu yüzden de "Ey hikâye anlatan kişi bana Kerbelâ'da şehid olan şehîd-i aşkın hikâyesini anlatma, zaten bu yüzden benim sinem paramparça ve gözlerim yaşlı." demektedir.

Şehîd-i Kerbelânın ser-güzeştin kılma ey râvî
Ki biz ol mâcerâdan dîde-nemnâkiz sîne-çâkiz (Gazel 276/8)

Şâh-ı /Pâdişâh-ı Kerbelâ

Nigârî şiirlerinde Hz. Hüseyin için "Şâh-ı Kerbelâ" ve "Pâdişâh-ı Kerbelâ" ifadelerini de kullanmaktadır. "Ben Hüseyinim, şâh-ı Kerbelâ'nın soyundanım. Bu yüzden onun Kerbelâ'da yaşadığı hadisenin matemini tutuyorum. Ey mutrib beni eğlendirmeye çalışma." diye seslenmektedir.

Katârın sevk it ey mutrib diyâr-ı gayra zîrâ kim
Belâ deştinde mâtem-dâr-ı Şâh-ı Kerbelâyız biz(Gazel 277/10)

Nola kim seyyid-i iklim-i gam mîr-i elem olsa
Hüseyindir Nigârî âl-i Şâh-ı Kerbelâdır dil (Gazel 440/7)

Sergüzeşt-i/kıssa-i/rivâyet-i Kerbelâ

Hamza Nigârî'nin şiirlerinde "Sergüzeşt-i Kerbelâ, kıssa-i Kerbelâ ve rivâyet-i Kerbelâ" tamlamaları da yer alan önemli ifadelerdendir. Sevgiliden ayrılmış, perişan bir haldeyken canının yandığını, feryâd ettiğini ve bu hüznle Kerbelâ hikayesini düşündüğünü söylemektedir.

Irag olmuş meger Mîr Nigârî mehlîkâsından
Döner kûy-ı felek tek bî-ser u pâ mehlîkâ söyler
Dem-â-dem cân yanar ağlar gözüm gönlüm kılır efgân
Belâ-keşler ki ol dem sergüzeşt-i Kerbelâ söyler (Gazel 230/7-8)

Şair, canını yakan en önemli haberin Kerbelâ hadisesini anlatan rivâyet olduğunu ve akşam sabah bu acıklı hikâye için nasıl üzüldüğünü aşağıdaki dizelerde dile getirmektedir.

Ey râvî söylegil ser-güzeşt-i âli kim
Cânım yakar ü yandırır Kerbelâ rivâyeti (Gazel 639/8)

Şâm u seher ağlaram kıssa-i Kerbelâyı
Hâtırıma getürem alupdur nevâ benî (Gazel 655/7)

Zemîn-i Kerbelâ/Bathâ-yı Kerbelâ

Nigârî Divanı'nda Kerbelâ, "Zemîn-i Kerbelâ ve Bathâ-yı Kerbelâ" tamlamaları ile de geçmektedir. Kerbelâ'yı görünce canının yandığını ve kanının coştuğunu şöyle ifade eder.

Nigârî dem-be-dem ağlar gözüm her dem yanar cânım

Dem-â-dem cûş ider kanım zemîn-i Kerbelâ görgeç (Gazel 104/7)

Şair, "Hz. Hüseyin'in gezip dolaşması kaderidir, aksi halde o Kerbelâ çölünü gezmezdi." demektedir.

Hüseynin ser-güzeşti gerdiş-i kilik-i kazâdandır

Ki yohsa terk idüp Bathâ-yı Kerbelâ gezmez

Kazâ fermânıdır mahzâ ki bir güftâr-ıla yohsa

Giçüp cândan serdâr Hüseyn-i mübtelâ gezmez (Gazel 280/2-3)

Kerbelâ-âsâ

Kerbelâ ile ilgili Divan'da geçen diğer bir ifade de "Kerbelâ-âsâ/Kerbelâ gibi" şeklindedir. Nigârî gülün kırmızı rengini Kerbelâ şehidlerinin kanından almış olduğunu bu yüzden Hz. Hüseyin gibi bir kırmızı kanlara bulanmış bir imam olduğunu ifade etmektedir.

Çeküp derd-i firâkın hasretinle kana gark olmuş

Tamâmen pârelenmiş şevkıla bulmuş şehâdet gül

Nigârî kıl ziyâret Kerbelâ-âsâ gülistânı

Ki 'aşk içre şehîd olmuş giyüp ton-ı imâmet gül (Gazel 438/6-7)

Kerbelâ Ateşi

Mir Hamza Nigârî şiirlerinde Kerbelâ ateşi ifadelerine de yer vererek Kerbelâ ateşinin ciğerini yaktığını ve bu yüzden hüznü olduğunu söylemektedir.

Kerbelâ âteşi eyvâh ciğer-gâhimden

Baş virüp dil yakılır sîne yanar cân ağlar (Gazel 192/8)

Nigârî'nin Kerbelâ hadisesine duyduğu üzüntü ve ehl-i beyt sevgisini aşağıdaki beyitler çok güzel ifade etmektedir.

Sergüzeştimi dilâ başdan aşan gamdan sor

Mâcerâmı görüş ol dide-i pür-nemden sor

Ehl-i sevdâ niçün ağlar ü ne çün kara giye

Haber al Ka'beden esrârını zemzemden sor

Kerbelâdan haber al ehl-i belâ çekdiğini

Ne cefâ eylediler mâh-ı Muharremden sor

Cennet ehli ne bilür hâlini Mervânîlerin

Sen Mu'âvîleri şeytân-ı cehennemden sor (Gazel 262/1-4)

Sonuç

Nigârî'nin divanındaki şiirlerden hareketle onun, ehl-i beyte büyük sevgi besleyen bir isim olduğu görülmektedir. Ondaki bu sevgi bir taassuba dönüşmese de ehl-i beyte yapılan haksızlıklara karşı şiirlerinde bazen öfkenin hâkim olduğu dizelerle karşılaşmak mümkündür. Onun şiirlerinde, Hz. Peygamber ve ehl-i beyt sevgisi yer yer duygu ve hüznü dolu yer yer de samimi ifadeler ile anlatılmıştır. Ehl-i beyte hayran olan Nigârî, bu hayranlığın yansıması olarak onların Kerbelâ'da uğramış olduğu zulme tepkili bir şair portresiyle karşımıza çıkmaktadır.

Nigârî'nin şiirlerinde "Teşnegân-ı Kerbelâ, Hüseyin-i Kerbelâ, şâh-ı Kerbelâ, pâdişâh-ı Kerbelâ, sergüzeşt-i Kerbelâ, rivâyet-i Kerbelâ, Bathâ-yı Kerbelâ ve ateş-i Kerbelâ" gibi tamlama, teşbih ve ifadelerle sıklıkla karşılaşmaktayız. Ayrıca şair, Kerbelâ hadisesinin meydana geldiği ay olan Muharrem ayına ve bu elim hadiseye sebep olan Yezid ve Mervân gibi tarihî şahsiyetlere de şiirlerinde yer vermiştir.

KAYNAKÇA:

- Akkuş, Muzaffer, Seyyid Hamza Nigârî Divânı, Niğde Üniversitesi Yayınları 6, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları 3, Niğde 2002.
- , Seyyid Nigârî'nin Divanı ve Dil Husûsiyetleri, III. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı, Ankara 1996.
- Algül, Hüseyin, Kanayan Bir Yara Gönül Sızlatan Bir Facia Kerbelâ, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009.
- Arslan, Mehmet- Erdoğan, Mehtap, Kerbelâ Mersiyeleri, Tunceli Üniversitesi Alevilik Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Tunceli 2009.
- Bayram, Pervane, Seyyid Mir Hamza Nigârî'nin Anadolu ve Azerbaycan'daki Takipçileri, AMEA Nizâmî Adına Edebiyat Enstitüsü'nün Edebiyat Nazîresi Şubesi'nin Edebî-Nazarî Mecmuası, Bakü 2004.
- , Karabağlı Seyyid Mir Hamza Nigârî'nin Hayatı ve Eserleri/ Filolojiye Meseleleri, Bakü 2000.
- Bilgin, Azmi, "Nigârî", DİA, XXXIII/85-87.
- , Mir Hamza Nigârî, Divân-ı Seyyid Nigârî, Kültür Bakanlığı Yay., e-kitap, <https://tr.scribd.com/document/143385515/Nigar-i-Divani-Azmi-Bilgin> (Erişim 05.10.2018)
- Çınar, Fatih, Hamza Nigârî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Düşüncesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2009.
- Fuzûlî, Hadikatü's-süedâ (nşr. Şeyma Güngör), Ankara 1987.
- Kaçar, Burhan, Karabağlı Seyyid Nigârî'nin Şiirlerinde Tasavvuf, VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, (08-12 Kasım 1999).
- Kurtuluş, Rıza, "Kerbela", DİA/XXV/272-274, İstanbul 2002.
- Musayev, Eşlen, "Mir Hamza Nigârî Karabağî", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, S. 6, Aralık 2001.
- Öz, Mustafa, "Kerbela", DİA/XXV/271-272, İstanbul 2002.
- Taşlıova, Muammer Mete, Mir Hamza Nigârî'nin Nigar-nâme Mesnevisi: (İnceleme-Metin), Yüksek Lisans Tezi (Dan: Prof. Dr. Abdurrahman Güzel), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1998.
- Turabi, Ahmet Hakkı, Seyyid Mir Hamza Nigârî'nin Hayatı ve Bestelenmiş Eserleri, Amasya Belediyesi Yay., Amasya 2016.
- Uzun, Mustafa, "Kerbela", DİA/XXV/274-275, İstanbul 2002.

HAMZA NİGARİ'DE GÜZELLİK KAVRAMI / ESTETİK ALGI

Prof.Dr.Mustafa Yıldırım

Necmettin Erbakan Üniversitesi, KONYA

Mir Seyyid Hamza Nîgârî, 1805'te Karabağ'ın Perküşad kasabasında "Seyyid" bir âilenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.1 Nigârî, Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde şiirler yazmıştır. Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye intisap için Harput'a gelmiş ama onun vefat ettiği haberini alınca Bağdâdî'nin halifesi İsmâil Şîrvânî(ö.1848)'ye intisap için Sivas'a gitmiştir. Mürşidi ile birlikte Sivas'ta dokuz yıl kalan Nigârî, manevî alanda ilerleme kaydedebilmek için önce Konya'ya/Mevlânâ Dergâhı'na gitmiş, ardından hac görevini ifa için Mekke'ye oradan da Medine'ye yönelmiştir. Hemen akabinde halife olarak tayin edildiği memleketine gitmiş, memleketinden Rus işgali üzerine ayrılmak zorunda kalmış ve Erzurum'un Bakırlar Mahallesi'nde yaklaşık üç yıl ikâmet ederek talebe yetiştirmiştir. Şam, Kudüs, Mekke, Medine, Konya, Harput, Merzifon, Erzurum, Kars, Ağrı, Bitlis, Muş, İstanbul, Sivas ve Amasya gibi birçok yerleşim merkezlerinde ikâmet eden Nigârî, birçok insanın yetişmesine de vesile olmuştur.2. Tespit edilebilen halifeleri şu kimselerdir: Rizeli Hacı Tayyib Efendi, Dağıstanlı Hacı İsmail Efendi, Karabağlı Hacı Maksut Çelebi, Kırampalı Mustafa Efendi, Yesârîzâdelerden İstanbullu Ahmed Hulûsî Efendi, Mir Hasan Efendi, Tokatlı Hacı Zekerîya Efendi, Maraşlı Gazi Osman Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Hasankaleli Hacı Mahmûd Efendi (Postlu Hoca), Azerbaycanlı Hacı Mahmut Efendi, Taşabadîzâde Mustafa Sabri Efendi, Erzurumlu Hacı Mustafa Efendi, Keşfi ve Kâzım Paşa.3

Fuzûlî, Yunus Emre, Molla Câmî, Hâfız Şîrâzî ve Mevlânâ gibi isimler Nigârî üzerinde en fazla etkiye sahip olan kişilerdir.4

Hamza Nigârî Muharrem ayının 13. Pazartesi günü (29 Eylül-1885) ikindiye yakın vefat etmiş, Muharrem'in 17. günü vasiyeti gereği at arabasıyla Harput (Elazığ)'dan Amasya'ya hareket edilmiş ve geceli gündüzlü yol katedilerek na'şı yedi günde Amasya'ya ulaştırılmıştır. Kabrinin bulunduğu yerdeki, bugün Azerîler Camii olarak da bilinen Şîrvanlı Camii, 1894 yılında inşa edilmiştir.5.

Nigârî'nin eserleri şunlardır: Dîvân-ı Seyyid Nigârî(Türkçe), Farsça Divân, Nigârname, Sâkinâme, Heşt-Behîşt, Çaynâme, Menâkıb-ı Seyyid Nigârî, Tavzihat ve Eş'âr.

Nigârî'nin Türkçe Divanında güzel kavramının yer aldığı beyitler ve kıtalar aşağıda verilmiştir.

Ey hüsn-i ta'aşşuk-sâz her lahza sana bî-pâ
Peydâ olur 'âlemde müştâk-ı güzel-pervâ 6
Ne güzel adı güzel vasfı ne Yâsîn Yâsîn

1 İbnülemin, Mahmut Kemâl İnâl, Son Asır Türk Şâirleri, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988, c.III, s.1208.

Yaşar Kalafat, Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları II, Ankara Tarihiz, s.122; Kurtuluş Altınbaş, Divân-ı Seyyid Nigârî, Cem Ofset, Samsun 2004, c.I, s.XI.

2 Fatih Çınar, "Mürşidi Aşk Olan Bir Velî: Seyyid Mir Hamza Nigârî", Somuncu Baba Dergisi S.99,s.22.

3 Osman Fevzi Olcay, Amasya Ünlüleri, Haz. Turan Böcekçi, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2002, s.46; Kadir Özköse, Erzurum'da Faaliyet Yürüten Hâlidî Şeyhleri, Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, 26-28 Haziran 2006, Erzurum, s.289-290.

4 İskender Pala, Bir Hamza Nigârî Yaşamıştı, Kaşgar Edebiyat Seçkisi, Sayı:13, s.78

5 Azmi Bilgin, Nigârî-Divan, Kültür Bakanlığı Yayınları,2011 ankara, s.11.

6 A.g.e, s.20.

Ne güzel na'tı güzel nâmı ne Tâhâ Tâhâ7
Ey sözi mâye-i cân ey lebi şîrîn şîrîn
Olmaz 'âlemde güzel sen gibi ahlâ ahlâ8
Senden ey meh mâ'adâ hûbum diyü lâf itmesün
Sende hatm olmuş güzellik sende hatm olmuş bahâ9
Defter-i zîbâda sen tek bir güzel yokdur bu kim
Eylemiş icrâ kemâlin sende tay itmiş kazâ10
'Âşkıla yârlıg it çek başa bed-nâm etegin
Çünkü andan yetişür hûb u güzel ad sana11
'Âlem-i 'aşkda bed-nâmlığı ad itdin
Bundan artuk ne olur hûb güzel ad sana12
Mübtelâdır mey sana kim seni manzûr kılup
Hemdem olmuş heme dem 'aşk güzel zâd sana13
Fenn-i eş'ârı Nigârî ne güzel ta'lîm ider
Pîr-i mugân-ı 'aşk-ı suhandân bana14
Nice meh-pâresin ey yâr-ı dil-ârâ güzelim
Müşterî mihr-i hüveydâ meh-i tâbân sana15
Pey-â-pey safha-i sînende nakş it bir güzel şeklin
'Aceb ser-hatdır ey Mîr Nigârî ey güzel elkâb16
Kanı bir küstâh-ı sevdâ söyleye kim ey habîb
Var mı 'âlemde sen tek bir güzel bir dil-firîb17
Dilâ kıssa-i Ferhâd ile Mecnûnı güzel yâd it
Gezerken kûh u sahrâ dâmenin dut âh u feryâd it18
Gel ey serv-i revânım dilberâne eyle reftâr it
Güzel reftârına kebk-i hırâmânı giriftâr it19

Kılup sır-âb hûnâb-ı cigerle eylemiş teskîn
Nazar-bâzânı peykânın güzel ihsânedir bâ'is20

Bâde-i cândır güzel neş'e-i dîdâr şûh
Sâkî dürer-i bî-bedel dîde-i humâr şûh21

Bir güzelsin kim sana yokdur bedel
Çünkü sen tek dîde-i 'âlem ne-dîd22

-
7	A.g.e, s.24.
8	A.g.e, s.24.
9	A.g.e, s.25.
10	A.g.e, s.25.
11	A.g.e, s.31.
12	A.g.e, s.32.
13	A.g.e, s.32.
14	A.g.e, s.34.
15	A.g.e, s.34.
16	A.g.e, s.44.
17	A.g.e, s.48.
18	A.g.e, s.69.
19	A.g.e, s.62.
20	A.g.e, s.72.
21	A.g.e, s.84.
22	A.g.e, s.91.

Mesken-i âhû-yı dildir didiler tâ ki didim
Ne semen-sâdı bu sahrâ ne güzel kokuludur²³

Ağlar 'âşık sînede gül açılır lâle biter
Ne güzel bahtlıdır bâğlu vü ırmâğludur²⁴

Mest eyleyen 'âşıkları sahbâ-yı ezeldir
Zînet viren 'işretine dildâr-ı güzeldir²⁵
el-Minnetü li'llâh evimiz av yeridir
Avları güzel âhûları hûrî perîdir²⁶

el-Minnetü li'llâh ki 'aşk-ı ezelim var
Dildâr-ı dil-ârâm tek ey dil güzelim var²⁷

Ey Mîr Nigârî benem ol baht-ı hümâyûn
Kim yâr huzûrunda güzel bir mahalim var²⁸

Gülistân büstâna benzemez Mevlâ bilür başka
Güzel bir hoş mekândır nâzenînim hûb gezen yerler²⁹

Güzel râhat-fezâ mahsûd-ı gül-geşt-i musallâdır
Nigârım al ruhsârına güldeste dizen yerler³⁰

Gör ne güzel söyler tab'-ı dil-âvîz
Fe-sübhâne'llâhi Allâhü ekber³¹

Gayra arz eyle cemâlin yûri dünyâ güzeli
Virmez ednâya dil agyâra göz erbâb-ı nazar³²
Nigâr-ı nâzenînimden güzel bir nâme gelmişdir
Esîr-i turre-i tarrârına şehname gelmişdir³³

Ben ki mecnûndan füzûnem kim bunun mînâsı var
Kim cünûn-efzâ kimin sen tek güzel Leylâsı var³⁴

Hudâ senden diler Mîr Nigârî
Temennâsın kerem kıl bir güzeldir³⁵

23 A.g.e, s.105.

24 A.g.e, s.107.

25 A.g.e, s.107.

26 A.g.e, s.108.

27 A.g.e, s.116.

28 A.g.e, s.116.

29 A.g.e, s.117.

30 A.g.e, s.117.

31 A.g.e, s.121..

32 A.g.e, s.134.

33 A.g.e, s.138.

34 A.g.e, s.144.

35 A.g.e, s.159.

Gazâlım bağ-ı mihrinde gazeldir
Gazâl-ı nâzeninim hep güzeldir³⁶

Ne kim manzûr ider Seyyid Nigârî
Güzel vasfın-ladır gökçek gazeldir³⁷
Gör kim ne güzeldir 'aşk-ı yârı
Dervîş ü gulâm ü şâh söyler³⁸
Cilve-gâh-ı dil-rübâlardır serây-ı halvetim
Bir güzel yerdur kim ol hûblar ile meşhûn olur³⁹

Bahtım ne güzeldir kim hûrşîd-i felek müştâk
İkbâl-i yeginimden mâil bana bu ahter⁴⁰
Ne güzel nâvek imiş nâvek-i dil-dûzların
Dâğdur istediğin 'aşkıla ma'mûr eyler⁴¹
Ne güzel hâsıyeti var kadeh-bâzların
Âşîkâr eylemez ol hîdmeti mestûr eyler⁴²

Dildâr-ı gönül-kârın her kârı güzeldir kim
Hayru'l-'amel olsa kim elbette ki hayr eyler⁴³

Güft ü gûmuz 'âşık u ma'sûkdandır subh u şam
Söylerüz Yûsuf Zelihâdan güzel efsâneyiz⁴⁴

Biz bâde-keş-i kâse-i mâh-ı ezeliz
Peymâne-zen ü mest-i müdâm-ı güzeli⁴⁵

Gâh gazel ü gâh güzel mesnevî
Gâh mu'aşşer ü gehi söyler cinâs⁴⁶

Güzel nakş u nigârîş eylemiş zibâ-terin yazmış
Müzeyyen mushaf-ı ruhsârdan bir âya göndermiş⁴⁷

Ziyâd olsun dem-â-dem iltifti ol güzel nâmın
Nigârım tek kerem deryâsını bî-gâye göndermiş⁴⁸

Mülk-i dâreynde mahzâ ki melâhat güzeli

- 36 A.g.e, s.160.
- 37 A.g.e, s.160.
- 38 A.g.e, s.162.
- 39 A.g.e, s.163.
- 40 A.g.e, s.167.
- 41 A.g.e, s.168.
- 42 A.g.e, s.168.
- 43 A.g.e, s.176.
- 44 A.g.e, s.188.
- 45 A.g.e, s.196.
- 46 A.g.e, s.201.
- 47 A.g.e, s.204.
- 48 A.g.e, s.205.

Bâ'is-i her dü cihân iki ne bir server imiş⁴⁹

Mihr-i dîdâr-ı dil-ârâ bizi irşâd itdi
Harem-i yâra Nigârî ne güzel mahrem imiş⁵⁰

Şikâr itmek diler ol şâh-bâzım beyle kim zînet
Virüp tâvûs-i hüsne hûb güzel yakmış yakışdırmış⁵¹

Güzellik ey sanem-sîmâ müsellemdir sana zîrâ Cem' olmuş
zînet-i zîbâ kamu sende tamâm olmuş⁵²

Benim sevdâ-zede gönlüm senin hûrşîd-i ruhsârın
Güzeldir hüsn-i bî-pâ ülfet-i bî-tâ sığışdırmış⁵³

'Acebâ kâle-i sevdânı mı satmak diledin
Yine açdın ne güzel tâze ribât ey sâkî⁵⁴

Tâ câm-keşim gûşe-i meyhânede söyler
Evsâf-ı cemîlim güzel etvârıma vâkıf⁵⁵

'Ârızın kim göre ol serv-i dil-ârâ kademin
Bûs ider veh ne güzel kâr-ı kerâmet hârik⁵⁶

'Âlem içre bulunur sânis her bir güzelin
Ne güzelsin ki cihân içre bulunmaz sânin⁵⁷

Ne güzeldir sanemâ nâz ile reftârların
Muntazır serv-i hırâmânına nazzârların⁵⁸
Yâri ey Mîr Nigârî güzel isbât eyle
Ser-i merdân-ı Hudâ itmez anı illâ tek⁵⁹

Ey mezâk-ı leb-i şîrîn beni Ferhâd itdin

49 A.g.e, s.207.

50 A.g.e, s.211.

51 A.g.e, s.213.

52 A.g.e, s.214.

53 A.g.e, s.215.

54 A.g.e, s.222.

55 A.g.e, s.234.

56 A.g.e, s.238.

57 A.g.e, s.243.

58 A.g.e, s.243.

59 A.g.e, s.246.

Ne 'aceb kâr-ı mübârek ne güzel ad itdin60

Ne hoş gündür ki ol gün kim güzeller şâhı gül-gûna
Süvâr olmak yed-i müştâk-ı dîdâra 'ınân virmek61

Künûn-ı vakt güzeldir fevt-i fırsat
Nedâmetdir ki ey sâkî-yi hoş-dil62

Nigârî gel gidek sahrâya zîrâ
Güzeldir bağçe-i gül bâde-i mül63

Güzelsün ey habîbim bu güzellik
Ne reng-i gâze ister ne tecemmül64

Öyle müstesnâ habîbem kim bana yokdur bedel
Benden ey dil munkatî' olmuş kamu illâ güzel65
Yârlık kılmaz bana gönlüm nidem ma'zûrdur
Bir güzel sevdâsına düşmüş ki tâ rûz-ı ezel66

Bakmayız dünyâya kim ednâ degül matlûbumuz
Kim 'ulûv-i himmetiz manzûrumuzdur bir güzel67

Rindî-i dürd-keşe bâdeni ol nâm-ile vir
Ki odur nâm-ı güzel nâm-ı hümâm ey sâkî68

Ey Nigârî benem ol nakş-ı dil-ârâsı güzel
Mekteb-i 'aşkda çün meşk-i cemâl eylemişem69

Leb-i la'lin görüp ey büt şarâb-ı nâbdan geçdim
Senin-çün hamdû li'llâh çok güzel ahabâbdan geçdim70

Irağ olsun yaman gözden ki bî-âlât bî-lenger
Hevâda zülf tek oynar güzel cânbâzdır gönlüm71

60 A.g.e, s.248.

61 A.g.e, s.251.

62 A.g.e, s.257.

63 A.g.e, s.257.

64 A.g.e, s.259.

65 A.g.e, s.263.

66 A.g.e, s.264.

67 A.g.e, s.265.

68 A.g.e, s.268.

69 A.g.e, s.270.

70 A.g.e, s.273.

71 A.g.e, s.279.

Rindî-yi şarâb-hâram sermest-i kadir-kâram
Oldur sebab-i rütbem oldur güzel ef'âlim⁷²

Visâl-i yâre ey Seyyid Nigârî 'aşkdır kâfi
Ki bundan gayrı yok bâ'is güzel hıfz eyle takrîrim⁷³

Cân virüp mushaf-ı ruhsârına bir şerh güzel
Yazayım tesmiye reşk-âver-i Keşşâf diyem⁷⁴

Cemâlin mushafımdır ey sanem mahbûbdur dînim
Güzeldir mezhebim hüsnündür mübtelâ-yı âyînim [?]75
Hûbları cihânın sanemâ bî-bedelisin
Ma'lûm-ı Hudâdır ki güzeller güzelisin⁷⁶

Kim sana berâber ola olmaz dü cihânın
Ey mâh-ı dil-ârâ güzeli bî-bedelisin⁷⁷

8. Ey nazm-ı dil-ârâ sana cân virmemek olmaz
Zîrâ ki güzel Mîr Nigârî gazelisin⁷⁸

Bir güzel gördi gözüm hâb u hayâl mi bilmem
Hûr mi yâ perî mi yoksa benem ser-gerdân⁷⁹
Ey Nigârî bu güzel kâr u bu kirdâr bana
İrdi ol vakt ki virdim meye meyhâneye cân⁸⁰

Sen ne etvâr-ı şîrînsin ü ne güzel însin
Sana mahsûsdur ey Mîr Nigârî 'irfân⁸¹

Ey Nigârî ne güzel yâr taleb eyle cân
Bâng-i âheng ü rebâb ile fedâlar idesin⁸²
Degülem tanımaz bilürem seni
Seyyid Nigârînin güzel yârısın⁸³

Sûzâne gazel-hânı benden sorun ey yârân

72 A.g.e, s.287.

73 A.g.e, s.299.

74 A.g.e, s.303.

75 A.g.e, s.304.

76 A.g.e, s.312.

77 A.g.e, s.312.

78 A.g.e, s.313.

79 A.g.e, s.327.

80 A.g.e, s.328.

81 A.g.e, s.329.

82 A.g.e, s.333.

83 A.g.e, s.334.

Ol Mîr Nigârîdir müştâk-ı güzeldir bu84

Bahş ider keyf ki ol keyf kerâmet görünür
Ne güzel keyf ü ne hoş bâde-i hüsnâdır bu85

Sâkî devr eyle dem-â-dem eyu devrândır bu
Câmı lutf eyle pey-â-pey güzel ihsândır bu86

Cem' olur hüsnün içün kûyuna erbâb-ı dilân
Ne güzel yer ne güzel ders ü debistândır bu87
Safha-i rûyunı gördüm didim Allâh Allâh
Ne güzel mushaf-ı zîbâ vü ne hûb âyetdir bu88

Var cem'iyetiniz ey dil-i rüsvâ ne güzel
Sen Karabağlusun bülbül-i şeydâ bağlu89

Aldım ele bir hâme terkîm ideyim nâme
'Arz itmek içün hâlim dildâre güzel nâme90

Çıkar eflâke tutar âhı Mesîha etegin
Cân viren sen tegi bî-rahm güzel tersâya91

Eyler ol bülbüle şeydâlık resmin takrîr
Dil viren beyle güzel mâh-ı ruh-ı hamrâya92

Meclisimizdir güzel görmeye gözden halel
Sohbetimiz bî-bedel âh virür ehl-i hâle93

Bakdım ruh-ı dildâra nazar itmedim aya
Olmaz göze bir beyle şîrîn-ter güzel âya94

Ne güzel kârdır âyâ ki öpen câm etegin
Bakmaz ol rûtbe-i serdârlara vü câhlara95

84 A.g.e, s.336.

85 A.g.e, s.337.

86 A.g.e, s.340.

87 A.g.e, s.340.

88 A.g.e, s.342.

89 A.g.e, s.342.

90 A.g.e, s.347.

91 A.g.e, s.355.

92 A.g.e, s.356.

93 A.g.e, s.358.

94 A.g.e, s.360.

95 A.g.e, s.364.

Ser-i kûyun güzel dârü'l-emândır yâ Resûlallâh
Medâr-ı mücrimân-ı ins ü cândır yâ Resûlallâh⁹⁶

İki olsa ne güzel olmasa bî-tâ görünür
Ruh-ı dildârîde bir hâl-i dil-ârâ kâfi⁹⁷

Eyleyen zülf-i perîşân bu âhım yelidir
Ol güzel başın için bîd-ı sabâ eylemedi⁹⁸

Nigârî bir güzel ruhsâra vir cân
Eger bilsen bu derkâr-ı şîrîni⁹⁹

Kıldı ey Mîr Nigârî güzelim 'arz-ı cemâl
Seyr-i dîdâr medârim u ser-kârım oldı¹⁰⁰

Şâd olup gelmez idi Mîr Nigârî ammâ
Ey güzel gördi yüzün geldi bugün şâd¹⁰¹

Mihr-i hûblardan olur nâm-ı güzel 'âlemde
Kim ki bahş eyledi cân ana güzel ad itdi¹⁰²

Nâm ister isen mahzâ bed-nâmlık it zîrâ
Meşhûr-ı cihân itmiş ol Kays güzel nâmı¹⁰³

'Acebdir kârın kirdârın güzeldir cümle etvârın
Niyâz-dâra idersin nâz bu da gökcek hasâil mi¹⁰⁴

Temâşâ eyledin bî-pâ gözüm meh-pâreler ammâ
Nigâr-ı nâzenîn-âsâ güzel dildâr gördün mi¹⁰⁵
Nigârî kûhı vü sahrâyı ki gezdin ya'nî her câyı
Sen ol mâh-ı dil-ârâyı güzel ruhsâr gördün mi¹⁰⁶

96 A.g.e, s.372.

97 A.g.e, s.386.

98 A.g.e, s.392.

99 A.g.e, s.396.

100 A.g.e, s.398.

101 A.g.e, s.399.

102 A.g.e, s.400.

103 A.g.e, s.413.

104 A.g.e, s.416.

105 A.g.e, s.417.

106 A.g.e, s.417.

Cünûn bâzârına revnak virüp kim nîk-nâm itdin
Dü 'âlemde senin-çün bu güzel kirdâr yetmez mi107

Çıkdı bî-perde nigârım didim Allâh Allâh
Ne güzel lutf-ı Hudâdır ü ne şîrîn cândı108

Ey Hamza-i şeydâyî der gülşen-i zîbâyı
Çeh çeh-zen-i hüsnâyam zirâ güzeliyem men109
Hüsnden neş'et ider böyle ki her şâm u seher
Âh-zen olduğum ey tab'ı güzel vechi hasen110

Bir güzel 'aşkına sarf eylediler variyeti
Anla bir gör ki nedir yahşı yaman ey vâ'iz111

Bahtı güzeldir kim ala mâh ruh
Dâire-i şevka sala mâh ruh112

Bâ'is-i eş'âr u gazeldir nigâr
Hüsni ü cemâl 'ayn-ı güzeldir nigâr113

Gûşe-i meyhânede çek dem-be-dem
Bâde-i la'l-i güzeli kıl neşât114
Eyle bir iş eyleye dildâr haz
Söyle güzel eyleye hûblar haz115

Çeşm-i kadeh-hârı gör âhû-yı Tatar[i] gör
Şîve-i reftârı gör kebk-i güzel pâ gibi116
Sânîsi yok bî-bedel zübde-i lutf-ı ezel
Nakş u nigârı güzel tâvûs-ı zîbâ gibi117
Belde-i hüsnâda var gerçi güzeller velî
Lîk melâhatde yok ol perî-sîmâ gibi118
Ey dil-i firkat-zede var güzel meslegin
Bâ'is-i vasl-ı nigâr râh-ı tevellâ gibi119

Kavli bî-bedel lehcesi güzel
Rindî-i ezel nâzenîn gazel
Söylemez hezel hûb-ı güft ü gû

107 A.g.e, s.419.

108 A.g.e, s.426.

109 A.g.e, s.431.

110 A.g.e, s.443.

111 A.g.e, s.455.

112 A.g.e, s.464.

113 A.g.e, s.466.

114 A.g.e, s.470.

115 A.g.e, s.471.

116 A.g.e, s.481.

117 A.g.e, s.481.

118 A.g.e, s.481.

119 A.g.e, s.482.

Sohbeti hasen bir menem menem120

Hıdmet-i şâh-ı melâhat ki güzel kârımdır
Medhin ey dilber-i zîbâ şîrîn ezkârımdır121

Ne 'aceb devlet imiş seyr-i şikâr-ı Karabağ
Ne güzel ni'met imiş sohbət-i yâr-i Karabağ122

Girdim ne güzel kayda giriftârlar içre
Nâz eylesen er n'ola fedâkârlar içre123

Bir kâra kadem koymaya tâ olmaya merdûd
Zirâ ki güzel kâr iledir hâsıl-ı maksûd124

Gayra nazar it güzel
Pend budur bî-bedel125

Ol vakt ki içdim mey-i minâ-yı ezelden
Ol câm-ı güzelden126

Böyle kandurupdur pîr-i irşâdım
Böyle ders virüpdür güzel üstâdım
Mukarreb-i dergâh olmasa hâdim
Esrâra haberdâr eylemez ol şâh127

Bir gonçe gülün târ-mâriyam
Görem âbâd olsun olKarabağı
Bir güzel kebekin giriftâriyam
Şenligin olsun dağı bağrı avlağı128

Görün bana yâr neyledi
Neyledi güzel eyledi
Derinde gördi söyledi
Gelip derdimi derdimi129

Sîmâsı güzel 'azrâ-yı gül-fâm
Gülbûy nefesi lâle endâm130

120 A.g.e, s.494.

121 A.g.e, s.513.

122 A.g.e, s.524.

123 A.g.e, s.537.

124 A.g.e, s.540.

125 A.g.e, s.548.

126 A.g.e, s.564.

127 A.g.e, s.583.

128 A.g.e, s.592.

129 A.g.e, s.595.

130 A.g.e, s.612.

Bî-gâye türâc ü kebg [ü] selvâ
Şehbâzı güzel tezervî zîbâ¹³¹

Avlağı şîrîn-i Kemendârânı
Mahbûbı güzel kaşî kemânî¹³²

Fıkr eyle güzelleri ne rengîn
Bir yer ola taht-gâh-ı Şîrîn¹³³

Bî-'ayb disem sana revâdır
Zîrâ ki güzelliğin becâdır¹³⁴

Nigari'nin Türkçe Divanında yapılan araştırmada 140 defa güzel kelimesinin geçtiği görülmektedir. Bu kelimeler çeşitli bağlamlarda kullanılmış olup her birinin geçtiği yer itibariyle anlamı vardır. Şiirde ki anlam bilgisi ayrı bir uzmanlık alanı olsa da şairin vasfına göre yani aidiyet, hassasiyet ve gönül bağı gibi değerler muvacehesinde yorumlanabilir. Nigari'nin mutasavvıf şair olma özelliğinden dolayı şiirlerinde ele aldığı güzellik mefhumu daha da anlaşılır olma imkânı sunmaktadır. Bu anlayış zihinsel anlamda kavrama diyebileceğimiz bir netliği vermesi bakımından önemlidir.

İslam estetiğinin merkezinde Mutlak Güzel yer alır. Bütün güzellikler O'na bağlıdır. İnsanın güzelliği ve tabiatın güzelliği neticede mahlûkatın güzelliği O'ndan kaynaklıdır. Ontolojik anlamda güzelliği kendiliğinden var olan, başka birine muhtaç olmayan, ezeli ve ebedi olan yegâne güzel Cenabı Haktır. Göreceli olan ise yaratılmışlık âleminin güzelliğidir. Güzelliği koruyanlar yani fitratını bozmamış olanlar güzel sözler, güzel işler ve güzel faaliyetler ortaya koyarak güzel eserler meydana getirirler. Bu da insana özgü bir durumdur. Çünkü akıllı varlık olan insandır. Bu manada kişi aklıyla Mutlak Güzeli bulur ve Ona layık olmak için güzel düşüncelerle güzel işler yapar. Dolayısıyla güzellikler, akıl ve düşünce mahsulü olarak ortaya çıkar.

Nigari de şiirlerinde Allah'ın mutlak güzelliğini çok açık bir şekilde ifade ettikten sonra Peygamberimizin güzelliğine vurgu yaparak beşerî güzelliklerin seçilmiş insanı yani Hz. Muhammedi örnek olarak Allah'ın güzelliğine kavuşmasını dile getirir. Bu durumu ele alırken mutasavvıf olmasından kaynaklı olarak insanın hayatı boyunca dış dünyayı geçici olarak kabullenip kendi içinde aşama aşama mutlak güzele ulaşma gayretiyle güzellikler ortaya koyması gerektiğini ifade eder. Güzel kavramının geçtiği her mısra da bu düşünceyi canlandıran bir anlam derinliği ile karşılaşılır.

131 A.g.e, s.621.

132 A.g.e, s.621.

133 A.g.e, s.622.

134 A.g.e, s.622.

HAMZA NİGƏRİ DİVANINDA DEYİMLER

Kürşat EFE¹

ÖZET

Hamza Nigârî 19. yüzylın Azərbaycan sahasının mutasavvıf şairlerindendir. 19. yüzyl Azərbaycan ve Anadolu tasavvuf tarihinde önemli rol oynayan mutasavvıflardan biridir. Hamza Nigârî, Azərbaycan'ın Karabağ bölgesinde doğup büyümüşür. Rus baskısı sonucu Anadolu'ya, Amasya'ya göçmek zorunda kalmıştır. Türkiye ve Azerbaycan'da çok tanınan ve sevilen bir şair olmuştur. Nigârî, dönemindeki dinî ayrışmalara karşı gelmiş, insanları birleştirmek için uğraş vermiş bir âlim şairdir. Hem aruz ölçüsüyle hem de hece ölçüsüyle şiirler yazmıştır. Gazelleri ve kasideleri döneminde çok beğenilmiş, okunmuştur. 15-19. yüzylar arasındaki Osmanlı - Türk edebiyatına "Divan edebiyatı" ve "Klasik Türk edebiyatı" adı verilmiştir. Divan şairlerinin çoğu şiirlerinde atasözleri ve deyimlerin zenginliğinden faydalanmıştır. Divan şairleri, şiirlerini süslemek, düşüncelerini inandırıcı kılmak, daha kısa ve özlü bir biçimde ifade etmek için atasözleri ve deyimlere şiirlerinde yer vermişlerdir. Eserlerinde Azerbaycan ve Anadolu Türkçesinin sentezini yapan Hamza Nigârî de şiirlerinde atasözleri, deyimleri çok kullanmıştır. Alışıp yanmak, ar eylemek, ateşlere yanmak, ayak çekmek, bağı taşı olmak, bağı yarılmak, başa çıkmak, başına toprak saçmak, ciğeri kan olmak, ciğerini yakmak, el çekmek, el etek çekmek, elin öpmek, felektten intikam almak, gönlü taşı olmak, göz açıp ağlamak, göz açmak, iş başa düşmek, kan ağlamak, kurban olmak, lahte lahte kan dökmek, odlara düşmek, taşı atmak, yahşidan yamanlık gelmez, yakmış yakıştırmış, takmış takıştırmış gibi birçok deyim Nigârî'nin şiirlerinde görülmektedir.

ABSTRACT

Hamza Nigârî is one of the Sufi poets of the 19th century Azerbaijan. 19th century Azerbaijan and Anatolia is one of the mystics that played an important role in the history of Sufism. Hamza Nigârî was born and raised in the Karabakh region of Azerbaijan. As a result of Russian pressure, he had to migrate to Anatolia and to Amasya. In Turkey and Azerbaijan has been widely recognized and beloved poet. Nigârî is a scholar who opposed the religious divisions of his time and who tried to unite the people. He wrote poems with both the measure of aruz and syllable. It has been read and admired in the time of the Gazels and Kasidas. 15-19. Ottoman - Turkish literature between the centuries was called Türk Divan Literature and an Classical Turkish Literature yüzyl. Most of the poets of Divan have benefited from the richness of proverbs and idioms in their poems. Divan poets have included proverbs and idioms in their poems in order to embellish their poems, to make their thoughts convincing, to express in a shorter and concise way. Hamza Nigârî, who synthesized Azerbaijani and Anatolian Turkish in his works, used proverbs and idioms in his poems. Get used to burning, to burn fire, to shoot, to be a stone, to shout, to deal with, to deal with the earth, to be blood on the grass, to be blood, to burn the liver, to attract the hand, to pull the hand skirt, to kiss the hand, to get

1 Yrd..Dr.Öğrt. Üyesi, Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, kursat.ef@amasya.edu.tr

revenge, to be heart stone Many eyes are seen in Nigârî's poems, such as eye-opening and crying, opening eyes, doing business, crying the blood, sacrificing the victim, pouring blood into the sarcophagus, dropping stones, dropping stones, throwing stones.

GİRİŞ

Türk yazı dili, 11. ile 21. yüzyıl arasında doğu ve batı olarak farklılıklar göstermiştir. Türkçenin, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye, Anadolu, Kıbrıs, Ege adaları, Balkanlar, Kırım Hanlığı ve Kuzey Afrika'da 13. yüzyıldan 15. yüzyıl sonlarına dek kullanılan koluna "Batı Türkçesi" denilmiştir. Batı Türkçesinin 13-15. yüzyıllar arasında, Anadolu'da, Azerbaycan'da, Balkanlarda, Suriye ve Irak'ta gelişen yazı diline dil bilimciler tarafından "Eski Anadolu (Oğuz) Türkçesi" adıyla adlandırılan dönemi, Azerbaycan yazı diliyle Osmanlı yazı dilinin ortak atası olarak kabul edilmektedir. 19. yüzyıl Azerbaycanlı mutasavvıf şairlerinden olan Seyyid Nigârî de gerek doğuda gerekse batıda okunur bilinir olmuştur.

Asıl adı Hamza olan Nigârî, 1212 (1797) yılında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde Zengezur kazasının Ciciimli köyünde doğdu (Bilgin, 2011:9). Kabrinin bulunduğu yerdeki, bugün Azerîler Camii olarak da bilinen Şirvanlı Camii, 1894 yılında inşa edilmiştir (Bilgin 2011:12).

Seyyid Nigârî'nin Türkçe Divân'ından başka Farsça Divân'ı, "Fütühât-ı Mekkiye'ye Tevzihat" ve "Nigârname" adlı eserleri de bulunmaktadır. Seyyid Nigârî'nin Azerbaycan Türkçesiyle yazdığı Divan'ı Erzurumlu Puslu Mahmut Efendi'nin desteğiyle 1885'te İstanbul'da Süleyman Efendi Matbaasında basılmıştır. 1910'da da Tiflis'te ikinci kez basılmıştır. Türkçe Divan'ının tek yazma nüshası Ankara Milli Kütüphane'de Yz. A. 5181 numarayla kayıtlıdır. Bu Divan'da 643 gazel, 129 rûbai, 48 kıt'a, terhib-i bent şeklinde yazılmış 28 bentlik sâkiname, 21 terhib-i bent, 18 terci-i bent, 5 tahmis, 3 müstezat, 49 adet hece ölçüsüyle yazılmış şiir, 1 mektup, Çayname ve Menâkib-i Seyyid Nigârî isimli iki mesneviden oluşmuştur (Bilgin, 2011).

XIX. yüzyılın ortalarında Kafkasya, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Ruslar'a karşı mücadelenin önderlerinden ve Nakşibendî tarikatının tanınmış mürşitlerinden biri olan Mîr Hamza Nigârî'nin daha çok Karapapak (Terekeme) Türkleri arasında etkili olduğu görülmektedir. Bunların bir kısmı Kars, Amasya ve Muş'a gelip yerleşmişlerdir. Kırım muharebesine birçok müridiyle iştirak eden Nigârî gizlice Kars tarafına geçerek devlet ordusuna katılmıştır. Gazelleri, koşmaları ve kasideleri, yalnız kendi müritleri arasında değil halk arasında da okunmaktadır. Bu şiirler eski Türk geleneklerinin de bir devamı olarak toplu halde çeşitli meclislerde tempo tutularak söylenmektedir. Doğu Anadolu ve Kuzey Azerbaycan'da kendisine büyük hürmet ve saygı duyulmakta, hakkında çeşitli menkıbeler anlatılmaktadır. Halen adı geçen yerlerde bu şöhret ve nüfuzu devam etmektedir. Şiirlerinin büyük çoğunluğunda mahlas olarak Nigârî'yi kullanmıştır. Az da olsa Hamza'nın mahlas olarak kullandığı şiirleri vardır (Bilgin 2011:12).

Deyimler, genellikle gerçek anlamından az çok ayrı kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbekleridir (TS, 2011:651). Deyimler asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. İki veya daha çok kelimeden kurulu bir çeşit dil ifadesi olan bu sözler duygu ve düşüncelerimizi, dikkati çekecek biçimde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünüşlü gramer unsurlarıdır (Elçin, 1986: 642) Doğan Aksan, deyimi, belli bir kavramı,

belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözler olarak tanımlar. (Aksan, 1998:35) Deyimler, oluşumları bakımından üçe ayrılır: a) Fıkralardan kaynaklanan deyimler b) Toplum hayatında sıkça yaşanan olayları ifade eden kavramlar c) Gelenekleşmiş tutumları, özetleyen tanımlayan kavramlar (Öztürk, 1986: 321).

HAMZA NİGƏRİ DİVANINDA DEYİMLER

1. Ağzına sığ-: Ağzına almak, lafını etmek, dile getirmek.
Ağzına sığmaz anun Hudâ-dâd ile bahs (93/6)
2. Ah çekmek: Derin bir üzüntü ya da özlemle iç çekmek.
Te'hîr-i dîdârî görüp çekdim âh (581/6)
3. Ah eylemek: Ah etmek.
Âh eylemesem gonçe-i maksûdım açılma (302/3)
4. Ah etmek: Acı ile içini çekmek, yakınma sesi çıkarmak, inlemek.
Âh iderem subh u mesâ (XV/1)
5. Ah veya düşmek: Ah vah edecek duruma gelmek.
Düşdüm âh vâya âh vâya (XVI/1)
6. Ahlara sal-: Ahlara, dertlere düşürmek.
Gizleyüp 'ârızı şaldın bizi bu âhlara (607/7)
7. Akli serden çalmak: Aklını başından almak.
Tâ 'aklımı serden çalmış bir sanem (472/10)
8. Âlemi yak-: Herkesi etkilemek anlamında abartılı söz.
'Âlemi yakdı gözün yıldı perîşân itdi (30/5)
9. Aşk âteşine girmek: Aşka düşmek.
'Aşk âteşine girdi alışıdı per [û] bâlim (473/1)
10. At oynatmak: Bildiği ve istediği gibi davranmak.
Merdân ile at oynadup aldım ele peyk (V/1)
11. Ateşlemek: Başlamak, tutuşturmak, yakmak.
Bî-Tûr u tecellî beni ateşledi bir mâh (531-IV/1)
12. Ateşlere yan-: Birinin yüzünden sıkıntı çekmek.
Âteşlere yandık bize ol bakmadı bir ân (531-VII/4)
13. Ayak çek-: Kandırmaya çalışmak, avutmak.
Bir ayak çekmedin çekdin riyâ (XV /5)
Ayak çekmekdir 'uşşâkın üzûlmekden katârında (539/9)
Ser-i kûyunda ayak çekmez esîr-i zülfün (542/6)
Ayak çekmez peyimden var ise her kimde isti'dâd (535/8)
Kılur üftâdelik her dem ayak çekmez bu sevdâda (XXI-814/4)
Pey-â-pey seyr ider çekmez ayağın râh-ı te (XXI-814/32)
14. Ayağ al-: Çalınan çalgıya uymak, müziğe uyum sağlamak, başlamak.
Durma ayağ al zümre-i rindâna haber kıl (VI/6)
15. Ayağa düş-: Bir şeyin değerini kaybetmesi.
İbtidâ düşdim ayağa intihâ çıkdım başa (613/1)
16. Ayağı yan-: Hiçbir yerde uzun süre durmayıp sürekli gezinip durma.
Evvel ayağım yanmış idi imdi serimden (XVIII-8)
17. Ayağıyla(n) gel-: İsteyerek gelme durumu.

- Bâde-i sevdâ-yı cânım öz ayağıylan gelür (54/5)
18. Ayaklara sal-: Ayak altında bırakmak, ayak altına atmak.
Şeb-i hicrân elemi saldı ayaklara beni (113/6)
19. Aziz et-: Değerli kılmak, değerini yüceltmek.
Nev-reste bu güldestemi her yerde 'azîz it (68/7)
20. Bâde çekmek: İçki yahut içilecek şeyleri içmek.
Çekelim bâdeyi bâ-sît u sadâ ey sâkî (2/1)
21. Bağır dağıt-: Kendini parçalamak.
Dağıdup itlerine bağırımı ihsân ideyim (477/1)
22. Bağrı biryân et-: İçini yakmış, canını acıtmış.
Yine biryân yerine bağırımı biryân ideyim (477/2)
23. Bağır ez-: Canını acıtmış, yakmış.
Sînemi delmiş hadengin bağrım ezmiş cânıma (20/2)
24. Bağrı yan-: Çok derin acı duymak, çok üzölmek.Susamak.
Dâğ-ı ruhsârınla yanmış bu kara bağrım kara (37/6)
25. Bağrına bas-: İçtenlikle, sevgiyle kucaklamak.
'Azîzimidir diyüp bağrıma basdım cânâ benzetdi (692/2)
26. Bağrı yar-: Çok derin acı duymak, çok üzölmek.
Cânıma varmış bütün bağrımı yara yara(595/4)
27. Bahş etmek: Karşılıksız olarak vermek, sunmak, bağışlamak.
Bahş ider bezm şarâb-hârlara (66/2)
28. Baş ağrı-: Usandırmak, bıkkınlık vermek, can sıkmak.
Bir dimezsın başım ağrıtdın ne efgândır bana (32/4)
29. Baş ayağ çekmez: Yolundan el ayak çekilmek, uzaklaşmak, kaybolmak.
Baş ayağ çekmez yolundan dâmeninden üzmez el (436/5)
30. Baş vir-: Canını vermek.
Tâ ki baş virmiş bu 'isyân ey dirîğ (374/1)
31. Başa çık-: Yükselmek. Başarmak.
İbtidâ düşdim ayağa intihâ çıkdım başa (613/1)
32. Başa var-: Başa çıkmak, alt etmek, üstesinden gelmek, gücü yetmek.
Gîsû ile uğraşma zîrâ başa varmazsın (560/8)
33. Baş ağrı-: Usandırmak, bıkkınlık vermek, can sıkmak.
Dimedin başımı ağrıtdı ne efgân (772/2)
34. Başına çal-: Bir şeyi sert, öfkeli ve kızgın bir davranış içinde vermek.
Çalmadın başına bir tîşe-i Ferhâd gibi (406/5)
35. Başına çık-: Şımarıklık yaparak istediğini elde etmeye çalışmak.
Çık başına çak ayağ-ı sevdâ (3/9)
36. Başına dolan-: İçinden çıkılması zor bir işi birine musallat etmek.
Dolanam başına göster yüzün ey serv-i s (11/4)
37. Bâde çek-: İçki içmek. Tasavvuf'ta pir elinden içilir.
Çeng çaldın cân çekdin bâde içdin her ne var (17/4)
38. Başa dolan-: Yürümesine engel olmak.
Dolanam başına ey sâkî-i ser-şâr kadeh (112/1)
39. Başa dön-: Saç gibi sarılmak, etrafında olmak.
Başına dönmek dolanmakdır işim zülfün gibi (508/3)
40. Başa düş-: 1. Anlamak. 2. Kafasına gelmek.
Başına düşmez anun kâkül-i gülzâr ile bahs (93/7)
41. Başına toprak saç-: Büyük üzüntü duymak.

- Saçma bizim ol gâv gibi başına toprak (838/I)
42. Bela bul-: Hak ettiği cezaı görmek.
Her kime itdimse buldum bin belâ-ender-belâ (22/7)
43. Bela çek-: Hak ettiği cezaı yaşamak.
Belâsın çekmede derde düşsün dil-i mübtelâmızı (668/5)
44. Bela gel-: Kötülük veya ceza gelmesi.
Gelmedi hiç bir belâ kim sormadı ahvâlimi (50/5)
45. Beyâna çek-: Açıklamak.
Derd-i dilini çeker beyâna (XVIII-497)
46. Cana var-: Gönle ulaşmak, kalbe varmak, canına kastetmek.
Cânıma varmış bütün bağrımı yara yara (595/4)
47. Can tutuş-: Yanmaya başlamak, sevmek.
Cânım tutuşup ol dem âh eyledi kim bir (580/2)
48. Can vir-: Ölmek.
Âşık-ı vaktem sana cân virmek âsândır bana (32/5)
49. Cana gel-: Canlanmak.
Câna gelmiş tenim ol lehce-i güftâra fedâ (28/1)
50. Canı yan-: Acı duymak, zarar görmek.
Kemâlim-çün degül eş'âr-ı dil-sûzum ki yanmış cân (8/2)
Cânı yanmış yakdı 'âr u (839- X/2)
51. Cana çek-: Canına kast etmek, canına acı ve zarar verecek durum oluşturmak.
Cânıma çekmiş felek bir güşâdın dâğını ugan (667/1)
52. Canla çek-: İstek ve arzıyla yaşamak.
Cânımızla çekeriz 'aşkı kim arz u semâ (200/10)
53. Cevlân id-: Dolaşmak, gezmek.
Her taraf cevân idüp döndükce yüz kan eyleyen eyley (834/I)
54. Cevlân kıl-: Dolaşmak, gezmek.
Peymâne-i gülgün ile kıldım yine cevân (V/1)
Ey hüsn kılur cevân çeşminde nin (6/7)
55. Cevlâna çık-: Dolaşmaya çıkmak, gezmeye çıkmak.
Cevlâna çıkdı bugün çep-endâz şehsüvâr (439/1)
Meger kan dökmek ister kim bugün cevâlâna çıkmış (337/2)
56. Ciger kan eyle-: Ciğeri, canı kanla dolmak. İstirap içinde kalmak.
Ciger kan eyleyüp cân virmek âsândır vel (539/9)
57. Ciger kan ol-: Ciğeri, canı kanla dolmak. İstirap içinde kalmak.
Bes nice la'lin hevâsıyla ciğer kan olmasun (531/2)
58. Cigeri yak-: Canı yakmak, üzmek.
Cigeri yahmaz idim bağı kebâb it (467/1)
59. Ciger yan-: Canı yanmak, üzülmek.
Yandı ciğerim âh kim 'aşk âteşi tuğyân (531-VII/1)
Yandı ciğer âh gönül eyledi bî-tâb (531-VIII/5)
Ney tek tutuşup varietim yandı ciğer-gâh (531- IV/2)
Âh yandı ciğerim döndi kızıl kana bugün (45/2)
60. Cüdâ kıl-: Ayrı olmak/kılmak; ayrılmak.
Kılmağil bu bende-i bî-tâ'atın senden cüdâ (54/6)
61. Çeng çal-: Müzik aletini seslendirmek.
Çeng çaldın câm çekdin bâde içdin her ne var (17/4)
62. Çeng urmak: Müzik aletini seslendirmek.

- Zühre çeng urdı felek oynadı bî-pâ bî-pâ (10/5)
63. Dağlar çek-: Acıyla, özlemle içi yanmak.
Hasretinle sanemâ sîneme dâğlar çekilüp (55/1)
Dağlar çekilür sîneme yarımı tezeldir (162/2)
64. Daşa çal-: Bir şeyi sert bir şeye vurmak, kırmak, parçalamak.
Daşa çalmak tişel[y]i şirîn-safâdandır sana (42/1)
65. Der kebâb-ender-kebâb: Kebab gibi yanmak.
Âteş-i hasretle bağrım der kebâb-ender-kebâb (53/1)
66. Dermân kıl-: Derdine çare olmak.
Derd-i sevdâdır azârim kılma dermân ey hak (834/7)
67. Destime vir-: El vermek, yardım etmek.
Âzâd eyle vir destime fermânımı yâ Rab (68/2)
68. Efgân eyle-: Acı ile bağırıp çağırarak.
Bülbül gibi efgân eyle pervâne gibi yan (34/2)
Eyledim bülbül tek efgân (XVI/1)
69. Efkâr dağıt-: Sıkıntıyı gidermek, üzüntüyü yok etmeye çalışmak.
Dağıtdın cümle efkârım cem' itdin başıma sevdâ (8/10)
70. El çal-: Alkışlamak.
El çalup ü câm oynadıp gamgîn itmeyem ilü (440/9)
71. El çek-: Bir işi artık yapmaz olmak, yapmaktan vazgeçmek.
Yerde kalmaz subha dek eflâke efgânım el çeküp (15/5)
Çeküp el servden kumrı ser-i kûyun makâm itmiş (204/6)
El çekmezem dâmen-i peymâned el çeküp (470/1)
Hamdû li'llâh yârı gördüm el çeküp agyârdan (360/8)
Geçüp dünyâ ve mâ-fihâdan el çekmiş mühe (440/2)
Benden el çekmez o bir an ey dirîğ (375/1)
El çekmezem âhımdır zîrâ ki enî (402/2)
Rind-i rüsâlıkdan el çekmek degül mümkün bana (457/6)
Nazm-ı evsâfından el çekmek degül mümkün bana ınam (506/10)
Ey vâcib olmuşdur sana hürmet bana cânınam el çekmek (506/11)
İn dim el çeker zevk-i yakîninden (541/5)
El çekmegil OL kâse-i sahbâ eteginden (542/7)
72. El götür-: El uzatmak, cesaret etmek.
Dildâr dimekden el getirmez (181/11)
73. El ir-: Yetişmek, ulaşmak.
İrmez el dâmânıma zîrâ hevâdır menzilim (39/3)
74. El üzmez: El yormaz, zahmet vermez.
Baş ayağ çekmez yolundan dâmeninden üzmez el (436/5)
75. El vir-: Yardım etmek, el uzatmak.
Virmez ol mertebe el himmet-i kûtâhlara (607/5)
Vuslat el virdi ki ol degdi bu hicrânım (608/8)
76. El vur-: Yardım etmek, el uzatmak.
Nabzıma el vurma yanar ey tabîb (59/3)
77. Ele al-: Sahip çıkmak, başlamak, elde tutmak.
Ele al âyine ey cânım alup kanım içe (200/6)
Ele al koyma yire 'aşk-ı dil-ârâ etegin (24/2)
78. Ele gel-: El ile tutulabilir olmak, tutulabilmek.
Ele gelmez tâ kim olmasa dil lâl (X/4)

79. Elem çek-: Dert, keder, sıkıntı (çekmek) içinde olmak.
Çekmezem elem gerçi kim harem rindî-i kühen bir menem menem (439/12)
Çekme elem ol fânî için eyleme efgân (823-II/3)
Sende ol ben tek giriftâr-ı mahabbet çek elem (50/6)
80. Elin tut-: Yardım etmek, el uzatmak.
Elin tutmaz mugun bir tevbe itmez bin sevâb almaz (289/8)
81. Elinden çıkar-: Acının, sıkıntının kaynağı olmak.
Çıkar ol mâhın elinden giceler âhım o (556/2)
82. Elinden yan-: Acıya, sıkıntıya sebep vermek.
Kurtaram tâ kim elinden yandı cânım ey rakib (54/2)
83. Erbâb-ı dil hışmına uğra-: Gönül ustaları/ehlini öfkeliendirmek/kızdırmak.
Uğradın erbâb-ı dil hışmına kim dâim sözün (59/2)
84. Esir kıl-: Hiçbir şey yapamaz olmak, bağlı olmak.
Hansı bir gül kaydına salmış seni kılmış esir (54/3)
85. Ev yık-: Gönül kırmak, kalp kırmak.
Yıkmağil 'âşık evin çıkma nazar-gâhlara (607/6)
86. Fedâ eylemek: Kıymak, gözden çıkarmak.
Ol ki sevdâ-yı cihân-ârâya cân eyler fedâ (5/1)
Bir görün mîr ola didâra fedâ eylegil (28/7)
87. Fedâ itmek: Kıymak, gözden çıkarmak.
İdelim rûhı be-ân nâm fedâ ey sâkî (1/2)
88. Fedâ kıl-: Kıymak, gözden çıkarmak.
Külbene kılmaz mıdım ey nâzenin cânım fedâ (18/4)
89. Feşân it-: Saçmak, yaymak.
Feşân it kıl bu hâki zer-i sârâ (6/8)
90. Gam çek-: Tasalanmak, kaygılanmak, üzölmek.
Gösterür bî-şebh yüz ol şâh-ı hûbân çekme gam (498/2)
Çekmezem gam hicr-i didârınla zîrâ der-hayâl (676/4)
Dildârlıkda sırr-ı pinhân çekme gam (668/4)
Hiç derd olmaz olur her derde dermân çekme gam (498/4)
Pâre pâre itse imdi hâr-ı hicrân çekme gam (498/9)
Gam çekmegil agyâr hücumı sana ne ey (518/7)
Çekme ferdâ gamın Allâh'a havâle eyle (73/4)
Gam çekme olur murâd hâs (XVI/35)
'Acz 'anî'l-evsâfdan gam çekme zîrâ kim (8/12)
Ammâ ebedî gamın çeker mi (331/2)
Gam çekmezem ey dil buluram 'ömr-i muhal (452/7)
91. Gam ile yoğrul-: Dert, kederle iç içe olmak, yetişmek, yaşamak.
Gam ile yoğrulmuş bu bir bâde hem (472/3)
92. Gam odın çek-: Dert, sıkıntı ateşini/acısını yaşamak.
Gam odın çekmez idim dâğa dūçâr o (469/1)
93. Gam ek-: Dert, keder, sıkıntı oluşturmak, yetiştirmek.
Ekmezem gam bilmezem dünyâ ve mâ fihâ ne tâ subh (498/3)
94. Göksümden çek-: Gönülden çıkarmak.
Çıkar küfr-i zülfün çekmegil göksümden imânım (215/5)
95. Gönlü yak-: İçini yakmak, üzölmek, acıtmak.
Yakmış idi gönlümü yanup yandırur (125/7)
96. Gönlüm yan-: İçini yakmak, üzölmek, acıtmak.

- Âh ider her dem yanar gönlüm ruhın şevkinde (218/4)
Subha dek yandı gönül kanı sabûh ey sâkî (109/1)
97. Göz aç-: Uyanık bulunmak. Görmek, farkına varmak.
Göz açmaz bir dakika turfetü'l-'ayn-i zamân (290/9)
Allâhî sever aç gözi Mevlâya (531/X)
98. Göz vir-: Göz koymak, başkasına bakmak.
Göz virmegil at 'âlem-i dâre (531-IV/5)
Göz virmegil ağıyâra nazar eyleme bir dem-â-dem (531-IV/4)
99. Gözüm doy-: Daha fazla istememek.
Ey hüsn melâhat mı zâtın ki gözüm zîrâ
Doymaz ki şîrîn şîrîn bakdıkça diler bî-pâ (6/3)
100. Göze gel-: Kötü bir duruma uğramak.
Gelmez gözüme 'ârız-ı dildârdan özge (521/7)
101. Gözün yık-: Bakışıyla/nazarıyla kötülük değmesi.
'Âlemi yakdı gözün yıkdı perîşân itdi (30/5)
102. Halel vir-: Zarara uğramak, bozulmak.
Gerçi hayretle gezer gönlüm halel virme (462/6)
103. Hayrete düş-: Şaşırarak, şaşakalmak.
Şeş-der-i hayrete düşsen ne gamın var kim ol (22/4)
104. Hesâb al-: 1. Göz önünde bulundurmak. 2. Ücret almak.
Ki hîç 'âkıl gelüp ser-mest olanlardan hesâb almaz (289/8)
105. Hevâ tut-: İsteklenme, arzu duyma, hoşlanma.
Şekker-i şevkinla tutsun tûtî-i gönlim hevâ (20/7)
Vakt kim tutdum hevâ bir zülf-i mâr itdim taleb (58/3)
106. Hicrân odına yan-: Ayrılık ateşine/acısına yanmak.
Hicrân odına yandım sormaz mısın ahv (473/1)
107. Himmet al-: Yardım almak, emek vermek/almak.
Elin tut öp ayağın himmet al (204/8)
108. Hûn-i ciğer: Kanlı ciğer; acı, dert içindeki gönül.
Ben ki sensiz içerem hûn-i ciğer kan yerine (477/2)
109. İçi yan-: Üzülmek.
'Aşk âteşi ile içi yanmış (V/64)
110. İltifât kes-: Tatlı davranmayı kesmek, yüzünü göstermemek.
İltifâtın kesme benden ey bana benden karîb (54/6)
111. Kadem çek-: Ayağını kesmek, uzaklaşmak, gitmemek.
Sabr kıl gel iştikâdan çek kadem kim 'âkıbet (42/4)
Çekme kadem gülşen-i meyhân (X/4)
112. Kan dök-: Cana kıymak.
Meger kan dökmek ister kim bugün cevîlâna çıkmış (337/2)
113. Kâr kıl-: Kazanç sağlamak.
Kâr kılmış kûh-ken tek kûh tek virem sadâ (20/2)
114. Kasd-ı îmân eyle-: İnancına kast etmek.
Kasd-ı îmân eylemiş imdi ne hâl eyler bana (43/2)
115. Kasd-ı kan it-: Kanına, canına kast eylemek.
Kasd-ı kan itmiş bugün seyrâna çıkmış (493/4)
116. Kaza it-: Yapılmayan işi yerine getirmek.
Eylemiş icrâ kemâlin sende tay itmiş kazâ (14/5)
117. Kerem kıl-: İyilik etmek.

- Kerem kıl dem-be-dem lutf it Hudârâ (7/4)
Degül bir bir kerem kılğil dem-â-dem bin belâ Mevlâ (11/1)
Kerem kıl ol cefâlardan ki 'âşıklar safâ eyler (11/4)
Koyma beni bu hıdmet ü lezzetde kerem kıl (68/2)
Kerem kılmazsın ey cânım maraz-dârın unuttun (694/5)
118. Kızıl kana dön-: Kan içinde kalmak. Acı
Âh yandı ciğerim döndi kızıl kana bugün (45/2)
119. Kulak vir-: İşitmeye çalışmak, duymak.
Virme kulak zâviye-i kesrete (772/6)
120. Kurbân ol-: Canını feda etmek.
Bî-nikâb iştîyâkında ki her bir lahza kurbân olduğım benim (493/4)
121. Laf etmek: Söz etmek.
Senden ey meh mâ'adâ hûbum diyü lâf itmesün (13/6)
122. Lezzet bulur: Hoşlanmak, tat almak.
Bakdıkça bulur lezzet gelmez ana usanma (6/4)
123. Melâl çek-: Üzüntülü olmak, dertlenmek.
Çek mey-i peymâneyi çekme melâl (X/9)
124. Mest itmek: Kendinden geçirmek.
İdelim mest be-ân nâm nidâ ey sâkî (1/1)
125. Meydâna çıkar-: Ortaya çıkarmak, gözler önüne sermek.
Meydâna çıkar mı bu temennâ (XVI/25)
126. Mîhmet çek-: Sıkıntı, dert içinde olmak.
Her kim ol dildâr sevdâsında çekmiş mihneti (15/2)
127. Murâd eyle-: Dilemek, istemek.
Ne hatâ eyledi kim anı murâd eylemedin (406/3)
128. Nam kıl-: Tanınmak, şöhrət sahibi olmak.
Kim keser kurbân kim kılur nam (XXV/4)
129. Nasîb al-: Kısmeti olmak. Tarikata giriş töreni yapılmak.
Tâlib-i didârlar almaz cemâlinden nasîb (49/4)
130. Nazar eyle-: Bakmak.
Ednâya nazar eyleme a'lây (531-IV/5)
131. Nazar it-: Bakmak.
Gamzene bir nazar it gör ki nice kan dökülür (200/6)
132. Nazar kıl-: Bakmak.
Nazar kıl nâkalar oynar sadâ-yı iştîyâkımdan (536/6)
133. Nazar-gâhlara çık-: Görülen, bakılan yerlere çıkmak. Ortada olmak.
Yıkmağil 'âşık evin çıkma nazar-gâhlara (607/6)
134. Nidâ it-: Seslenmek.
Nidâ it ey 'azîzim intizâr-ı es-salâdır dil (440/2)
135. Oda yan-: Ateşlere yanmak; acılar, dertler içinde olmak; pişmek.
Oda yanmış dilim ol lebleri gül-nâra fedâ (28/1)
Oda yanmış ciğerim bûy-ı kebâb (66/2)
136. Odlara düş-: Ateşlere yanmak; acılar, dertler içinde olmak; pişmek.
Odlara düşdün dem-â-dem âh bir âh itmedin (17/2)
137. Odlara sal-: Ateşlere; acıya, derde sevk etmek.
Odlara saldı beni yâr ey meded (VII/1)
138. Odlar saç-: Ateş; acı, dert dağıtmak, vermek.
'Aşk ile odlar saçaram her nefes (531/X)

139. Perde at-: Gizlemek, örtmek.
Perde atmış tab' söyler bî-hicâb (67/10)
140. Perde(-i hirmân) çek-: Ümitsizlik ile göremez olmak.
Ruhsârına çekmiş nice bin perde-i hirmân (531-VII/4)
141. Pür-hûn: Kan içinde dolu.
İl yanan ağlar benim-çün kim görüp hicrânını bağı pür-hûn (50/4)
Leb-i la'lin temennâsında yanmış bağı pür-hûnum (16/5)
Zehr-âb-ı gamına ey bağı pür-hûn (XII/1)
Tîr-i hasretle yarıp bağı pür-hûn itme (599/1)
142. Renc çek-: Sıkıntı, dert çekmek, yaşamak.
Renc çekme sıhhat ümmîdin (834-IV/2)
143. Revân ver-: Yol vermek, salıvermek.
Âferîn ol 'âşık-ı şeydâya kim virmiş revân (15/5)
144. Riyâ çek-: İkiyüzlük içinde olmak.
Bir ayâğ çekmedin çekdin riyâ (XV/5)
145. Rûşen it-: Aydılatmak, nurlandırmak.
Hâk-i pâ-yi tâlibânın rûşen itsün gönlümi (20/6)
146. Rûsvâ eyle-: Rezil eylemek.
Beni rûsvâ seni meşhûr-ı 'âlem eyleyen mahzâ (16/6)
147. Sâbit-kadem ol-: Değişmemek, gönle yerleşmek.
Sâbit-kadem oldun itdin ikâmet (XV/5)
148. Sabr kıl-: Sabır vermek, sabır içinde olmak.
Sabr kıl gel iştikâdan çek kadem kim 'âkıbet (42/4)
149. Sadâ it-: Seslenmek.
Sad sadâ itmezmiyim her lahza ün virmezmiyim (22/5)
150. Sadâ vir-: Seslenmek.
Gerdiş-i gerdûn nice virmez sadâ kim bend bend (22/6)
151. Safa eylemek: Eğlenmek.
Dem-be-dem eyler safâ tutmuş reh-i hayrû'n-nisâ (15/2)
152. Salavat itmek: Peygamber'e (s.a.v.) dua okumak.
İdelim rûhına mahbûb-ı Hudânın salavât (2/2)
153. Ser çek-: Baş çekmek.
Ser çekme serv tek kâmeti kıl kâf (XIX/1)
154. Seyrâna çık-: Gezintiye çıkmak, dolaşmak.
Kasd-ı kan itmiş bugün seyrâna çıkmış (493/4)
155. Sîne del-: Göğüs delmek, gönle acı vermek.
Sînemi delmiş hadengin bağırm ezmiş cânıma (20/2)
156. (Sînede) güller açıl-: Gönülde neşe, sevinç belirmesi.
Diler gönlüm dem-â-dem isterem kim güller açılson
Sînemde 'aks-i rûyundan nikâbın bir nefes bâz it (81/4)
157. Târ-mâr it-: Dağıtmak, paramparça etmek.
Hânûmânım târ-mâr itmişdir ol kâfir peçe (43/2)
158. Terk-i nâz eyle-: Naz ile terk etmek.
Terk-i nâz eylegil ey nâz-fürûş u cilve-künân (28/7)
159. Tutuşup yan-: Güçlü istek duymak, elde edemediği için acı içinde olmak.
Tutuşup âh-ı ciğer-sûzıla yandım sensiz (462/2)
160. Ün vir-: Seslenmek.
Sad sadâ itmezmiyim her lahza ün virmezmiyim (22/5)

- Ün virür Seyyid sad sadâ-ender-sadâ virmez sadâ (22/6)
161. Virân it-: Dağıtmak, paramparça etmək.
Bâd-ı feryâdim ile varımı virân itdim (462/5)
162. Yâd kıl-: Hatırlamak, anmak.
Yâd kıldıkça ruhun dîde-i ter kan ağlar (188/3)
163. Yağmaya vir-: Dağıtmaya, paramparça etməyə istek duymak.
Târ-mâr itdim kamu yağmaya virdim vârim (58/3)
164. Yakıp yakışdır-: Acı vermek, etkilemek.
Nâzeninim perçemin yakmış yakışdırmış (337/1)
165. Yanar ağla-: Acı içinde gözyaşı dökmek.
İl yanar ağlar benim-çün kim görüp hicrânını (50/4)
166. Yârlıg it-: Ferman eylemek, emretmek.
'Aşkıla yârlıg it çek başa bed-nâm etegin (16/5)
167. Yârlıg eyle-: Ferman eylemek, emretmek.
Yârlıg eyler bana vü eyler ana agyârlıg (360/8)
168. Yaş dök-: Ağlamak, gözyaşı dökmek, üzülme.
Yaş dökmesem er hande-i minâ ele gelme (302/3)
169. Yerde kal-: Yüzüne bakılmamak, ilgi ve saygı görmemek.
Ki yerde kalmaz ol himmet ki bir kadd-i bâlâdandı (204/8)
Yerde kalmaz subha dek eflâke efgânım el çeküp (215/5)
170. Yol virme-: Geçmesine izin vermek.
Maksûdına yol virmegil agyârı zebûn it (68/10)
171. Yüz dut-: Yönelmek, yüzünü çevirmek.
Vâ'iz-i bî-mihre yüz dutdum didim ey bî-hicâb (59/1)
172. Yüz koy-: Yüzünü toprağa değmek, baş koymak, aşırı sevgi göstermek.
Hâk-i pâyün feyzine yüz koymuş eyler intisâb (49/1)
173. Yüz sür-: Yüzünü yere sürercesine aşırı sevgi ile eğilmek.
Râhına yüzler sürüp öpmüşem ayağını (667/6)
Yüz yire sürmez midim gevher-nisâr itmez midim (454/4)
174. Yüz vir-: İlgi ve yakınlık göstermek.
Yüz vire tâ kim visâl (V/3)
Yüz-be-yüz virmedi yoh özge garaz ey sâkî (352/3)
175. Yüzün aç-: İlgi ve yakınlık göstermek.
Şem'-âsâ yüzün açmaz mı sana cânânın (401/7)
176. Zahmet çek-: Sıkıntı, dert içinde olmak.
Urmagil peykâna el meccâne zahmet çekme kim (32/5)
177. Zencire çek-: Hapsetmek; turmak, bağlamak.
Çekülür zencire pâ-beste-i ser dâra gider (539/4)
178. Zer-i sârâ kıl-: Katıksız altın (gibi saf) eylemek.
Feşân it kıl bu hâki zer-i sârâ (16/8)

SONUÇ

Hamza Nigârî'nin Divan'ında 178 adet deyime rastlanmış, bunların şiir dilinde çok etkili bir biçimde kullanıldığı belirlenmiştir. Fiilleri çokça kullanan Nigârî, Divan'da en çok "itmiş" ve "eylemek" fiillerini kullanmıştır. Bunun yanında "gam çekmek, yanmak, odlara yanmak, ciğer, ciğergâh olmak, ciğerin parçalanması, el

çekmek, tutuşmak" gibi tasavvufi içerikli kelimeler çokça kullanılmıştır. Bu kelimeler şairin mutasavvıf yönünü yansıtan özelliklere sahiptir. Deyimler ise Türkçenin anlam zenginliğini gösteren en önemli dil öğeleridir. Hamza Nigârî'nin, Divan'ındaki deyimler Türkçenin dil özelliklerini yansıtmaya bakımından değerlidir. Arapça ve Farsçanın da bu deyimlere yansması ve o dönemki Azerbaycan ile Anadolu Türkçelerinin kaynaşmasının yansıtılması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Şairin kullanıldığı deyimler o dönemki Türkçenin zenginliğini yansıtmaya niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ömer Asım (1981). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Elçin, Şükrü (1986). Halk Edebiyatına Giriş, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Eyüboğlu, E. Kemal (1973). On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler I-II, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş., İstanbul.
- Tanyeri, M. Ali (1999). Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (2011). Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK. A. (1986). Türk Anonim Edebiyatı, İstanbul: Bayrak Yayıncılık.
- Bilgin, Azmi (2011). Nigârî:Divân, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE ŞİRVAN EYALETİ MİMARİ ESERLERİNİN TASVİRİ

Doç. Dr. Hicabi Gülgen
Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı

Sosyal Bilimlerin bir kolu olarak Sanat Tarihi insanoğlunun, tarih boyunca estetik bir kaygıyla meydana getirdiği eserleri, kendi varoluşu içinde inceleyip anlama biçimi olarak tarif edilebilir. Selçuk Mülayim ise Sanat Tarihi'ni "Tarih koşullarından doğan maddi kültür eşyasını inceleyen bir bilimdir" diye tarif eder.¹ Bir eseri anlama ise o eseri meydana getiren sanatçıyı ve o sanatçıyı yetiştiren toplumun inanış, duyuş ve hissediş biçimlerini anlamaktan geçmektedir. Dolayısıyla Sanat Tarihini tarih, din, sosyoloji, psikoloji gibi bilim dallarından istifade etmeden anlamak mümkün olmayacaktır. Bunun yanında o insan veya insan topluluğunun içinde bulunduğu fiziki şartlar olarak yaşadığı coğrafya, iklim şartları, elindeki mevcut malzemeler, eğitim durumu, estetik algı biçimi ile hayata yüklediği anlam da önemli olmaktadır. Sanat Tarihçisi üzerinde çalıştığı eseri anlamak için yukarıda değinilen verilerin tamamından bir anlam bütününe ermeye; böylece eserden hareketle sanatçı ve toplumun kaygı ve endişelerini, sevinç ve mutluluklarını ve daha önemlisi yapılmış o eserin bize ulaştırmayı hedeflediği mesajı çözme kaygısının peşine düşmeyi amaç edinmiş demektir.

Sanat Tarihi çalışmalarının yukarıdaki problematiği çözmek için, üzerinde ilerlediği iki konu başlığı vardır. Bunlardan ilki alan araştırmasına bağlı olarak yapacağı gözlem, çizim, planlama, fotoğraflama, mukayese yoluyla incelemidir. Bu ilk aşamada araştırmacının müdakkik bir nazarla eseri tafsilatlı bir incelemeye tabi tutarak, eserin yapıldığı zemin- zaman bağlamı veya oturduğu topografya, şehir peyzajındaki veya muasır eserler içindeki konumu vuzuha kavuşturulmaya çalışılır. Yapım aşamasında işleyen teknik süreç ve aşamalarının neler olabileceği irdelenir. Teknik süreçle birlikte kullanılan malzemeler, tedarik usulleri ve kaynakları, malzemede tercihlerin belirlenmesini sağlayan etmenler eserin amaç ve hedeflerine dönük olarak çözümlenmeye çalışılır.² Eseri meydana getiren sanatkârın elindeki mevcut imkânlar göz önüne alınarak plastik etkiyi oluşturan kompozisyon ve estetik kaygı düşüncesi anlaşılmaya çalışılır. Bu işlem yapılırken de, sanat eserinin hâmişi ve gerçek patronun kim olduğu, devrin sosyo-ekonomik ve sosyo-psikolojik verileri ışığında vuzuha kavuşturulur.³ Son olarak, Süsleme unsurları ve bu unsurların kökenleri, sanatçı ve toplumun içinden geldiği kültür katmanları, inanışları ile ilişkide oldukları diğer kültür havzalarının katkısı ortaya konmaya gayret edilir.⁴

Sanat Tarihi çalışmalarının ikinci aşaması ise geçmişten günümüze ulaşmış yazılı ve sözlü kaynaklardır. Arşiv belgeleri, kitabeler, salnâmeler, tarih kitapları, monografiler, şehir tarihleri, haritalar, gravürler, resimler, fotoğraflar, çizimler

1 Selçuk Mülayim, Araştırmacıya Notlar, s. 44.

2 Selçuk Mülayim, Değişimin Tanıkları, s. 58.

3 Selçuk Mülayim, Değişimin Tanıkları, s. 89.

4 Selçuk Mülayim, Sanat Tarihi Metodu, s. 28, 29.

ve bilhassa bunların birçoğunu içinde ihtiva eden seyahatnameler yazılı kaynakların başında gelir. Bununla birlikte eseri daha önceden görmüş kişilerin sözlü anlatımları, hikâyeler, romanlar, biyografiler ve son yüzyıl içinde görsel basın-yayınlar, ses kayıtları ve hâlihazırda yaşayanların ifadeleri de büyük önem taşımaktadır.

Seyyah, tüccar veya gezgin diye isimlendirilen kişilerce, gezip gördükleri yerleri, o yerlerin coğrafyasını, iklimini, kültürünü, insanlarını, inanışlarını, siyasi pozisyonlarını, ekonomik durumlarını, insan ilişkilerini ve hatta etnik tipolojilerini ve dillerini kaleme aldıkları eserler olarak seyahatnameler, birçok bilim dalına olduğu kadar sanat tarihi araştırmalarına da kaynaklık etmektedir.

Osmanlı Türk tarihinin önemli seyyahlarından olan Evliya Çelebi 1611 M. tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Bazen memuriyet sebebiyle bazen de kendi isteğiyle gezdiği yerleri on ciltlik bir seyahatname yazarak XVII. yüzyılın büyük seyyahları arasındaki hak ettiği yerini almıştır. Seyahatnamesinin Üsküdar Selimiye Kütüphanesi ve Beşir Ağa Kütüphanelerindeki yazmalarından hareketle pek çok Latince edilmiş çalışmalar vardır. Vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1882 M. yılları civarında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Defnedildiği Meyyitzâde Kabrinden ise günümüze hiçbir şey ulaşmamıştır.⁵ Çelebi, seyahatlerinde onlarca ülke, şehir ve toplumu görme, inceleme ve yazma imkânı bulmuş, kaybolmaya yüz tutmuş birçok bilgiye kaynaklık etme imkânı sunmuştur. Özellikle sanat tarihi çalışmalarında günümüze ulaşmamış veya bir kısmı ulaşmış tarihi-mimari eserlerin ismini ve özelliklerini zikrederek, araştırmacılara büyük yararlılıklar sağlamıştır. Her ne kadar yer yer günümüz sanat tarihi metodolojisine uymayan gözlem ve ifade biçimleri nedeniyle eleştirilere tabi tutulduğu olmuştur da; günümüze ulaşmış eserler üzerinde mukayese yapıldığında çalışmasının önemi göz ardı edilemez. Evliya Çelebi'nin Seyahatname adlı eserinde bir bölümü ele alarak, O'nun mimari eserlere yaklaşım biçimi ve Sanat Tarihi bağlamında önemi daha iyi anlaşılacaktır.⁶ Bu çalışmada örnek teşkil etmesi bakımından Evliya Çelebi'nin Azerbaycan'ın Şirvan Eyaleti gezisini irdelemeye çalışacağız.

Evliya Çelebi 1056 – 1057 H. / 1646 – 1648 M. yılları arasında Tebriz'den yola çıkarak Azerbaycan topraklarında seyahat etmiştir. Tebriz'den çıktıktan sonra sırasıyla uğrak noktaları şöyledir: Haca Harâmî Kasabası, Sofyan Kasabası, Keremeş Kasabası, Hoy Kalesi, Behistan, Cûş Kalesi, Mellîrevân Kasabası, Kafaç Kasabası, Avşar Kasabası, Seyfeddin Kasabası, Revan Kalesi, Hoca Bağı Kasabası, Demirci Hasan Kasabası, Gence Şehri, Hazer Ahmedî Kasabası, Mekucurûd Kasabası, Aras Kalesi, Şeki Kalesi, Mahmud-âbâd Nâhiyesi, Niyâz-âbâd Şehri, Ferâhnâz Kasabası, Göksu Kasabası, Aksu Kasabası, Şemâhi Kalesi, Kozlu Kervansarayı, Hızır Zinde Türbesi, Rikal Kasabası, Bakü Şehri, Şaboran Şehri, Çurz Kasabası, Demirkapı Nahiyesi ve Kalesi ve Dağıstan.

Tebriz'den kuzeye hareket eden Evliya Çelebi, Sofyan Kasabasını anlatırken din adamı ve bilginlerin türbelerine uğradığını beyan ederek "yirmiden fazla nurlu kubbe vardır"⁷ tabirini kullanır. Kubbe ile mimari eserin kendisi anlatılmaktadır. Necip Fazıl Kısakürek de bir şiirinde "Hani o ardına çil çil kubbeler serpen ordu?"⁸

5 Mehmet Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri, I, s. 49.

6 Bu çalışmamızda Zuhuri Danişman'ın Latin harflerine çevirdiği basım esas alınmıştır. Bkz. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Zuhuri Danişman Yayinevi, c. III, IV, İstanbul 1970,

7 Evliya Çelebi, Seyahatname, c. III., s. 271.

8 Necip Fazıl Kısakürek, Çile, İstanbul 2004, s. 399.

diyerek yine mimari eserlerden bahsetmektedir. Buradan anlaşılan odur ki eskiden mimari yapılar için “kubbe” tabiri kullanılmaktadır.

Hoy Kalesi’nden bahsederken etrafının yirmi bin adım olduğunu belirten Evliya’nın bunu kendisinin adımlayıp adımlamadığı bilinmemektedir.⁹ Ancak Evliya bu tabiri sıkça ve pek çok yerde kullandığından, devrinde bu tabirin halk arasında yaygın olduğu ve halk tarafından beyan edildiği için yazdığı anlamı çıkartılabilir. Hoy şehrini anlatırken de “yetmiş mihrab ve cami ile süslüdür. On biri Cuma camiidir.”¹⁰ ifadesini kullanmaktadır. Günümüzde bütün camilerde Cuma Namazı eda edilmektedir. Ancak eskiden belirlenmiş büyük camilerde Cuma Namazı kılınırdı. Cuma Camilerinin özellikle belirterek ayırım yapması da dikkate değerdir.

Azerbaycan hâkimi Uzun Hasan’ın yaptırdığı Curş Kalesi’nin Osmanlı Sultanı IV. Murad tarafından taarruza uğradığını beyan ederken kale duvarlarını delik deşik olarak gördüğünü belirtir.¹¹ Bu tanımlama Sanat Tarihi araştırmalarında restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmaları için büyük önem arz etmektedir.

Revan Kalesi’ni anlatırken ilk defa o bölgenin Timur’un tüccarlarından Hoca-han Lahicanî tarafından keşfedildiğini, daha sonra İran Şahı Şah İsmail tarafından öneminin anlaşılıp, Revan Kuli adındaki vezirine bir kale yaptırdığını beyan eder. Kalenin konum bilgilerini verdikten sonra “tuğla ve taştan” yapıldığını ve yalın kat olduğunu belirtir. Ardından sonraki dönemlerde bu civardaki tarihi olayları ve kalenin el değiştirmelerini uzun uzun anlatır. Kalenin kendi devrindeki tarifine tekrar geçerek kalenin güneyden kuzeye uzunlamasına yapıldığını, eski dönemlerde yapılmış eklemeleri ölçüler vererek anlatır. Yine aynı şekilde ilave burçlar ve özelliklerini de sıralar.¹² Bu anlatım ile kalenin yapım tarihi, farklı dönemlerdeki el değiştirmeler, kullanılan malzemeler, uzunluk ölçüleri ile sonradan ilave edilmiş bölümler zikredilerek, eserin orijinal hali ve değişimler rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Evliya, Gence Şehrinden sonra Hazer Ahmedî ve Mekucerd kasabalarına uğrayıp daha sonra Aras şehri ve kalesine varmıştır. Burayı Şirvan Eyaletinin bir parçası olarak tarif eder. Kalenin Kiyomers Şah tarafından ilk defa yapıldığını belirttikten sonra tarihine geçer. Kalenin Gence ve Şirvan arasındaki önemini gören Sultan IV. Murad buraya bir kale yaptırır. Kalenin yapımı için “amele ve şehir yapıcılar” getirtilir.¹³ Burada Evliya’nın amele dışında şehir yapıcılar tabirini kullanması mimarları akla getirmektedir. Daha sonra kalenin evsafını belirtirken, “dört çevreye sur çekip, geniş ve derin bir hendek kazdırır, üç kapılı, onyediyabyalı, çim ve rıhtım bir kuvvetli sed ile kale yapar, etrafı dokuzbin adımdır. Serdar bunu kırk günde yapar.” şeklinde açıklar. Şehrin kırk kadar (mihrab) olup bunlardan önemli olarak belirttiği Üçüncü Murad Camii, Ferhad Paşa Camii, Kara Sinan Paşa Camii’nin meşhur olduğunu belirtmekle, Cuma Camilerine işaret etmiş olmalıdır. Şehirdeki medrese, tekke, hamam, dükkan, kahvehane, handan ise yalnızca sayı belirtip, mamur olduğunu beyan etmekle kifayet eder.¹⁴

Evliya sonra kuzeye iki menzil giderek Şeki Kalesi’ne ulaşır. “Şirvan eyaletinde bir tepe üzerinde kayalık güzel bir yer” olarak tarif ettiği kalenin, Dağıstan hududunda ama Gürcistana ait olduğunu ve iki kapısının bulunduğunu belirtir.

9 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 272.

10 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 272.

11 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 273.

12 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 276 – 281.

13 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 284.

14 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 284.

Üç bin ev ve yedi mihrabı bulunduğunu bunlardan Mir Ali Rıza, Lagoş, Ahmed Bey ve III. Murad Han camilerinin meşhur olduğunu söyler.¹⁵

Şirvan sınırında Niyaz-âbâd şehrine geçer. Şehrin kalesinin yüceliğini ifade için “yüksek tâkî eleğim sâ mâ gibi görünür” tabirini kullanır.¹⁶ Bundan sonra Göksu ve Aksu kasabalarından geçip Şemahi Kelesine ulaşan Evliya, uzun uzun tarihi geçmişi ve özellikle Kanuni Sultan Süleyman ile Acem şahı arasında devam eden Şemahi kalesinin fethi mücadelelerini anlatır. Şehirdeki evlerden bahsederken “gayet sanatlı evleri vardır” ifadesini kullanır.¹⁷ Yine şehri anlatırken şu şekilde tarif eder: “Yetmiş kadar mihrabı vardır. Dev Ali Camii eski yapıdır. Şah Tahmasb’ın imiş. Sünni olduğu için bu camii yaptırmış imiş... Fakat (şehrin) varoşundaki bol cemaatlı Büyük Cami Şah Safi’nin binasıdır. Binası şirindir. Avlusunda Şâfii havuz ve şadırvanı vardır. Etrafında talebe odaları var.”¹⁸ Evliya Çelebi burada Büyük Camiin havuzlu şadırvanından bahsederken Şâfii Havuzu ifadesinden, İslam Hukukunda abdestin geçerli sayılabilmesi için mezheplerce havuzların büyüklüğü bahsine atıfla, havuzun büyüklüğünü de beyan etmiş olmaktadır.¹⁹

Şemahi şehrindeki Ferhad Paşa Camii’ni tarif ederken “Osmanlı Üslûbunda” olduğunu beyan eder. Evvelki birçok yerde Evliya, hamamları yalnızca sayı olarak verirken burada tek tek isimlerini zikreder ve meşhur olanları önemle vurgular.²⁰ Bu yaklaşımın eserlerin büyüklüğüyle de alakadar olduğunu tahmin edebiliriz. Daha sonra kırk dört kâğır kervansaraydan ve dükkânlardan bahis açar ama teferruata girmez. Kozlu Kervansarayından sonra uğradığı Hızır Zinde denilen ziyaret yerini tarif ederken de, “bu zât ulu bir kubbe içinde yatar” demekte ve kubbe terimiyle doğrudan mimari eseri belirttiği görülmektedir.

Evliya Çelebi, Muharrem 1057 H. / Şubat 1647 M. tarihinde Bakü Kalesine ulaşır. Kalede minaresi bulunmayan Haydar Şah Camii’nin ismini zikrettikten sonra, kale altındaki asıl şehri her zamanki gibi tasvir eder. Kendi ifadesiyle ve klasik tarifiyle şunları anlatır: “deniz kıyısında büyük varoşlu bin kadar evli, bağ ve bahçeli, cami, han ve hamamlı, çarşı ve pazarlı mamur bir şehirdir ki, üç tarafı sur ile muhafız olunmuş üç kapısı vardır.”²¹

Hazer denizi kenarından doğuya devam ederek Şaboran şehrine varır. Şehri “süslü” ifadesiyle tarif ederek başlar. Yetmiş mihrab ve yetmiş mahalle olduğunu söyledikten sonra meşhur camileri yani Cuma camileri olarak da Tokmak Han Camii, Avşar Han Camii, Uzun Hasan Camii olarak gösterir. Bunlar içinde de özellikle Uzun Hasan Camini överek, “seyre değer” ifadesini kullanır.²² Yine devamında “dört duvarında olan ince işçilik, bukaemun şeklinde nakışlar, mermer işçiliği, mimarlık fenninden anlayanların parmağını ağzında bırakır.” diye tarif eder.²³ Bu tür bir yaklaşım, Sanat Tarihi araştırmaları için sübjektif nazariye olarak kabul edilmektedir.

Şaboran şehriden sonra Çurz Kasabası ve ardından Demirkapı Kalesine ulaşan Evliya Çelebi, kalenin tarihini anlatırken mimari özelliklerinden ziyade din ve efsaneler üzerinden yorumlarda ve çıkarımlarda bulunmaktadır. Özellikle

15 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 285.

16 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 288.

17 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 292.

18 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 292.

19 Heyet, İlmihal: İman ve İbadetler, c. I., s. 192, 193.

20 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 292.

21 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 296.

22 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 301.

23 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 301.

kalenin demir kapısı hakkında tarih boyunca aldığı değişimler ve bunun kimler tarafından gerçekleştirildiğini anlatır. Kalenin deniz içinde kalan duvarlarından söz ederken uzunluğunu "bir ok atımı", kalenin enini ise "bir pota oku atımı"²⁴ şeklinde tarif eder.²⁵ Kalenin üçüncü kısmından bahsederken mimari hususiyetlerinin basit olduğunu beyan için "o kadar bayındırlık yoktur" cümlesini kurar.²⁶ Demirkapı kalesinin bir mil uzağında bulunan bir ziyaret yerinden (mezarlıktan) bahseder. Mezarlığın Emeviler döneminden kalma olduğunu ve içinde yetmiş kadar sahâbinin bulunduğunu, mezar taşlarında kûfî ve sülüs yazıların olduğunu belirtir. Aynı yerde bulunan Osmanlı mezar taşlarında ise celi hatların yer aldığını belirtir.²⁷

Evliya Çelebi Demirkapı Kalesinden kibleye doğru orman içinden on iki saatlik bir yolculuktan sonra, Dağıstan hududundaki Küre Kasabasına gelerek Şirvan Eyaletine olan seyahatini sonlandırmış olur.²⁸

SONUÇ.

Evliya Çelebi seyahatlerinde uğradığı şehirlerin topografik özelliklerini, iklimini, tarihi geçmişini, yönetim biçimini ve yönetenleri, insanları ve kültürlerini, inançlarını ve mezheplerini, etnolojik yapılarını anlatır. Yörenin önemli eserlerini, eserlerin bulunduğu konumu, kullanılan malzemeyi, geçirdiği yıkım ve tamiratları-değişimleri, eserleri yapılan ilaveleri anlatır. Bunlardan bazılarında ölçüler de verir. Şehrin ana yapılarını bir bütün halinde cami, medrese, han, hamam, tekke, kale, ev, mahalle olarak sayıyla belirtir. Bunlar içinde önemli olan eserleri bilhassa zikrederek teferruatlarına da değinir. Bu eserlerden bazılarının kitabeleri ile o eserler hakkındaki söylentileri de yazar. Eserler hakkında açıklama yaparken, dîni, efsanevi anlatımlara da yer verir. Bazı eserleri kendi özel hissiyatına bağlı olarak "güzel, süslü, sanatlı, heybetli, yüce" gibi sıfatlarla tanımlar. Devrin genel-geçer bir yaklaşımı olarak adım, zir'a, ok atımı gibi ölçülerini de kullanır. Eserlerde kullanılan malzemeleri anlatırken bazen nereden getirildiğini de açıklar.

Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin mimari eserler hakkındaki açıklamalarının bir kısmını Sanat Tarihi Biliminin metot ve yöntemleri içinde kullanmak mümkünken, bazı sübjektif yaklaşımlarını ise değerlendirmeye almak mümkün olmuyor. Buna rağmen, şehir ve mimari tarihi, etnoloji, kültür tarihi, tarih ve hatta ekonomi tarihi için Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinin araştırmacılar için önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE ŞİRVAN EYALETİ MİMARİ ESERLERİNİN TASVİRİ

Evliya Çelebi 1056, 1057 h. yıllarında Azerbaycan topraklarında seyahat eder. Bu seyahatinde gördüğü yerleşim yerlerini ve buradaki mimari eserleri zikreder. Bugün Sanat Tarihi araştırmalarında önemli bir kaynak eser olarak kullanılan Seyahatnamede, Evliya Çelebi'nin tasvirlerinden hareketle, eserlerin o devirdeki ve günümüzdeki durumları mukayese edilerek onarımlar, tadilatlar, ilaveler

24 Pota, hedef tahtası anlamında kullanılmıştır. Bkz. Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, s. 360.

25 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 301 – 304.

26 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 305.

27 Evliya Çelebi, Seyahatname, III, s. 307.

28 Evliya Çelebi, Seyahatname, IV, s. 5.

gibi birçok husus vuzuha kavuşur. Eserlerin konumları, idare şekilleri, kullanım biçimleri, halk nezdindeki yeri de belirlenmiş olur. Evliya'nın eserleri tasviri ise bazı ayrıntıların ortaya çıkmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Bu çalışmada Evliya Çelebi Seyahatnamesi esas alınarak, Azerbaycan gezisinde özellikle Şirvan Eyaleti dâhilinde bulunan dînî, askeri ve sivil mimari yapıların tasviri ve bunun Sanat Tarihi bağlamında önemi üzerinde durulmuştur. Evliya Çelebi'nin mimari eserleri tasvirinin bugün Sanat Tarihi Metodolojisiindeki karşılığı konusu örnekleme yöntemiyle izah edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç itibarıyla Evliya Çelebi gözünden Mimari okuması yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:

- Mehmet Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri, c. I- III, Meral Yayınevi, İstanbul 1975
Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Türkçeleştiren: Zuhuri Danişman), c. III –IV, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul 1970
Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1999.
Necip Fazıl Kısakürek, Çile, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2004.
Selçuk Mülayim, Değişimin Tanıkları- Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
Selçuk Mülayim, Araştırmacıya Notlar – Sanat Tarihi Metnin Oluşumu, Numune Matbaacılık, İstanbul 2008.
Selçuk Mülayim, Sanat Tarihi Metodu, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994.
Heyet, İlmihal, c. I-II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.

HAMZA NİGARİ'NİN FARKLI İSLAM YORUMLARINA YAKLAŞIMI

Aytekın ŞENZEBEK'

ÖZET

Bir dini benimseyen her insanın, inandığı dine bakış açısı farklılık arz eder. Kişinin doğup büyüdüğü aile ortamı, içerisinde yetiştiği toplumsal yapı, sahip olduğu ilmi birikim, kültür seviyesi vb. pek çok etken bu farklılıkları ortaya çıkarır. Temel ilkelerde aynı düşünen insanlar bir araya gelerek mezhep, tarikat, cemaat vb. dini toplumsal yapılar içerisinde kendilerine yer edinirler.

Hamza Nigari'yi de bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Nitekim o, Hz. Ali neslinden gelen, büyük dedeleri Hicri I veya II. yüzyıllarda Hicaz'dan Azerbaycan/Karabağ'a hicret eden, burada Müslüman Türk kültürü içerisinde doğup büyüyen ardından Anadolu'ya göç ederek buranın kültür havzasına etki eden ve etkilenen bir kişidir. Yine Karabağ'da İslami ilimleri öğrenen ardından Nakşibendi Tarikatının Halidiye koluna intisab eden bir mutasavvıftır. Bu yönüyle Hamza Nigari, Sünni bir mutasavvıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte onun eserlerinde Hallac-ı Mansur'u övmesi, Nakşi/Halidi olmasına rağmen Konya Mevlevi tekkesinde erbain çıkarması, II. Abdülhamid döneminde Rafızilikle suçlanarak sürgüne gönderilmesi bazılarıncı çelişki gibi görünebilir. Ancak bütün bunlar onun çok kültürlü, çok dinli, çok uluslu toplumlarda elde ettiği birikimlerin bir yansıması olarak kabul edilmelidir. Yine Nigari'nin hayatının büyük bölümünü Ruslarla mücadele ederek geçirdiği göz önüne alınırsa onun temel derdinin İslam toplumunu esaret altına almak isteyenlere karşı, bütün farklı dini yorumlarına rağmen Müslümanlar arasında İslam kardeşliği tesis etmek olduğu anlaşılmaktadır.

ABSTRACT

Every person who adopts a religion has a different perspective to religion. The family environment in which a person grows up and grows, the social structure in which he grows, the scientific accumulation he has, the level of culture, etc. many factors reveal these differences. People who think the same in basic principles come together, sect, sect, community, etc. they take place in religious societal structures.

Hamza Nigari should also be evaluated within this framework. Indeed, he, the Prophet. The great grandfather of the Aliian descent, Hijri I or II. Hijaz is a person who emigrated from Hijaz to Azarbeycan Karabakh, who was born and grew up in the Muslim Turkish culture and then influenced and influenced the cultural basin by migrating to Anatolia. Again in Karabakh, after learning the Islamic sciences, the Naqshband of the Naqshbandi Khan was a Sufism that led to the arm. In this respect, Hamza Nigari is a Sunni Sufism. However, in his works he praised Hallac-ı Mansur and although he was of Nakşi / Halidi, erbain in Konya Mevlevi dervish, II. It may appear to be a contradiction by some to be sent into exile during the reign of Abdülhamid. However, all of this must be regarded as a reflection of the accumulation in multicultural, multi-religious, multinational societies. Given that Nigari spent much of his life fighting the Russians, his main concern was to

1 Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

establish the brotherhood of Islam among Muslims in spite of all his different religious interpretations against those who wanted to be captured by the Islamic community.

Giriş

Fikirler, görüşler ve algılar birçok bileşeni olan neticelerdir. Nigari de Ehl-i Beyt mensubu, Türk kültür havzası Karabağ'da doğup büyümüş, hayatının bir bölümünde işgal yaşamış ve bu işgallere aktif olarak direnmiş bir kişiliktir. Dolayısıyla onun düşünceleri bu farklı bileşenlerin bir neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu husus onun, farklı İslam yorumları olan mezheplere yaklaşım açısında kendisini açıkça hissettirmiştir. O, Ehl-i Sünnet mensubu olduğunu açıkça beyan etmekle birlikte bu mezhebin düşünce sistemi içerisinde yer alamayan başta Muaviye b. Ebu Süfyan olmak üzere bütün Emevi Halifelerini tekfir ve tel'in etmiştir. O, Şia'ya daha yakın olan bu görüşü sebebiyle Şii'lik ve Alevilik ithamlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak Nigari, kendisini Ehl-i Beyt'ten olması hasebiyle onların mirasçısı konumuna yerleştirerek tekfir ve tel'inin kişisel hakkı olduğunu, halkın bu konuda kendisine uymasını doğru bulmadığını bildirerek bir anlamda bu görüşünün Sünniliğine halel getirmeyeceğini ileri sürmüştür. Bu yönüyle o ne Şii'dir ne de Alevi. Nigari, kişisel hakkını kullanarak Ehl-i Beyt karşıtlarını tekfir ve tel'in eden bir Sünnidir.

Hamza Nigari üzerine pek çok yayın yapılmıştır. Başta "Hamza Nigari Sempozyumları" olmak üzere Nigari üzerine yapılan akademik çalışmalar ve yayınlarda o, daha çok edebi, tasavvufi, tarihi ve sosyal yönden ele alınmış, onun farklı dini yorumlar olan İslam mezheplerine bakış açısı müstakil olarak incelenmemiştir. Bu sebeple tebliğimizde onun farklı İslam yorumlarına bakış açısını incelemeyi uygun bulduk.

Hamza Nigari'nin Hayatı

Tam ismi Şeyh Seyyid Mir Hamza Nigari'dir. Mir Paşa olarak tanınan Seyyid Rükneddin Paşa ve Hayrunnisa/Kızhanım (Olçay, 2002: 76) Hanımdan dünyaya gelmiştir (Bilgin, 2007: 85). Kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili olarak 1795 (Əsgərli, 2005: 98), 1213/1797-98 (Olçay, 2002: 45), 1220/1805 (İnal, 1969: 2/1200), 1224/1810 (Yaşar, 2004: 9/122), 1815 (Akpınar, 1994: 465) gibi farklı tarihler zikredilmektedir. Doğum yeri ise Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin Zengezur/Bergüşad (Son Asır Türk Şairleri'nde "Pergüşad" olarak geçmektedir. Bkz. İnal, 1969: 2/1200) kazasınna bağlı Cıcimli köyüdür.

Yaşar'ın, tereddütlerini kaydederek, Mîr Ali Efendi-zâde Hâşim Efendi tarafından kendisine gösterilen ve istinsahına izin verilen şecereye göre Nigari'nin silsilesi şu şekildedir: "Rükneddin Paşa bin Muhammed Rızâ Haydar bin Rukneddin bin Muhibbeddin bin Bahaeddin bin Nureddin bin Nizameddin bin Şemseddin Muhammed Ağa Bâlî bin eş-Şeyh Ahmed Cundî bin Rukneddin bin Nureddin bin Haydar bin Hasan bin Ebî Bekir eş-Şeyh Mehdî İsa bin Davud bin Süleyman bin Musa bin Muhammed bin el-Kâsım bin el-Hasan ibn Zeyd bin el-Hasan bin Emirü'l-Mü'minin Ali bin Ebî Tâlib bin Abdulmuttalib el-Hâşimî el-Kureyşî" (Yaşar, 2004: 9/119). Yaşar'ın verdiği bu silsileye uygun olarak Bursalı Mehmet Tahir onun Hz. Hasan sülalesinden olduğunu vurgular (Bursalı, t.y.: 1/113). Buna karşın Nigari, şu gazelinde kendisinin Hz. Hüseyin neslinden geldiğini açıkça ifade etmektedir: "Bi-hamdi'llâh gönül âl-i Muhammed nesl-i 'âlî/ Hüseyinî Hayderî evlâd-ı sey-yid

Agabalıdır” (Nigari, 2017: 133). Bu durumda Yaşar’ın silsilesi ve Bursalı’nın Hasani olduğu yönündə verdiği bilgiler hatalıdır.

İnal’ın anlatımına göre Nigari ailesi, Nigari’nin sekizinci kuşak atası Şemseddin Muhammed Ağa Bâli döneminde (VI/XII. yüzyılda) Medine’den hicret ederek Cicimli köyünü vatan edinmiştir. Babası Mir Paşa’ya devlet tarafından mukataat ve arazi verilerek Mirimiranlık rütbesi tevdi edilmiştir (İnal, 1969: 2/1200). Aynı zamanda alim ve salih bir zat olan Mir Paşa, ahundlardan (Ahund: İran ve Türkistan’da din alimlerine verilen bir sıfattır. Safeviler döneminde bilhassa hikmet ilmi ile uğraşan alimlere verilen yüceltici bir sıfattır. Algar, 1989: 2/185). Burada ise Kızılbaş mistiklerin önde gelenlerinden birisi kastedilmiştir) biriyle girdiği münazaradan üstün çıkmış, bunun üzerine bölgedeki Kızılbaş beyleri bir kısım ayak takımı insanları kışkırtarak Mir Paşa’yı öldürmüşlerdir. Babası öldürüldüğünde Nigari henüz dokuz aylık (Bilgin, babası öldürüldüğünde Nigari’nin altı aylık olduğunu bildirir. Bilgin, 2007: 85) bir bebektir (İnal, 1969: 2/1200).

Hamza Nigari, babasız büyümesinin etkisiyle olsa gerek, hayatının ilk dönemlerinde okuma yazmaya ilgi göstermemiş, ata binip silahlarla meşgul olmayı tercih etmiştir. On beş yaşına geldiğinde annesinin ısrarıyla Şirvan’ın Şemahı ve Şeki kasabalarında dini ilimleri tahsil etmiş (İnal, 1969: 2/1200), Arapça ve Farsça öğrenmiştir (Akpınar, 1994: 465). Ardından şöhretini işittiği Halid-i Bağdadi’ye (1242-1827) intisab etmek üzere yola çıktı. Harput’a geldiğinde onun vefatını haber aldı. Ardından Sivas’a giderek Halid-i Bağdadi’nin halifelerinden İsmail Şirvani’ye intisab ederek Nakşibendi Tarikatının Halidiyye koluna bağlandı. Rusların Karabağ’da nüfuz sahibi ulemaya uyguladığı baskılar sebebiyle (İnal, 1969: 2/1200) 1839 yılında müşidiyle birlikte Amasya’ya göçtü. Aynı yıl hocasının izni ile gittiği Konya Mevlana türbesinde erbain çıkarttı. Ardından hac vazifesini eda ettikten sonra Medine’de Ravza-i Mutaahhara civarında bir erbain daha çıkarttı (İnal, 1969: 2/1200). Hac dönüşü Kudüs, Basra, Bağdat, Halep ve Şam’ı ziyaret ettikten sonra İstanbul’a geldi. Kısa süre burada kalarak Amasya’ya geri döndü. Hac dönüşü bir sene daha Şirvaniye hizmet ettikten sonra hilafet aldı ve 1841 yılında müşidinin emriyle irşad faaliyetlerinde bulunmak üzere Karabağ’a gitti (Bilgin, 2007: 85-86). Burada pek çok taraftar kazandı. Ruslar tarafından Şeh Şamil’in mücadelesine destekle suçlanıp üzerindeki baskıların artması üzerine pek çok müridiyle birlikte ikinci defa Anadoluya gelerek Kırım Savaşında Osmanlı ordusuna katıldı. Hizmetleri sebebiyle kendisine 500 kuruş maaş bağlandı (İnal, 1969: 2/1200; Yaşar, 2004: 9/122). 1272/1855 yılında Erzurum’a giderek üç yıl orada kaldı. 1275/1858 yılında İstanbul’a gitti. Burada birkaç ay kaldıktan sonra Amasya’ya dönerek Saraçhane Cammii yakınlarındaki medresede ikamet etti. 1276/1859’da Sivas’a, kırk sekiz gün sonra da Erzurum’a gitti. Burada müridleri arasında çıkan bir ardebeye kızarak kısa süre sonra Bayburt’a gitti. İki yıl burada kaldıktan sonra 1278/1861’de tekrar Erzurum’a geldi. Burada biriken maaşlarını alarak 1280/1863 yılında ailesini getirmek üzere Şirvan’a gitti. 1281/1864’de ailesiyle birlikte Amasya’ya geldi. Burada pek çok insan sohbetlerine katıldı ve halkın teveccühüne mazhar oldu (Yaşar, 2004: 9/123).

1290/1873’de “Ali-Muaviye meselesi” ortaya çıktı. Bunun neticesinde gerek devlet erkânı gerekse ulema kendisine ve müritlerine “Şia-ı Aleviyye” nazarıyla baktı. Halk arasında büyük bir tefrika başladı. 1291/1874’de ikamet ettiği konak bilinmeyen kişiler tarafından taşlanıyor, evin eşyaları yakılıyordu. Bunu yapanlar ise bir türlü bulunamıyor karmaşa iyiden iyiye artıyordu. Bunun üzerine Nigari

1292/1875'de Merzifon'a göçtü. 1294/1877 başlarında Amasya'ya geri döndü. 1297/1880 yılında Mahkeme Katibi ve aynı zamanda Nigari'nin şeyhinin damadı Hacı İsa Efendi'nin muhasebe işlerine bakan Şirvani Hafız Zekeriyya'nın öldürülmesi ve müritlerden olan katilin Nigari'nin oturduğu evde hazır bekleyen ata binerek kaçacağı esnada yakalanması üzerine Amasya'yı terk ederek Merzifon'a gitti. Nigari, 1298/1881'de tekrar Amasya'ya geri döndü. 1301/1884 senesinde Nigari'nin dostu Hacı İsa Efendi ve eşi evlerine giderken meçhul bir kişi tarafından silahla yaralanır. Hacı İsa Efendi önceki olaylardan hareketle bunu yaptırmanın Nigari olduğunu ve suikasti yapan meçhul kişinin de onun müritlerinden olduğunu ileri sürmesi üzerine tahkikat başlatıldı. Tahkikat neticesinde hazırlanan iddianamede, Nigari'nin Rusya'dan yasaklı silah getirttiği, bölgede bulnan Alevilere kendisiyle ittifak kurmaları için mektuplar gönderdiği, bu mektupların birçoğunun bizzat Nigari'nin kendi mührüyle mühürlendiği ve atası Mir Haydar Şirvani'nin davasıyla (Hilafet iddiasıyla) isyan edeceği (Yaşar'ın verdiği bilgilere göre Mir Haydar, Hilafet iddiasıyla Nadir Şah'a (ö. 1736) isyan eden Mir Haydar b. Ali Şirvani'dir. Bkz. Yaşar, 2004: 9/121) iddiaları ileri sürülerek Sultan Abdülhamid Han'a telgrafla arz edilir. Bu iddialar üzerine Amasya'dan Merzifon'a gitti. 1301/1884 senesinde şifreli olarak gelen emir üzerine önce Samsun'a ardından İstanbul'a gönderildi. Burada Şeyhü'l-İslâm Uryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi'nin huzûruna çıkarıldı. Burada Muaviye ve emsalini niçin hakaret ederek ayıpladığı sorulduğunda Ceddimin aleyhine kıyâm iden adamlara buğz ü la'net itmek bana âid bir vazîfe-i nübüvvetdir. Bu husûsda halkın bana mutâba'at itmesi doğru değildir" (Atalarım isyan eden adamlara kin beslemek ve onlara lanet etmek benim için nebevi bir görevdir. Bu konuda halkın bana tabi olması ise doğru değildir cevabını verir. Bu cevabın Padişaha iletilmesi üzerine Abdülhamid Han onu Muharrem 1302/Kasım 1884'de Harput'a sürgüne gönderir (Yaşar, 2004: 9/124-125).

Nigari, 1304 senesi Muharrem'inin üçüncü pazartesi günü (19 Muharrem 1304/18 Ekim 1886) ikinci vakti Harput'ta vefat eder. Nigari'nin cenazesinin Amasya'ya defni hususundaki vasiyeti Sultan Abdülhamid Han'a iletilir. Padişah'ın fermanı üzerine cenazesi Amasya'ya getirtilerek muharrem'in ondördüncü cumartesi (24 Muharrem 1304/23 Ekim 1886) (Metinde geçen "muharrem'in on dördüncü cumartesi günü" ibaresi hatalı görünmektedir. Öncelikle 14 Muharrem 1304 Çarşamba gününe gelmektedir. Yine cenazenin Amasya'ya intikali ilgili olarak verilen bu tarih aynı metinde Nigari'nin vefatıyla ilgili verilen tarihten daha önceye rastlamaktadır ki bu bir tezat teşkil etmektedir. Bu nedenle her iki çelişkiyi de ortadan kaldıracak tarih 24 Muharrem 1304 olmalıdır. Burada bir yazım hatası olması kuvvetle muhtemeldir) tarihinde Bayezîd Paşa Mahallesi'nde hazırlanan kabrine defnedildi (Yaşar, 2004: 9/125).

Nigari'nin Farklı İslam Yorumlarına Yaklaşımı

Hamza Nigari'nin farklı İslami yorum ekolleri olan İslam mezheplerine yaklaşımını belirleyen temel ilkenin Ehl-i Beyt yaklaşımı olduğu görülmektedir. O, tasavvufîta Sünni Nakşibendi tarikatının Halidiyye koluna, mezhepte ise Ehl-i Sünnet'e mensup olmasına ve bunu açıkça dillendirmesine rağmen Ehl-i Beyt eksenli Ehl-i Sünnet algısı onun Şia-ı Aleviyye olarak suçlanmasına neden olmuştur. Şair, Divan isimli eserinde İslam mezheplerinden yalnızca Ehl-i Sünnet, Şia ve Haricilikten bahsetmektedir. Tebliğimizin bu bölümünde Nigari'nin başta Ehl-i

Sünnet olmak üzere diğer mezheplere bakış açısını ve hakkındaki suçlamalarının mahiyetini ortaya koymaya çalışacağız.

Nigari'nin Mezhep Mensubiyeti ve Ehl-i Sünnet Algısı

Hamza Nigari, Divan'ında Ehl-i Sünnet terimini üç yerde kullanmış, bunlarda hem kendisinin Ehl-i Sünnet'e olan mensubiyetini hem de Ehl-i Sünnet algısını ortaya koymuştur.

1. Mervânîleri isteyen ey ehl-i dalâlet
Bî-şübhe ki sizler Yezîdî biz 'Alevîyiz
2. Sizler gibi erbâb-ı şekâvetden ırağız
Ehl-i sünnetiz mü'min-i Hak dîn-i celîyiz
3. Biz Ahmedîyiz hamd Hudâya ki ezelden
Ashâb-ı yemîniz ki sa'îd-i ezelîyiz (Nigari, 2017: 429)

Nigari bu beyitlerinde oldukça ilginç yaklaşımlar sergilemektedir. Konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle şiirde kullanılan bazı kavramların açıklanması gerekmektedir.

Mervani (Nigari, 2017: 164, 425, 429, 430, 473) /Yezidi (Nigari, 2017: 429, 430) / Süfyani(Nigari, 2017: 168, 425, 430, 438): Emevi Devleti iki saltanat ailesi tarafından yönetilmiştir. Bunlardan ilki Muaviye b. Ebi Süfyan (ö. 680) ile başlayan ve II. Muaviye'nin (ö. 684) vefatı ile sona eren süreçte Emevi Devletini yöneten Süfyani ailesidir. Diğerisi ise II. Muaviye'den sonra devletin başına geçen I. Mervan (Mervan b. el-Hakem) (ö. 685) ile başlayan ve II. Mervan'ın (ö. 750) ölümüyle sona eren Mervani ailesidir. Süfyani ve Mervani tanımlamaları temelde, her iki ailenin Emevi Devletinin yönetimini elinde bulundurduğu süreçte Ehl-i Beyt mensuplarına ve taraftarlarına uyguladıkları baskı, şiddet ve takibatlar karşısında onları destekleyen ya da tepkisiz kalan kişi ve zümreleri ifade etmek için kullanılsa da süreç içerisinde anlam genişliğine tabi tutularak, genel anlamda kendi halkına özelde ise Ehl-i Beyt mensuplarına ve bunlara karşı sevgi besleyen kişi ve zümrelere karşı aynı baskıcı tavırlar sergileyen yöneticileri ve buna tepki vermeyen birey ve toplulukları ifade eden bir anlam kazanmıştır. Yezidi tabiri ise Kerbela faciasında Hz. Hüseyin ve maiyetindekilerin öldürülme emrini veren Emevi Devletinin ve Süfyani halifelerinin ikincisi Yezid b. Muaviye'nin (ö. 683) yandaşları ya da onun bu tür filleri karşısında tepkisiz kalan kişi ve zümreleri ifade eder. Süfyani ve Mervani terimlerinde olduğu gibi bu tanımla da süreç içerisinde anlam genişlemesine tabi tutulmuştur.

Alevi: "Ali'ye mensup olan, Ali yanlısı" şeklinde Türkçeye çevrilen bu kelimenin çoğulu Aleviyyun'dur. İslam tarihinde bu tanımlamanın iki farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Müslümanlar, hilafet konusunda dört guruba ayrılmıştır. Bu guruplardan biri de Aleviyye'dir ki siyasi anlamda Hz. Ali'nin hilafetini arzulayan taraftarları ve ashabını ifade eden bir isimlendirmedir (Naşi el-Ekber, 2007:1 13). İkinci kullanımda ise itikadi görüşlerinin temeline Ehl-i Beyt'i yerleştiren zümreleri ifade eden bir terimdir.

Şiirin birinci beyitinde Nigari'nin Süfyani terimi yerine Yezidi kelimesini kullanması dikkat çekicidir. Çünkü Yezid'in Süfyani ailesine mensup olması sebebiyle ilk mısradaki Süfyani kelimesini kullanması daha uygun görünmektedir. Ancak kanaatimize göre şairin bu kullanımı bilinçlidir ve bununla şu hususa dikkat çekmek istemiştir: Emevi Devletinin ve Süfyani ailesinin ilk halifesi Muaviye b. Ebu Süfyan'ın Hz. Ali'ye biat etmemesi Sıffin savaşı ile sonuçlanmış ve Muaviye saflarından 45.000,

Hız. Ali ordusundan 25.000 Müslüman hayatını yitirmişti (el-Mesudi, 1409: 2/352). Yine Muaviye'nin oğlu Yezid, Hız. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesi emrini veren Süfyanilerin ve Emevi Devletinin ikinci halifesidir. Dolayısıyla Süfyaniler dönemi Ehl-i Beyt mensupları açısından son derece şiddetli ve kanlı geçmiştir. Buna mukabil Mervaniler döneminde Ehl-i Beyt'e karşı çeşitli baskılar uygulanmasına rağmen Süfyaniler dönemindeki gibi kanlı hadiseler meydana gelmemiştir. Bu noktada Ehl-i Beyt'e karşı tutumları açısından Mervanilerin yönetimi Süfyanilerin yönetimine nazaran daha tercih edilir konumda kabul edilmiştir. Nigari ise "Mervânîleri isteyen ey ehl-i dalâlet/Bî-şübbe ki sizler Yezidî biz 'Aleviyiz" diyerek bu düşünceye karşı çıkmış, Mervanilerle Hız. Hüseyin'i katleden Yezid'in anlayışlarının aynı olduğunu vurgulamak için Mervanileri Yezidi olarak isimlendirmiştir. Buna karşılık kendisini de bunların baskı ve şiddetine tepkisini dile getirmek amacıyla Alevi olarak nitelendirmiştir.

Nigari, birinci beyitte kendisini Alevi olarak tanımlarken ikinci beyitte "Ehl-i Sünnet mü'min-i Hak dîn-i celiyiz" sözleriyle Ehl-i Sünnet ile Alevi terimini özdeşleştirmektedir. Şair, Sünni-Alevi olduğunu beyan ederek, kendisinin Hız. Ali ve Ehl-i Beyt mensuplarını itikadi görüşlerinin odak noktasına oturtan zümrelere mensup olmadığını; kendisinin yalnızca Ehl-i Beyt'e reva görülen baskı, şiddet ve kan dökenleri eleştiren bir Ehl-i Sünnet mensubu kişi olduğunu vurgulamıştır. Nigari'nin bu yaklaşımı, zalim yöneticiye karşı muhalefet metodu olarak Ehl-i Sünnet'in çoğunluğunun benimsediği sabır ekolünün (İslam tarihinin ilk dönemlerinde zalim idariciye karşı muhalefet metodu olarak 3 ekol ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki "Devrimci Ekol" , diğeri "Sabır Ekolü" ve son olarak "Temekkün Ekolüdür". Detaylı bilgi için bkz. Mustafa, 2001) görüşlerinin bir yansımasıdır. Bu ekol, Said b. el-Müseyyeb (94/713), Hasan el-Basri (110/728), Malik b. Enes (179/795), İmam Şafii (204/820), Ahmed b. Hanbel (241/855) gibi önde gelen ulemanın zalim yöneticiye karşı sergiledikleri tavrı benimsemiştir. Bu alimler Peygamber Efendimizin bazı hadislerini ("Her kim Emîrinden meydana gelen bir hareketi fena görürse sabretsin. Çünkü her kim sultandan (sultana itatten) bir karış dışarı çıkarsa o cahiliye üzere ölür" (Buhari, Fiten, 2; Müslim, İmare 53). "Rasulullah (s.a.v.) 'Sizler benden sonra (dünya işlerinde) başkalarının sizlere tercih edildiğini, (dîn işlerinde de) hoşlanmadığınız işler göreceksiniz' buyurdu. Sahabiler 'bu durumda bize ne emredersin Ya Rasulallah?' diye sordu. O da 'Emirlere istedikleri haklarını eda ediniz. Kendi haklarınızı da Allah'tan isteyiniz' buyurdu." (Bhari, Fiten 2; Tirmizi, Fiten, 25) ve toplumsal menfaati göz önünde bulundurarak muhalefet yöntemi olarak zalim yöneticiye isyan etmemeyi, sabretmeyi tavsiye etmişlerdir. Sabır ekolünü benimseyenler Rasulallah'ın "Kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin. Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme cihetine gitsin ki, bu imanın en zayıf derecesidir" (Müslim, İmamn, 78) hadisindeki kötülüğü el ile değiştirme emrinin (isyanın), toplumun bütünlüğünü bozacağı, Müslüman kanının akıtılmasına ve fitnelere sebep olacağı düşüncesiyle, dînin iyiliği emretme, kötülükten sakındırma (Tevbe 9/71) prensibi gereği isyan yerine sabrı tavsiye etmişlerdir. Bununla birlikte zikredilen alimler de dahil olmak üzere bu ekol mensupları zalim yöneticileri açıkça eleştirmekten de çekinmemişlerdir (Mustafa, 2001: 316-325). Nigari'nin hayatının hiçbir devresinde isyan hareketlerine katılmadığı göz önünde alındığında onun, dîni muhalefet biçimi olarak Ehl-i Sünnet'in isyanı caiz görmeyen ancak dil ile eleştirmekten de çekinmeyen "sabır ekolünü" benimsediği görülmektedir.

Bu noktada şu hususu da vurgulamamız gerekmektedir. Sabır ekolü, Emevi halifelerine yönelik eleştirilerinde tekfire gitmezken Nigari'nin pek çok şiirinde Süfyani ve Mervani sultanları tekfir edilmektedir (Nigari, 2017: 425, 430...). Bu durum onun Ehl-i Sünnet algısındaki farklılığı ortaya koymaktadır. Nitekim bu görüşleri Nigari'nin sürgüne gönderildiği yargılamanın ve Şii olarak nitelendirilmesinin başlıca argümanı olmuştur: "Çünkü Muâviye ve tərəfdarı olan Cemel və Sıffın ricâli alenen tekfir və telin idiliyordu. 'Ulemâ, tabîi buna mukâbele iderek Ehl-i Sünnet mezhebini müdâfaa itmekde idi" (Yaşar, 2004: 9/123). Bu algı Ehl-i Sünnet ile Nigari'nin Sünnilik algısı arasındaki temel fark olarak karşımıza çıkmaktadır.

"Biz Ahmedîyiz hamd Hudâya ki ezelden/Ashâb-ı yemîiniz ki sa'îd-i ezeliyiz"

Hüdaya şükürler olsun ki biz ezelden Ahmedîyiz/Ezelden Allah'ın rızasını kazandığımız için Ashabü'l-Yemindeniz. (Ashabü'l-Yemin: Bu ibare Kur'an-ı Kerim'de 5 ayette geçmekte ve "ahiret mutluluğuna erenler" anlamına gelmektedir. Vakıa 56/27, 38, 90, 91; Müddessir 74/39).

Şair bu beyitinde iki hususu vurgulamaktadır. Bunlardan ilki mensubu olduğunu beyan ettiği Ehl-i Beyt'in üstünlüğünü tasavvufi bir dille ortaya koymaktadır. Ezelden Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul ettiğini ve yine ezelde Allah'ın rızasını kazandığı için Ashabü'l-Yemin'den olduğunu bildirmesi tasavvuf düşüncesindeki Nur-ı Muhammedi ve Nur-ı Nübüvvet düşüncesini yansıtmaktadır. Bu düşünceye göre Allah ezelde ilk olarak Hz. Muhammed'in nurunu yaratmış ve bu nur Peygamberden Peygambere intikal ederek Rasulullah'ta karar kılmıştır (Cebecioğlu, 2009: 488-489). Şiirin genel temasından hareketle, Nigari'nin bu beyitte vurguladığı diğer husus, Mervani ve Yezidilerin Ehl-i Beyt'e karşı baskıcı ve şiddet yanlısı bir tutum sergileyerek esasen Hz. Muhammed'e düşmanlık ettikleri ve bu sebeple Asahbu'l-Yemin'den olmadıklarıdır. Nitekim Şair, Divan'da yer alan şu şiirinde bu hususu açık bir şekilde ve daha ağır bir üslupla dillendirmiştir:

1. Ey Mu'âviler ümmeti v'ey düşmen-i Muhammedi

Siz küfrânî biz şükrânî siz bir taraf biz bir taraf

2. Sizler tuğyânî milleti bizler Muhammed ümmeti

Siz Mervânî biz Kur'ânî siz bir taraf biz bir taraf

3. Siz Mervânî cehennemî biz Muhammedî cennetî

Siz şeytânî biz Rahmânî siz bir taraf biz bir taraf

4. Siz Mu'âviler askeri biz Hayderîler leşkeri

Siz kahrânî biz lutfânî siz bir taraf biz bir taraf

5. Siz Yezidî siz pelîdî biz Hüseyinî biz şehîdî

Siz butlânî biz hakkânî siz bir taraf biz bir taraf

6. Sizler düşmen-i Mustafâ biz bende-i âl-i 'abâ

Siz hasmânî biz rahmânî siz bir taraf biz bir taraf

7. Siz kâtil-i âl-i Zehrâ biz mâtem-dâr-ı Mustafâ

Siz Şimrânî biz hüznânî siz bir taraf biz bir taraf

8. Siz Haccâcî siz leccâcî biz Kanberî Peygamberî

Siz nefsânî biz rûhânî siz bir taraf biz bir taraf

9. Siz şeytânî biz rahmânî zîd-ender-zıddız el-hâsıl

Siz zulmânî biz nûrânî siz bir taraf biz bir taraf (Nigari, 2017: 430)

Nigari'nin Ehl-i Sünnet ismini kullanarak yazdığı bir şiiri daha bulunmaktadır. Şair bu şiirinde, âlemlerin yaratılış maksadının Alah sevgisi ile Al-i Aba ve Hz. Fatıma'nın evlatlarına ülfet olduğunu anlatır. Bu inancının doğruluğunu ispatlamak için, Kelime-i Tevhid, dört Kutsal Kitabın icaz ayetleri, Hz. Muhammed'in risaleti,

Rasulullah'ın dört ashabı (Hulefa-i Raşidin) ve İslam ümmeti ve Ehl-i Sünnet inançları üzerine yemin eder (Nigari, 2017: 508). Bu ifadeler, Ehl-i Sünnet akidesinin Nigari'nin zihninde ne kadar yüce bir konumda olduğunun açık göstergelerinden bir diğeridir.

Nigari'nin Şiilik Algısı ve Onunla İlgili Rafizi, Şii İthamları

Nigari, Şii terimini iki şiirinde kullanmıştır. Bunlardan ilki Divan isimli eserde diğeri ise İnanlı'nın Son Asır Türk Şairleri isimli eserinde yer almaktadır. İnal, konuyla ilgili tek bir beyite yer vermiştir.

Şii terimi, Nigari Divanı 720. Kıt'a'da şöyle geçmektedir:

1. Allâhî Muhammedi âli seven dostânız
Ne Sünnîyiz ne Şîî bir hâlis müslümânız
2. Çehâr yârı isteriz zîrâ ki Mustafânın
Dostına dostuz vallâh hasmânına hasmânız
3. Süfyânîlerden bî-had Mervânîlerden bî-'ad
Eyleriz hâşâ zîrâ biz hasm-ı mürtedânız
4. Muhammedin âlinin hasmına Allâh nefret
Eyleriz biz de [zîrâ] düşmen-i merdûdânız
5. Mervânîlerin la'net hakkı hakkımız rahmet
Zîrâ anlar şeytânî biz tâbî-i Kur'ânız
6. Mihîn-i Mustafâdır Süfyânîler anun-çün
Mürteddir anlar hâlis biz mü'min-i hâsânız
7. Tâbî-i Süfyânîler dostân-ı Mervânîler
Merdûdlardır hüveydâ biz makbûl reh-nümânız (Nigari, 2017: 425)

Nigari'nin, şiirin ilk beyitinde söylediği sözler ilk bakışta onun mezhepler üstü bir din algısına sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak şiire bütüncül bakıldığında onun Ehl-i Sünnet ve Şia eleştirisi yaptığı ve bu mezhepler tarafından ileri sürülen bazı hususlara katılmadığı anlaşılmaktadır. Şairin bu şiirindeki "Çehâr yârı isteriz zîrâ ki Mustafânın/ Dostına dostuz vallâh hasmânına hasmânız" ifadeleri Şia'ya yönelttiği bir eleştiridir. Şia'nın Zeydiyye hariç bütün kolları, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı, Hz. Ali'nin hilafet hakkını elinden alan "gasıp halifeler" olarak isimlendirerek onların halifeliklerini gayr-ı meşru ilan etmişlerdir. Buna karşılık Nigari zikredilen beyitteki "Çehar yarı (ilk dört halife) isteriz" cümlesi ile ilk dört halifenin hilafetinin meşruluğunu vurgulamaktadır. Şair bu düşüncesini diğer bir şiirinde yer alan şu beyitiyle pekiştirir: "Çerâğımdır yanar der çâr cânib/Ebû Bekr ü 'Ömer 'Osmân [u] Safder" (Nigari, 2017: 428). Nigari bu şiirinde, Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'yi dört tarafında yanan ve yolunu aydınlatan birer kandil olarak görmektedir. Yine şair bu beyitte İmamiyye Şia'sının furu'd-din prensipleri içerisinde yer alan Hz. Muhammed ve soyu ile onları sevenleri sevmek, sevmeyenleri sevmemek ve onlardan uzak durmak anlamına gelen "tevella ve teberra" nazariyesinden (Fığlalı, 1996: 172) ilk üç halifeyi çıkarmasına "Mustafânın Dostına dostuz vallâh hasmânına hasmânız" diyerek karşı çıkmıştır.

Şair bu şiirinde, Ehl-i Sünnet eleştirisi de yapmaktadır. Şiirin diğer beyitlerinde Mervaniler ve Süfyaniler, bir başka ifadeyle Emevi halifelerinin tamamını mürted, merdud, şeytani olarak nitelendirilmektedir. Nigari'nin şiirlerinin büyük bölümünde bu üslubun benimsendiği de vurgulanmalıdır. O, bu şekildeki hüküm verici ve keskin ifadeleriyle, Ehl-i Sünnet'in başta Muaviye b. Ebi Süfyan olmak üzere Emevi

halifelerine qarşı itidalli yaxlaşımına qarşı çıkmaktadır.

Konuyla ilgili olaraq İnal'ın eserinde yer alan beyit ise şudur: "Hariciyim sevmesem damadını, Peygamberin/Rafızıyım farkedersəm Haydar'ı Faruk'tan" (İnal, 1969: 2/1201). Şair burada Şii tabiri yerinə Rafızı terimini kullanmıştır. Rafıza ise "Başlangıçta Zeyd b. Ali'den ayrılan ilk İmâmîler'e, daha sonra bütün Şii fırkaları ile Şii unsurları taşıyan bazı bätinî gruplarına verilen isimdir" (Öz, 2007: 396). İnal, Nigari'nin bu beyiti, Rafızilikle suçlandığında söylediğini kaydeder (İnal, 1969: 2/1201). Bu beyit, Nigari Divanı'da yer alan diğer şiirlerle birlikte değerlendirildiğinde şairin, Hariciliğin ve Şia'nın temel prensiplerini zikrederek kendisinin bunlardan hiçbirini dillendirmediğini, dolayısıyla kendisinin Sünni bir Müslüman olduğunu vurgulamak istediği anlaşılmaktadır.

Yaşar, Nigari'nin Harput'a sürgün sebeplerini açıkladığı satırlarda onun "Ali-Muaviye" meselesindeki tutumundan dolayı ona "Şia-ı Aleviyye" nazarıyla bakıldığını ifade eder (Yaşar, 2004: 9/123). Bu isimlendirme genel anlamda Şia ve Rafıza ile aynı anlamı ifade etmekle (Zeydan, 2015: 2/380-383) birlikte Osmanlı toplumunda İmamiyye Şia'sını tanımlamak için kullandığı bilinmektedir. Yaşar bu ithamın sebebini şu şekilde açıklar: "Çünkü Muâviye ve tarafdârı olan Cemel ve Sıffin ricâli alenen tekfir ve tel'in idiliyordu. 'Ulemâ, tabîi buna mukâbele iderek Ehl-i Sünnet mezhebini müdâfaa itmekde idi" (Yaşar, 2004: 9/123). Nigari'nin bu ithama verdiği cevap ise hem "Hariciyim sevmesem damadını, Peygamberin/Rafızıyım farkedersəm Haydar'ı Faruk'tan" (İnal, 1969: 2/1201) beyitiyle hem de şu açıklamasıyla yapmıştır: "Ceddimin aleyhine kıyâm iden adamlara buğz ü la'net itmek bana âid bir vazife-i nübüvvetdir. Bu husûsda halkın bana mutâba'at itmesi doğru değildir" (Yaşar, 2004: 9/124). Nigari'nin verdiği bu cevap, Hüseyini aileden gelen bir Ehl-i Beyt mensubu olması hasebiyle kendisini Hz. Ali'nin mirasçısı gördüğünün ve ona kıyam edenlere karşı tekfir ve tel'in hakkının bulunduğu; buna mukabil halkın bu hususta hak sahibi olmadığı vurgulanmasıdır.

Bu noktada şu sorunun sorulması gerekmektedir: Nigari'nin Muaviye ve Emevi yöneticilerini tekfir ve tel'in etmesi onun Şiiliğini gerektirir mi? Bizim tespitlerimize göre Nigari, Şia'nın Usulu'd-Din'den kabul ettiği temel esaslar, özellikle de İmamet teorisiyle ilgili herhangi bir söylemde bulunmamıştır. Muaviye ve Emevi yöneticileriyle ilgili söylemleri ise kendi ifadelerinde açıkça görüldüğü üzere Ehl-i Beyt mirasçısı olması hasebiyle dillendirdiği kişisel bir haktır. Buna mukabil kendisinin Sünniliğini vurgulayan açık ifadeleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Nigari'nin, Şia'nın Usulu'd-Din'den kabul etmediği bir meselede benzer söylemlerde bulunması onun Şiiliği iddialarının önyargılı ve temelsiz olduğunun göstergesidir.

Nigari'nin Haricilik Algısı

Haricilik, Hz. Ali ile Şam valisi Muaviye b. Ebi Süfyan arasında 657 yılında cereyan eden Sıffin savaşı neticesinde ortaya çıkan bir fırkadır. Savaşın sonlarına doğru yenilmek üzere olan Muaviye ordusunun mızraklarına Kur'an sayfalarını takarak savaş meydanına gitmeleri üzerine Hz. Ali ordusundan bir zümre "biz Kur'an'a karşı savaşmayız" diyerek Hz. Ali'yi savaş durdurmaya zorlamış; savaşın neticelendirilmesi ve hilafet meselesinin çözümü için olayın Hakemlere devredilmesi üzerine Hz. Ali'yi tekfir ederek onun ordusundan ayrılan zümrelere Hariciler denilmektedir. Bunlar süreç içerisinde Hz. Ali'yi, Hz. Osman'ı, tahkim kurulunda yer alan Hakemleri ve onların aldığı kararları kabul eden herkesi tekfir etmişlerdir (Fiğlalı, 1997: 16/169-175).

Nigari, Harici terimini tek bir şiirinde kullanmaktadır:

1. Merd-i mürteddi bilâ-şübhe çü hûşîd-i duhâ
Eyleyen tarziye Mervânî mürtedlere
2. La'net olsun ana kim dîn-i mübînden geçmiş
Eyle ol tarziye Süfyânî mürtedlere
3. Eyle ey bâr-ı Hudâ la'n dem-â-dem ya'nî
Düşmen-i âli seven Hâricî şeytânîlere
4. Hâricî olduğu ma'lûm bu da'vâcilerin
Âteş-i kahr-ıla la'n eyle bu Süfyânîlere
5. Râhat erbâb-ı dile yok bu Yezîdîlerden
Eyle ey bâr-ı Hudâ kahr bu Mervânîlere
6. Hâric-i dîn-i mübîndir uyan ol tâîfeye
Hâcelerdir demek ol münkir-i Kur'ânîlere
7. Düşmen-i âldir ey bâr-ı Hudâ yâ la'n it
Eyleyen tarziye ol kavm-i bî-îmânîlere (Nigari, 2017: 430)

Şair bu şiirinde, Mervani, Süfyani ve Yezidileri, Haricilere benzetmekte, her iki zümreyi lanetleyerek onları mürted, şeytani, "Hâric-i dîn-i mübîn (din dışı topluluklar)" olarak nitelendirmektedir. Nigari, her iki zümre arasındaki ortak noktanın Ehl-i Beyt düşmanlığı olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte Şiilik iddiası ile yargılandığı mahkemede "Ceddimin aleyhine kıyâm iden adamlara buğz ü la'net itmek bana âid bir vazife-i nübüvvetdir" (Yaşar, 2004: 9/124) demesine rağmen kaleme aldığı şiirlerin pek çoğunda Emevilere buğz ve lanet ederken Haricilere tek bir şiirinde yer vermesi ilginç bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Hamza Nigari, Hz. Hüseyin neslinden gelen, Karabağ'da doğup büyüyen, dini ilimleri tahsil ettikten sonra tasavvuf eğitimi alan, Rusların Türk yurdu Karabağ'ı işgal etmesi üzerine müritleriyle birlikte Osmanlı ordusuna katılarak aktif bir şekilde savaştan, ardından Amasya'ya yerleşerek Anadolu Müslümanlarını, etkisi günümüze kadar sürecek şekilde derinden etkileyen bir mutasavvıf, bir şair ve Ehl-i Beyt sevdalısı bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayatı boyunca bu kadar farklılıkları bir arada yaşamış Nigari'nin düşünce dünyası da bütün bu unsurların bileşimi neticesinde farklılık arz etmiştir. Bu sebeple Şii, Alevi, vb. pek çok ithamlara maruz kalmıştır.

Hamza Nigari'nin farklı İslam yorumları olan mezheplere yaklaşımını belirleyen ana etkenin, onların Ehl-i Beyt'e yönelik düşünceleri olduğu görülmektedir. Kendisini açık bir şekilde Ehl-i Sünnet mensubu olarak nitelemesine rağmen Ehl-i Beyt mensuplarına karşı baskıcı ve şiddet yanlısı tutumları sebebiyle Emevi Halifelerini tekfir ve tel'in ederek Ehl-i Sünnet görüşünden farklı bir yaklaşım sergilemiştir. O ise bunu, Ehl-i Beyt mirasçısı olarak kişisel bir hak olarak görmüş, halkın bu hususta kendisini takip etmesinin doğru olmadığını vurgulamıştır. Bu yönüyle Nigari, İslam düşüncesindeki muhalefet geleneklerinden, bazı hadislerden ve toplumsal menfaat düşüncesinden hareketle zalim yöneticiye karşı isyanı caiz görmeyen ancak onları eleştirmekten de çekinmeyen "sabır ekolü"nün tavrına uygun davranmıştır.

Bu farklı düşüncesi sebebiyle Nigari Şii, Rafızı ve Alevi olmakla itham edilmiştir. Ancak onun Şi'a'nın Usulu'd-Din'den kabul ettiği, özellikle İmamın nass ve vasiyetle belirlendiği İmamet teorisiyle ilgili ortak herhangi bir açıklamasının bulunmaması

bu iddiaların temelsiz olduğunun bir göstergesidir.

Nigari'nin "Ne Sünniyiz ne Şii bir hâlis Müslümânız" sözü onun mezhepler üstü bir inanca sahip olduğu şeklinde yorumlamalara sebep olmuştur. Ancak gerek Nigari'nin, kendisini açık bir şekilde Ehl-i Sünnet olarak tanımlaması ve gerekse şiirin ana temasının zikredilen mezheplere yönelik bir eleştiri mahiyetinde olması bu iddianın da geçersizliğini ispat etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Yavuz (1994). Azeri Edebiyatı Araştırmaları. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Algar, Hamdi (1989). Ahund. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 185.
- Bilgin, A. Azmi (2007). Nigari. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 85-87.
- Bursalı, Mehmed Tahir (t.y.). Osmanlı Müellifleri. İstanbul: Meral Yayınevi.
- Cebecioğlu, Ethem (2009). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Ankara: Ağaç Kitabevi.
- Əsgərli, Zaman (2005). XIX Əsr Azərbaycan Şəri Antologiyası, Bakı: Şərq-Qərb.
- Fığlalı, E. Ruhi (1996). Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri. İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Fığlalı, E. Ruhi (1997). Hariciler. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 16. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 169-175.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal (1969). Son Asır Türk Şairleri. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (1409). Mürucu'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher. Kum: Daru'l-Hicre.
- Mustafa, Nevin Abdülhalık (2001). İslam Düşüncesinde Muhalefet. İstanbul, Ayışığı Yayınları.
- Naşi el-Ekber, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed (2007). Usulü'n-Nihal ve'l-Fıraki'l-İslamiyye. Konya: Adal Ofset. .
- Nigari, Hamza (2017). Nigari Divanı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Olçay, Osman Fevzi (2002). Amasya Ünlüleri. Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Öz, Mustafa (2007). Rafiziler. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 396-397.
- Yaşar, Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin (2004). Amasya Tarihi. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Zeydan, Corci (2015). İslam Uygarlıkları Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.

HÜMÂ-YI 'ARŞ ADLI MİR HAMZA NİGARÎ MENAKIP-NÂMESİ'NDEKİ ŞİİRLER

IN HUMA-YI ARŞ-MIR HAMZA NİGARİ MANAKIP- NAMED POETRY

Metin HAKVERDİOĞLU

Özet

19. yüzyılın önemli şair, mutasavvıf, âlim ve aksiyonel şahsiyetlerinden Mir Hamza Nigârî hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar genellikle onun Türkçe, Farsça divanları ve Nigâr-nâmesi üzerinedir. Bu şahsiyet hakkında son yıllarda oldukça yoğun bir araştırma faaliyeti yürütülmektedir. Şairliği, âlimliği, mutasavvıf yönü yanında aksiyon insanı olması ona olan ilgiyi artırmaktadır. Azerbaycan ile Anadolu kardeşliğinin ilk gönül köprüsünü kurması ve Rus işgaline ömrü boyunca direnmesi onu farklı kılmaktadır. Her gittiği coğrafyada binlerce insanı kendisine bağlayan bu seyyid ve âlim şahsiyet, Amasya'da uzun yıllar irşat faaliyetinde bulunmuş ve yine bu şehirde medfundur.

Kendisi hakkında yazılmış en kapsamlı menakıp-nâme "Hüma-yı Arş" adlı Fahreddin Ağabali'nin eseridir. Bu eser maalesef henüz Türkiye Türkçesi ile yayımlanmamıştır. Bu konuda Azerbaycan'da yapılmış olan çalışmaların tanıtılması ve bu eserin içeriğinin bilinmesi bu bağlamda önem arz etmektedir.

Bizim bildirimizde Hüma-yı Arş'ın genel özellikleri ortaya konulacaktır. Ayrıca eserin yazarı Fahreddin Ağabali hakkında bilgiler verilecektir. Bu eserde geçen ismi duyulmamış pek çok şair ve şiir ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Amasya, Mir Hamza Nigari, Fahreddin Ağabali, Hüma-yı Arş, Menakıp-nâme, Divan Edebiyatı

Abstract

Much work has been done on Mir Hamza Nigari, one of the most important poets, sufistic, scholar and functional figures of the 19th century. These studies are usually on Turkish, Persian soviet and Nigar-nâmesi. In recent years, a very intensive research activity has been carried out on this personality. Poetry, scholarship, the direction of the sufisfah, as well as being a man of action, increases his interest. The resistance of Azerbaijan and the Anatolian brotherhood to the establishment of the first volley bridge and the life of the Russian occupation makes it different. This seyyid and scholar who has connected thousands of people in his every geography has been active in Amasya for many years and died in this (there is grave) city again. The most comprehensive menakıp-nâme (life story) written about him is the work of Fahreddin Ağabali, "Hüma-yı Arş". Unfortunately, this work has not yet been published in Turkish. In this context, the introduction of the work done in Azerbaijan is important in this context.

In this announcement, the general characteristics of Huma-yı Arş, which was

1 Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü metin.hakverdioglu@amasya.edu.tr

published in Azerbaijan, will be revealed. In addition, information about Fəhreddin Ağabalı will be given. Many poets and poems in this work will be revealed.

Keywords: Amasya, Mir Hamza Nigari, Fəhreddin Ağabalı, Hümâ-yı Arş, Menakip-nâme, Ottoman Poetry

GİRİŞ

Amasya âlimləri, şâirleri, mutasavvıfları və şəhzadələri ilə dünya çapında haklı bir üne sahiptir. Bu üne kavuşmasının tek sebebini “Şəhzadələr Şəhri” olmasına bağlayanlar yanılmaktadırlar; çünki bu şəhər şəhzadələrə ev sahipliği yapmadan önce de, şəhzadələr devri kapandıktan sonra da âlimlər, şâirler və mutasavvıflar merkezi olmuşdur. İştə 19. yüzilyda yaşamış olan Mir Hamza Nigârî bu dəğərli şəhsyyətlerden birisidir. Mir Hamza Nigârî hakkında elimizdeki Hümâ-yı Arş adlı eseri yazan Mir-zâde Mustafa Fəhreddin Ağabalı de 20. yüzilyla taşan ömrü ilə Amasyalı âlimlər silsilesinde yerini almışdır. Mir Hamza Nigârî üç dəğərli manzum eseri ilə- Türkçe Divan, Farsça Divan, Nigâr-nâme; Fəhreddin Ağabalı ise on bir mensur eseri ilə

Semere-i İlham

Ferezdek'in İmam Zeynel-Âbidin hakkında yazdığı kasidenin tercümesi

Seyyid Hamza Nigârî'nin Farsça Divanının tercüme ve şerhi

Hümâ-yı 'Arş

Rehber-i İrfân veya Define-i Hikmet

Menâkıb-i Hoca Bahaeddin Efendi

El-fikrül-İstiklâl limen Yuhubbül-Âl

Din Simsarları

Veysel Karânî

Fazlullah Hurûfi

Ankâ-yı Kaf-ı Lâhut, Kelim-i Sinâ-yı Ceberut, haklı bir saygı kazanmışlardır.

Çalışmamız üç ana başlıktan oluşacaktır: 1. Mir Hamza Nigârî Hakkında Bilgiler, 2. Mir-zâde Seyyid Mustafa Fəhreddin Ağabalı Hakkında Bilgiler, 3. Hümâ-yı 'Arş Adlı Eserdeki Şiirler.

1. MİR HAMZA NİGARİ HAKKINDA

Azerbaycan'ın Karabağ vilayətinin Berküşad bölgəsinin Ciciimli köyünde, 1805 yılında doğmuştur. Seyyid olduğuna dair silsile-nâmesinde şu sıra mevcuttur: “Rükneddin Paşa bin Muhammed Rızâ Haydar bin Rukneddin bin Muhibbeddin bin Bahaeddin bin Nureddin bin Nizameddin bin Şemseddin Muhammed Ağâ Bâlî bin eş-Şeyh Ahmed Cundî bin Rukneddin bin Nureddin bin Haydar bin Hasan bin Ebî Bekir eş-Şeyh Mehdi İsa bin Davud bin Süleyman bin Musa bin Muhammed bin el-Kâsım bin el-Hasan ibn Zeyd bin el-Hasan bin Emirü'l-Mü'minin Ali bin Ebî Tâlib bin Abdulmuttalib el-Hâşimî el-Kureyşî.”²

Amasya Tarihinde Hüsameddin Hüseyin yukarıdaki silsileyi verdikten sonra bu silsile hakkında uzun uzun mütalaada bulunur. Bu açıklamalar onun seyyit olması ile ilgili hiçbir şüphe olmadığını ortaya koyar.

İlk tahsili ile ilgili şu bilgiyi verir:

“Karakaş Köyü'nde sâkin Dehneli Abdullah Şikestî Efendi'den tahsîl-i 'ulûm itdiği esnâda ba'zı hubâne dildâne olub tanzîm-i eş'âra başladı. Sonra Şirvânî

2 Abdi-zade Hüsameddin Hüseyin, Amasya Tarihi, C. 9, s. 271.

Hacı İsmail Efendi'nin dersine mülâzemât itdi. 1243(1827)'de müşârün-ileyhle birlikde Şîrvân'dan kalkub Amasya'ya geldi. İki yıl kadar Amasya'da Fâtıma Hatun Medrese'sinde ikâmet ve müşârün-ileyhden tahsîl-i 'ulûma bezl-i makderet itdi. 1245(1829)'de 'âzim-i Hicâz olub avdet ve 1247(1831)'de üstâdıyla berâber Sivas'a rihlet itdi. Orada bir taraftan ikmâl-i tahsîl ve diğer taraftan tekmi'l-i sülûk iderek 1256(1840)'da üstâdıyla berâber yine Amasya'ya avdet ve usûlen ahz-ı icâzet ve hilâfet iderek 1257(1841)'de Berküşâd'a gitdi."3

Hüsameddin Hüseyin, Mir Hamza'nın Anadolu'ya ilk gelişi ve Şeyh İsmail Siraceddin Şîrvanî ile ilk buluşmasının diğer kaynaklardan farklı olarak Amasya'da gerçekleştirdiğini söylemektedir. Diğer tarihi kayıtlarda Mir Hamza'nın Sivas'a gelerek şeyhi İsmail Şîrvanî'ye intisap ettiği ve bir süre sonra birlikte Amasya'ya geçtikleri belirtilmektedir.

Eğitiminden sonraki faaliyetlerini de şöyle kaydeder:

"1257(1841)'de Berküşâd'a gitdi. Orada neşr-i 'ulûm ve irşâd-ı halk ile iştigâl iderek Dağıstan halkı kendisine biât ve tarîkine intisâb ve her emrine icâbet iderek büyük bir şöhet kazandı. Şeyh Şâmil Efendi'nin meslek-i mücâhidânesini ihyâya azm itdiği Rus İmparatorluğu tarafından zann idildi. Bundan dolayı Rusların tazyîkâtı artub kendisini bîzâr itdiğinden 1271(1855)'de sâniyen Şîrvân'dan çıkub İran'a girdi. Buradan Van tarîkiyle Erzincan'a geldi. Burada Dördüncü Ordu Müşîri Çırpanlı Abdulkerîm Nâdir Paşa kendisine fevka'lâde hürmet idüb beş yüz guruş maâş tahsîsine delâlet itdi. 1272(1856)'de Erzurum'a gidüb üç yıl kadar orada ikâmet ve 1275(1859)'de İstanbul'a gidüb bir kaç mâh sonra ikinci defa Amasya'ya hicret ve Serrâc-hâne Câmî'i kurbunda kâ'in medresede ikâmet itdi. 1276(1860)'da Sivas'a ve kırksekiz gün sonra da Erzurum'a gitdi. Burada cüz'î müddet ikâmeti esnâsında gayret-i mürîdânının uyandırdığı bir arbedeye hiddet iderek Bayburd'a gidüb iki yıl burada oturdu. 1258(1842)'de tekrâr Erzurum'a avdet idüb terâküm iden maâşını aldıktan sonra 1280(1864)'de Karabağ'a gitdi. Orada bıraktığı evlâd ü iyâlini alub Şîrvân'dan katî bir sûrette alâkasını keserek çıkdı. 1281(1865) senesi evâ'ilinde üçüncü defa Amasya'ya hicret ve Yakutiye Mahallesi'nde bir müddet ikâmet itdi. Bu müddet zarfında Amasya'nın 'ulemâ ve erkân-ı sohbet-i şerîfesinden istifâde itmek üzere kendisini ziyâret ve talebe-i 'ulûmda halka-ı tedrisine müsâberet iderek 'umûmun hürmet-i mahsûsasını kazandı. Çünkü meşâhîr-i fuzalâdan ve sâdât-ı 'ulemâdan olduğu anlaşıldı. Maâşını da Amasya'ya nakl itdirdi. 1288(1872) senesi şa'bânında Amasya'ya gönderilen üstâdı ve şeyhî Şîrvânî Hacı İsmail Efendi-zâde Mehmed Rüşdü Paşa kendisine Pirinçi Mahallesi'nde Dâru'l-Hadîs-Osman Çelebî civârında mu'azzam bir konak yapıdırub oraya nakl itdi."4

Bu cihat ve ilimle dolu yılların ardından sıkıntılı dönemler başlamıştır. İleri yaşına rağmen sürgünlere tabii olduğu bu dönemin adı Muaviye Vakası veya Deli İslâm'dır. Hüsameddin Hüseyin bu dönemi şöyle kaydeder:

"Bu esnâda Ali-Muâviye meselesi meydâna çıkdı. 1289(1873) senesi âhiresinde Mehmed Rüşdü Paşa İstanbul'a gidüb 1290(1874) saferinde sadr-ı a'zam olunca şu fâidesiz mesele teşeddüd iderek 'ulemâ ve erkân kendisinden soğudu. Bunlar kendisine ve etbâ' ü mürîdânına Şîâ-ı Aleviyye nazarıyla bakdı. Halk arasında büyük bir tefrika hâsıl oldu. Çünkü Muâviye ve tarafdârı olan Cemel ve Sıffin ricâli alenen tekfir ve telin idiliyordu. 'Ulemâ, tabîi buna mukâbele iderek Ehl-i Sünnet mezhebini müdâfaa itmekde idi. Her iki tarafda pek müfritâne hareket iderek halkın galeyân-ı

3 Abdi-zade Hüsameddin Hüseyin, Amasya Tarihi, C. 9, s. 278

4 Abdi-zade Hüsameddin Hüseyin, Amasya Tarihi, C. 9, s. 280.

efkârı artırıyordu. 1291(1875)'de ikâmetgâhı konakda ba'zı hâlât-ı fevkalade zuhûr iderek kendisini bî-huzûr itmek idi. Bu mu'azzam konak gecelerde ricâl-i gaybiyye tarafından taşlanub, gündüzler de hâne eşyâsı sandıklar derûnunda mahfûz olan emtia ve libâsı yanmakda idi. Bunları yapanlar bir türlü anlaşılamıyordu. Binâenaleyh mezkûr konakdan çıkub Gümüşlü-zâde Mahallesi'nde bir kirâ-hâneye taşındı. Burada da ayn-ı hâl marûz kaldığından 1292(1876)'de Merzifon'a gitti. Orada altı ay oturdu. 1294 senesi evâ'ilinde Amasya'ya gelüb Eski Kethüdâ Mahallesi'nde Şirvânî-zâde Kazasker Ahmed Hulûsî Efendi'nin konağında ikâmet itdi. 1297(1881)'de mahkeme-i şəriyye kâtibi ve şeyhinin dâmâdı olan Hâcî İsa Efendi hânesinin vekil-i harcı olan Şirvânî Hâfız Zekeriyya Efendi'nin öldürülmesi ve mürîdânından kâtil Rüstem'in kendi konağında ihzâr idilen ata binüb firâr ideceği esnâda der-dest idilmesi yüzünden yine Merzifon'a gitti. Orada bir yıl kadar kalub 1298(1882)'de Amasya'ya avdet ve bir kaç mâh Deve-hâne Mahallesi'nde Payaslı-zâde el-Hâcc Hakkî Efendi'nin hânesinde ikâmet idüb sonra Çeri-başı Mahallesi'nde Sultân Bayezid İmâmî Mecdî-zâde Hâfız Mehmed Şerîf Efendi'nin hânesine taşındı. Bize komşu geldi. Çeri-başı Câmî-i şerîfi'nde zikrine devâm itdi. 1301(1884) senesi evâ'ilinde şerîki olan Hâcî İsa Efendi, kayın pederi olan Şirvânî Hâcî İsmail Efendi'nin Türbesi câmî'inde yatsu nâmâzını bade'l-edâ halîlesiyle berâber türbeden çıkub civârındaki köşke giderken bir şahs-ı mechûl tarafından katl kasdıyla atılan kurşun halîlesinin memesine isâbet ve cerîhadâr itmiş idi. Gerek Hâcî İsa Efendi ve gerek halîlesinin birâderi es-Seyyid Ahmed Hulûsî Efendi bu sû-i kasdı sâhib-i tercemeden bilüb kurşunu atan da mürîdânından olduğunu sezmişlerdi. Bunun üzerine tahkîkât-ı serîa ve şedide başladı. Telgraflar her tarafa işledi. Nihâyet sâhib-i tercemenin Rusya'dan eslihâ-i memnûa (silahlar) idhâl itirdiği, kurâda meskûn alevîleri dâ'ire-i ittihâdına da'vet için tezkereler yazdırub gönderdiği, bu tezkerelerden haylisi kendi mührüyle mahtûm olarak tutulduğu ceddî Mîr Haydar Şirvânî da'vâsıyla kıyâm ideceği davâları birer netice hâlinde Sultân Abdulhamid Hân'a bâ-telgraf arz idildi. Bu isnâdât üzerine Amasya'dan kalkıb Merzifon'a gitti. 1301(1884) senesi cümâd el-ûlâsının evsatında kendisine hürmetkâr olan Mutasarrıf Mehmed Reşad Beg 'in azliyle Çeri-başı Hamdi Necib Paşa Amasya mutasarrıfı olub derhâl geldi. Cümâd el-âhiresinde şifreli gelen emr-i telgrafi üzerine Merzifon'dan kaldırılıb Samsun'a ve buradan İstanbul'a i'zâm idildi."⁵

Hamza Nigârî İstanbul'da kendisini şöyle savunur:

"Ceddimin aleyhine kıyâm iden adamlara buğz ü la'net itmek bana âid bir vazife-i nübüvvetdir. Bu husûsda halkın bana mutâba'at itmesi doğru değildir."

Bu cevap üzerine 1302(1885) yılında Harput'a sürgün edilir ve orada 1304(1886) senesi muharreminde vefat eder.

Ailesi hakkında şu bilgi mevcuttur:

"İbtidâ Ali Paşa-zâde kerîmesi Şâhlık Hanım ile evlendi. Bunun vefâtında Şâhlık hanımın hemşiresi Zeyneb Hânım ve bir sene sonra Emine Hânım ve Erzurum'da Zeliha Hânım ve Amasya'da kemer-başı Mustafa Efendi'nin kerîmesi Lütfiye Hânım ile evlendi. Son üçü vefâtına kadar taht-ı nikâhında ber-hayât idiler. Emine Hânım'dan Siraceddin İsmail Efendi ile Hüsna Hânım nâmında bir oğlu ve bir de kızı doğdu. Zeliha Hânım'dan Şemseddin Mehmed Efendi nâmında bir daha oğlu ve Lütfiye Hânım'dan Hayrûnnisa, Beşeri adlı iki kızı oldu. Fakat cümlesi de kendisinden evvel vefât itdi. Bilâ-veled dünyâdan gitti."⁶

5 Abdi-zade Hüsameddin Hüseyin, Amasya Tarihi, C. 9, s. 283-285.

6 Abdi-zade Hüsameddin Hüseyin, Amasya Tarihi, C. 9, s. 286.

Hüsameddin Hüseyin onun hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Mîr-i müşârûn-ileyh gâyet fâzıl 'ulûm-ı akliyye ve dîniyyede muhakkik, kâmil elsine-i selâsede şâir, 'ilm-i tasavvufda mütebahhir gâyet müşekkil, uzunca boylu, kalın vücûdlu, esmer benizli, saç ve sakalı kumral, endâmı gâyet mütenâsib, muhibb, nazarı cazibedâr, vakûr, sükûtu gâlib, ezâ-yı ihvâna nâ-mütehammil, hicvi şedîd, hanefiü'l-mezheb, halidîü't-tarika, musallî, âşık-meşreb, vecd-i seri, bir zât idi."⁷

Görüldüğü gibi Mir Hamza Nigârî uzun hayatı boyunca Amasya merkezli bir mücadelenin içinde olmuş ve bir taraftan Rus işgalindeki Azerbaycan için çabalamış; bir taraftan ilim ve tasavvufu insanları irşat etmiş; diğer bir taraftan da kendisini yanlış anlayanların sürgünlerinin çilesini çekmiştir.

Türkçe ve Farsça divanı Fuzulî etkisinde ve gayet aşıkâne şiirlerle doludur. İstanbul'da ikisi de ömr-i hayatında bastırılmıştır. Nigâr-nâme'si de hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de basılmıştır. Bu eserlerdeki şiirler Ahmet Yesevî'nin şiirleri gibi adeta kutsal metinler olarak kabul edilmiş ve zikirlerde huşû içinde okunmuştur.

Hüseyin Hüsameddin'in küçük eleştirilerine maruz kalan Mir Hamza hakkında Fahreddin Ağabali, Hüma-yı 'Arş'ta, hep olumlu ifadeler kullanmıştır. Mir Hamza'nın soyundan gelmesi ve onun ihvanı olması bunun temel sebebidir. Hüseyin Hüsameddin biraz daha tarafsız kalıp özellikle Muaviye olayında iki tarafı da kucaklamaya çalışmıştır. Hüseyin Hüsameddin değerlendirmesinin sonunda şu cümle ile bunu açıkça ortaya koyar:

"Hülâsa Hazreti Mîr Hamza Nigârî şâyân-ı hürmet bir simâ-yı mübârekdir. Kendisine hâss bir meslek-i tasavvuf sâhibi olan fuzalâ-yı meşâyîhdendir. Bu meslek erbâbına Hamzavî dendi. Saltanatı uğrunda her türlü fenâliğe irtikâb idecek bir yaradılışda olan Muâviye ve Mervân'a fedâ idilecek kimselerden değildir. Ve's-selâm"⁸

2. MİR-ZÂDE MUSTAFA FAHREDDİN AĞABALI

Mir Hamza Nigârî soyundan olan Mir-zâde Mustafa Fahreddin Ağabali hakkında, Hüma-yı 'Arş adlı eserinde şu bilgiler yer alır:

Hümâ-yı 'Arş'ın müellifi Mir-zâde Mustafa Fahreddin Ağabali Mir Hamza Nigârî ile aynı soya mensuptur. Ağabali'nin babası Seyyid Saadetdin Efendi, Karabağ'dan Amasya'ya gelerek ömrünün sonuna kadar Mir Hamza Efendi'nin hizmetinde olmuştur.

Eserde, Ağabali'nin soyu ve babası hakkındaki bilgileri kendi ağzından verilmiştir: "Babam 1847 (1264)'de Mir Mustafa'nın pak sülbünden dünyaya ayak basmıştır. Yüce kadirli babası Mir Mustafa ibn-i Mir Câfer ibn-i Mir Mehmed Rıza ibn-i Mir Haydar hazretleri o diyar halkının bir Hızır'ı imiş. Hazret-i Pîr Mustafa adıyla anılmış. Ondan zuhur eden olağanüstü hallerin haddi hesabı yoktur. Hepsî sahih olan bu rivayetler devrin âlimleri ve ârifleri tarafından doğrulanmıştır. Bu zatın ömründe uzanıp yatmamış olması onun mücadelesinin en büyük delilidir. Bir gün Ciciimli'de evinde otururken 'Benin atımı çekiniz. Cebraili ile Mercanlı birbirini kırıp geçirmek üzeredir.' diye atına binerek Hızır gibi, birbirine düşman binlerce insanın arasına girip en küçük bir kavga olmadan hadiseyi tatlıya bağlayan bu zat, vefatında da oturduğu yerde ruhunu teslim etmiştir."⁹

7 Abdi-zade Hüsameddin Hüseyin, Amasya Tarihi, C. 9, s. 285.

8 Abdi-zade Hüsameddin Hüseyin, Amasya Tarihi, C. 9, s. 297.

9 Ağabali, Hüma-yı 'Arş-Karabağlı Şeyh Mir Hamza Nigârî'nin Menakıp-nâmesi, s. 16.

Amasya'da geçirdiği yıllar şöyle aktarılır:

Fahreddin Ağabali, Mir Hamza'nın vefatından üç yıl sonra 1889 (1305)'da Amasya'da dünyaya gelmiştir. İlk ve orta tahsilini tamamladıktan sonra zamanın şartları gereği medreseye devam ederek icazet-nâme almaya muvaffak olmuştur. Arap ve Fars dilleri derslerini tanınmış Azerbaycanlı âlim Hamza Efendi'nin müridlerinden Seyyid Mehemed Bahaeddin Efendi'den almıştır. İlk vazifesi Maarif idaresinde katiplik olmuş, daha sonra muallim ve müfettiş olarak çalışmıştır. Askerliğini Birinci Dünya Harbinde Osmanlı ordusunun ihtiyat zabiti olarak Çanakkale'de tamamlamış, harpten sonra Amasya'ya gelerek muhasebecilikle meşgul olmuştur. Uzun yıllar Gelir İdaresi müdürü olmuş ve nihayet son iş yeri olan Gökhöyük Devlet Çiftliğinden 1948'de emekli olmuştur.

Emekliliğinde İstanbul'a yerleşen Ağabali, 1972 yılında ölene kadar burada ikamet etmiştir:

1949'da İstanbul'a gelerek burada yerleşen Ağabali, 1952'de İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komitesi üyeliğine tayin edildi. Bu komisyonun lağvından sonra muhtelif kütüphanelerde Arapça ve Farsça eserlerin tercümanı ve uzmanı olarak çalışmıştır. Buradaki son iş yeri Millet Kütüphanesi olmuştur. 2 Kasım 1968'de buradan ayrılarak Aksaray Semtindeki evinde uzlete çekilmiş, ziyaretine gelenlerle ilmi ve manevî sohbetlerde bulunmuştur. 1972 yılında vefat etmiştir. Kabri İstanbul'da Edirnekapi Mezarlığındadır.

Onun mezar taşında kendisinin yazdığı şu şiir mevcuttur:

Silindirse içinde hiss-i işrâk
Belirir kalbinde sır-ı idrâk

Bu sır eder seni mutlak peyveste
Râh-ı hakikate aheste beste

Tâ ki ruhun âkıbet olur pür nûr
Hakikat-i ilm de eyler zuhûr

Ölümdür bil hakîki hayâtın
Vesîlesi budur bütün necâtın

Çıkar ise ten perdesi aradan
Hüviyyetle zâhir olur Yaradan

Eserleri hakkında yeterince çalışma yapılmamış olan Ağabali üç dilde eser vermiş, verimli bir yazardır.

Eserleri şunlardır:

Semere-i İlham: 1911'de Amasya'da basılmıştır.

Ferezdek'inîmam Zeynel-Âbidîn hakkında yazdığı kasidenin tercümesi

Seyyid Hamza Nigârî'nin Farsça Divanının tercüme ve şerhi: El yazması olup 495 sayfadır.

Hümâ-yı 'Arş: Hamza Nigârî'ni hayatından ve irşat sahasında tuttuğu yoldan bahseder.

Rehber-i İrfân veya Define-i Hikmet: Yedi ciltten ibaret, bibliyografyaya dair bir eserdir yayınlanmamıştır.

Menâkıb-i Hoca Bahaeddin Efendi: Yazarın kendi hocasının hayatından

bahseden 238 sayfalık bir eser olup yayınlanmamıştır.

El-fikrû'l-İstiklâl limen Yuhubbü'l-Âl: Sivaslı Şeyh Fazlullah'ın Muaviye'yi anlatan eserine reddiyedir. Yayınlanmamıştır

Din Simsarları: 586 sayfa olup yayınlanmamıştır.

Fazlullah Hurufî: Fazlullah'ın hayat hikâyesi ve menkıbesinden bahseden ve onun aleyhine söylenen iddiaları çürüten bir eserdir. Önemli bir tetkik eseri olup yayınlanmamıştır.

Veysel Karanî: Feridüddin Attar'ın Tezkiretü'l- Evliyâ eserinden tercüme olup yayınlanmamıştır.

Ankâ-yı Kaf-ı Lâhut, Kelim-i Sinâ-yı Ceberut, Ali Göründü Gözüme: Ehl-i beytin faziletleri hakkında olup, yayınlanmamıştır.¹⁰

Fahreddin Ağabali'nin dergilerde çıkmış yazıları da mevcuttur. Azerbaycan Yurt Bilgisi adlı dergide yazıları Mir Hamza hakkında bilgiler içermektedir.

Ağabali, Mir Hamza hakkında bilgileri birinci ağızlardan, kendi babası Seyyid Saadeddin ve hocası Bahaeddin Efendi'den almıştır. Bu bağlamda Hûma-yı 'Arş eserinin biraz sübjektif olması doğaldır.

"Hûmâ-yı 'Arş adlı eserinden de anlaşıldığı gibi Ağabali, Hamza Efendi'nin sahip olduğu hususiyetlerden biri olan Melamî meşrep üzere ömür sürmüş ve bu anlayışa uygun olarak meşhurlaşmak istememiş, sessiz yaşamış ve öylece Hakk'a yürümüştür.

Çanakale harbine gitmeden önce evlenen Ağabali'nin eşi doğum sırasında ölmüş, 13 yaşına kadar yaşayan kızı Seniha ile teselli bulan yazar bir hastalık neticesi onu da kaybetmiştir.

3. HÜMA-YI 'ARŞ

Bu eser Mir-zâde Mustafa Fahreddin Ağabali'nin önemli eserlerinden birisidir. Hayatı boyunca en değer verdiği insan olan Mir Hamza Nigârî'nin hayat hikâyesini anlatan bu eseri yazar, küçük yaşta kaybettiği kızı Seniha'ya ithaf etmiştir. Eserle ilgili ilk ilmi çalışmayı M. Rıótım, Azerbaycan'da ve Azerbaycan Türkçesi ile gerçekleştirmiştir.

Öncelikle bu eserin özelliklerinden bahsedelim.

Bu eser, Hûmâ-yı 'Arş'ın iki el yazması nüshasının araştırmacı tarafından elde edilmesi ile hayat bulmuştur. Eseri Arap harfli orijinalinden Latin harflerine ve Azerbaycan Türkçesine çeviren yazar, bir önsöz ve geniş bir giriş bölümü ile eserin elde edilmesini ve özelliklerini anlatmıştır. Araştırmacı, eseri elden temin ettiği için herhangi bir kütüphane kaydı mevcut değildir. Eserin yazılış sebebinin de bulunduğu giriş bölümünde, kitabın nasıl elde edildiği husus da uzun uzun anlatılmıştır. Kaynakça ile biten bu bölümden sonra Ağabali'nin Hûmâ-yı 'Arş'ı Azerbaycan Türkçesiyle verilmektedir. Bu noktadan sonra esere yazarın dipnotlar dışında bir müdahalesi yoktur.

Hûmâ-yı 'Arş'ın İçindekiler

Hûmâ-yı Arş, Müellifin Mukaddimesi, Şeyh Hacı Hamza Efendi, Hazret-i Pîr'in Mir Haydar'a Çıkan Silsilesi, Tahsili, Nigarî Mahlasının Sebebi, Şeyh İsmail Şirvanî ile Görüşmesi, Hicaz'dan Ayrılışına Bir Gelinin Yardımı, Rusya'ya (Karabağ'a) Ulaşması, Tarikata Sülukunda Davranışı, Mürşidinin Emrine İtaat, İ z d i v a c ı ,

10 Mehmet Rıótım, Hûma-yı 'Arş-Karabağlı Şeyh Mir Hamza Nigârî'nin Menakıp-nâmesi, s. 17.

Rusya'dan Tekrar Hicreti, Hurşidbanu Hanım, Şeyh Efendinin İzlediği Yol, İstanbul'a Sefer, Erzurum'a Gelişi, Amasya'ya Gelişi, Şirvanî-zâde Rüştü Paşa, Barsam'ın Evinde Erbain, Nalın-ı Saadet, Rüştü Paşa Hazretleri, Rüştü Paşa Hazretlerinin Şiirlerinden, Siraceddin Efendi'nin Hastalığı, Siraceddin'in Şiirlerinden Seçmeler, Sa'dî, Sebati, Sivas Valisi Hacı İzzet Paşa'nın Hediyesi, Lütfiye Hanımla İzdivacı, Kadı Mehmed Paşa'nın Teşrifî, 1290 Yılı ve Hazret-i Pîr'in Hayatı, Merzifon'a Seferi, Nigârî-zâde Mahmud Efendi'nin Gelmesi, Hacı Mahmud Efendi'nin Rusya'dan Teşrifî, Seyyid Yasin, Cevahir, Hacı İbrahim Efendi, Hüseyin Dayı, Hasan Efendi, İsmail Efendi, Şeyh Abdürrahim Merzifonî'nin Kabrine Teşrif Etmesi, Peygamber Sünnetine ve Adetlerine Tam Bağlılık, Kitabın(Divan) Karşılama Merasimi, Hazret-i Pîr'in Havza'ya Teşrifî, Merzifon'a Ulaşması, Merzifon Hayatı, Merzifon'dan Ayrılışı, Samsun'a Gelişi, İstanbul Seferi, İstanbul'a Müracaat, Hapishaneye Götürülürken, Anadolu'ya Gönderilmeleri, Harput'a Sürgün ve Sebepleri, Harput'a Hareket, Hazret-i Pîr'in Vasiyeti, Vefatı ve Sebebi, Saadetli Naşının Defni, Türbenin Binası, Türbe, Telif Ettiği Eserler:Nigâr-nâme, Türkçe Divan'ın Mazmunu,Menakıb(-i Seyyid Nigârî),Farsça Divanı, Halifeleri: Halifeleri, Gazi Osman Efendi, Hacı Zekeriya Efendi, Hoca Mustafa Efendi, Hacı Mahmud Efendi, Hacı Tayyib Efendi,Halife Şaşı Mustafa Efendi,Mehemmed Efendi,Poslu Mehmed Efendi,Hacı Ahmed Efendi,Hacı İsmail Efendi,Hacı Maksud Çelebi, Hacı Mehmed Ali Efendi,Önde Gelen Müridleri:Hacı Mustafa Efendi,Hacı İsmail Efendi, Mustafa Çavuş,Hacı Çoban,Zaralı Mahmud Efendi,Hacı Veli Efendi, Hulusi Efendi, İsmail Efendi, Hacı Salman,Seyyid Saadeddin Efendi Hazretleri,Şeceresi, Zahirî ve Batınî Hususiyetleri: Şecerenin Sureti, Hazret-i Pîr'in Zahirî ve Batınî Hususiyetleri, Zahirî Şemali,Hazret-i Pîr'in Manevî Şemali,Hazret-i Pîr'in Tac, Çarık, Mest, İç Pamuklusu,Hazret-i Pîr'in Tarikatı: Hazret-i Pîr'in Tarikat Talimi Tarzı, Hatm-i Hâcegân, Hazret-i Pîr'in Verdiği Hilafet-nâmelerden Bir Suret, Hâcegân Silsilesini İhtiva Eden Farsça Manzume, Nakşibendî Tarikatının Kolları,İcazetli Olduğu Tarikatların Silsileleri,Mevlanâ eş-Şeyh Hâlid'in Mektubundan, Hazret-i Pîr'in Tasavvufu,Mektubât:Hazret-i Pîr'e Gelen Mektupların Sureti,Hazret-i Pîr'in Yazdığı Mektuplar,Hoca Bahaeddin Efendi Hazretlerinin Senetleri Arasında Olan Mektupların Suretleri,İlaveler: Mezara Ait Bazı Mülâhazalar,Cicimli'deki Mezar Taşlarının Yazıları ve Mevkileri, Tahmisler, İlave, Meşhur Hattat Dağdoroğlu,Merzifonlu Hacı Bayram-zâde Hoca Sıtkı Efendi, Necip Bey, Rencur Hanım, Bu Necip Aileye Mahsus Garip Hususiyetler, Rivayetler, Ehl-i Beyt Hakkında Bazı Mülâhazalar, Hatime Duası,Elyazmadan Sahifeler.

4. HUMA-YI ARŞ'TAKİ ŞİİRLER

Mir Hamza Nigârî'nin hayat hikâyesini anlatan en önemlikaynak olan bu eserde pek çok şairden şiirler mevcuttur. Bu şiirlerin bazılarının divanlarda veya herhangi bir kaynakta yer almaması önemli bir eksiktir.

Çalışmamızda Humâ-yı Arş adlı Fahreddin Ağbali'nin bu eserindeki şiirleri tasnif edeceğiz. Şiirlerin şairlerini ve özelliklerini ortaya koyacağız. Bu tasnifi eserdeki sırayı gözeterek yapmanın en doğru yol olacağını düşündük.

Şirvani-zâde Rüştü Paşa'nın Şiirleri
Mef'ûlü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün

Birdür safâ-yı vasl safâ bir değilse de
Birdür cefâ-yı hicr cefâ bir değilse de

Bâlâ ü zîri gösterürem fart-ı neş'eden
Birdür gözümde 'arz u semâ bir değilse de

Birleşdi reng-i zülfü binâguş-ı nazardan
Birdür bana [bu] subh u mesâ bir değilse de

Bîmâr-ı 'aşkam istemem aslâ 'ilâc-ı derd
Birdür yanımda derd ü devâ bir değilse de

Rüşdî suhen-şînâsı bilür tarz ü şîvesin
Birdür edâ-yı şî'r edâ bir değilse de

Mef'ûlü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün

Ol dil-firîbi şuh-ı cihân söylerem sana
Hûn-i nigâh-ı âfet-i cân söylerem sana

'Ayn-ı 'adem desem de inanma miyânına
Belki vücûdu var da yalân söylerem sana

İllet vücûd-ı 'âlem-i imkâna eşkdür
Esrâr-ı künfeyânı 'ayân söylerem sana

Nûş eylemiş o mest-i mey-i naz-ı gül-arak
Bak surhi ruhu ile nişân söylerem sana

Derd-i derûnı şerh için ey şûh nâzenin
Her şerha-yı vücûdı dehân söylerem sana

Ayrılma âsitân-ı cenâb-ı habîbden
Rüşdî o bâb-ı Kehf-i emân söylerem sana

Mef'ûlü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün

Dil neşve-yâb-ı 'aşk idi meyhâne yoğ iken
Mest-i şarâb-ı feyz idi peymâne yoğ iken

Hâl-i dili hikâye iderdi sürûr-ı gayb
Efham-ı ins ü canda efsâne yoğ iken

Me'mûr idi künûz-ı muhabbetle sînemiz
Zîr-i felekde genc ile vîrâne yoğ iken

Pervâz iderdi tâ'ir-i cân evc-i kurbda
Bu mûrg-i zâr kevnde bir lâne yoğ iken

Firdevs-i ârızındaki hâl-i siyâha ben
Oldum fûtâde âdem için dâne yoğ iken

La'l-i lebinden olmuş idim buse-çin-i şevk
Halvet-geh-i visâlde bî-gâne yoğ iken

Rüşdî cenâb-ı Zîvere olmak nazîre-gû¹¹
Haddin mi sende tâb-ı sitâdâne yoğ iken

Mef'ûlû Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün
Yandımdı şem'-i 'aşkına pervâne yoğ iken
Gönlüm o zülfe bend idi dîvâne yoğ iken

Gitmişdi semt-i kûy-ı harâbâta 'âşikân
Ma'mûre-i cihânda keşâne yoğ iken

Keyf-i şarâb-ı 'aşkın ile nâra-sâz idüm
'Âlemde sît-i şöhet-i meyhâne yoğ iken

Dil nûş iderdi ratl-ı gîrân-ı mahabbeti
'İşret deminde külfet-i peymâne yoğ iken

Müjganlarum tarar idi giysûların senin
Ey nûr-ı dîde zülfün için şâne yoğ iken

Ol büt-i nigâr-ı Çin tasavvur idi 'aceb
İklim-i Rûm içinde sanem-hâne yoğ iken

Bezm-i elest sarhoşusan var ise Ziver
Kim sende neş'e var idi mestâne yoğ iken¹²

Hamza Nigârî'nin Oğlu Siraceddin Efendi'nin Şiirleri:
Siraceddin Efendi genç yaşta vefat etmiştir. Ölmeden önce baygınlık anlarından
söylediği içli birkaç beyti esere şöyle kaydedilmiştir:

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün
Sabâ var yâre söyle öldüğüm hakkın helal etsin
Şehîd-i tıg-ı 'aşkı oldugum duysun melâl etsin

Diğeri,

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün
Mezârim Kurdbogana kazdılar ugrar diye yârî
Hacı Hamza Efendi kıldı namaz etkiyâdârı
Agaçdan ata bindim gûyiyâ 'âlî Sinân-kârî
Görünce kabrimi terk eyledim bil-cümle efkârı

Mir Hamza Nigârî oğlunun son nefeste oluşuna dayanamayıp şu beyti
söylemiştir,

Mef'ûlû Mefâ'ilü Mefâ'ülü Fe'ülün
Fikreyle ki yetmez mi sana sûre-i Yûsuf

11 Ziver Ahmed Sâdık Paşa'ya naziredir.

12 Ziver Ahmet Paşa'nın şiiridir.

Sabreyle yeter dâdına sabr etme teessüf

Ağabali, Firdevsî'nin bir şiiri ile Siraceddin'in annesinin duygularını dile getirmeyi düşünmüş ve bu şiiri Farsça olarak eserine almıştır. Devamında ise Mir Hamza'nın şu beyitleri söylediğini nakleder:

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ülün
Bir oglundan cüdâ düşmüşdü Ya'kûb
Hücûm-ı girye çeşmin kıldı bî-nûr

'Aceb mi girye kılsam ben ki düşdüm
Nice Yûsuf gibi ma'sûmdan dûr

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün
Nice gözden gitmesin hûn-âbe cânândır giden
Nice cism ü cân ayakdan düşmesin cânıdır giden
Nice 'âlem olmasın ehl-i nazar çeşmime târ
Çün nazardan çeşme-i hurşîde rahşândır giden

Babası Mir Hamza onun ölümü üzerine şu beyitleri söylemiştir.

Mef'ûlü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün
Derdâ ki içdi bezm-i belâda mey-i fenâ
Cân u cihândan almadan ol nevresîde kâm
Gülzâr-ı ömrü gördi hazân görmeden bahâr
Mâh-ı cemâli itdi gurûb olmadan tamâm

Fahreddin Ağabali, Sirâcî mahlası ile şiirleri bir divanı dolduracak kadar çok olan Nigârî'nin oğlunun şiirlerinden şu güldesteyi bir araya getirmiştir.

Sâkinâme'den:

Mef'ûlü Fâ'ilâtün Mef'ûlü Fâ'ilâtün
Meyhâne-i belâda zârem ziyâde sâkî
Her kimseden ziyâde ver bana bâde sâkî
...
Âteşlere Sirâcî yandı nedür ilâcî
Gel ol sen ona nâci subh u mesâda sâkî

Karabağlı Sa'dî ile Ortak Gazel13:

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ülün
Sirâcî: Hâlin görerem zülf-i siyâh fâm arasında
Sa'dî: Kuş müşkül alur dânesini dâm arasında

...

13 Ali Bal, Sa'dî Karabağî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Divanı ve İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2012, s. 207.

Hümâ-yı Arş'ta eksik olan beyit:
Endâmı mıdır pirehen içre görünen yâ
Candır mı dolanur göze endâm arasından

Sirâci: Elbette çıkar defterin ahtarsa Sirâci
Sa'dî: Sa'dî gibi bin âşık-ı bed-nâm arasında (8 beyit)

Sirâci'nin karalamalarından adlı bir bölüm açan yazar şu şiirleri not etmiştir:

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün
Necivânam her taraf ruhsârına kim mû gelür
Yıkmaya emlâk-i hüsnî leşker-i Hindû gelür
...
Sağlığında hemdemindir kabrim üzre zâr iden
Ey Sirâci öldüğünde sanma kim o bu gelür (10 beyit)

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün
Çekme derdi ey gönül meyhânede peymâne çek
Çekdiğin peymâneyi pinhân değil rindâne¹⁴ çek

Kıldı lâne mürğ-i dil zülfünde ey serv-i sehî
..... eyleme zülfüne bir şâne çek¹⁵

Yanma nâr-ı firkate gark olma bahr-i mihnete
Gir bu deryâ içre sen de yâna bir dürdâne çek

diğer

Ol zamân kim kıydı Azrâil gözüm bir cânına
Kimse gelmez ugramaz cânan da olsa yanına

Aslında Nigârî'nin şiiri olan bu gazeli Ağabali Sirâci'ye ait göstermiştir.¹⁶
(Şiirin kaydında yanlışlıklar vardır.)¹⁷

Mef'ûlû Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ülün
Cânânımı vir yâ menüm al cânımı yâ Rab
Öldür meni yâ lutf eyle dermânımı yâ Rab
...
Erzâkımı ihsân ile bî-minnet-i mahlûk
Feyzâne kerem eyle azîz nânımı yâ Rab (10 beyit)

Diğer

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün
Sanmañız bî-hûde Mecnûn meskeni sahrâ imiş
Çün hayâlât-ı gazâl-ı dîde-i Leylâ imiş

...

14 Ahmet Caferoğlu, 19. Yüzyıl Azerî Şairi Sirâci, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1932, s. 11. "merdâne"

15 Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 11.

Gitdi mürğ-i dil nigârâ tutdı zülfünde makam
Gönder anı zülfüne lutf eyleyüp bir şâne çek

16 Azmi Bilgin, Divân-ı Seyyid Nigârî Mir Hamza Nigârî, Kule İletişim Hizmetleri, İstanbul, 2003, s. 56.

17 Makta' beyti eksiktir:

Magfûr eyle bu Mîr Nigârî kulunı hem
Gör lutfunı görme benim 'isyânımı yâ Rab

Ey Sirâcî şûkr kıl rûsvâlıg ile dembedem
Kim bu ismi söyleyen ol gözleri şehlâ imiş

Sirâcî'nin şiirlerinin kaybolmasından korktuğunu belirten Ağabali, bu şiirleri kaydaltına almanın telaşı ile bazı yazım hataları yapmıştır. Biz bunları Ahmet Caferoğlu'nun Sirâcî adlı çalışmasından düzelterek koymayı uygun bulduk.

Yukarıda "Çekme derdi ey gönül meyhânede peymâne çek" matla'ı ile verilen şiirin diğer varyantını şöyle kaydetmiştir:

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün
Çekme derdi ey gönül meyhânede peymâne çek
Çekdigin peymâneyi pinhân degil merdâne çek

Ey Sirâcî söyledin bir şîr-i şîrîn şevkilen
Eylesün tanzîr piş-i şâir-i Şîrvâne çek¹⁸ (6 beyit)

Diğer
Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün
'Abîr-i 'itr-ı müşg-i sünbül-i reyhân-ı şebbûyî
Tahayyur bahrine müstagrağ itmiş kâkülün büyü
...
Sirâcî şem' tek yandum geceler nâr-ı hasretten
Getirdükçe hayâle ol hilâl ebrûyî meh rûyî

Aşağıdaki şiirde Ağabali iki manzumeyi birleştirmiştir. Kalıbı farklı iki şiir göre şöyle bölünmelidir:

Diğer
Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ülün
Makâmum ey gözüm sahrâ-yı hasret
Mekânüm 'âlem-i bâlâ-yı hayret
...
Tahayyürle cihândan fârig oldum
Büküldü kâmetüm çün yâ-yı hasret (5 beyit)

Diğer
Mefâ'ülü Fâ'ilâtün Mefâ'ilü Fe'ülün
Yan ey gönül esâs-ı arâzı bir âbdur
Bu kubbe-i sihir ana bir habâbdur
...
İtmez Sirâcî çün ü çerâdan mütebâhis
Bakmaz sarây-ı sûrete hâne-i harâbdur (8 beyit)

Ağabali, yine Sirâcî'ye ait mesnevi kafiyeyle beş beyitlik bir şiir kaydetmiştir.

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün
Görende dâne-i hâlinle hattun sebzesin yâ hû
Didüm 'ayne'l-yakîn ol gözlerin yâ hû billâ hu

18 Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 11. Hüma-yı Arş'ta eksik beyit:
Olma zâlim ey bana zulm eyleyen cellâd çeşm
Bir bana çekme müjen şemşirini her yana çek

Didüm sîb-i zekândan şeftalu almaga geldüm yâr
Didi ma'nâ-yı sîb üzre amel kıl 'âşık-ı bîmâr

Müfte'ilün Fâ'ilün Müfte'ilün Fâ'ilün
Heşt-behiş-i rıdvânı tanımanam bilmenem
Tâlib-i didâre yâr tanımanam bilmenem

Mef'ûlü Mefâ'ilün Mef'ûlü Mefâ'ilün
Ger ister isen ey dil 'âlemde hümâ olma
Çek destini dünyâdan engüşt-i nümâ olma

Diğər
Mef'ûlü Mefâ'ilün Fâ'ilün
Ol mâha visâl degildür muhâl
Himmetü'r-ricâl taklau'l-cibâl

Bend
Terkib-i Bend
Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün
Reng ü bûy-ı dü-cihâna meni mâil kılma
Cismimi cânımı anlar ile zâil kılma
...
Kaldırıp kûh-i hicâbatı aralıktan sen
Her gelen şeylere mâbeynde hâil kılma (7 beyit)

Vasita
Dogrusun eyle hemân kendine akreb dilümi
Lutf idüp eyle güşâd hâsılı her müşgilümi

Bend
Her murâd-ı dil-i şeydâyı sana ben diyeyim
Çün sana ben der isem ben de bana sen diyeyim

...
Sonra ahşâm oluban hâb-geh-i nâze yatar
Varayım maksadımı ol güne erken diyeyim (7 beyit)

Vasita
Eyleyüp lutf-i kerem 'afv-ı tekâsir eyle
Rahm ü ikrâm kılup aç dilümi seyr eyle

Bend
Gözlerüm görse temâşâ-yı sunû'at iderim
Asl-ı tahsîl kılup terk-i fûrû'at iderim

...

Sihhat-ı cân u tenüm hâsıl olursa hâsıl
Durmayup hiç tehî kesb-i kemâlât iderim (7 beyit)

Vasita

Ben neyüm cümlesini kudret-i Settâr eyler
İstese rûşen ider ister ise târ eyler

Bend

Sâkiyâ ayagina başum alup geldüm ben
Munsif-i dehr ki sensin bana insâf it sen

...

Bizüm esrârımızı bir o bilürdi bir ben
Kimdir âyâ bunu fâş eyleyüp âfâka diyen (7 beyit)

Vasita

Açarum ellerimi semt-i semâvâta gönül
Bu ümîd ile kim ol gele de'âvâta gönül

Yüzümi döndürirem kıble-i hâcâta bugün
Açarum ellerümi semt-i semâvata bugün¹⁹

Bend

Ey dil-i ârâm benüm etdigim ârâm yeter
Merhamet it dil-i bîmârına o râm yeter²⁰

...

Bunca demdür ki gönül sâcid-i seccâde olur
Rahm kıl gel bana kim secde-i esnâm yeter (7 beyit)

Vasita

Ey sanem deyr-i muhabbetde beni şeydâ kıl
Jeng-i âyîne-i kalbi kerem it zibâ kıl

Bend

Yâ Ganî²¹ eyle kerem sen bana bu 'âlemde
Görmedüm hiç vefâ bu firak-ı 'ademde

...

Zevrak-ı gönlümü çeksem de çıkarsam ne olur
Hâs u hâşak-ı emel sendeki nâz-ı samda²²(7 beyit)

Vasita

Bulurum maksadımı sabr u şekîbüm ola ger
İstemem her dü-cihân ne ki habîbüm ola ger

19 Vasita beyti ikiye çıkarılmıştır. (M.H.) Bu beyit Caferoğlu'nun çalışmasında yoktur.

20 Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 18.

Merhamet it dil-i bîmâre gel ol râm yeter

21 Ahmet Çavuşoğlu, a.g.e., s. 19. "Ali"

22 Ahmet Çavuşoğlu, a.g.e., s. 19.

Zevk-i gönlümü çeksem de çıkarsam ne olur

Hâs u hâşak kimi çalğanur her gün hemde

Bend23

Munsif-i dehr-i...sensin insâf eyle
Şîşe-i sîneme saykâl urup sâf eyle

...

Ey sabâ cəhd eyle bir lahza getür bu haberi
Serbeser şâyî'-i her cânib-i etrâf eyle (7 beyit)

Vasita

Söyle sūzişle ki dün gice görüp cânânın
Ser-i kûyunda bugün virdi Sirâcî cânın

Ağabali, aşağıdaki gazelin Nigârî-zâde Mahmud Efendî'den alındığını söylemektedir:

Gazel

Mef'ûlû Mefâ'ilû Mefâ'ilû Fe'ûlün

Leylâya heves kim ide sahrâya düşermiş
Mecnûn olup (ol) Kays kimi vâye düşermiş

...

Dünyâda Sirâcâ sır-ı sevdâ tutan âdem
Terk eyler imiş ârını²⁴ rüsvâyâ düşermiş²⁵(7 beyit)

Fahreddin Ağabali, Sirâceddin'in ölümü üzerine onun ağzında yazılmış bir şiiri Sa'dî-i Karabagî'den nakletmiştir:

Mersiye

Mef'ûlû Mefâ'ilû Mefâ'ilû Fe'ûlün

Ey yazık ana eyleme feryâd ecelden
Çün olmadı mühlet bana bî-dâd ecelden
Babam çok amân istedi sayyâd-ı ecelden
Cân saydı çi sûd olmadı âzâd-ı ecelden
Bir gün ölüp âhir olan icâd ecelden
Bî-çâre ana eyleme çok dâd ecelden

...

Bilmem beni kim okladı ey Mîr Sirâcî
Âyâ ne idi 'illetüm olmadı 'ilâcî
'Arz eyle etibbâyâ biri olmadı nâcî
Kim tutdı ise nabzıma telh oldı mizâcî
Kat' oldı ümîd olmadı (hiç) dâd ecelden
Bî-çâre ana eyleme çok dâd ecelden (9 bend)²⁶

Ağabali, Azərbaycan'da halkın ağzından derlediği bir mersiye de eserine almıştır. Şiir Hacı Abdülmecid Efendiye aittir ve Sirâcî'nin bacılarının dilinden söylenmiştir:

Mersiye

23 Bu 7. bend Ahmet Caferoğlu'nun çalışmasında yoktur.

24 Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 16. " 'âre-i rüsvâyâ"

25 Ziya Paşa'dan önce söylenmiş, onun üslubunda bir beyit. Siracî'nin 6. beyti şöyledir:

Bârân yerine derd ü belâ dökse semâ ger

Hiç kimseye yok âşık-ı şeydâyâ düşermiş

26 Ağabali, bu mersiye Şa'dî-i Karabagî yazdı dese de şairin divanında bu şiir yoktur. Bu şiir Ahmet Caferoğlu'nun çalışmasında da yoktur.

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün

Ey tâze gül-i gülşen-i Haydar bala kardaş
Nevreste civân nesl-i peyamber bala kardaş

Kardaş ne zamân degdi sana bu nice okdur
Peykân-ı eceldür olamı yâresi çokdur
Almaz seni Tanrı anamın kardaşı yokdur

Sen nesl-i Rasul sibti Betül-i 'Alisün
Sen Mir Agabâlî bağının tâze gülüsün
Mir Haydar Aga Yâdigarı bî-bedelisün

Sensiz gice gündüz ider efgan bacılarun
Sergeşte zelîl hâlî perîşan bacılarun
Getdün yine gel boyuna kurban bacılarun

Sen bircesün ölme agamın kaddini egme
Bî-mûnis-i bî-kes anamın gönlüne degme
Sen gel bu kefen göynegini eynine giyme

Bilmem ne tedârikdi yine hârâ seferdür
İkbâle degil bu sefer idbâre seferdür
Sen gel bu yola gitme bu yol kara seferdür

Bir tâze civansun bu cihân içre ki mergûb
Âlâyış-i âlâm ile gel olma pür âşûb
Kurban sana hemşirelerün manzar-ı mahbûb

Sensiz bu cihânda dahi gezmez bacılarun
Sen üzsen elin senden el üzmez bacılarun
Vallâhü'l-azîm hicrüne dözmez²⁷ bacılarun

Gök geymiş anam başına sensiz kara bağlar
Âh eyleyüben bacılarun bagrını daglar
Gözler yolunu gelmesen Abdülmecid aglar

Ahmet Emrî Efendiden aldığı söylediği şu gazelleri sıralamıştır:

Gazel

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün

Cihân içre melâz u melce'(ye) meyhânedür dirler
Devâ-yı derd-i bî-dermân dil-i peymânedür dirler

....

Nigârüm başın için başına dönsün Sirâcî koy
Ne dirler o da bir şem'-i ruha pervânedür dirler (7 beyit)

Gazel

27 Dözme: katlanmaz, dayanmak.

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün

Çille-i çarhı ben ey zülf-i çeli-pâ çekemem
Çekerem sâgar u sahbâ gam-ı dünyâ çekemem

...

Ey Sirâcî gözümə hâk-i der-i dost yeter
Sürmeyi çekmime ey dîde-i bînâ çekemem (7 beyit)

Gazel

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

Kâgıd-ı rûyunda hattun mûr şeklin gösterür
Yâ ki ol bir mushaf-ı mestûr şeklin gösterür

...

Sûfi-i salûsi gör kim gûşe-i mihrâbda
Ey Sirâcî kad egüp kanbur şeklin gösterür (7 beyit)

Gazel

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün

Müjen gamzen delüp bagrum töküp kanum gülistâne
Kızıl güller yakîn andan boyanupdur kızıl kana

...

Sirâcâ terk-i dünyâ kıl nazar kes cümle eşyâdan
Yakın bin şük ile tabşur bu ednâ cânı cânâne (7 beyit)

Gazel

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

Rahm kıl ey hâzıkum zerd-i ruh-ı bîmâre bah
El urup nabza marîz-i aşka bû âzâre bah

...

Ey Sirâcî leyle-i deycûr hemdem gam yeme
Gelse ger rubâh-ı âlâm Hayder-i Kerrâre bah (7 beyit)

Muhammes

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

Kays tek rüsvâ-yı devrân oldıgum yetmez mi yâr
Cevrden çâk-i girîbân oldugum yetmez mi yâr
Bu belâ bezminde bî-cân oldugum yetmez mi yâr
Bülbül-âsâ zâr u girîbân oldugum yetmez mi yâr
Gülşen-i hasretde nâlân oldugum yetmez mi yâr

...

Sevdi ey dilber seni bin şevk ile cân-fikâr
Hüsni dilârâ-yı gülgûnı anı kıldum şikâr
Eyleyüm zâr-ı derûnum işte gavri âşikâr
İftirâkın nârına yandum Sirâcî tek Nigâr

Böyle bir şem'-i şebistân oldıgum yetmez mi yâ (6 bend)

Mustafa Ağabali, Sirâcî'nin vefatı üzerine yazılan mersiyelele bağlı olarak birkaç şairi de anmaktadır. Bunlardan biri de Farsça bir mersiyesi olan Poylu Hacı Sa'dî Efendi'dir. Onun Türkçe şiiri olarak şu na't-ı şerif kaydedilmiştir. Şair ve eseri hakkında hiçbir bilgi olamadığı için şiirin tamamını kaydediyoruz:

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün²⁸

Sanemâ senün cemâlün keşefü'd-dü-ca değil mi
Habibâ senün kemâlün belega'l-ûla değil mi

İki kaşların arası şeb-i kudret kâbe-kavseyn
Biri Tâhâ vü Yâsin biri hel- 'atâ değil mi

İki gözlerin nurundan nâzil oldu cümle 'âlem
Biri nûn vel-kalemdür biri ved-duhâ değil mi

İki lebün dibinden akar âb-ı havuz-ı Kevser
Biri nebât-ı şeker birisi şifâ değil mi

İki ber-güzide ismün senin ey habîb-i Rahmân
Biri Ahmed ü Muhammed biri Mustafâ değil mi

Sen anun yolunda Sa'dî ser ü cân u dil fedâ kıl
Ne 'aceb safâsı vardır ne 'aceb ziyâ değil mi

Hüma-yı Arş'ta kimin yazdığı bilinmeyen şiirler de kaydedilmiştir. Onlardan biri Sirâcî'nin Sâkî-nâmesine nazire olan şu beyitlerdir:

Sâkî-nâme

Müstef'ilün Fe'ûlün Müstef'ilün Fe'ûlün
Sun mey-i mest-i câmı dūr it merâkî sâkî
Hissemeyim ben aslâ derdi firâkî sâkî

Mehcûr ise cemâli çeşmüddür hayâlî
Bildürdi Zül-Celâli 'aşkın marâzı sâkî

Müstagrak-ı figâne geldüm sana emâna
Te'siri kıldı cânı bu iftirâkî sâkî

Dildâdeyem Hudâya âmâdeyem belâya
Meylemem fenâya ey sâkî sâkî sâkî

Ben 'âlemi unuttum râh-ı belâyı tuttum
Zehr-i hayâtı yuttum vir bana râkî²⁹ sâkî

Mülk-i fenâya ragbet eyler mi ehl-i hikmet
Vîrân olur nihâyet kevnin bu tâgî³⁰ sâkî

Zevkin sonu kederdür hep aldanan beşerdür
Bilmek büyük hünerdür bu ne revâkî sâkî

Olsun bana nümâyân dîdâr-ı hiss-i Rahman

28 Bu şiir ilk defa yayımlanmaktadır.

29 Râkî': rûku' eden kişi. Kalp huzuruna meyyal olan insan.

30 Tâgî: azgınlığı

Yakmakda kalbüm el-ân vasl iştîyâkı sâki

Aynı Sâki-nâme'ye Kâşif Bey³¹ tarafından yazılan bir nazireyi de Fahreddin Ağabali eseribe almıştır. Bu şiirler eğer onun gayreti ile kaydedilmemiş olsaydı bugün kaybolmuş olacaktı.

Sâki-nâme

Müstef'ilün Fe'ülün Müstef'ilün Fe'ülün

Meyhâne-i vefâda düşdüm cefâya sâki

Koyma beni belâya yetir safâya sâki

Cân mürği itdi pervâz hem çün hümâ vü şahbâz
İt gönlümi şeref-râz sal kalbe sâye sâki

Ey kân-ı cûd u cevdet kâr itdi câna firkat
Agyâra kılma ragbet bah âşinâya sâki

Yâ 'âlimen bi-hâli kad-hâne vakt-i hâli
Sun bâde-i zülâli kıl câna mâye sâki

Doldur hemân piyâle meyl itme kıyl u kâle
Vir bûseden nevâle ben bî-nevâye sâki

Vir bâde-i hayâtı ref' eylesün memâtı
Virmem bu bûy-ı zâtı bād-ı hevâya sâki

Al dest-i 'aşka nâyı mutrib bezen sabâyı
Mihr eyle hûy u hâyı seyr it semâya sâki

Tut dâmen-i nigârı kûyında kıl karârı
Terk eyle âr u varı bakma sivâya sâki

Rûh-ı Sirâca rahmet olsun bilâ-nihâyet
Kâşif oku tahiyyât aç el du'âya sâki

Mir-zâde Mustafa Fahreddin Ağabali en fazla şiiri Sa'dî-i Karabagî'den kaydetmiştir. Sa'dî gerçekten ilginç bir şahsiyettir ve şiirleri son derece liriktir. Adeta Mir Hamza Nigârî'nin çıktığı mertebeleri zorlayan şair, kısacık ömründe bir divan oluşturacak kadar şiir yazmıştır. Sirâcî ile olan kardeşten öte dostluğu Sirâcî'nin ölümü ile büyük bir hüsrana dönüşmüştür. Azerbaycan'a geri dönen şair orada kısa bir süre sonra hastalanıp vefat etmiştir.

Gazel³²

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ülün

Biz halvetiyüz tâ ne zarar meşgalemizden

31 Ayşe Büyükyıldırım, Kâşif ve Saki-namesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 39, Erzurum 2009, s. 763. Bu Kâşif, bizim ele aldığımız şair olamaz; çünkü 17. yüzyıl şairlerindendir. Bizim bahsettiğimiz Kâşif Bey, Sirâcî ile aynı yıllarda yaşamıştır, yani 19.yy şairidir.

32 Ali Bal, Sa'dî Karabagî, Hayatı, Edebi Kişiliği, Divanı ve İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2012, s. 66.

'Aşk encümeni şu'lelenür meş'alemizden

...

Sa'dî yetürür âhımızı göklere ol meh
Hergiz özi âgâh degil zelzelemizden (10 beyit)

Gazel33

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün

Gülzâr-ı cihân hârını pâk itmege degmez
Gül gibi giribânını çâk itmege degmez

...

Sa'dî var ise kevkeb-i bahtında sa'âdet
Her naHS-ı nefesden dahi bâk itmege degmez (5 beyit)

Gazel34

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün

Sâki bana bir câm vir Allah içün olsun
Bu meclise bir nâm vir Allah içün olsun

...

Sâki nefes-i Sa'dî bir an câmsuz olmaz
Bu kâre bir encâm vir Allah içün olsun (7 beyit)

Gazel35

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün

Dünyâ kim onun tahtını cûlûs itmege degmez
Beş gün bey olub nâre-i kôs itmege degmez

...

Sa'dî sana pâ-taht ola dünyâ yine el çek
Bir pâye içün pâyını bûs itmege degmez (5 beyit)

Gazel36

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün

Dervîş olana dünyada endîşe ne lâzım
Endîşe-i dünyâ dahi dervîşe ne lâzım

...

Sa'dî ne işün var senün 'aşkdan elzem
Uymak dahi bu işrete bu 'ıyşa ne lâzım (9 beyit)

Gazel37

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün

'Ârif olanun bâde-fürûş olması hoşdur
Yâ gûşe-i 'uzletde hamûş olması hoşdur

...

Sa'dî kuludur dâ'ire-i pîr-i mugânun
Ol dâ'irede halka begûş olması hoşdur (13 beyit)

33 Ali Bal, a.g.e., s. 67.

34 Ali Bal, a.g.e., s.65.

35 Ali Bal, a.g.e., s.68.

36 Ali Bal, a.g.e., s.69.

37 Ali Bal, a.g.e., s.71.

Gazel38

Fe'îlâtün Fe'îlâtün Fe'îlâtün Fe'îlün
Sûfi bîm itme ki senden bir ümîd isterler
Ol ümîd ile kıyâmetde nüvîd isterler
...
Nâhun-ı hasret-i gamdan meh-i nev tek gögde
Sa'diyâ sînede bir zahm-ı cedîd isterler (15 beyit)

Gazel39

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün
Ey dil meded-i Rabb-i Celîl iste 'Alîden
Fikr eyle hakı zikr-i cemîl iste 'Alîden
...
Dünyâ göyüne düşse eger haşrde hurşid
Dut dâmenini zıll-ı kefil iste 'Alîden (7 beyit)

Diğer40

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün
Dâmâd-ı Nebî yâd-ı Nebî nâd-ı Nebîdür
Her medd-i nefesde dahi imdâd-ı Nebîdür
...
Her fitne ile yerden o kâmet niye dursun
Kopsun dahi ol günde kıyâmet niye dursun
...
Kalsun seher-i mahşere dîvân-ı 'adâlet
Besdür revîş-i gerdiş-i çarha bu hacâlet(9 beyit)

Gazel41

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün
Biz sîne-zen-i tâziye-i pîrâ-yı Haseneynüz42
Biz dil-şüde-i hüsn-i dilârâ-yı Haseneynüz
...
Biz kelb-i derüz rütbemüz a'lâdı felekden
Der-perver-i dervâze-i dârâ-yı Haseneynüz
...
Kim ism-i hasen hüsn-i hasen hulk-ı hasendür
Cân boynuna kâkülleri zincir-resendür (8 beyit)

Gazel43

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün
Mahfi saklar gûşe-i hâtırdâ mâtem Sünniler
Yoksa itmez sîneden mâtem sesin kem Sünniler

38 Ali Bal, a.g.e., s.74.

39 Ali Bal, a.g.e., s.84.

40 Ali Bal, a.g.e., s.84. Bu şiir aslında bir terkid-i benddir, fakat Ağabali onu bu şekli ile kopya etmiştir.

41 Ali Bal, a.g.e., s.84.

42 Ali Bal, a.g.e., s.84., "Hüseynüz" Hüma-yı Arş'ta yanlışlıkla "Haseneyn" okunmuştur.

43 Ali Bal, a.g.e., s.163.

...
Ol kadar eşk-i Hüseyinle perîşân ol ki tâ
Sa'diyâ gelsün sana hem Şi'alar hem Sünniler (8 beyit)

Gazel-i Müzeyyel⁴⁴

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün

Yeri zâhid bana ta'n itme debengem sana ne
Sen tek ar istemezem târik-i tengem sana ne

...
'Âkıbet tanı beni Sa'di-yi hatm-i şu'arâ
Nazm-ı şu'arâ hâme cemest be çengem sana ne

Fahreddin Ağabali, Sa'dî'nin bu şiirine Sâbir'in bir nazire yazdığını belirtmiş
ve onu da kaydetmiştir:

Sâbir'in Şiiri
Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün
Giceler 'arşa çıkar âh-ı yetîmân bana ne
Babasızlar yatar aç hâli perîşân bana ne
...
Gitdi Balkan yine yok ekserinin bir haberi
Fâtihin vârisi bir kalıb-ı bî-cân bana ne (14 beyit)

Sa'dî'nin ünlü olan bir beytini tekrar not eden Ağbali, onu şairin insanlığa
tavsiyesi olarak sunar:

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün
Dünyâya tama' eyleme ey âhiret acı
Sigmaz dahi bir dest-i nikâha iki bacı⁴⁵

Sa'dî bahsini bitirmeden onun Sirâcî'nin bir şiirine yazdığı tahmisi de
ekleyen Ağabali, Sa'dî'nin divanına girmeyen bu iki şiiri korumuştur. Daha sonra
Ahmet Caferoğlu'nun "Sirâcî" adlı eserine de girmiştir:

Tahmis 1
Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün⁴⁶
Lebin reşkinden oldu şişede şermende gül suyu
Sebâdan 'anber-i gîsû mu'anber kıldı her suyu
Çeküb bir şâne ebrûya dağıtdun târ-ı gîsûyu
'Abîr ü 'itr u müşk ü sünbül ü reyhân u şebbûyu
Tahayyür bahrine müstagrak itmiş kâkülün büyü
...
Çekilmiş sûretün hoş nakş ile nakkâş-ı kudretten
Dönübdür sûrete Sa'dî olup hayrân o sûretten
Gönül pervânesi yol bulmadı fânûs-ı hayretten
Sirâcî giceler yandım yakıldım şem'-i hasretten
Getürdikçe hayâle ol hilâl ebrû-yı mehrûyu

44 Ali Bal, a.g.e., s.229.

45 Ali Bal, a.g.e., s.79.

46 Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 7,8. Bu şiirin gazel hali de aynı eserin 11.sayfasındadır.

Aşağıdaki muhammes ise Sirâcî'ye aittir.⁴⁷ Ancak Ağabali bu şiiri de Sa'dî'nin tahmisi olarak takdim etmiştir.

Muhammes⁴⁸

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün

Ey tûti suhen tûti suhen lebleri şekker
Ey lebleri şekker sözü şekker yüzü⁴⁹ ahker
Ey yüzleri ahker özü zîver gözü hâver
Ey gözleri hâver lebi ahmer dişî cevher
Cevher sana dirler sana dirler dür-i gevher

...

Kan yaş dökerek tutdı Sirâcun reh-i sevdâ
Rüsvâ olub 'âlemlere ol 'âşık-ı şeydâ
Şeydâ nazarında ki gerek olmaya dünyâ
Dünyâ ne gerek anlara ey dilber-i yektâ
Yektâ sana dirler sana dirler yüz enver

Ağabali, Sirâcî'den sonra yine önemli bir şair olan Sebâtî'den şiirler nakl etmiştir. Tokat'ta yol harçlığı bittiğinde yazdığı not halindeki şu beyit kaydedilmiştir:

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün

Ey 'âli kerem gönder bize nakd-i necâtı
Müstagra-kı deryâ-yı düyûn oldı Sebâtî

Yine İsmail Siraceddin Şirvanî'nin damadı İsa Efendi'ye irticalen karalayıp veridiği bir beyti nakleder:

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün

Vücûd-ı mutlakın sırrın ne bilsün merd-i helvacı
Anı mahv-ı vücûd olmuş fenâfillâhlardan sor

Nigârî'nin ölümüne düştüğü tarihi içeren gazeli de Ağabali'nin eserinde görmekteyiz:

Tarih

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün⁵⁰

İrtihâl itdi dirîgâ 'ârif-i billâhımız
Ey gönül min-bâd çıksun gökler dek âhımız

...

Hâtif-i gaybî getürdi söyledüm târîhini
Gitdi hayfah dil cihândan mürşid-i âgâhımız

Yine, Şeyh Hamza Nigârî hakkında söylediği mersiye de not edilmiştir:

Mersiye

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün⁵¹

Âşıkân kûy-ı nigâra yine aglar çekilür
Korharam aglamakdan gözlere aglar çekilür

47 Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 20.

48 Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 20.

49 Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 20. "nûr-ı"

50 Metin Hakverdioğlu, Sebâtî Divânı, (Yayın aşamasındadır.), s. 21.

51 Metin Hakverdioğlu, Sebâtî Divânı, (Yayın aşamasındadır.), s. 23.

...
Tâb kılmaz bu gama tâg u şecer seng ü meder
El-amân söylemeyün sîneme dâglar çekilür

Mir Hamza'nın sevgili oğlu Sirâceddin'in ölümü için de Sebâtî'nin şu şiiri alınmıştır:

Mersiye

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün⁵²
Âh kim söndü sirâc-ı bezm-i irfân ey dirîg
Kaldılar ehl-i muhabbet sîne-sûzân ey dirîg
...
İstedüm tab'-ı Sebâtiden anun târîhini
Âh hasret çekdi ol an didi bî-cân ey dirîg⁵³ (1291)
غیردای نایجی

Fahreddin Ağabali, yeri geldikçe konuya uygun olan Mir Hamza Nigârî beyitlerini sık sık kullanmıştır:

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün

Mefâ'ilün⁵⁴

Bugün bir zâhidi gördüm çeküp câmı atup nâmı
Girüp meyhâneye Pîr-i Mugândan ders-i dîn almış

Ağabali, kitabında kendi acılarını anlatan şiirleri de zikretmiştir. On dört yaşında kaybettiği hayatının tek neşesi olan Seniha'sı için yazdığı şiiri Hümâ-yı Arş'a bir vesile ile not etmiştir:

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün⁵⁵

Kalbe kassâm-ı ezelden derd ü sevdâdur nasîb
Nâle-kâram bâg-ı devrân içre misl-i andelîb
Derdimün dermânı yok zîrâ o bir derd-i 'acîb
El çeküp katt-ı nazar kılmış 'ilâcımndan tabîb
Neyledi gûyâ harâb nergis-i fettânı (rakîb)

Sen cihân bâgında bir gül ben de kemter jâleyem
Mihrsin sen bana nisbet (ben) sönük bir şu'leyem
Her zamân kurbânınam fânî hayâtı neyleyem
Câna meylin var ise hükm eyle teslîm eyleyem
Şâh sensin ben senin bir bende-i kurbânınam

Ağabali, Mir Hamza'nın Nigârî mahlasını almasına vesile olan Nigar Hanım'ın oğlunu bir manzumesini eser kaydetmiştir. Bu şahıs Nigârî-zâde Mahmud Efendi olarak tanıtılmıştır. Onun Mir Hamza'nın Harput'ta ölümü üzerine yazdığı şiir şöyle not edilmiştir. Mahmut Efendi'nin mahlası Tâlibî'dir:

Mersiye
Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün⁵⁶

52 Metin Hakverdioğlu, Sebâtî Divânı, (Yayın aşamasındadır.), s. 219.

53 Bu dizide ebced hesabı ile 1291 tarihi "bî-cân ey dirîâ" kelimelerinin harf değerlerinin toplamı ile bulunur.

54 Azmi Bilgin, Hamza Nigârî Divanı, Kule Yayınevi, İstanbul, 2003 s. 204.

55 Bu şiir ilk defa yayımlanmaktadır.

56 Bu şiir ilk defa yayımlanmaktadır.

İşidüp olma mükedder ey gönül her kâre sen
Dâmenin tut berk sığın ol Hazret-i Nigâre sen

İncime çeksen cefâ kim ba'd-ezîn ey bî-nevâ
Çün penâhun gitdi kaldun bî-kes ü bî-çâre sen

Sağlığında yâr ü agyâr bilmedün kimdür sana
Hoş görürdi ger salaydun her birin odlara sen

Rihlet itdi çün emîrin sen ki kaldun bî-zahîr
Müham oldı yâr ü agyâr bak bu hoş girdâre sen

Sabr kıl min-bâd tahkir eylese her kim seni
Böyledür kânun-ı gerdün düşmegil efkâre sen

Subh u şâm eyle ziyâret hâk-i pây-ı pîri git
Kârına bak ey 'azizüm gezmegil âvâre sen

Her yeten bir söz diyecek hakkımızda Tâlibâ
İyi kötü virme kalk her söylenen güftâre sen

Ağabali, aynı şairin Sirâcî'nin gazeline yazdığı muhammesi de eserine almıştır. Bu şair ve şiirleri hakkında hiçbir bilgi mevcut değildir:

Muhammes

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün57
Her kim sanemâ gülşen-i sevdâya düşermiş
Bülbül gibi bin derd ile hey-hây düşermiş
Cân terkin idüp bâdeye peymâye düşermiş
Leylâya heves kim ide sahrâya düşermiş
Mecnûn olup (ol) Kays kimi vâye düşermiş

Güftâre eger tûti gibi açsa zebânlar
Leb-beste olur karşuda sultân ile hânlar
Bî-perde çıkup mest-i revân olduğu anlar
Gül rûyına kim bahsa döker gözleri kanlar
Gamzesine kim meyl ide gavgâya düşermiş

Eşkine anun şevk ile kim bâde sunarmış
Sîrâb olup ol bâde-i gül-fâme kanarmış
Andan sora bu beyt-i lezîze inârmış
Kim la'l-i lebün yâd ide ol nâre yanarmış
Şehlâ gözüne kim baka da'vâya düşermiş

Rûyına nazar eyleyenün bagrı dem olmuş
Hâlini tahayyül kılanun çeşmi nem olmuş
Gîsûsına dil-bend olanun kârı gam olmuş
Ebrûlarına meyl idenün kaddi ham olmuş

Müjgânına kim itse nazar vâye düşermiş

Bu demde eger olsa Felâtûn-zamânî
Bu bâbda sarf eylese ol zihn-i girânî
Târif idemez mûdan eger çıksa da cânı
Nâ-yâbe çıkar fikr idelüm mûy-ı miyânı
Zülf-i siyehün kim göre sevdâya düşermiş

Kurulsa cihân içre bize sahn-ı kaza ger
Atsa o cefâ-pîşe felek tîr-i kazâ ger
Taksîm ola ol kârda her cevîr ü belâ ger
Bâran yerine derd ü belâ dökse semâ ger
Hiç kimseye yok 'âşık-ı şeydâya düşermiş

Tut dâmen-i pîri mey-i meyhânede muhkem
Ey Tâlib-i Hakk bâdeyi çek çekme elem gam
Bünyâd olalı çarh-ı felek böyledür 'âlem
Dünyâda Sirâcâ ser-ı sevdâ tutan âdem
Terk eyler imiş ârını⁵⁸ rüsvâyâ düşermiş

Hüma-yı Arş'ta Mir Hamza'nın ünlü eseri Nigar-nâme'den de alıntılar vardır. Nigârî'nin mesnevisine yerleştirdiği gazellerinden birisi:
Nigâr-nâmeden

Mef'ûlü Mefâ'ilün Mef'ûlü Mefâ'ilün
Ey dil ki hemin nûş it şehd-âb-ı şifâdur bu
Zehrâb-ı gama tiryâk pür zevk ü sefâdur bu

...
Ta'rîfi bu ki içsen çeşmün kapayup her dem
Her beyti gelür başa ol beyt-i nümâdur bu

Ağabali, Mir Hamza'nın kendisinin ölüm tarihine düştüğü, yani öleceği tarihi tahmin

ettiği, beyti de eserine almıştır:

Tarih

Mef'ûlü Mefâ'ilün Mef'ûlü Mefâ'ilün

Ey büt özüne bakdum gamzen gözüme degdi
Bildim ki şehîd olam hoş geldi bana fâlum (1303)

Fahreddin Ağabali, Mevlânâ'dan da pek çok beyit nakletmiştir. Bunları genellikle anlattığı

durumu desteklemek için kullanmıştır.

Mir Hamza'nın halifelerinin veya onlar hakkında yazılmış şiirlerin esere alınmış olması pekçok şiiri ve şairi unutulmaktan kurtarmıştır:

Mustafa Zeyneddin Efendi adlı halifesi için düşürülen vefat tarihi:
Tarih

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

Ey sitem-kâr ey cefâ-pîşe felek ey bî-vefâ
İrcî'i fermânına baş indirürsün innemâ

...

58 Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 16. " 'âre-i rüsvâyâ"

Haşre dek târîhini âh ile söyle Erzurum
Leyse li min ba'd-i ilmün fethe 'âlim Mustafâ (1305)

Ağabali, Poslu Mahmud Efendi adlı halifenin anlatıldığı bölümde yine tanımadığımız bir şairden şiirler kaydeder, Yesârî-zâde Hulûsî Efendi; yazar bu şahsın divanının elinde olduğunu söyler ancak hakkında herhangi bir belirti bugün için söz konusu değildir:

Gazel

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün⁵⁹
Pîr ü ehl-i Hüdâ Hazret-i seyyid Hamza
Poslu Osman gibidür didi meveddetle bana

Neşr-i divân ile çekdi reh-i sedâda tab'
Sürdi hem hil'at-i zibâ-yı hilâfetle safâ

Ger kabul itmese erbâb-ı ta'assub ne elem
'İlm ü irşâdını takdîs idiyor şi'r-i Hüdâ

Var ise cürmi Hüdâyâ kulun ol tuhfesidir
'Acz için oldu kamu 'abd-i muvahhidde hatâ

Kendi noksanını gör gayrıya kıl hüsn-i nazar
Su'i-zan eyleme kim olmayasın nâra sezâ

İstikâmet dile Mevlâdan eger düşse yolun
Bu yatan Poslu Babaya dahi kıl hayr du'â

Nâ-mizâc idi Hicazdan dönüşünde kaldı
Dâr-ı kurbetde olup dâhil-i silk-i şühedâ

Sıdk ile iste ki âmin dise Mevlâ da verür
Olsa bi-şübhe niyâz ehline bu yerde 'atâ (1306)

Yesârî-zâde Hulûsî Efendi'nin bir diğer şiiri mesnevi nazım şekli ile yazılan uzun bir manzumedir.

Mesnevî

Mef'ûlû Mefâ'ilün Fe'ûlün⁶⁰

Tâ'in sana netdi dest-gîrüm
Var mı bu ezâyâ emr-i pîrüm
İnsâf ile hakkı eyle ikrâr
Vardur üzerinde itme inkâr
Gel çıkma delîlinün yolundan
Zıkr eyle Hüdâyı geç kulundan
Çarşu-yı fesatda gezme vâhı
Agyâra uyup şaşırma râhı
Noksan dime sa'y-i himmetinde

59 Bu şiir ilk defa yayımlanmaktadır.

60 Bu şiir ilk defa yayımlanmaktadır.

Çok sır aç Hakk bu hikmetinde
Hâlince güzel eser komuşdur
Şöhret hatırından el yumuşdur
Ger olmasa da mukarrebinde
Ebrâr sevilür mükellefinden
Açıldı be-ân bahâne perde
Demdür görünen her ehl-i derde
Bir nebze açam rumûz-ı hâlî
Dikkatle 'ayân olur me'âlî
'İbret nazarıyla al nasîbün
Dermân ide derdine tabîbün
Men ister idüm hurûca meydân
Sabr it didiler dagıla dîvân
Koydum canımı tarîk-i dinde
Sabr eyler idüm delîl izinde
Serdâr aranıldı işte nâ-gâh
Durdum saf-ı imtihânda âgâh
Her ikimize de 'arz olundu
Tahsîl-i 'umûra yol bulundu
Vâdemde zarûri vardı te'hîr
Posluda göründü cezm ü teşmîr
Ehliyyetine güvendi derûhde
Noksan idi rey'i neylesün cehde
Sa'y ile girişdi sandı âsân
'Aczini tanıdı kâr-ı merdân
Zâhir-i revîşde düzdü te'vîl
Bâtında sülûkî oldu tahvîl
Müş tâk-ı cefâ degildi nâçâr
Darlık ile gördi hayli âzâr
Şekvâsını görsen itme ta'yib
Ma'zûr ola tutma râh-ı ta'zib
Ref' olsa hicâbı bulur ikbâl
Teslîmiyetinde itmez ihmâl
Güçdür der-i evliyâda hizmet
Kesretle olur mürîd ric'at
Bî-ruh u şu'ur yaşarsa dervîş
Mürşid dileyince işleyüp iş
Bir kâr-ı kadem komaz emirsiz
İhlâs iledür şahâne dirsiz
Olmaz idi garraz ile mahcûb
Matlûbı olur rızâ-yı mahbûb
Zîrâ yolumuzda yok irâde
Sabr ile yeter yeten murâda
Ehliyyetine güvenmeyeydi
Elvan boyaya boyanmayaydı
Tedrîc ile Hak iderdi bî-dâr
Der-bezm-i bekâ görürdi dîdâr
Eşk ile çekerdi bâr-ı dâ'im

Naz eyler idi misâl-i kâim
Yok lîk bu kara anda kudret
Mevlâ aç a belki râh-ı nusret
Tâlibler içinde işgüzârdur
Da'vâcılar üzre farkı vardur
Evvelce sevildi reddolunmaz
Münkir dime anda kin bulunmaz
Kâm ister idi azabda kaldı
Sevilürse 'abes n'ola bunaldı
İncitme anı bula selâmet
İnsaf ide tâ gele nedâmet
Ne çâre henüz hicâbı çokdur
Ezvâk-ı melâmet anda yokdur
Nâzıklük ile safâya irdi
Sehven özüne kemâl virdi
Oynatdı atın velî ne hâsıl
Kerrâr gibi degildi vâsıl
Bir hamlede çün yıkıldı bîtâb
Ezmekde henüz sitemle ahbâb
'Aşkun yolu bir belâdur ey cân
Ey nîceler anda oldu bî-cân
Nâzik gidemez bu râh-ı 'aşka
Ol fırka için tarîk başka
Lâkin o revîş zamâna lâyık
Korkak ire zen fedâ-yı fâ'ik
Ölse yeridür ki geçdi cândan
Bî-şübhe kemâlidür bu andan
Vaktinde olur ne olsa peydâ
'Akil görünür keçeng-i şeydâ
Şâd olmayayım mı bî-şikâyet
Hizmetle içüp mey-i hidâyet
Aldum nazarın şeh-i cihânun
Salarum imdi kârvânun
Sâkî bana durma câm-ı nâz vir
Tâliblere bâde-i niyâz vir
Sermest-i zülâli vasl-ı yâr it
Düldül-i şiyâkîma süvâr it
Hûnrîz ola zülfikâr nâlem
Te'sîr ide cümle halk-ı 'âlem
Yansınlar olup figâne mâ'il

Tâ kim bulalar vücûd-ı hâ'il
Nâzum gören olsa câvidânî
Teslîm ile kor yolumda cânı
Vus'umca işümde dikkatüm var
Artık buna girmem eylerem ar
Tedrîc ile kâm olur mü'esser
Âhîr görünür serümde efser
Bu bahsde biz iki emîrüz

'Osman ile Murtazâ gibiyüz
Almış ruh-ı lâleden o müşki
Postunda görüldi dag-ı 'aşkı

Ağabali, Mir Hamza'nın adı dahi unutulmuş şair halifelerinin şiirlerini kaydederek büyük bir hizmette bulunmuştur. Hoca Bahaeddin Efendi adlı bir halife de hem cezbe ile hareket etmede hem de şiir yazmada üstün yaratılışlı bir insandır. Harput'ta Mir Hamza iken yazdığı şiiri şöyledir:

Gazel

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün61

Şûr u rûsvâ-yı gönül sahrâ diyor 'âlem bu ya
Derd-mend olmuş gönül Mevlâ diyor 'âlem bu ya

Kesret ü vahdet nedür sâkî peyâpey devr kıl
Ser-girânem bilmezem 'âlem nedür 'âlem bu ya

'Âşıkun gönlün alan câma safâlar irdüren
Ben dirüm meydür gönül sahbâ diyor 'âlem bu ya

Pâk iden jeng-i sevâdun kim gönül âyînesin
Ben dirüm lâdur gönül illâ diyor 'âlem bu ya

Kâmet-i mevzûnını yârün hayal itdüm yine
Ben dirüm neydür gönül mînâ diyor 'âlem bu ya

Derleyüp ruhsâr-ı hamrâsında durmuş jâleler
Ben dirüm lü'lü' gönül lâla diyor 'âlem bu ya

Eşkler saçdum peyâpey turre-i tarrârdan
Ben dirüm ceyhûn gönül deryâ diyor 'âlem bu ya

Gösterünce erguvânî câmdan ruhsârını
Ben gül-i hamrâ gönül ra'nâ diyor 'âlem bu ya

Vâde-i bûs-i lebiyle yâd kılmış 'âşıkın
Ben ümîd itdüm gönül hay hâ diyor 'âlem bu ya

Ser-girânem bilmezem hâlüm bu mu 'âlem-bahâ
Pür-safâ gencine-i ma'nâ diyor 'âlem bu ya

Hacı Mehmed Efendi adlı bir halifesinin de Gence'de Ruslar tarafından hapse atıldığında yazdığı şiirleri yine sadece Ağabali kaydetmiştir:

Müfte'ilün Müfte'ilün Fâ'ilün

Bâd-ı sabâ söyleginen (Havvâ) bacıma
Gitdi şirin 'ömrü bâda aglasun

Olmadı aslâ bana hâsıl merâm
Yokdu cihân içre menüm tek na-kâm

61 Bu şiir ilk defa yayımlanmaktadır.

Kayd-ı ayagımda esîrem müdâm
Kâfir elinde piyâde aglasun

Hâl-i perîşânuma cinn ü beşer
Vâkıf olup odına tutdı haber
Agladılar ehl-i zemîn serbeser
Olmaz 'aceb ki semâda aglasun

Ahmed-i nâ-kâmı getürsin yâda
Fâtıma gurbetde kalup sahrada
Gözlerinün yaşı dönüp Bağdada
Âh çeküp geldi dâda aglasun

Aglayıram kan giceler tâ seher
Virmedi çün nahl-i ümîdüm semer
Kaçmaga yokdur gam elinden mefer
Derdümi ol perizâde aglasun

Dut mâtemin ata ana bacımun
Kardaşım Ahmed ol ser-tâcımun
Âh ki döndi nurı sirâcımun
Aglayıram men Hava da aglasun

Başuma geldi bu gaza vü keder
Cânı yanar halk bana serbeser
Çeşməme lâyıkdı ki şâm ü seher
Yaş yerine kan kalada aglasun

Bacıma ben söyleyirem âşikar
Oldı firâkında gözüm hunbâr
Gitdi özüm kaldı sözüm yadigâr
İmdi de ben bir kur(u) ada aglasun

Mîr Nigârîye giderem dada
Yetişür ol pâdişehüm imdada
Gamdan ölür Hacı Süleyman-zade
İsmi Mehemed azade aglasun

Hacı Mehemed Efendi'nin kız kardeşine söylediği şiiri:
Müfte'ilün Müfte'ilün Fâ'ilün

Söyle sabâ Hayrun-nisâ bacıma
Kân-ı vefâ adı Hava bacıma
Hak yoluna cânı fedâ bacıma
Bagrı yanık teşne cüdâ bacıma

...

Sabr-ı mesâib ide bilse eğer
Eylemesin nâr-ı cahîmden hazer

Çünkü Mehmed onu Hakdan diler
Şâfi olur rûz-ı cezâ bacıma

Hacı Mehmed Efendi'nin bilinmeyen bir şair olması hasebiyle bu şiirler
oldukça önemlidir. İşte onlardan birisi de aşağıdaki muhammesdir.

Muhammes
Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün62

Âh sad âh ey gönül cânândan ayrılmışam
Sehv idüp cânân didüm cândan ayrılmışam
Bir şeh-i hûbân meh-i tâbândan ayrılmışam
Bülbülem bir gonce-i handândan ayrılmışam
Bir velî 'âlî neseb sultândan ayrılmışam

...
Nâle feryâd itmesem ey dostlar cân incinür
Korkaram ki eylesem de nazlı cânan incinür
Eyliyer birden ferâmuş ahd ü peymân incinür
Mûrına rahm eylemez Sultân Süleymân incinür
Bir velî âlî neseb sultândan ayrılmışam

Mir Hamza'nın her an yanında olan, Hulûsî Efendi adlı zatın Nigar Hanım için
yazdığı mülemma methiyesi de Ağabali tarafından kaydedilmiştir. Bu şairin divanı
kayıptır.

Kaside
Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün

Sâninün sun'una 'ibretle bakan ehl-i vefâ
Mahrem-i râz-ı mahabbet ol der bezm-i bekâ

...
Cân vire mest Hulûsî gibi her lahza sana
Haste-i hicrine vaslunla kerem eyle şifâ (27 beyit)

Hulûsî Efendi'nin Mir Hamza'nın güzel vasıflarını anlatan bir şiiri:

Methiyye
Mef'ûlû Mefâ'ilün Fe'ûlün63

Müştâk-ı hayâl iken nihânı
Buldum reh-i vasl-ı lâ-mekânı
Pür şevk idüp 'azm-i bârgâha
Ol menbe-i nûr mihr ü mâha
Şehen-şeh-i mülk-i 'aşkı gördüm
Düşdüm kademinde cân virdüm
Mahv oldu özüm göründü cânân
Nefh itdi bu cisme tâze bir cân
Bakdum ki yüzinde nûr-ı Yezdân
Pervânesi şems ü mâh-ı tâbân
Kâf üzre misâl-i mûrg-i ankâ
Destinde esîri cümle eşyâ
Her kim göre ber-murâd olurdu
Gam-nâk ise gerçi şâd olurdu

62 Bu şiir ilk defa yayımlanmaktadır.

63 Bu şiir ilk defa yayımlanmaktadır.

Sultân-ı serîr-i taht-ı ırfân
Fermânı ile döner bu devrân
Mânend-i yok hoş-likâdur
Mehdî-yi zamân disem sezâdur
Meydân-ı sühende ferd-i kâmil
Seyyid özü emr-i Hakla âmil
Her bir sözü tığ-ı bî-emânî
Kasd eylese feth ider cihânı
Deccâl-i zamâna hâfid ammâ
Uymuş o imâma Hızr u 'İsâ
Her kanda bulursa bir taleb-kâr
Tayyen sunar ana câm-ı ser-şâr
Evsâf-ı kemâli bî-nihâyet
Deryâ-yı ledün bi-gayr-i gâyet
Çün oldı Nigârî nâm-ı pâki
Zer eyler o baksa tîre hâki
İhlâs ile bil ki ol 'Alidür
Esrâr-ı Hüdâ-yı gör celîdür
Çeksem mey-i vasfı kâma yetsem
Tâ 'ömrüm olunca şerhün itsem
Yüz binde birin beyâna yitmez
Güftâr ile kenz medhi bitmez
Ben 'âciz-i vaf-ı şîr-i 'aşkam
Şermende-i rûy-ı Pîr-i 'aşkam
Külüm dise iftîhâr iderdüm
Ol zevk ile can nisâr iderdüm
Yâ Rab bizi ayrı koma andan
Her dem geçelüm yolunda cândan

Bu samimi ifadeler Mir Hamza Nigârî'nin dostları tarafından ne kadar çok sevildiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Yine, Mustafa Efendi adlı bir seveninin, İstanbul Emir Buhârî dergâhında nazmettiği şu şiir de Ağabali sayesinde günümüze gelebilmiştir:

Müstef'ilün Fe'ûlün Müstef'ilün Fe'ûlün⁶⁴
Mir Hamza en-Nigârî ey aşkun şehsuvârı
Ahrârisun zamânun çeksen de Zülfikârı
Evlâd-ı Mustafâsan serdâr-ı Murtazâsan
Her derde mübtelâsan Hüseyin-i Kerbelâsan
Görmüş bu gözler seni cezm eyledi 'Alîdür
Burhânı lâ-fetâdur cümle didi velîdür
Yüz virmedi agyâra dayandı zülfikâra
Hep itdi pâre pâre yol virmedi firâre
Ey hâdim-i Buhârî ey bende-i Nigârî
Gel bana dogru söyle gördün mü sen Nigârî

Aynı şairin diğer şiirlerinin ilk ve son beyitleri şöyledir:

Müstef'ilün Fe'ûlün Müstef'ilün

Fe'ûlün

64 Bu şiir ilk defa yayımlanmaktadır.

Müşâtâk-ı 'âl-i abâ ser-çeşme-i Murtazâ
Hem gamze-i Mustafâ bir bende-i dil-güşâ

...
Övmüş yaratmış Allah sun'una ma'aşallah
Birdür iki olamaz lâ ilâhe illallâh (6 beyit)

Diğer şiir,
Fâ'ilâtün Fâ'ilün Fâ'ilâtün Fâ'ilün
Bir hakikat mısırının Yûsuf-ı Ken'ânını
Rişte-i akvâl idüp sırr-ı hikmet söyledüm

...
Râz-ı 'âlem âşinâ pîr-i hikmet dâneni
Fahri gösterdüm bütün sırr-ı hikmet söyledüm (9 beyit)

Merzifonlu Cevrî Efendi'nin Hilyetü's-Şeyh Mir Hamza Nigârî unvanı ile yazıp İbnül Emin Mahmut Kemal'e hediye ettiği manzume de bu eserde yer alır:

Hilyetü's-Şeyh Mir Hamza Nigârî
Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün
Nigârî pâk meşreb muhterem bir şeyh ü şâ'irdi
Münevver kalb ü sîmâ şu'le-vâr bir şem'-i nairdi
...
Hulâsa bir vücûd-ı pür-kemâl üstâd-ı mâhirdi
Büyük bir feyze mazhar olduğu hâlinde zâhirdi (25 beyit)

Hafız Kamil Efendi'nin oğlu Ahmet Emrî'nin Mir Hamza için yazdığı ve Ağabali'ye el yazısı ile yazıp verdiği tuyugları:

Seyyid Nigârînin vasfını lisân
Vech-i kâmil ile idemez beyân
Her hâl ü şânıdır senâya şâyân
Yazdığım zübbedür berâ-yı ihvân

Bir şeyh-i kâmindür Seyyid Nigârî
Şîrin kelâmından ma'rîfet cârî (31 beyit)

Hümâ-yı Arş'ın sonunda Mir Hamza'ya yazılan tahmisleri toplayan Ağabali, Abdülmecid Efendi'nin, Tahsîn Nelmî Efendi'nin ve Ahmet Emrî'nin Muhammed Esed Erbilî'nin dört şiirini aktarmıştır.

Ayrıca Mir Hamza'yı öven şairlerin şiirlerini kitabın sonuna ilave etmiştir.

Bu şairler, Hattat Dağdaroğlu, Necib Bey, Rencur Hanım, Muhiddin Bey, Kamil Efendi, Abdülmecid Efendi, Mal Müdürü Salim Efendi, Cevrî Efendi, Feyzî'dir. Bu şahısların her birinin divanları araştırılıp Mir Hamza Nigârî külliyyatı oluşturulmalıdır. Fahreddin Ağabali bu konuda Hümâ-yı Arş adlı eseri ile mükemmel bir yol gösterici olmuştur.

SONUÇ

Mustafa Fahreddin Ağabali tarafından yazılan Hümâ-yı 'Arş adlı eser, Türk edebiyatının ve Türk tasavvuf tarihinin ünlü simalarından Mir Hamza Nigârî'nin hayat hikâyesini ayrıntılı bir şekilde vermesi ile önemli bir kaynaktır. Menakıp-nâmelerin genellikle kerametler üzerine kurulmuş olmasına karşın bu eser objektif

sayılabilecek bir hayat hikâyesi ortaya koymaktadır. Ağabali, Hazret-i Pîr'in ölümünden hemen sonra böyle bir eser yazarak pekçok bilgiyi kayıt altına almıştır. Eserinin başında kendisinin de belirttiği tereddütlere rağmen böyle bir eser vermesi pek çok yanlış anlaşılmanın önüne geçmiştir. Elinden geldikçe objektif olmaya çalışan Ağabali, bunun mümkün olmadığı anların da olacağını ve eserin en zor tarafının bu olacağını belirtmiştir.

Bu eser, Azerbaycan Türkçesi ile basılmış olmasına rağmen henüz Türkiye Türkçesinde yayınlanmamıştır. İçindeki pek çok tarihi kayda, bilgiye, belgeye bakılarak bu eserin ve Fəhreddin Ağabali'nin diğer eserlerinin acilen yeni nesle kazandırılması bir zarurettir. Ayrıca Hümâ-yı 'Arş'ta bulunan örnek şiirlerin ilgili şairlerin divanları ile karşılaştırılması bazı eksik şiirlerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır, kanısındayız.

KAYNAKÇA

- Abdi-zade Hüsameddin Hüseyn, Amasya Tarihi, C. 9.
Akkuş, Muzaffer, Seyyid Nigârî Divânı, Niğde Üniversitesi Yayınları, Hamle Gazete ve Matbaacılık Ltd. Şti., Niğde.
Bal, Ali, Sa'dî Karabagî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Divanı ve İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2012.
Bilgin, Azmi, Divân-ı Seyyid Nigârî Mir Hamza Nigârî, Kule İletişim Hizmetleri, İstanbul, 2003.
Caferoğlu, Ahmet, 19. Yüzyıl Azerî Şairi Sirâci, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1932.
Cihangir, Tariyel, Mir Sa'dî Ağâ, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Neşriyyatı, Bakü, 2001.
Hakverdioğlu, Metin, Sebâtî Divânı, (Yayım aşamasındadır.)
Halilli, Fariz, Mevlânâ İsmail Siraceddin Şirvanî, MİRAS Medeni İrsin Öğredilemsine Kömek İctimai Birliği, Bakü, 2003.
Karabağdan Amasya'ya Gönül Köprüsü, I. Uluslararası Hamza Nigârî Sempozyumu Kitabı, Nurlar Neşriyat, Bakü, 2013.
Koç, Nagehan, Hafız Mehmet Sebâtî Divanının Transkripsiyonlu Metni ve İncelemesi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
Memmedli, Nezaket, Mir Hamza Seyid Nigârî Divan, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası M. Füzûlî Adına Elyazmalar İnstitutu, Bakü, 2010.
Memmedli, Nezaket, Mir Hamza Seyid Nigârî/ Nigâr-nâme, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası M. Füzûlî Adına Elyazmalar İnstitutu, Bakü, 2012.
Mir Hamza Nigârî-i Karabagî, Farsça Divan, (Naşiri: Hacı İsmail Hakkı), Matabaa-yı Âmir, Dersa'âdet, 1329.
Mir-zâde Mustafa Fəhreddin Ağabali'nin Hümâ-yı Arş-Karabağlı Şeyh Mir Hamza Nigârî'nin Menâkıp-nâmesi, Bakü, 2015.
Özkılınç, Ahmet, Müşidi Aşk Olan Arif: Seyyid Nigârî, Hayatı, Eseleri, Düşünceleri, Seçil Ofset, İstanbul, 2013.
Riôtım, Mehmet, Hümâ-yı 'Arş-Karabağlı Şeyh Mir Hamza Nigârî'nin Menâkıp-nâmesi, Bakü, 2015.

FUZULİ VE NİGARİ'NİN "USANMAZ MI" GAZELLERİNİN KAR- ŞILAŞTIRMALI TAHLİLİ ÜZERİNE

Reyhana SALİMOVA¹

Şeki Milli Bilimler Akademisi'nde çalışmaya başladığım günden itibaren eğitimimdeki desteklerini her zaman hissettiğim, değerli büyüym, Sayın Rektörümüz Phd. Yusuf ŞÜKÜRLÜ'nün 70. jubilesine ithaf ediyorum.

Tasavvuf tarihimizde olduğu kadar klasik şiir geleneğimizde önemli yere sahip, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin yetiştirdiği şair Nigari'nin divan şiirinin büyük ustası olan Fuzuli'ye yazdığı nazireleri gerek anlam, muhteva, içerik yönüyle, gerekse de vezin ve şekil açısından ilgi uyandırmaktadır. Edebiyat araştırmacısı Metin Hakverdioğlu, "Mir Hamza Nigari'nin Fuzuli'ye Nazireleri"ni tadcik etmiş ve bu gazelleri sempozyum makalesi olarak yayınlamıştır. Hakverdioğlu'nun akademik araştırmalarına dayanarak nazire sayısının 31 gazel olduğunu söylemeliyiz.

Mir Hamza Nigari'nin nazireleri kendisinden asırlar önce yaşamış olan Fuzuli'yedir ve bu seçim onun bu şair ile olan gönül bağıını ortaya koymaktadır. Şair, Fuzuli'nin karakterine benzer bir karaktere sahip olduğunu nazireler vasıtası ile ortaya koymaktadır. Dolayısı ile Fuzuli'nin lirizmini Mir Hamza'da arayacak olursan doğru yoldayız demektir.

Mir Hamza Nigari'nin neden başka şairi değil de, Fuzuli'yi tercih etmesinin bir kaç nedeni vardır. Bu nedenlerden biri Karabağlı şairin oğlunu kaybetmesidirse, diğer bir nedeni Fuzuli'nin de Azerbaycan Türkçesinde şiirler yazmasıdır.

Bu bildirimizde Nigari'nin Fuzuli'ye yazmış olduğu "Usanmaz mı" gazelini karşılaştırmalı olarak tahlil edeceğiz ve her iki gazelin ortak yönlerini ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mir Hamza Nigari, Muhammed Fuzuli, Ortak edebi yönler, Nazire gazeller.

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Şeki Bölgesel Bilim Merkezi, Edebiyat Araştırmacısı.

İstanbul Üniversitesi, Eski Türk Edebiyatı Doktora Öğrencisi.

GİRİŞ

Osmanoğulları hanedanına siyasi bağlılığı bulunmayan Azeri sahası önce Çağatay lehcesinin büyük etsisinde kalmışsa da sonralar gelişerek bu lehçeden ayrılmış ve mustakil bir lehçeyi kurmaya muvaffak olmuştur. Azeri edebiyatı sahasında edebi yazı dili olan lehçe zaman-zaman yetişen Hasanoğlu, Kadı Burhaneddin, Erzurumlu Darir, Nesimi, Habibi ve Hatay gibi şairlerin şiirleri ile taçlanmıştır. Böylece, Fuzuli'den çok önce, kaynağını halk edebiyatından almak sureti ile İran klasik edebiyatını örnek tutarak meydana gelen bu sahada kurulan saraylar etrafında mezhebi ilhamlarla gelişip halka tesir eden, aynı zamanda Çağatay edebiyatı ile Osmanlı edebiyatına da bigane olmayan bir "Azeri" yüksek

¹ Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Şeki Bölgesel Bilim Merkezi, Edebiyat Araştırmacısı.
İstanbul Üniversitesi, Eski Türk Edebiyatı Doktora Öğrencisi.

edebiyatı” kurulmuştu. Bu edebi ortamda yetişən bir şair olmuş ve bir yandan Çağatay şairlerinden özellikle Ali Şir Nevai’dən, öte yandan da Osmanlı şairlerinden ilham alarak sanatın zirvesine ulaşmakla kalmamış, kendisinden sonra gelen şairler için zirveyi yüksetmiştir.

Bildiğimiz üzere, Fuzuli, İrak-ı Arab’da doğup-büyüdüm ve Kerbela toprağından başka memleketlere gitmemiştir. Şair, bu bilgiyi Türkçe Divanının önsözünde de dile getirmiş ve şöyle demiştir: “ Lillahil hamdi vel minne ki hak-i Kerbela, sair memalik iksirinden eşref olduğu malumdur ve rütbe-i şiirimi her yerde bülend eden hakikatte bu mefhumdur” .

Fuzuli, kendisinden şairlik bekleyenlere şaşırmıştır: “Doğduğum ve oturduğum yurt, İrak-ı Arab’dır. Burası bir yerdir ki padişahların gölgesinden uzak ve şuursus kişiler yüzünden harap. Bir bahçe ki salına-salına yüriyen selvileri zehirli kasırgalar. Açılmamış koncalan mazlum kubbeleri. Şarabı paramparça olmuş ciğerlerin kanı. Nağmesi avare gariplerin feryatları ... Bu itizara muhatap olansa cemel aşıklarıyla ilahi şevk şarabının sarhoşlarının çoğunun mahabbet kılıcıyla helak olduğunu söyledikten sonra diyor ki: “İşte bu ülkenin toprağı o mazlumlann kaniyle karılmıştır, o şehit kanları bu toprağı dökülmüştür. Hilkat da senin hamurunu bu toprakta yoğurmuş, kader, seni burada yetiştirmiş. Mihnət beşiğinde meşakkət sütüyle gelişmiş ve bu havayla, bu suyla yetişmiş bulunduğundan de bilirim, mayanda dem eseri var. Fakat şairliğin sermayesi de bu zaten”.²

Seyyid Mir Hamza Nigari, 1805’te Karabağ’ın Zencezur ilçesinin Cicimli köyünde dünyaya gelmiştir. Ailesi “Seyyid” olan Nigari’nin dedeleri Mir Bali ve Mir Haydar’ın kabirleri Karabağ’da bulunmaktadır. Şeceresi Azerbaycan ve Yakın Doğu’nun bir çok bölgelerine yayılan Nigari’nin hayatında Şamahı, Şeki, Amasya, Sivas, Erzurum, Elazığ, Merzifon, Konya, Mekke, Medine, Kudüs, Şam, İstanbul gibi geniş bir coğrafya vardır.

Azerbaycan asıllı olan Mir Hamza Nigari, mistik bir şair olup Türkçe ve Farsça şiirler kaleme almıştır. Eğitimi Şeki ve Şamahı’da tamamlamıştır. Şairin yaşadığı dönemler Kafkasya’da Nakşibendiye tarikatı hızla yayılmaktaydı. Bu tarikatın Halidiye koluna katılmak için Harput’a giden Nigari Mevlana Halid-i Bağdad’iye bağlanmış ve anavatanı Karabağ’a geri dönmüştür. Bir süreliğine Sivas’ta yaşamak durumunda olan Nigari, Dağıstan’ın Ruslar tarafından işğali zamanı Amasya’ya gitmiştir.

Konya’da Mevlana türbesini ziyaret etmiş ve Mekke’ye gitmiştir. Nakşibendiliği yaymak için Karabağ’a dönmüştür.

Ömrünün son günlerini Amasya’ya geçiren şair 1886 senesinde burada vefat etmiş ve muridlerinin kendisi için inşa ettikleri caminin yanında toprağı verilmiştir.

Divan şairlerinin her zaman ilgi duydukları şiir türlerinden biri de naziredir. “Nazire, bir başka şairin eserini geçmek amacıyla yazılan şiirlerdir. Nazire, geçilmeye çalışılan şiirin vezin ve kafiyesiyle hatta varsa redifiyle aynı olmalıdır; şiirde işlenen mana da naziresi yapılan şiirle paralellik arz etmelidir. Nazire yazmayı cazip hale getiren şey, aynı sahada şiir söyleyen diğer meslektaşlarını geçme düüncesidir. Böylece şair, bir gazel ya da kaside için redif olarak o zamana kadar kullanılmamış ve bilhassa şiire uygulaması zor olan bir kelime ya da kelime grubun seçebilir; bütün kabiliyeti ile beyitlerin sonunda bu işi başarmaya çalışır. Neticede şiir yayımlandığında, diğer sanatkarlar bunu edebi kabiliyet ve şöhretine karşı bir

meydan okuma olarak değerlendirirler ve aynı şekilde cevap verme zorunluluğu hissederler. Ancak sadece çağdaş şairlerin ya da kendilerinden kısa süre önce yaşamış olan seleflerin şiirine nazire yazılmaz; şairler, kendilerinden asırlar önce yaşamış olan, usuplarını beğendikleri ve rakip olmak istedikleri şairlerin şiirlerine de nazire de yazarlar. (Gibb, 1998,135)

Fuzuli ve Nigari'nin "Usanmaz mı" gazelini karşılaştırmak için "maz mı" redifinden yola çıktık. Fuzuli'nin gazelinde kafiye teşkil eden kelimeler şunlardır: usanmaz mı/ yanmaz mı/ sanmaz mı/ inanmaz mı/ uyanmaz mı/ bulanmaz mı/ utanmaz mı /usanmaz mı.

Nigari gazelinde ise kafiye teşkil eden kelimeler şunlardır: usanmaz mı/kanmaz mı / yanmaz mı/ sanmaz mı/ kazanmaz mı/ yanmaz mı/ dolanmaz mı/ utanmaz mı / uzanmaz mı/ usanmaz mı.

"Usanmaz mı" redefli gazelini incelediğimizde hem Fuzuli'de hem de Nigari'de gazelin "usanmaz mı" kafiyesi ile başladığının ve bitirildiğinin şahidi oluyoruz. Nigari, iç kafiye yönünden de Fuzuli'nin kullandığı kelimeleri istifade etmeye özen göstermiş, burada da büyük şaire bağlılığını ifade etmeye çalışmıştır.

Fuzuli'nin "Usanmaz mı" gazelinden bir beyit, Nigari'nin aynı isimli gazelinden bir beyit vermekle şiirleri karşılaştırmalı tahlil etmeye çalıştık.

Fuzuli: "Usanmaz mı"

Mefa'ilün Mefa'ilün Mefa'ilün Mefa'ilün

Beni candan usandırdı cefadan yar usanmaz mı

Felekler yandı ahımdan muradım şem'i yanmaz mı ³

Ben, yarimin eza ve cefasından canımdan bıkmış durumdayım. Buna rağmen Sevgili cefadan usanmıyor mu! Gönlümden çıkıp semaya yükselen ahlarımdan ateşinden neredeyse felekler yanacak, hala arzusun mumu yanmayacak mı?

Nigari

Habiba kan döker gamzen dem-a-dem bir usanmaz mı

Yarar bağrım içer kanım meger bir lahza kanmaz mı ⁴

Ey habibim! Ey sevgilim! Senin gamze okların benim sinemi yararak kanımı içer.

Buna rağmen bir an olsun doymaz mı?

Birinci beytin kafiyeleleri **usanmaz mı, yanmaz mı, usanmaz mı, kanmaz mı** şeklindedir.

Fuzuli:

Kamu bimarına canan / deva-yi derd ider ihsan /

Niçin kılmaz bana derman/ beni bimar sanmaz mı

O güzel yüzlü sevgili bütün aşk hastalarının dertlerine derman buluyor da, niçin benim derdimin ilacını vermiyor? Yoksa beni hasta sanmıyor mu?

Nigari:

İzarın tab tab olmuş / ki reşk-i af-tab olmuş /

Cigergahım kebab olmuş/ dil-i sad pare yanmaz mı

Gül yüzün parlak olarak, güneşin kışanmasına sebep olmuş. Cigerim de kebab oldu, senin yüz yere bölünmüş kalbin yanmaz mı?

İkinci beytin kafiyeleleri Fuzuli'de **canan, ihsan, derman**, Nigari'de **tab olmuş, af-tab olmuş, kebab olmuş** şeklindedir. İkinci beytin son kelimeli ise Fuzuli'de **sanmaz mı**, Nigari'de **yanmaz mı** şeklindedir.

Fuzuli:

³ Fuzuli 264 (Akyüz 2000:1.31-279)

⁴ Nigari 686 (Bilgin 2011; 18-421)

Gamım pinhan dutardım ben/ dediler yare kıl ruşen /
Desem ol bi-vefa bilmen/ inanır mı inanmaz mı
Ben, aşk yolunda çəkdiğim sıkıntıları herkesden gizliyordum. Dediler ki: "Bunu sevgiliye açıkla, bildir". Eğer bildirecek olursam, bilmiyorum ki, o vefasız, inanır mı, inanmaz mı?

Nigari:

Heva-yı yar naz itmez / yarılmazsa yara bitmez /
Dimem daru bana itmez / beni bimar sanmaz mı
Yarın arzusu naz eylemez, yara da yarılmazsa iyileşemez. Demiyorum ki, darıyı bana itmez, beni hasta sanmaz mı?

Üçüncü beyin kayileri Fuzulî'de **ben, bilmen, ruşen**; Nigari'de **naz itmez, bana itmez, yara bitmez** şeklindedir. Son beyit Fuzulî'de **inanmaz mı**, Nigari'de ise **sanmaz mı** kelimesi ile ifade edilmiştir. Her iki kelime muhteva yönünden eşanlamlılık teşkil etmektedir.

Fuzulî:

Şeb-i hicran yanar canım/ döker kan çeşm-i giryanım/
Uyadır halkı efganım/ kara bahtım uyanmaz mı
Ayrılık gecesi nedeniyle canım yanıyor, ağlayan gözlerim kanlar döküyor, figanımdan halk uyanıyor da, niçin, benim kara bahtım bir türlü uyanmıyor?

Nigari:

Dil-i ser-geşte bi-maye / düşübdür ta ki sevdaya/
Dem-a-dem kar-ı bi-gaye / kazanur ol kazanmaz mı
Esassız, ilimsiz derbeder gönül sevdaya düşmüş, her dem gayesiz kazanç elde eder mi?

Dördüncü beytin kafiyeleleri Fuzulî'de **canum, efganım, giryanım**, Nigari'de ise **bi-maye, bi-gaye, sevdaye** şekilde verilmiştir. Son kelime olarak Fuzulî **uyanmaz mı**'yı kullanırken, Nigari **kazanmaz mı** kelimesini istifade etmiştir.

Fuzulî:

Gül-i ruhsarına karşı / gözümden kanlı akar su /
Habibim fasl-i güldür bu / akar sular bulanmaz mı
Sevgilim! Gül mevsiminde akarsuların bulandığı gibi güle benzeyen yanağına karşı gözümden kanlı yaşlar dökülmesi şaşırılacak bir durum deyildir.

Gül mevsimi, ilkbahardır. İlkbaharda toprak uyanır, ılık rüzgarlar esmeye başlar, yağmurlar yağar ve coşkun akan ırmakların suyu bulanır. Bu mevsim, aynı zamanda, aşk duygularının da galeyana geldiği bir zamandır. Şair, gözlerinden döktüğü kanlı yaşları, bulanık akan ırmaklara benzeterek mübalağa sanatı yapıyor.⁵

Nigari:

Disem kim vardır bi-pa/senin-çün aşık-ı şeyda/
Bu güftar ile ol guya/ gu yanar mı gu yanmaz mı
Aşık divane senin için kim vardır desem, bu konuşma ile o söhbet od tutup yanar mı?

Beşinci beyitte kafiyeleler Fuzulî'de **karşu, bu, su**, Nigari'de ise **bi-pa, guya, aşık-ı şeyda** şeklindedir. Beyitlerin son kelimesi Fuzulî'de **bulanmaz mı**, Nigari'de **yanmaz mı** dır.

Fuzulî:

Değildim ben sana ma'il/ sen ettin aklımı za'il /

Bana tan eyleyen gafil / seni görgeç utanmaz mı

Ben sana gönül vermiş değildim; sen benim aklımı başımdan aldın. Sana tutkunluğumdan dolayı beni ayıplayan gafiller seni görseler, bu yaptıklarından utanmazlar mı?

Nigari:

Heva-yı zülfine karşı/döner gönlüm dolanur bu /

Saba degse eger gisu/ dolanur bes dolanmaz mı

Züflerinin (saçlarının, örüklerinin) arzusu ile gönlüm döner durur, sabah ruzgarı saçlarına dokunsa yeteri kadar dolanır mı?

Altıncı beyitte kullanılan kafiye kelimeler Fuzulî'de **mail, gafil, zail**, Nigari'de ise **karşı, gıysu, bu** şeklindedir. Beyitlerin son kelimeleri Fuzulî'de **utanmaz mı**, Nigari'de **dolanmaz mı**'dır. Burada dikkat çeken bir hususa değinmek istiyorum. Fuzulî'nin "Usanmaz mı" gazeli 7 beyitten oluşurken, Nigari'nin aynı ismi ve muhtevayı taşıyan gazli 9 beyitten oluşmaktadır. Kaanımca, Fuzulî'nin beşinci beytine Nigari hem beşinci, hem de altıncı beyitlerini nazire olarak yazmıştır.

Nigari:

Sana ey nazenin Leyla/ bana Mecnun-ı bi-perva/

Beraberdır diyen aya / beni görgeç utanmaz mı

Ey sana nazenin Leyla, bana da korkusuz Mecnun diyen ben aşığı görgeç utanmaz mı?

Eseri incelediğimiz zaman Fuzulî'nin "Usanmaz mı" gazelinin altıncı beytine Nigari'nin yedinci beytinde nazirenin tam karşılığını buluyoruz. Beyitlerdeki kafiye şu şeklindedir: Fuzulî'de kelimeler **mail, gafil, zail**, Nigari'de ise **Leyla, aya, bi-perva** şeklindedir. Kafiye olarak tam karşılık bulmasa da muhteva yönünden Fuzulî'nin altıncı beyitte söylemek istediklerinin karşılığını görüyoruz.

Nigari:

Giçer zülfünle devranım / olur zevk-i firavanım/

Uzanur 'ömrüm ey canım/telin tek bu uzanmaz mı

Senin züflerinin zamanım geçer, zevkim rahata kavuşuyor. Ey benim sevgilim, ömrüm uzar, ancak telinin uzadığı gibi zevkimin rahatlığı da uzanır mı?

Bu beyit Nigari gazelinde serbest kalmakta ve diğer gazelle iç kafiye oluşturmamaktadır. **Devranım, canım, firavanım** şekilde kafiyeler teşkil etmektedir.

Fuzuli:

Fuzuli rind-i şeydadır/ hemişe halka rüsvadır/

Sorun kim bu ne sevdadır / bu sevdadan usanmaz mı?

Dünyaya boş ver Fuzuli, çılgındır ve hep halkın diline düşmüştür. Sorun bakalım; bu nasıl bir seveda, nasıl bir aşktır? Bu sevdadan artık bıkip usanmayacak mı?

Nigari:

Nigari mest ü bi-perva / tutubdur damen-i seveda /

Usanmaz söylemek aya/ usanur mu usanmaz mı

Nigari, sevdanın eteğinden tutan, mest ve korku hissetmeyen aşiktir. Onun bu durumunu acaba bıkar mı bıkmaz mı diye söyleyenler bunu dile getirmekten bıkmaz.

Gazelin son beyitlerinin kafiyesi şöyledir: Fuzulî'de **şeyda, seveda, rüsva**, Nigari'de **bi-perva, aya, seveda** kelimemeleri ile ifade edilmiş olup muhteva yönünden de yakınlık teşkil etmektedir.

I Uluslararası Mir Hamza Nigari Sempozyumunun Bildiriler kitabının 195-ci

sayfasında Fuzuli'ye nazirlerini ele alan Metin Hakverdioğlu'nun şöyle bir cümlesini okumuştum: Mir Nigari, Fuzuli şiirine nazireler yazarak bir anlamda kadirşinaslığını göstermiştir. Aynı kadirşinaslığı gösterib Nigari şiirine nazireler yazacak veya onu tahlil edecek genc nesillere ihtiyaç vardır". Ben bu düşüncelerden sonra **ne yapabilirim** konusu üzerinde hayli kafa yordum. Ve bugün Amasya'da sempozyum için iki büyük ve her bir türk için değer arzedecek şairin aynı isimli gazellerini karşılaştırmalı olarak tahliline çalıştım.

Dahası, Türkiye'de İsmail Aksoyak tarafından esası koyalan ve günümüzde 500'den fazla akademisyenin gönüllü olarak çalıştığı TEBDİZ projesinde Mir Hamza Nigari Divanının dizinsel sözlüğü üzerinde çalışmaktayım. Allah nasip ederse, akademik çalışmam tamamlandığında tüm Türk dünyasına, aynı zamanda Divan edebiyatı ile ilgilenen geniş kitlererin bu konudaki ihtiyaçlarını gidermiş olacağım. Ve elbette konusu Nigari olan akademik çalışmalarım bununla sınırlanmayacak. Çünkü Nigari, bir deryadır, okyanustur, sempozyumlara sığmayan devasa bir konudur. Yüce Allah hepimize Nigari nuruna yeniden toplanmayı nasip etsin.

Kaynakça.

Nurdoğan, Muhammet. Şiiristan. İstanbul. 2017

Avyazoğlu, Beşir. Fuzuli Kitabı. İstanbul. 1996

Gölpınarlı, Abdülbaki. Fuzuli Divanı. İstanbul, 1962

Bilgin, Azmi. Nigari Divanı, İstanbul, 2011

I uluslararası Mir Hamza Nigari Sempozyumu Bildiriler kitabı, Amasya, 2012.

TÜRK XALQLARININ AZADLIQ MÜCADİLƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLILARIN İQTİSADI, SİYASI VƏ HƏRBİ KÖMƏYİ

Şikar QASIMOV¹

Flora QASIMOVA²

XÜLASƏ

Birinci Cahan müharibəsi zamanında çətinliklərə baxmayaraq Türkiyə türkləri azərbaycanlı soydaşlarının köməyinə tələsdikləri kimi Azərbaycan türkləri də Türkiyənin azadlıq mücadiləsində onlara iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən köməklərini əsirgəməmişlər. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin himayəsi altında fəaliyyət göstərən "Bakı Məsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti" birinci dünya müharibəsi illərində Anadoluya, xeyli yardım göstərmişdir. Beləki cəmiyyət Anadoluda erməni vəhşiliyi nəticəsində yetim qalan uşaqlara, qadınlara, yaşlılara yardım etmək üçün "Qardaş köməyi adlı" bir yardım səfərbərliyi keçirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mücadilə gedişində Anadoluya mənəvi dəstəklə yanaşı maddi dəstək də göstərmişdir. Nəsim bəy Yusifbəyli 1.5 milyon fransız frankı miqdarında pul yardımı göstərən çek və neft qəbzlərini imzalamaqla Anadolu milli mübarizə rəhbərliyinə təhvil vermişdir. Milli mübarizə illərində könüllü Azərbaycan birlikləri müxtəlif cəbhələrdə Anadolu türkləri ilə çiyin-çiyinə qəhrəmanlıqlar göstərmişlər.

Gəncəni qırmızı ordu işğalından qurtarmaq üçün hərəkətə keçmiş hərbi birlik aman-sızlıqla yatırılmışdır. Ordudan sağ qalanlar isə albay Səmət (Sayqın) bəyin komandanlığı altında Cənubi Azərbaycandan keçərək Ərzuruma getmiş və Anadolu milli mübarizələri sıralarına qoşulmuşlar. Sarıqamış, Qars və Gümrünün geri alınmasında 15-ci süvari alayına qoşulan bu birliyin böyük xidmətləri olmuşdur. Birliyin üzvlərindən əksəriyyəti Türkiyənin istiqlal mübarizəsindən sonra da orduda qalmış və müxtəlif vəzifələrə yüksəlmişlər. Bunların arasında albay Yusif Xəzərli, topçu albay Mehmet Akpolat, topçu albay Aslan Berkan, albay Salih Aksoy, süvari albay Firudin Daryal, general Cahangir Berker, general Hüseyn Turqut və b. göstərmək olar.

Azərbaycan milli ordusunun dağılmasından sonra Türkiyəyə gələrək qurtuluş savaşına qatılan azərbaycanlı zabitlərlə birlikdə burada milli mübarizə dönmində azərbaycanlı zabitlərdən ibarət kiçik bir qrup da iştirak etmişdir. Onlardan ordu generalı Mahmud Berköz, Daxili Qoşunlar Komandanlığının ordu generalı Huri Berköz, Qars millət vəkili kurmay albay Topağın adlarını göstərmək olar.

Açar sözlər: Azadlıq, Mübarizə, Milli, hərbi

ABSTRACT

Economic, political and military assistance of the Azerbaijanis in the struggle for freedom of the Turkic peoples

Despite the difficulties during the First World War, as the Turkish Turks hurried to help the Azerbaijani compatriots, and the Azerbaijani Turks did their best for their economic, political and military support in Turkey's liberation struggle. Baku Muslim Charity Society, under the patronage of Haji Zeynalabdin Taghiyev, has provided a lot of support to Anatolia during the First World War. The community

1 Prof. Dr., Azərbaycan Texniki Universiteti, İctimai fənlər kafedrasının müdiri, Bakı, shikarqasimov@mail.ru

2 Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim, Bakı, shikarqasimov@mail.ru

has carried out a charity campaign called "Brother Assistance" to help children, women and elderly people who are orphaned by Armenian atrocities in Anatolia. The Azerbaijan Democratic Republic has provided financial support to Anatolia as well as moral support during the struggle. Nasib bey Yusifbeyli handed over 1.5 million French francs checks and oil receipts to the Anatolian national struggle management. In the years of the national struggle, the voluntary Azerbaijani unity displayed heroic battles with Anatolian Turks on different fronts.

A military unit unleashed to save Ganja from the occupation of the Red Army was merciless. The survivors went to Erzurum through South Azerbaijan under the command of Colonel Samat (Saygin) Bay and joined the ranks of Anatolian national struggle. This association, which joined the 15th Cavalry regiment in the withdrawal of Sarigamish, Gars and Gumruk, had great services. Most of the members of the union remained in the army after the Turkish struggle for independence and worked there in various positions. Among them are colonel Yusuf Khazarli, artillery colonel Mehmet Akpolat, artillery colonel Aslan Berkan, colonel Salih Aksoy, cavalry colonel Firudin Daryal, general Jahangir Berker, general Hussein Turgut and others can be shown.

After the collapse of the national army of Azerbaijan, a small group of Azerbaijani officers participated in the national struggle during the war with the Azerbaijani officers who came to Turkey to join the liberation war. Among them, there are army general Mahmoud Berköz, Commander of the Internal Troops Command Huri Berköz, and Gars deputy colonel Topach can be shown.

Keywords : Freedom, Struggle, National , Military.

GİRİŞ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycanda milli dövlətçilik ideologiyasının əsaslarının formalaşmasında həlledici rol oynadı. Elə bu dövrdən etibarən Azərbaycanla Türkiyə arasında siyasi-diplomatik əlaqələrin qurulması və inkişafı üçün eti-barlı zəmin yaranmış oldu. Osmanlı Türkiyəsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında əlaqələr 1918-ci ilin fevralında Trans Qafqaz Seymi yaradılarkən Trabzon danışıqları zəminindən başlayır. Trabzon danışıqlarında osmanlılarla Azərbaycan Nümayyəndə heyəti Cənubi Qafqazın taleyi ilə bağlı yeni mövqedən çıxış edərək Cənubi Qafqazı müstəqil qurum kimi tanımağı önə çəkmişlər. (6,109).

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanıyan ilk dövlət Osmanlı Türkiyəsi olmuşdu. 1918-ci ilin iyun ayında AXC ilə Osmanlı dövləti arasında "daimi sülh və dostluq münasibətləri" haqqında saziş imzalanmışdır. Osmanlı dövlətinin ağır hərbi və iqtisadi vəziyyətdə olmasına baxmayaraq ilk gündən Azərbaycana yardım göstərmişdir. Azərbaycan hökumətinin xahişinə cavab olaraq osmanlı hökumətinin hərbi naziri Ənvər paşa ilk yardım olaraq Azərbaycana 2 milyon türk lirəsi həcmində kredit ayırmışdır. (2, 10).

1914-1918-ci illər I Dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyasına son qoyuldu. (1,394). Müharibədən məğlubiyyətlə çıxan Türkiyənin iqtisadi-yatı tənəzzülə uğramış və müharibənin hərbi siyasi nəticələri ağır olduğundan Osmanlı imperiyası süqut etmişdir. Avropa dövlətləri isə öz növbəsində Türkiyəni parçalamaq və onu bir dövlət kimi məhv etmək istəyirdilər.

Antanta ittifaqı ilə Osmanlı imperiyası arasında imzalanmış Mudros sülh sazişi faktiki olaraq kapitulyasiya aktı kimi tarixə düşmüşdür. 1919-cu ildə ingilis

qoşunlarının davamlı olmayan ancaq Türkiyəyə böyük zərbə vuran hökmranlığı bütün türk xalqlarının öz azadlığı uğrunda mücadiləyə səfərbər etmək zərurətini ortaya çıxardı. Belə bir dövrdə Atatürk şəxsiyyətinin gücü Türkiyənin bir dövlət kimi tarix səhnəsindən silinmək təhlükəsindən qurtardı. 1919-cu ildə imzalanmış Sevr müqaviləsi Osmanlı imperiyasının mövcudluğunu sual altında qoymuşdur. Lakin Mustafa Kamal Atatürkün fəaliyyəti nəticəsində Osmanlı imperiyası çox saylı itgilər hesabına öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Atatürkün rəhbərlik etdiyi Türk qurtuluş mübarizəsi 1919-1921-ci illərdə Çukurova, Qaziantep, Şanlı Urfa'nın müdafiəsini təşkil edərək Antanta ölkələrinin işğalı altında olan Sarıqamış 1920-ci ilin sentyabrda, Qarsı oktyabrda və Gümrünü isə noyabrda azad etmişdir. 1921-ci ilin yanvar-aprel ayındakı qələbələr və 1922-ci ildəki böyük zəfər nəticəsində Antanta ilə Osmanlı hökuməti arasında 1923-cü ilin 24 iyul tarixli Lozanna müqaviləsinə görə Türkiyə öz mövcud tarixi torpaqları üzərində hakimiyyətini bərqərar etmişdir. Türkiyə xalqlarının fədakarlıq mücadiləsi 1923-cü ildə Cümhuriyyətin qurulması ilə nəticələnmişdir.

Birinci Cahan müharibəsi zamanında çətinliklərə baxmayaraq Türkiyə türkləri azərbaycanlı soydaşlarının köməyinə tələsdikləri kimi Azərbaycan türkləri də Türkiyənin azadlıq mücadiləsində onlara iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən köməyliklərini əsirgəməmişlər. 1915-ci ildə Osmanlı'nın Qurtuluş savaşı üçün Bakıda minlərlə insan bir yerə yığılaraq öz imkanları müqavilində- kimisi qızıl, kimisi pul, kimisidə ailələrinin zinət əşyalarını İstanbula göndər-məyə can atırdı. Çanaqqala döyüşündə Türkiyənin 253 min döyüşçüsü ilə yanaşı, 3 minə yaxın azərbaycanlı da şəhid olmuşdu. Çanaqqala savaşında Azərbaycanın mərd övladları Osmanlı igidləri ilə birgə Qələbə dastanını yazmışlar.

Bundan başqa, kürmay albay Rəhmi Apak "Yetmiş yaşlı bir zabitin xatirələri" adlı kitabında Azərbaycan türklərinin Türkiyənin istiqlal mücadiləsində köməklik göstərdiklərindən bəhs etməsini göstərə bilərik. Burada rus ordusu sıralarında xidmət edən Süleymanov ləqəbli bir azərbaycanlının türklərə etdiyi köməyindən bəhs edilir. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin hima-yəsi altında fəaliyyət göstərən "Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti" birinci dünya müha-ribəsi illərində Anadoluya, xeyli yardım göstərmişdir. Beləki cəmiyyət Anadoluda erməni vəhşiliyi nəticəsində yetim qalan uşaqlara, qadınlara, yaşlılara yardım etmək üçün "Qardaş köməyi adlı" bir yardım səfərbərliyi keçirmişdir. (3,57). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mücadilə gedirdə Anadoluya mənəvi dəstəklə yanaşı maddi dəstək də göstərmişdir. Nəsim bəy Yusifbəyli 1.5 milyon fransız frankı miqdarında pul yardımı göstərən çek və neft qəbz-lərini imzalamaqla Anadolu milli mübarizə rəhbərliyinə təhvil vermişdir (7, 14). Digər tərəfdən 1,5 milyon franklıq pulun göndərilməsi Mustafa Kamal Paşanın 1921-ci il 18 may və 1921-ci il 16 noyabr tarixlərində Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (TBMM) Bakı təmsilçisi Menduh Şövkət (Esental) bəyə yazdığı məktublarda da təsdiq edilməkdədir. (3, 58).

Milli mübarizə illərində könüllü Azərbaycan birlikləri müxtəlif cəbhələrdə Anadolu türkləri ilə çiyin-çiyinə qəhrəmanlıqlar göstərmişlər. Belə ki, 1920-ci il aprelin 27-sində Azər-baycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə barışmayan Azərbaycan hərbi birlikləri Gəncədə müqavimət göstərmişlər. 18 min nəfərlik hərbi birlik Gəncəni qırmızı ordu işğalından qurtarmaq üçün hərəkətə keçmişdir. Hərəkət yatırılan zamanı xeyli əsgər edam edilmiş, əsir alınmış və sürgünə göndərilmişdir. Məsələn, Gəncədə baş verən bu müqavimət bəhanəsi ilə üsyanın səhərişi günü Nargin adasında 79 əsir edam edilmişdir. (7, 40).

Eyni zamanda amansızlıqla yatırılan hərəkət zamanı ordudan sağ qalanlar isə

albay Səmət (Sayqın) bəyin komandanlığı altında Cənubi Azərbaycandan keçərək Ərzuruma getmiş və Anadolu milli mübarizləri sıralarına qoşulmuşlar. Bu xəbəri ilk dəfə Silahlı Qüvvələr Baş Qərargah rəisi İsmət İnönü vermişdir. 1920-ci il 8 iyulda TBMM-də hərbi vəziyyətlə bağlı çıxış edən İsmət bəy Azərbaycandan köməyə bir qüvvənin gəldiyini açıqlamışdır. (7,41). Sarıqamış, Qars və Gümrünün geri alınmasında 15-ci süvari alayına qoşulan bu birliyin böyük xidmətləri olmuşdur. Birliyin üzvlərindən əksəriyyəti Türkiyənin istiqlal mübarizəsindən sonra da orduda qalmış və müxtəlif vəzifələrə yüksəlmişlər. Bunların arasında albay Yusif Xəzərli, topçu albay Mehmet Akpolat, topçu albay Aslan Berkan, albay Salih Aksoy, süvari albay Firudin Daryal, general Cahangir Berker, general Hüseyn Turqut və başqalarını göstərmək olar.(7,43).

Azərbaycan milli ordusunun dağılmasından sonra Türkiyəyə gələrək qurtuluş savaşına qatılan azərbaycanlı zabitlərlə birlikdə burada milli mübarizə dönməində azərbaycanlı zabitlərdən ibarət kiçik bir qrup da iştirak etmişdir. Bu qrupa daxil olan zabitlər AXC ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanmış hərbi müqavilə əsasında İstanbulda təlim görən zabitlər idilər. Bu zabitlər təlimi bitirdikdən sonra Türk ordusuna qatılmış və ən yüksək rütbələrə yüksəlmişlər. Onlardan ordu generalı Mahmud Berköz, Daxili Qoşunlar Komandanlığının ordu generalı Huri Berköz, Qars millət vəkili kumay albay Topağın adlarını göstərmək olar (3,59).

1920-ci il aprelin 28-də bolşevik rusiyasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti suqut etdi. Azərbaycan tarixində yeni dövr – Sovet hakimiyyəti yəni, avtoritar sovet rejimi dövrü başladı. Bu rejimə qarşı mübarizədə milli-müstəqilliyi müdafiə edən minlərlə vətənpərvər məhv edilmiş, bir qismi isə Azərbaycanı tərk edərək Türkiyə və İrana köçməyi üstün tutmuşdur. Bu dövrdən etibarən Azərbaycandan xaricə yeni axın dalğası başlamışdır. Bu dalğa qarşılıqlı kömək və əlaqələrin inkişafında yeni bir mərhələ təşkil etmişdir. 1920-ci ilin apreldən etibarən Türkiyəyə mühacirət edənlər içərisində əmlakları əllərindən alınmış mülkədarlar, milli ordunun zabitləri, dövlət məmurları, nazir, parlament, siyasi partiya rəhbərləri, ziyalılar və burjuaziya nümayəndələri çoxluq təşkil edirdilər. Bolşevik işğalından sonra repressiyalar və təqiblər vətəndən xarici ölkələrə xeyli mühacir axınına səbəb olmuşdu. Azərbaycan mühacirətinin əksəriyyəti qardaş Türkiyədə sığınacaq tapmışdı. Bu ölkə dünyanın hərtərəfinə səpələnmiş Azərbaycanlı mühacirlərin mərkəzi olmuşdu.

1922-ci ildə Türkiyəyə gələn M.Ə.Rəsulzadə müsavət partiyasının lideri və təmsilçisi olaraq "Xarici Ölkələr Bürosunu" yaratdı. (4,177). Xarici büro partiyanın fəaliyyətinə rəhbərlik edən bir orqan idi. Partiyanın fəal üzvləri Məmmədsadiq Axundzadə, Abbasqulu KazıMZadə, Həsən Fəttahov, Əmirxan Xan Xoyski, Həmdi Qara Ağazadə, Məmməd Ağaoğlu, Mirzə HacıZadə, Səlim Ağasıbəyov, Məşədi Əli Rəfiyev, Kamal Qənizadə, Həsən İbrahimzadə və başqaları xarici bürodə fəaliyyət göstəridilər. (8,40). Onlar yaxşı bildirdilər ki, Azərbaycanlıların təşkilatlanması sıx əlaqələrin yaradılması üçün milli mətbuat orqanlarının nəşrinə böyük ehtiyac var. Bunu nəzərə alan Azərbaycan nümayəndələri 1923-cü ilin iyun ayında "Yeni Qafqasya" adlı ilk məcmuənin nəşrinə başladılar. Beləliklə 1922-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə və onun silahdaşları tərəfindən yaradılan ilk təşkilat müsavətin "Xarici Ölkələr Bürosu" və 1923-cü ildə nəşrə başlayan "Yeni Qafqasya" məcmuəsi Türkiyədə olan Azərbaycanlıların təşkilatlanmasının əsasını qoydu. Jurnalın səhifələrində çap olunmuş məqalələrdən görünür ki, jurnal yalnız azərbaycanlıların deyil, bütünlüklə Qafqaz xalqlarının nümayəndələrini öz ətrafında birləşdirməyə səy göstərmiş və onları Qafqaz uğrunda mübarizəyə səsləmişdir. "Yeni Qafqasya"

jurnalının məzmunlu və maraqlı çıxmasında M.Ə.Rə-sulzadə, M.B.Məmmədşadə, S.Rüstəmbəyli, Ə.Cəfəroğlu, X.Xasməmmədov, Ə.Abid, Seyid İslamzadə, Əli Mansur, Cəfər Sadiq, Əlimərdan və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə və digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən azərbaycanlıların bir mərkəzdən idarə olunması zərurətini nəzərə alaraq 1924-cü ildə İstanbulda Azərbaycan Milli Mərkəzini (AMM) yaratmışdır. (5,178). 1924-cü ildə "Xarici Büronun" qərarı ilə daha bir təşkilat- mədəniyyət komissiyasının nəzdində "Azərbaycan Gənclər Birliyi" yarandı. Birliyin sədri M.S.Axundzadə, üzvləri isə S.Rüstəmbəyli, S.Ağasibəyli, M.Ağaoğlu, Niyazi. Usub-bəyov, İsgəndər xan Xoyski, M.Hacıadə, H.Camalbəyov və başqaları idi. Birliyin əsas məqsədi gəncləri təşkilatlandırmaq maddi ehtiyac hiss edən üzvlərə xidmət göstərməkdən ibarət uidi. (8, 42).

Bütün cəhdlərə baxmayaraq Azərbaycan mühacirləri vahid qurum ətrafında birləşə bilmə-mişlər. Həmin illərdə yaranmış təşkilat və siyasi partiyalar fəaliyyət göstərməsinə baxma-yaraq hələ də istənilən nəticə əldə olunmamışdı. Lakin araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Türkiyəyə üz tutan Azərbaycan mühacirlərinin orada yaratdıqları təşkilat və siyasi partiyaların fəaliyyəti də Azərbaycan Türkiyə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə böyük töhfə vermişdir. Bu təşkilatların üzvləri yerli ziyalılarla və təşkilatlarla əlaqədə olmuş, onların təcrübəsindən bəhrələnmiş və lazım gəldikdə Türkiyənin cəmiyyət və təşkilatlarına da köməkliklərini əsirgəməmişlər. Azərbaycan ziyalıları Türkiyə mətbuatında, Türk ziyalıları isə öz növbəsində azərbaycanlıların yaratdıqları "Xarici Ölkələr Bürosu"nda "Yeni Qafqasya" məcmuəsində "Azərbaycan Milli Mərkəzi"ndə və "Azərbaycan Gənclər Birliyi"ndə iştirak etmiş və qarşılıqlı kömək-dən bəhrələnmişlər.

Azərbaycan-Türkiyə arası göstərilən köməkliklər müxtəlif illərdə qarşılıqlı formada olmuşdu. Belə ki, 1918-ci ildə Azərbaycandan gələn fəryad səsinə Anadolu türkləri qardaş köməyi ilə cavab vermişlər. 1918-ci ilin martında yaranmış Qafqaz İslam Ordusu sentyabrın 15-də Bakıya daxil olmuş, şəhidlər vermiş, amma Bakını işğaldan azad etmişdi. Çanaqqala savaşında Anadolu türkləri ilə Azərbaycan türkləri çiyin-çiyinə vuruşub şəhid olduğu kimi, Bakının işğaldan azad edilməsində də qəhrəman türk əsgəri Azərbaycanlı qardaşları ilə birlikdə vuruşmuş və şəhid olmuşlar. Bu gün Çanaqqalada və Bakıda Şəhidlər Xiyabanında hər zaman bir-birinə dəstək olmuş, bu yolda canlarını qurban vermiş Azərbaycan və türk şəhidləri birlikdə yatırlar. Bu fədakarlıqlar xalqımızın yaddaşında silinməz iz buraxmış və gələcək nəsillərə nümunə olmuşdur. Bu birlik azərbaycanla türkiyəni o vaxtlar olduğu kimi indi də mədəni, tarixi bağlarla bir-birinə sıx bağlayır. Mərhum prezident, ulu öndər Heydər Əliyevin "Biz iki dövlət bir millətlik" sözləri qarşılıqlı əlaqələrimizin dərin tarixini ifadə etmək, siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrimizin, qardaşlıq və dostluğumuzun mahiyyətinin ifadəsidir.

Bu münasibətlə Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan da dəfələrlə öz çıxışlarında fikrini bildirmişdir. Aprelin 24-də Çanaqqala zəfərinin 100 illiyi münasibətilə keçirilən mərasimin, Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin tədbirdə birlikdə iştiraklarını, qardaş ölkənin ərazilərinin düşmən əsarətindən qurtuluşunda həlledici rol oynamış tarixi hadisənin böyük dönüş məqamının beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisə olmuşdu. Bu Türkiyədə və ümumiyyətlə, türk dünyasında müstəqil dövlətçiliyin, vətənpərvərliyin daha da qüvvətlənməsinə təkan verəcək mühüm hadisə kimi dəyər-ləndirilməlidir. Bu tədbir Çanaqqala zəfərinə, yəni həmin tarixi proseslərdə əsl qardaşlıq nümunəsi göstərmiş, böyük qurtuluş savaşında könüllü iştirak etmiş və Anadolu

torpaqlarında şəhid olmuş Azərbaycan oğullarının da xatirəsinə ehtiramın bir ifadəsi olmuşdur. Bunun bariz nümunəsi 2015-ci il martın 17-də Qarsda Heydər Əliyev adına Anadolu texniki-peşə liseyinin açılışında Prezident Rəcəb Tayyib Erdoğanın çıxışında öz əksini tapmışdı. Türkiyə dövlətinin başçısı çıxışında bildirdi ki, "Azərbaycan bizim üçün sadəcə dövlətlərdən bir dövlət, azər-baycanlı qardaşlarımız da millətlərdən bir millət deyildir. Biz eyni dili danışan, eyni inanca mənsub, ortaq bir tarixi keçmiş olan, sözdə deyil, əməldə qardaş, bir millət, iki dövlətik. 1918-ci ildə Bakını işğaldan azad edən Qafqaz İslam Ordusunun yarısı Anadolu xalqından, yarısı da Azərbaycan xalqından ibarət idi. Bakını, Gəncəni, Dərbəndi, Dağıstanı düşməndən bu qardaşlar çiysin-çiyinə verərək yan-yana şəhid olaraq azad ediblər. Bu gün də Dağlıq Qarabağda zülmə məruz qalan azərbaycanlı qardaşlarımızın dərdini, inanını, Anadolu torpaq-larındakı hər qardaşımız ürəyində hiss edir. Bizim nəzərimizdə Qarsdakı, İğdırdakı, Ərzurumdakı vətəndaşımızla Naxçıvandakı qardaşımız arasında heç bir fərq yoxdur. Bizim üçün İzmir, İstanbul, Ankara, Antalya nədirsə, Bakı da elədir". Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Çanaqqala zəfərinin birlikdə qeyd olunması barədə qəti mövqeyi Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin və xalqlarının bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də bir yerdə və həmrəy olduqlarını göstərir.

Azərbaycan Türkiyə birliyi və qarşılıqlı köməyi bir daha özünü 15 sentyabr 2018-ci ildə Bakının işğaldan azad edilməsinin 100 illiyi münasibətilə Bakıda keçirilən hərbi paradda, bu paradda Türkiyə, Azərbaycan əsgərlərinin birgə addımlamasında və hər iki ölkə prezidentlərinin Azərbaycan ictimaiyyəti qarşısında etdikləri möhtəşəm çıxışlarında göstərdi. Bu bir daha göstərdi ki, Azərbaycan və Türkiyə yüz il bundan əvvəldə də bir yerdə olublar, bu gün də bir yerdədirlər. Bu, möhtəşəm tədbirlər, tarixi savaşlardan çıxan ibrət dərslərinin hər iki ölkə üçün mühüm əhəmiyyət daşımasının, Türkiyə-Azərbaycan birliyinin və gücünün nüma-yışı ilə yanaşı, işğal altındakı torpaqlarımızın birgə azad ediləcəyinə inamın da təcəssümü olmuşdur.

Bütün bu göstərilənlərin təsdiqi olaraq Türkiyənin azadlıq mücadiləsində azərbaycanlıların göstərdikləri fəaliyyətlərinə dair- "Qurtuluş savaşında azərbaycanlılar" adlı üç hissəli sənədli film də çəkilməmişdir.(3,59). Nəhayət bu qənaətə gəlmək olar ki, Türkiyə türkləri I Dünya müharibəsi illərində öz çətinliklərinə baxmayaraq azərbaycanlı qardaşlarının yardımına tələs-dikləri kimi azərbaycanlılar da türk qardaşlarının azadlıq mücadiləsində onlara iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən dəstək olmuşlar. Bütün bunlar isə XX əsrin əvvəllərində də bu gündə də Türkiyə Azərbaycan əlaqələrinin möhkəm olmasından xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə, II cild Bakı 1978, 592 s.
2. Azərbaycan tarixi, üç cildə, I cild Bakı 1961, 412 s.
3. Əsgərova Z.M. Türkiyədə Azərbaycan diasporun formalaşması (XX əsr). F.ü.f.d. dissertasiyası. Bakı 2017.
4. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991) Bakı. elm, 1996, 229 s.
5. Yaqublu N. M.Ə.Rəsulzadə Bakı gənclik 1991, 305 s
6. Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi (elmi-publisist və tarixi kitab). Bakı, 1992, 141s.
7. Abdülhamid A. Türkiyənin istiqlal müharibəsində Azərbaycan türkləri. Türkiyə arxiv sənədləri və mətbuatında (1919-1922) Bakı, 2007, 47 s.
8. Şimşir S. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kultural fəaliyyətləri. (1920-1991). Ankara, 2000, 250 s.

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
ƏMƏYƏ VƏ ƏMƏK ADAMLARINA HÖRMƏT TƏRBIYƏSİ**
(ümumi baxış)

Əlhəddin Paşayev
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
elheddincekli@gmail.com

XÜLASƏ

Əməyə düzgün münasibət tarixin bütün mərhələlərində aqil insanların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan xalqının adət-ənənəsində, şifahi xalq ədəbiyyatında, məişətində ilk günlərdən başlayaraq uşaqları əmək və əmək adamlarına hörmət ruhunda tərbiyə etməyin, onları əməksevər kimi böyütməyin zəruriliyi ilə bağlı faktlar istənilən qədərdir. Bədii ədəbiyyatımızın damxətəlif dövrlərə aid nümunələrində bu barədə zəngin ibrətamiz, milli adət-ənənələrimizə söykənən dəyərli fikirlərvardır.

Müxtəlif nümunələrə diqqət yetirdikdə görmək olur ki, əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi problemi Azərbaycan ədəbiyyatında həmişə öz aktuallığını saxlamışdır. Görkəmli müəlliflər öz əsərlərində dönə-dönə qeyd etmişlər ki, əməyə hörmət və məhəbbət hissi ən nəcib, ülvi və pak hissdır.

Əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi – əməyə məhəbbət, onun əməksevər xalqına, Vətənə məhəbbət, onun əmək qəhrəmanlarına ıftixar hissi – bütün ictimai formasiyalarda dövrünün işıqlı zəka sahiblərinin həmişə diqqət mərkəzində olmuş, yeniyetmələrin peşələrə hörmət ruhunda yetişmələri Azərbaycan folklorunun, yazılı ədəbiyyatının, elmi-tədqiqat əsərlərinin əsas mövzularından birini təşkil etmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, əmək, əmək adamları, hörmət, tərbiyə.

ABSTRACT

Azerbaijan Literature Professional Trial for Employment and Labor Force
(General Review)

Proper approach to the labor has always been in the spotlight of the intelligent people at all stages of history. There are a lot of facts considering the necessity of bringing up children in the spirit of respect for labor and employees from the very first days in the tradition of the Azerbaijani people, oral folk literature and everyday life, as well as the need to raise them as laborers. Based on our national traditions there exist valuable ideas on this topic in the examples of different periods of our literature.

Once paying attention to various examples, it can be seen that the issue of respect for labor and employees have always kept its relevance in Azerbaijani literature. Prominent authors have repeatedly stated in their works that feeling of love and affection is the most noble, lofty and pure feeling.

Respect for labor and employees - labor love, labor-loving people, love

for Motherland, pride of labor heroes are always in the center of attention of intellectuals of the time in all social formations. Raising teenagers in the spirit of respect of professions is one of the main themes as well.

Key Words: Azerbaijani literature, work, laborers, respect, upbringing.

Əməyə və əmək adamlarına hörmət üzrə tərbiyə problemi geniş, çoxsahəli və aktual bir problemdir. Çünki insanın cəmiyyətdəki mövqeyini, həmçinin özünün həyat səviyyəsini müəyyənləşdirən keyfiyyətlər içərisində əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi xüsusi yer tutur. Əməyə düzgün münasibət tarixin bütün mərhələlərində aqıl insanların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Əməyə və əmək adamlarına hörmət etmək insanın sosial ləyaqətinin başlıca meyarıdır. Əmək insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının mühüm şərti, düzgün tərbiyənin bünövrəsini təşkil edir.

Əməksevərlik, əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi xalqımızın da ruhunda, qan yaddaşındadır. Bu baxımdan əməksevərlik tərbiyəsi xalqımızın demək olar ki, bütün müdrik şəxsiyyətlərinin, görkəmli mütəfəkkirlərinin tərbiyə ilə bağlı fikirləri mühüm yer tutur. Elmi-pedaqoji ədəbiyyat, real həyat və məktəb təcrübəsi göstərir ki, əmək və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi üzrə iş nə qədər kiçik yaşlardan başlanılsa, səmərə də bir o qədər faydalı olar. Bədi əsərlərdə qurub-yaradan, xeyirxahlıq göstərən əməyə və əməkçi insanlara hörmət hissini qoruyub saxlayan tipikləşmiş insan surətləri özlərinin zəngin mənəvi dünyası ilə şagirdlərə örnək olur, onların həyat və fəaliyyət yolu seçməsinə güclü təsir göstərir. Ona görə ki, sözün qüdrəti olduqca böyük və əzəmətlidir. İnsanın mənəvi aləminə güclü təsir qüvvəsinə malik söz vasitəsilə insanları xeyirxahlığa, əməyə və əmək adamlarına hörmət etməyə doğru istiqamətləndirmək mümkündür. Heç də təsadüfi deyildir ki, el arasında "İş adamın cövhəridir" (Bəydili, 2004: 138) demişlər. "Cövhər" sözünün həm başlanğıc, həm də mahiyyət mənalarda işlədildiyini nəzərə alsaq, xalqın həmin müdrik kəlamındakı fəlsəfi-pedaqoji nəticə aydın olar: iş, əmək insan varlığının başlanğıcı, mahiyyəti, əzəl bünövrəsidir. Bu nəticə insan həyatında əməyin rolu barədə dahilərin fikirləri atalar sözləri ilə həmahəng səslənir.

Azərbaycan xalqının adət-ənənəsində, şifahi xalq ədəbiyyatında, məişətdə ilk günlərdən başlayaraq uşaqları əmək və əmək adamlarına hörmət ruhunda tərbiyə etməyin, onları əməksevər kimi böyütməyin zəruriliyi ilə bağlı istənilən qədər faktlar vardır. Rəvayətlərdə, nağıllarda çətinə, dara düşən adamın işgüzarlığı, əməksevərliyi sayəsində bələlərdən heç bir itki vermədən və ya az itki ilə qurtulmasından çox danışılır. Maraqlıdır ki, başqa xalqların şifahi xalq ədəbiyyatından fərqli olaraq, Azərbaycan xalq folklorunda qəhrəmanların uğurları daha çox hansısa fəvqəladə qüvvələrin köməyi ilə yox, əksər hallarda şəxsi bacarıqları, zəhmətsevərlikləri, əməyə münasibətləri ilə bağlı olur.

İnsan bilməlidir ki, "İnsanın qüdrəti öz əlindədir", "Bir buğda əkməsən, min buğda tapmazsan", "Adam axtardığını zəhmət qapısında tapar", "Hər kəs öz bəxtinin dəmirçisidir". Buna görə də hər kəs müəyyən yaşa çatdıqda öz əməyi hesabına yaşamaq və hətta doğma atasının mal-dövlətinə də bir o qədər göz dikməlidir. Bu fikir "Üç şahzadə" nağılının əsas sujet xəttini təşkil edir. Nağıl padşahın öz oğlanlarına dediyi bu sözlərlə qutarır: "Öz əli ilə qazanmayıb ata malına göz dikənlər axırda bədbəxt olurlar" (Təhmasib, 1960: 164), Azərbaycan nağıllarındakı eyni fikirlər atalar sözlərində də təkrar edilir: "Ata malına göz dikən malsız-davarsız qalar", yaxud "Ata malından mal olmaz, özün qazanmaq gərəkdir" və s. Aqıl insanlar

və dahi şəxsiyyətlərin rəyincə desək: "əməksiz yemək olmaz". "Sağ əlin əməyi sol ələ haram" olduğu kimi, başqasının hesabına ömür sürmək və ya ömür sürməyi arzu etmək haramdır. "Arı və milçək" nağılında bu cəhət çox aydın şəkildə ifadə olunmuşdu. Həmin nağılda tənbel və tufeyli insanların rəmzi kimi verilmiş milçək öz zəhməti ilə yaşamayıb, başqalarının hesabına ömür sürməyə çalışdığına görə (yəni "zəhmətsiz bal yemək" istədiyinə görə) bal arılarının nifrətinə məruz qalır. Nağıldakı arı dünya üzündə öz namuslu zəhməti ilə yaşayan, əməkdən zövq alan vüqarlı zəhmət adamlarının timsalidir. "Kişi gərək öz əlinin əməyinə göz diksin" aforizmi bu adamların həyat fəlsəfəsidir.

İnsan heç vaxt zəhmətdən qorxmamalı və unutmamalıdır ki, məhz zəhmət, əmək adamı asılılıqdan qurtarıb müstəqil edir. Halbuki, tənbellik adamı kor, xəstə, bədbəxt və dilənçi kökünə salır: "Çalışan ac qalmaz, tənbel tox", "Tənbellik bədbəxtliyin açarıdır", "Tənbellik azar artırır", "Bekarlıq korluq gətirir", "Yayda yatan, qışda dilənçilik edər" və s.

İşdən boyun qaçıran, lakin "Yağ yeyib yaxada gəzən" adamlara əməksevər insanlar həmişə nifrət etmiş və nağıllardakı hadisələrin gedişində göstərmişlər ki, ömrünün-gününün necə keçdiyinə qiymət verməyən, vaxtını hədə yerə ötürən, əməkdən qaçan adam istər-istəməz tənəzzülə uğramalıdır. Bu fikir "Şəms və Qəmər" nağılında da verilmişdir. Həmin nağılda deyilir ki, "Bir quş pərvaz edib, bir ağacın başına qondu. Onun dalınca da iki quş gəldi, oldular üç quş. Bu quşlar ağacın başında yuva tikməyə başladılar. Quşların ikisi işləyirdi, ot, ağac, torpaq gətirirdi. Biri ağacın başında oturub öz-özünə oxuyurdu. Quşlar nə qədər eləyirdilər o işləmirdi, axırda quşlar ikisi onun üstünə düşüb, onu dimdikləri ilə tikə-tikə eləyib yerə atdılar" (Təhməsin, 1960: 18-19). Aydın məsələdir ki, işcil quşların tənbel, çərənçi quşa olan münasibətində zəhmət adamları özlərinin həmin sifətlərə malik olan adamlara qarşı münasibətlərini bildirmişlər.

Əməksevər insanların tənbel və tufeyliyə mənfi münasibəti "Tənbel Əhməd" nağılında da aydın əks etdirilmişdir. Əməksevər xalq öyrədir ki, tənbellər də cürbəcürdür. Adi tənbelədən başqa bir də şah tənbel vardır. Bu şah tənbeli deyir: "Ver yeyim, ört yatım gözlə canım çıxmasın". O, od-alov içərisində yansa belə yerindən tərpənməz, "Məni xilas edin"-deyə çağırır səs salmaz, onun əvəzinə yanındakını dümsükləyər ki, "de, yoldaşımda yanır"! Beləsi işə gələndə: "Yaz var, qış var, nə tələsik iş var" deyib gününü-gününə satar, qış gələndə geyər: "Yaza çıxaram, ayırərəm, toxuyaram"; yaza çıxanda deyər: "Kim ayırə, kim toxuya". Yeməyin şüarında belədir: "Şənbə şikar, bazar bikar, həftə içi ağır gün, çərşənbə-tərpənmə".

"Zəhmət çəkməyən rahatlığın qədrini bilməz", "Cütə getməyən öküzüm ölsün, işə getməyən oğlum", "Əkilər yemişik, əkək yesinlər" kimi atalar sözlərində, həmçinin "... Zəhmət sevən gün görər, tənbel hər vaxt ac qalar", "... Zəhmət sevən, iş görən, özgəyə möhtac olmaz" qəbilindən olan bayatı və mahnılarda da işə çağırış ideyası əsas yer tutur. Bu fikri digər atalar sözlərinə də aid etmək olar: "Kişidə qeyrət olsa, torpağı qızıla döndərər", "İşin canını işləmək alar", "İş yiyəsi işdə gərək", "Kəsilsin iki əl ki, bir başı saxlamaya", "Çalışqan nəyə əl vursa, qızıl olar", "Dilə dəm verincə, ələ dəm ver" və s. (Bəydili, 2004: 112-143).

Xalqa görə sənət və peşə var-dövlətdən, puldan qiymətlidir. Çünki var-dövlət, pul əldən-ələ düşən şeydir, o tədricən azalıb əldən çıxıb bilər və adətən heç kəsə qalmır. Amma sənət, peşə daimidir və onun sayəsində adam öz zəhməti ilə yaxşı həyat qura bilər. Odur ki, xalq belə nəsihət edir: "Var-dövlətin olunca, sənətin-peşənin olsun", "Sənət insanın xəzinəsidir". Xalqımızın əməyə və əmək adamlarına

hörmət tərbiyəsini ifadə edən bu atalar sözləri hamını, xüsusən şagirdləri milli dəyərlərə söykənən əməkçi insanlara və əməksevər adamlara qoşulmağa, zəhmət cəbhəsində yeni-yeni xariqələr yaratmağa çağırır.

Azərbaycan xalq nağıllarından, dastanlardan və atalar sözlərindən çıxan nəticəyə görə, adam elə tərbiyə edilməlidir ki, təxminən 17 yaşına çatdıqdan sonra bir çox peşə və ya sənətə dərinlən yiyələnmiş olsun, əks halda peşəni, bir sənəti gözəl bilmək, çoxunu pis bilməkdən faydalıdır: "çox peşəni pis bilməkdənsə, bir peşəni yaxşı bilmək lazımdır". "Yüz sənəti pis bilməkdənsə, bir sənəti yaxşı bilmək lazımdır" və s. Bir halda ki, belədir, onda hər kəs öz peşəsinin, sənətinin əsil sənətkarı, ustadı, bilicisi olmalıdır. Həmin peşə ilə yaşayıb yanmalı, onun bütün inceliklərinə valeh olmalı və əməksevər ruhda tərbiyə olunaraq qurub-yaratmalıdır.

Bir sıra xalq nağıllarında irəli sürülən fikirlərdən məlum olur ki, zəhmət adamları gəncliyin əkinçilik, mühəndislik, həkimlik, müəllimlik, toxuculuq, rəssamlıq, nəqqaşlıq, bənnalıq, dülgərlik, zərgərlik, dəmirçilik, bağçılıq, pinəçilik və sair bu kimi peşələrə yiyələnməsinə lazım bilmişdir. Məzmunlarında uydurma şeylər çox olsa da "Baftaçı Şah Abbas", "Yeddi dağ alması", "Gülnar xanım", "Nadan qızın nağılı" kimi onlarla nağıldakı ideyanı doğuran başlıca məqsədlərdən biri peşə, sənət öyrənmənin insan üçün zəruriliyini göstərməkdir. Xalqımız əməli fəaliyyətində də uşaqları kiçik yaşlarından əməyə alışdırırdı, uzaq keçmişlərdə belə uşaq torpağı becərməkdə, ot yığmaqda, ev işlərini qaydaya salmaqda, taxıl biçməkdə, mal otarmaqda, yaxud dülgərlik, bənnalıq, palançılıq, dərzilik və başqa bu kimi sənətlərdə valideynlərinə kömək edə-edə böyüyüb ərsəyə çatırdı. Özü də oğlanlar əsas etibarı ilə atalarının, qızlar isə analarının gördükləri işlərdə iştirak edirdilər. Yəni oğlanla qız əməyi arasında müəyyən bölgü var idi. Oğlanlar atalarının, qızlar isə analarının ruhunda tərbiyə olunur, onların sənətinə yiyələnirdilər. Başa salmaq, izah etmək üsulları ilə, ya da "Bax öyrən", "Gör götür", "Mən etdiyim kimi et", və s. belə yollarla atalar öz sənətlərini oğlanlara, analar isə qızlara öyrədirdilər. Bunu həyat özü tələb edirdi. Uşaqlar əmək həyatına çox erkən (təxminən, 7-8 yaşlarından etibarən) ailədə başlayır, işdə davam edirdi. Əməklə əlaqədar uşaqlara verilən müxtəlif növ tapşırıqlar onlarda işgüzarlığı və bələdçilik qabiliyyətini inkişaf etdirir, məsuliyyət hissini artırırdı. Uşaq yaşa dolduqca, ona daha çətin və mürəkkəb iş növü tapşırırdı. Bu yolla da onda müstəqillik keyfiyyəti inkişaf etdirilirdi.

Əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi-əməyə məhəbbət, onun əməksevər xalqına, Vətənə məhəbbət, onun əmək qəhrəmanlarına iftixar hissi-bütün ictimai formasialarda dövrünün işıqlı zəka sahiblərinin həmişə diqqət mərkəzində olmuş, yeniyetmələrin peşələrə hörmət ruhunda yetişmələri Azərbaycan folklorunun yazılı ədəbiyyatının, elmi tədqiqat əsərlərinin əsas mövzularından birini təşkil etmişdir.

Zərdüştilikdə, onun ideyalarının əks olunduğu "Avesta"da, sonuncu səmavi kitab olan "QuraniKərim"də əməyə münasibət çox mühüm, ciddi problem kimi təqdim edilir. Bu ideyalar ilk günlərdən başlayaraq yazılı ədəbiyyatımızda da öz əksini geniş şəkildə tapmışdır.

Dastanlarımızda, nağıllarımızda əməyə və əməkçi insanlara dair çoxlu nümunələr vardır. Əməksevər xalqın Vətən torpağının müqəddəsliyi, onun yadellilərdən qorunması, dastanlarımızın ulusu "Kitabi-Dədə Qorqud"da böyük bir məhəbbətlə tərənnüm edilir. Bu qəhrəmanlıq eposunun ən böyük ideyası baş sərkərdədən tutmuş kiçiyə kimi bütün qəhrəmanların doğma torpaqlarını qorumaq, onu əkil-becərmək uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvidən tutmuş zamanəmizin ən

böyük şair və yazıçılarına görə əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi və əmək fəaliyyəti həmişə insan həyatının birinci əsas şərtidir. İnsan cəmiyyətinin tarixi əmək tarixidir. Hətta insanı başqa canlılardan ayıran, tarixən təbiətin amansız qüvvələrini də insanlara tabə etdirən məhz əmək olmuşdur. Nizami Gəncəvinin "Minacat", "Peyğəmbərin tərif" ("Xosrov və Şirin" poemasında) məsnəvisində xeyirxahlığa, əməksevərliyə, əməkadamlarına hörmət və mərhəmətə çağırış motivlərinin göstərilir (Gəncəvi, 2004: 314). O, "Kərpickəsən qoca" hekayəsində də sənətə, əməyə və əmək adamlarına yüksək qiymət vermişdir. Qoca kərpickəsən öz əməyi ilə ruzi qazanır, o, hələ gənclikdən əlini bu sənətə öyrədir ki, səhəri gün başqasına əl açıb xəcalət çəkməsin:

Onun üçün öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi işgüzarlığı, əməyə düzgün münasibəti həyatda müstəqil, minnətsiz yaşamağın, başqalarına əl açmamağın, firavanlığın, hörmət qazanmağın vasitəsi sayır. Nizami Gəncəvi irsi, onun yaradıcılığı sübut edir ki, hər bir adamda əməyə düzgün münasibət tərbiyə olunmalı, özünün firavanlığını, vətəninin qüdrətini, müstəqilliyini təmin etmək üçün hər kəsə əməyi sevmək öyrədilməlidir.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin ölməz əsərlərində uşaqların elm öyrənməsi, sənət seçməsi kimi məsələlər də xüsusi yer tutur. O, bununla bağlı fikirlərini "Rindu-Zahid" adlı əsərində belə ifadə edir ki, yeniyetməlik dövründə düzgün seçilməyən sənət insana bütün ömrü boyu öz mənfi təsirini göstərir.

Azərbaycan ədiblərindən A.A. Bakıxanov, H.B. Zərdabi, S.Ə. Şirvani, M.Ə. Sabir, N.B. Vəzirov, M.T. Sidiqi, M.F. Axundzadə, S.Vurğun, A.O. Mehrabov, Y.Ş. Kərimov, M.İ. İlyasov, Ə.M. Abbasov, Ə.Ə. Ağayev, A.N. Abbasov, N.L. Axundov, İ.H. Cəbrayilov, P.B. Əliyev, R.İ. Əliyev, V.C. Xəlilov və başqaları gənc nəslin əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsinə yüksək əhəmiyyət vermişlər. Onlar öz əsərlərində döənə-döənə qeyd etmişlər ki, əməyə hörmət və məhəbbət hissi ən nəcib, uly və pak hissidir.

Əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi əqidəli, ləyaqətli, əməksevər, humanist, fəal ictimai mövqeyə malik şəxsiyyətin yetişdirilməsində mühüm rol oynayır. Təsədüfi deyildir ki, XX əsrin əvvəllərində görkəmli ziyalılarımız Məhəmməd Hüseyn Əfəndizadə və Əli İskəndər Cəfərzadə tərəfindən nəşr olunan "Dəbistan" (1906-1908-ci illər) və Qafur Rəşad Mirzəzadə ilə Əbdülrəhim Əfəndizadə tərəfindən çap olunan "Məktəb" (1911-1920-ci illər) ilk maarif jurnallarımızda da bu məsələyə diqqət yetirilmişdir. Bu jurnalların səhifələrində tez-tez görkəmli maarifçilərimizdən Fərhad Ağazadə, Sultan Məcid Qənizadə, Əli Ağə Hüseynzadə, Şəfiqə xanım Əfəndizadə və digər görkəmli maarifçilərimiz xalqımızın gələcəyi olan şagirdlərin əmək tərbiyəsinə, o cümlədən əməkçi insanlara hörmət tərbiyəsinə dair əsərlərlə çıxışlar etmişlər.

Xalq şairi Səməd Vurğun "Vətən" şeirində əməyə və çörəyə hörmət tərbiyəsinə önə çəkərək böyük ustalıqla tərənnüm etmişdir:

Torpağa düşməsin havayı bir dən,
Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən.

Hikmət Ziyarın "Mənim babam" şeirinin tədrisində də bir an belə işdən ayrılmayan, məktəb baxçasında işləyən baba torpağı belləyir, körpə ağac əkir, torpağa qulluq edir, Oğlu ona: "Təqaüdə çıxmalısən, sənə işləmək olmaz" deyəndə o, belə deyir:

Ay oğul, əlim ayrılısa işdən,
İnan elə bilirəm, daha yaşamıram mən!

Bədii ədəbiyyatımızın müasir nümunələrində də bu barədə zəngin ibrətamiz, milli adət-ənənələrimizə söykənən dəyərli fikirləri vardır. Məmməd Araz həyatın məşəqqətlərinə qarşı mübarizədə əldə tutulan çəkicin, alından axan zəhmət tərinin əvəzsizliyini göstərərək yazır ki, "hərə öz bəxtini öz əli ilə yazmalı, həyatın çətinliklərindən zəhməti ilə çıxmalıdır" (Ağayev, 2006: 67).

Əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi yeni həyat və əmək bayatılarında, xüsusən el aşıqlarının yaradıcılığında daha geniş şəkildə vəsf edilmişdir. Müasir el sənətkarlarından, o cümlədən Azərbaycan xalq aşıqlarından elə birisini tapmaq olmaz ki, əməyin və əmək adamlarının tərənnümü onun yaradıcılığının məğzini təşkil etməsin. Aşıqlarımız öz şerlərində insanın yaşayıb inkişaf etməsi üçün zəruri olan bütün şeylərin əməklə yaradıldığını, kənd və şəhərlərimizin əmək sayəsində abadlaşdığını, əməyin insana şan-şöhrət gətirdiyini özlərinə məxsus ustalıqla qeyd edirlər. Şifahi xalq ədəbiyyatının bu cür nümunələrinin böyük tərbiyəvi təsir gücünə və idrak əhəmiyyətinə malik olduğunu qetd etmək vacibdir.

Bütün bunlar göstərir ki, əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi problemi həmişə öz aktuallığını saxlayır. Vətənimiz Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq və daha da möhkəmləndirmək üçün mövcud imkan və vasitələrdən bu məqsədlə səmərəli şəkildə istifadəni zəruri edir.

Atalar deyib ki, "Səkkiz günlük ömrə doqquz gün çalışmaq lazımdır". Yəni adam elə işləməlidir ki, öləndən sonra da dünyada ondan bir nişanə qalsın.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- Bəydili, Cəlal (2004). Atalar sözü. Bakı: Öndər nəşriyyat.
Təhmasib, M.H. (1960). Azərbaycan nağılları. 5 cildə, 1 cild. Bakı: Azərb. SSR EA.
Gəncəvi, Nizami (2004). Xosrov və Şirin. Bakı: Lider nəşriyyatı.
Ağayev, Ə.Ə. (2006). Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu.
Paşayev, Ə.Ə. (2006). Əməyə və əmək adamlarına hörmət tərbiyəsi. Bakı: "Azərbaycan Elmi" jurnalı, № 10-11 (15), səh. 62-67.
Paşayev Ə.Ə. (2010). İslam dini və ailədə uşaqların əmək tərbiyəsi. Bakı: Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, "Dövlət və Din" İctimai fikir toplusu, № 1 (15), yanvar-fevral, səh. 168-175.

BAKÜ'NUN ESKİ MESCİTLERİ

Azim Mehdiyev

Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi

azimmehdiyev@gmail.com

Bakü'nün mescit mimarisi, Azerbaycan mimarisinin genel gelişiminde özel bir yer tutmaktadır. Bakü mimarisinin doğası, doğal koşullardan, coğrafi konumdan, doğal kaynaklardan, eski zamanlardan beri öncelikli olarak petrol ve gaz ateş kaynağı olan ateş inananlar kültürünü ve aynı zamanda mükemmel inşaat malzemesi olan kireçtaşının en zengin tortularını teşvik eden, doğal kaynaklardan etkilenmiştir. Muhammed Mesciti (1078-1079), Gilek Mesciti (1309) ve diğerleri gibi eski mescitler Bakü'nün Icheri Sheher'inde korunmaktadır.

Mahalle mescitlerin çoğu yaşanabilir binalardan seçilmedi. Üstelik birçoğunun İslam öncesi tapınaklar temelleri üzerinde inşa edildiği söylenebilir. Bakü mescitleri asimetrik bir bileşimle tek bölümlü küçük binalardan oluşuyordu. Bu, İslam öncesi tapınakların mimari prensipleri temelinde inşa edilmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bakü mescitlerinin dış ve iç mekanları tevazu ile seçilmiştir.

Daha sonra kapı ve mihrapları sarkıtlarla süslemeye, minareleri eklemesine dikkat etmeye başladılar. XIII-XIV yüzyıllarının Bakü mescitlerinin mimarisi, mimari ve uzaysal formların dekorasyona ve özelliklerine daha fazla dikkat çekmesiyle karakterizedir.

Anahtar kelimeler: Bakü, eski mescitler, Abşeron, merkezi kubbeli mescitler, İslam- önceki tapınaklar.

Abstract

The architecture of Baku's mosques occupies a special place in the overall development of the cult architecture of Azerbaijan. Ancient mosques such as Mohammed Mosque – Syntyk-Qala (1078-1079), Khidir Mosque (XIII century), Gilek Mosque (1309) and others are preserved in Icheri Sheher of Baku. Most of the quarter mosques did not single out from the habitable buildings. In addition, it can be said that many of them were built on the foundations of pre-Islamic shrines. The Baku mosques consisted of single-section small buildings with an asymmetrical composition and attached minaret. Exteriors and interior were modest. Later, they began to focus on decorating of the portals with stalactites and the Mihrab decoration.

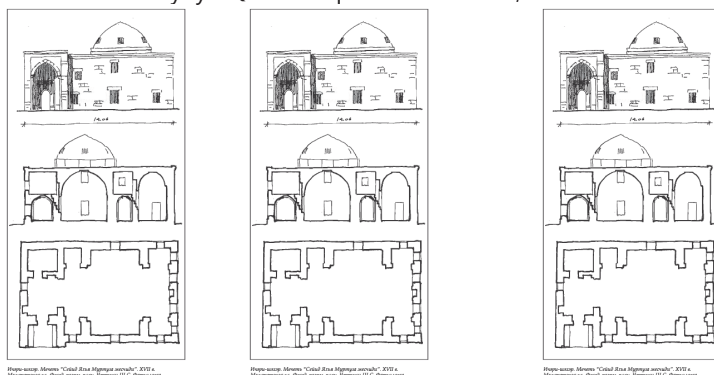
Keywords: Baku, the ancient mosques, Absheron, the central-domed mosques, pre-Islamic shrines.

Today the study of architectural traditions and of the peculiarities of regional architectural schools of Azerbaijan becomes very significant. The religious architecture of Baku is the most important component of the culture of Azerbaijan. The nature of the architecture of Baku was affected by natural conditions, geographical location (access to the Caspian Sea), natural resources, primarily oil and gas, which served as sources of fire since ancient times, which promoted the cult of fire worshipers, and the richest deposits of limestone, a perfect construction material [2, p.12].

Ancient mosques such as Mohammed Mosque – Synyk-Qala (1078-1079), Khidir Mosque (XIII century), Gilek Mosque (1309) are preserved in Icheri Sheher of Baku. Mohammed Mosque or Synyk-Qala built by the architect Mohammed Abu-Bakr in A.H. 471(1074-78) represents a two-tier structure, consisting of a prayer hall with a mihrab, to which the entrance volume adjoined from the north side. The cylindrical minaret with a height of 12 m. adjoins to the mosque from the west. The entrance is arranged in the form of a vaulted arch. The main planning feature is the niche of the mihrab on the facade in the form of a semicircular compartment. According to archaeological research, the mosque is built on the foundation and premises of the pre-Islamic shrine [5 , p.35]. Perhaps the mosque was built on the foundation of the pre-Islamic Fire Temple [5 , p.35]. There is a preserved inscription at the entrance dating the mosque - 1078-1079.

Synyk-Qala Mosque. Icheri Sheher, Baku.

The Mosque of Seyid Yakhya Bakuvi. XVII century. Icheri Sheher, Baku.

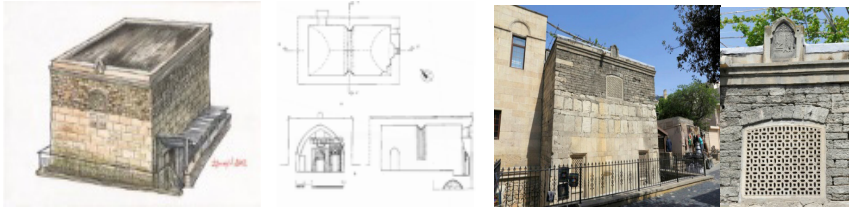
Seyid Yakhya Mosque, Icheri Sheher.

The Baba Kukhi Mosque of XI century consisted of a hall and a vestibule. Probably belonged to the compound of the Baba Kukhi Bakuvi khanegah by the Tower of Maiden.

1. Baba Kukhi Mosque. 2,3 Sheyh Ibrahim Mosque, Icheri Sheher

Ashur-bey Mosque (1169) is a two-storey structure (14x11 m) in the form of a basement and an upper prayer hall (55 sq.m.). The mosque is without a dome, 14 meters long and 11 meters wide. The planning composition and features of the construction highlights its antiquity and restructuring from the ancient fire temple. Overlapping is vaulted. The entrance is arranged in the north-eastern part in the form of a pointed arch and leads to a wide, single-chamber prayer hall. There are two openings with a semicircular arch facing outwards. Among the distinctive features - there are two mihrabs in the mosque: one is arranged along the axis of the hall and is divided into two sections by an arched belt, another one is a dome-shaped stalactite mihrab in a corner. Both are richly decorated. The Mosque's second name is Lezghi, which is due to the fact that it was given to the Lezghin workers in the XIX century for carrying out religious ceremonies.

Ashura (Lezghi) Mosque, Icheri Sheher

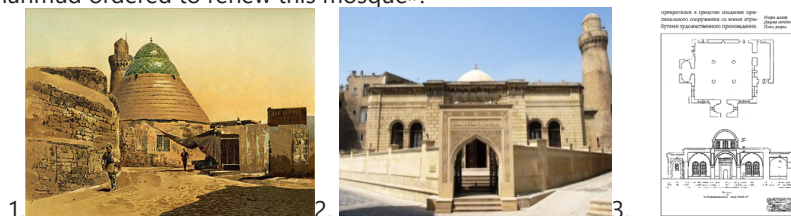
Khidir Mosque, Icheri Sheher.

The Seyid Yakhya Mosque was built in the early XVII century, and was located along the trade and caravan route. The building is central-domed. The mosque was built by costs of Seyid Yakhya Murtuz, who became its akhund. Seyid Yakhya Murtuz was buried at the entrance of the mosque.

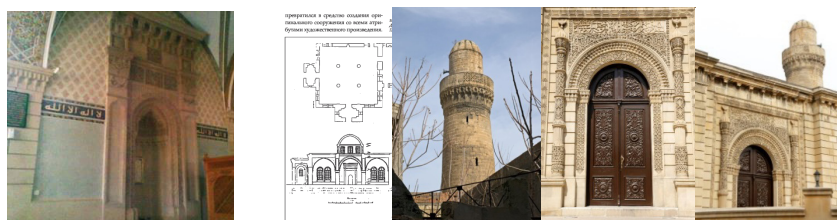
Khidir mosque was built in 1301 on the foundation of the pre-Islamic shrine.

The layout decision was affected by the relief of the site with a height difference. Entrance and window openings are framed with profiled carved frames. The mosque was a part of the compound with a caravan-saray.

Juma mosque or the Cathedral Mosque in Icheri Sheher is built on the foundation of an ancient pre-Islamic temple. From the retained inscription on the mosque it is known that «in the month of Rajab A.H. 709 (1309) Amir Sharaf ad-Din Mahmud ordered to renew this mosque».

1. Juma Mosque before restructuring. 2,3. Juma Mosque's modern view.
Icheri Sheher.

Juma Mosque, XII century, Icheri Sheher.

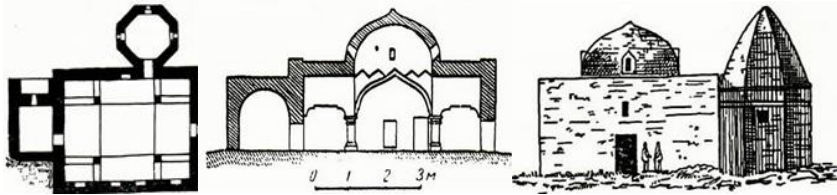
In the XV century minaret with a sherefee was attached to the northern wall of the mosque. Juma mosque was repeatedly restructured. According to the traveler's notes who visited the mosque in 1873, «there were four arches in the middle of the mosque, the top of which had no overlap. These arches were older than the mosque and preserved from the ancient temple of fire worshipers, which was later rebuilt by Muslims into a mosque» [4, p.53]. The conical dome became a special feature of Juma mosque, in the decoration of which they had used irrigated tiles. Its original appearance is known from old sketches and photographs. At the beginning of the XX century, a new central dome mosque was built on the foundation of the old mosque at the funds of Baku philanthropist Haji Shykhali Dadashev. The premises of the mosque are small.

Key-Kubad Mosque (XIII century) was part of the compound of the Shirvanshahs Palace. The mausoleum of Seyid Yakhya Bakuvi (Mausoleum of the Dervish) was built near the mosque. Destroyed during the shelling in 1918, the ruins of the Mosque's outer walls and the base of the columns of the dome are survived partly.

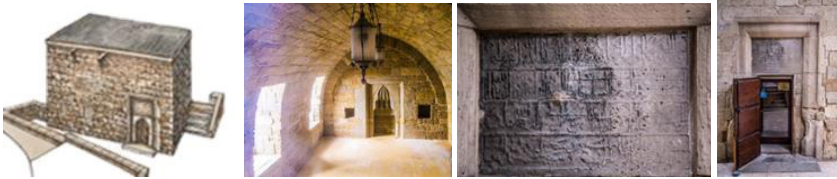
The mosques of Icheri Sheher such as Chin-mosque, Molla Ahmed mosque, Khidir Mosque and some others were uni-hall small structures, where interiors were modest, and the focus was on the highlighting of the mihrab niche. This is mainly due to the fact that their placement appeared to be random and was constrained by the boundaries of the sites.

Chin Mosque (XIV century) served the quarter residents, whose activities were

closely connected with the life of the Palace. There is an opinion that its name was associated with the ceramic decoration of the mihrab, which is designed in the style of Shirvan architecture and decorated with stalactites, representing a niche in the portal rectangular frame [1 , p.18]. «Chini» is a ceramic tile, decorated with a stylized floral ornament.

Key-Kubad Mosque, XIII century. Icheri Sheher.

Chin Mosque, XIV century, Icheri Sheher.

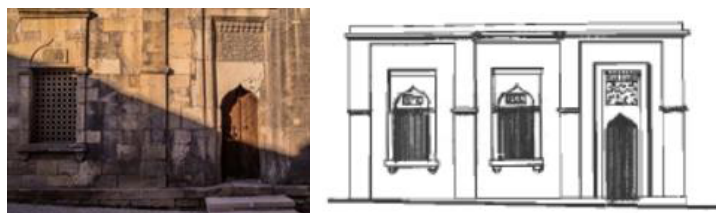
Molla Ahmed Mosque, Icheri Sheher.

Molla Ahmed Mosque is one of the quarter mosques of Icheri Sheher. The mosque was named after the cleric Mullah Ahmed, the way it was known in common. The mosque has a shape of an irregular quadrangle. The inscription on the facade of the building dates from A.H. 700 (1300-1301) by Makhmud ibn Sad, the famous medieval architect.

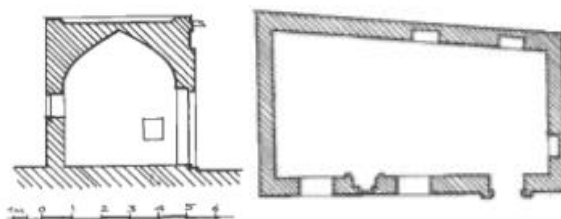
The mosque of Shirvanshahs palace dates from the XV century. The dome mosque of a rectangular shape consists of two prayer halls and several small service rooms. The northern portal, inverted to the Shirvanshah's burial vault, is more solemn than the eastern [1 , p.18]. The small size of the hall of 70 sq.m., indicates that the mosque was intended for a limited number of persons. The minaret, square shaped at the base, then passes into a cylindrical trunk, mounted on the left-hand corner. The minaret was added later, it has a sherefe, decorated with stalactite cornice. The trunk of the minaret is encircled with the inscription, which contains the date of A.H. 845 (1441-42).

The Mosque of Shirvanshah Palace, XV century, Icheri Sheher.

Sheih Ibrahim Mosque, 1415, Icheri Sheher.

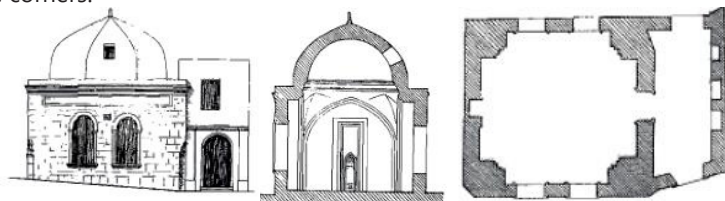

Sheih Ibrahim Mosque, 1415, Icheri Sheher.

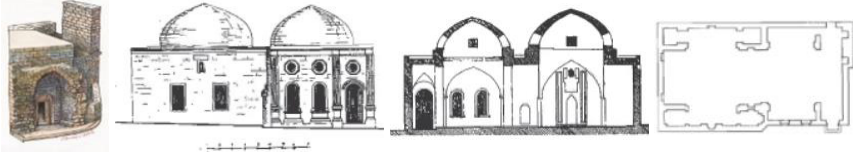
Sheikh Ibrahim Mosque of XV century was built in 1415-16. The asymmetrical facade of the mosque is divided into three parts. The mosque is a single-hall. Mihrab is decorated with stalactites.

Haji-Bani Mosque of the XVI century is named after its architect, Haji Bani. It is central dome shaped. The mihrab is opposite the entrance. From the survived inscriptions it is known that the mosque was rebuilt in A.H.1320 (1902) - the hall for women was added.

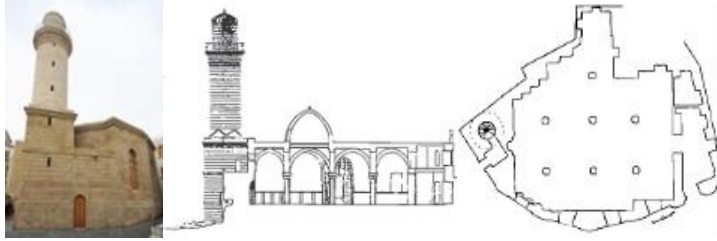
Gileyli mosque was built in 1309 during the Shirvanshah period and is a cross-shaped construction with two domes 14 meters long and 10 meters wide. The original construction was in the shape of the equal cross with the rooms attached in the corners.

Haji-Bani Mosque, XVI century, Icheri Sheher.

Gileyli Mosque (Gilek), 1309, Icheri Sheher.

Baylar Mosque, Icheri Sheher.

Baylar Mosque, Icheri Sheher.

In 1805 a rectangular room 11 meters long was attached to the mosque. Great attention is paid to the portal where an ornament in the form of a stalactite belt is applied. The windows are decorated with carved lattices. The name of the mosque corresponds to the name of the quarter where lived merchants of silk, originally from Gilan.

Bayler Mosque in Icheri Sheher of XIX century is built on the foundation of an ancient temple. The mosque consists of a vestibule and a three-nave hall. The space design in the form of a polychromatic alternation of finishings is a subject of interest.

Haji Amirshah or Sheykh Ibrahim Mosque, Icheri Sheher.

The mosque of Haji Amirshah or Sheikh Ibrahim (Sheykh Ibrahim or Shirvanshah Ibrahim I, who died in 1417) was built in A.H. 818 (1415- 1416) along the trade route leading to the Salyan Gate. The mosque is quadrangular in shape, covered by a semicircular vault. The facade of the mosque is divided into three square parts, each with a window. The inscription in arabic was preserved above the entrance door of the mosque: «In the time of Sultan Sheikh Ibrahim the son of Sultan, the honorary head of Hajj Amir Shah ibn the deceased Hajja Haji Yagub in the eight hundred and eighteenth year (1415-16) ordered to build this mosque» [3, p.489].

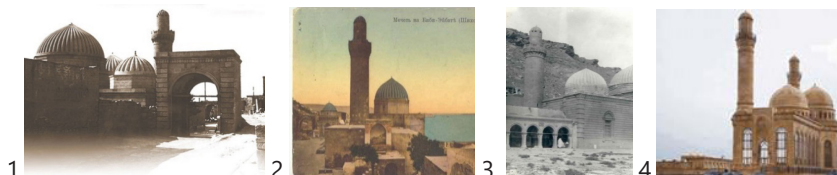
Haji Heybat Mosque, Icheri Sheher.

Mirza Ahmad Mosque, 1345, Icheri Sheher.

Haji Heybat Mosque of the XVIII century (1791) is located in the northern part of Icheri Sheher fortress. It was named after its architect. It is the mosque with a square vestibule and a prayer square hall with niches and service space. The architect and his wife were buried in the corner of the prayer hall.

Mirza Ahmed Mosque was built in 1345 by Haji Mirza Ahmed on the foundation of an ancient temple. Similarly to the mosque of Haji Heybat, it is the quadrangular shaped and consists of a square lobby and prayer hall with niches, and service room.

1,2,3. Old photos of Bibi Heybat. 4. Bibi Heybat after reconstruction

The cultural-educational, political center «Bibi-Heybat» was on the same cape in the Baku bay at the historical location of the ancient shrine. The mosque of VIII century was a quadrangular shaped building with a dome and an adjoined minaret from the south-east side. The minaret at the base had the shape of a square tetrahedron, and an octagon shape at the level of the roof of the mosque.

In 1930's the shrine was destroyed by the Soviet authorities. According to the number of sacred graves, the cult-memorial complex ranks third for sacred places of the Islamic world, where the Musa al-Qazim family representatives are buried. His daughter Khatim (Ukeima) (a) khanum (A.H. 629 -680) is buried here. Thus, the restoration of the Bibi-Heybat mosque was of great importance not only for Azerbaijan, but for the whole East as well, since this place is considered one of the Islamic shrines. Nowadays the religious status of these places is also revived with the reconstruction of the mosque.

Most of the quarter mosques did not single out from the habitable buildings. In addition, it can be said that many of them were built on the foundations of pre-Islamic shrines. The Baku mosques consisted of single-section small buildings with an asymmetrical composition and attached minaret. This is due to the fact that they are built on the basis of the architectural principles of pre-Islamic temples, in the planning basis of which lay a square of walls, covered with a vault - which served as the initial link in the construction of mosques. This is due to the fact that they are built on the roots of the architectural principles of pre-Islamic shrines, where the planning design is based on a square of walls, covered with a vault which serves as the initial element in the construction of mosques.

Most of the mosques are asymmetric in shape and represent a layering of several construction stages given that during the ages the mosques were repeatedly restructured and expanded. Exteriors and interiors of the Baku mosques were distinguished by their modesty. Entrance and window openings facing the facade side of the building had profiled frames and ornamented medallions. Later they began to pay attention to decorating the portals and mihrabs with stalactites, attaching minarets. XIII-XIV centuries in the architecture of Baku mosques are characterized by increased attention to decorativeness and features of architectural and spatial forms. As an example, the portal of Gilek-mosque, decorated with stalactite belt.

A similar process is also observed on the territory of Iran where from the X century onwards the type of the mosque which layout, more specifically, a square shaped room crowned with a dome, generated from the Zoroastrian temples had widely spread out. Small single-hall domed mosques square in shape are also typical for the architecture of Antalya: Hoja Hasan mosque of XIII century and Sircala (XIII century) in Konya, Kurshunlu mosque (1377) in Kutahya, the mosque in Manisa-Ilyas Bey (1362). The mosque of Ahmet Gazi in Antalya is the stone domed square in shape mosque [7, 494-505]. A square shaped mosque was built also in Sigachik [6, p.25-48].

References:

1. Bretanitsky L. Baku. M., 1970.
2. Zeynalov A. Mosque of the Apscheron peninsula. History and modernity. Author. Dissertation for the degree of candidate of science in art criticism. M., 2011.
3. Sheikh Ibrahim's Mosque // Azerbaijan Soviet Encyclopedia / Ed. G. Kuliev. - B. : The main edition of the Soviet Soviet Encyclopedia, 1987. - T. X.
4. Pasha-Zade E.M. Mosques and churches of old Baku. Part 1-11. Baku, 1997
5. Fatullayev Sh. Town-planning and architecture of Azerbaijan XIX - the beginning of XX century. Baku, 1982
6. Ertan DAŞ. Sığaçık'ta Türk Mimarisi (Seferihisar / İzmir) ", Sanat Tarihi Dergisi, XVI / 1, İzmir 2007, s.25-48
7. Remzi Duran. Ortaçağ türk mimarisinin önemli bir eseri: Eski Çine - Ahmed Gazi Câmii. S.Ü.

DƏRBƏND AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DRAM TEATRİ

Firdövsi Əsgərov

*Rusiya Federasiyası Dərbənd Azərbaycan Dövlət Dram teatrı
firdousi63@mail.ru*

XÜLASƏ

Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasının Dərbənd şəhərində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində həvəskar dərnək kimi fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Dram Teatrı 1904-cü ildə rəsmi status, 1934-cü ildə dövlət teatrı statusu almışdır. Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət xadimlərindən Mirzə Fətəli Axundovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun və digər sənətkarların əsərlərinin teatrın səhnəsində işıq üzü görməsi ona müxtəlif regionlarda çoxsaylı pərəstişkarlar qazandırmışdır.

Açar sözlər: Dərbənd, teatr, Rusiya, Azərbaycan

ABSTRACT

An Azerbaijani amateur Turkic drama circle came into being in Derbent in the mid-1880s. Its initiators were members of the Azerbaijan intelligentsia, lecturers and students in the senior classes of educational establishments, musicians and singers. The regulations were approved on 22 September 1904. The new theatre was made up of people who had not had specialist drama training, but were dedicated to this art with heart and soul.

Key Words: Derbent, theatre, Russia, Azerbaijan

XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycan ziyalıları – müəllimlər, musiqiçilər və muğam ifaçılarının təşəbbüsü ilə Dərbənddə ilk dəfə Türk Həvəskar Dram dərnəyi yaradılmışdır.

Həmin dövrdə müsəlman qayda-qanunlarına görə truppada qadın aktrisa yox idi. Buna görə də kişi aktyorlar həm kişi, həm də qadın rollarını oynayırdılar. Bu həvəskar teatr öz tamaşalarını şəhər klublarında və kinoteatrlarda nümayiş etdirirdi.

1904-cü ilin fevralında şəhər ziyalıları Rus imperiya Daxili İşlər Nazirliyinə müraciət etdi ki, Dərbənd-Türk Dram Teatrının Nizamnaməsinə baxıb təsdiq etsinlər. Nizamnamə ondan bir neçə ay sonra – 1904-cü ilin sentyabrında Sankt-Peterburqda həqiqətən də təsdiq olundu. Dərbənddə peşəkar Dram Teatrının yaranma tarixi də elə o çağdan başlayır. Əlbəttə, teatr peşəkar sayılsa da, Dərbənd Dram Teatrında səhnəyə çıxan aktyorların demək olar ki, hamısı xüsusi peşə təhsili keçməmişdi. Onlar fitri səhnə qabiliyyəti olan və teatra bir könüldən min könülə vurğun insanlardı: Dürək Abbasqulu, Hüseynqulu, Ərşadoğlu, Hüseyn Xankişi oğlu, Fətullah Hacı-Səlim, Hacı Tağı oğlu, Miqdar, Hacı Ağa oğlu və başqaları. Onların hər birinin adı yəqin ki, Azərbaycan səhnə tarixinə həmişəlik həkk olunubdur.

1910-cu ildə şəhər klubunda Dərbənd Türk Dram teatrının hazırladığı Üzeyir Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun" operası rəğbətlə qarşılandı. Həmin dövrdə dərc olunan "Kaspi", "Qafqaz", "Terek" kimi qəzetlər teatrın uğurundan geniş rəylər yazdılar. Daha sonra teatr bir-birinin ardınca Mirzə Fətəli Axundovun "Hacı Qara", "Lənkəran xanının vəzirini", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Pəri cadu" kimi uğurlu tamaşalar hazırladı.

1918-ci ildə məlum bolşevik inqilabi və vətəndaş müharibəsi teatrın bağlanması səbəb oldu. 1920-ci ildə Şura hökuməti qurulandan sonra Dərbəndin Proletar Gənclər klubunda Azərbaycan Həvəskar Dram Teatrı işə başladı. O vaxt həmin teatra gənc istedadlar axışdı – Məmmədkazım Ələkbərli, Əbdülcəlil Əsgərov, Süleyman Ələkbərov, Müzəffər Əliyev, Fazil Seyidov, İsabəy Mirzəbəyov, İzmaylov Əbülfəz, Seyfulla Quluyev və başqaları.

1927-ci ildə bu teatra dövlət statusu verilərək teatrı Dərbənd Gənclər klubunda yerləşdirdilər. Şəhər soveti binanı yenidən təmir edib teatra vermək qərarı aldı. Təəssüf ki, teatr təmir olunub binanın açılışına sayılı günlər qalanda hələ də səbəbi məlum olmayan yanğın nəticəsində teatrın binası yanıb kül oldu.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq Dərbənd teatrı fəaliyyətini dayandırmadı. Yalnız 1930-cu ildə Dərbənd şəhərində İnşaatçılar klubu tikildəndən sonra 1931-ci ildə teatrı İnşaatçılar klubunda yerləşdirdilər. Beləliklə Dağıstan Türk Dram teatrı açıldı.

1930-cu ildə Dərbənddə İnşaatçılar klubu tikilib qurtardı və 1931-ci ildə elə həmin klubda Dağıstanda ilk peşəkar teatr sayılan Türk (Azərbaycan) Dram Teatrı yenidən öz pərdələrini açdı. Özü əslən dərbəndli olub Bakıda yaşayan, gələcəkdə Azərbaycanın və SSRİ-nin xalq artisti olacaq, gənc və istedadlı aktyor İsmayıl Dağıstanlı təzə açılan Dərbənd Dram teatrına rejissor dəvət edildi. Ondan iki il sonra, 1934-cü ildənsə bu teatr Dərbənd Dövlət Azərbaycan Musiqili-Dram teatrı kimi tanındı. Sonradan təkcə Dərbənddə deyil, bütün Qafqazda ad-san qazanmış bir çox aktyorlar elə o səhnədə yetişdilər. Əlbəttə, Dərbənd teatrının o vaxtkı repertuarı da buna imkan yaradırdı: Cəfər Cabbarlının «Od gəlini», «Sevil», «Almas», Səməd Vurğunun «Fərhad və Şirin», Mirzə İbrahimovun «Həyat», Ostrovskinin «Günahsız müqəssirlər», Molyerin «Skapenin kələkləri», Puşkinin «Qaraçılar», Üzeyir Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun», «Məşədi İbad» bu qəbildəndi. İkinci Dünya savaşında cəbhədəki əsgərlərə xidmət göstərən kollektivlər arasında Dərbənd Azərbaycan teatrının aktyorları da çox idi.

1933-49-cu illər ərzində teatra Cum-Cum Museyib Aliyevič rəhbərlik etmişdir. Cum-Cum 1945-ci ildə Dağıstanın əməkdar artisti, 1960-cı ildə isə Dağıstanın xalq artisti fəxri adlarına layiq görülmüşdür.

1936-cı ildə teatra dövlət statusu verilmişdir. 1949-cu ildə maliyyə çatışmazlığı ucbatından teatr bağlanmaq məcburiyyətində qalıb.

1949-cu ildə guya maliyyə çatışmazlığı ucbatından Dərbənd Azərbaycan teatrı bağlandı və yalnız "kolxozlar arası öz-fəaliyyət teatrı kimi" fəaliyyətinə icazə verildi. Amma yenə də Dərbənd teatrının əli işdən soyumadı, kollektivdə səhnədən üz döndərən də olmadı. Əksinə, – Dərbənd teatrı öz fəaliyyətini əvvəlkindən daha artıq davam etdirmək əzmindəydi. 10 il ərzində Dərbənd Azərbaycan teatrı, sonradan fəxri adlara layiq görülmüş sənət-səhnə fədailərinin inadi sayəsində ömrünün üstünə ömür gətirmiş oldu.

1960-cı ildə teatrın keçmiş üzvü Əsəd Əsədov Azərbaycan Dram teatrının əsasında kolxozlararası Azərbaycan teatrı yaratsa da, teatr cəmi bir il fəaliyyət göstərə bilmişdir.

1967-ci ildə Dərbənd Azərbaycan Dövlət Dram teatrı elə bil keçib gəldiyi yolun başlanğıcına qayıtdı, nə üçünsə yenidən... xalq teatrına çevrildi. Amma, bu «qayıdış» teatrı yaradıcılıq yolundan sapdıra bilmədi. O vaxtkı rejissor Nəsir Həşim oğlunun mətinliyi və istedadı sayəsində teatr, əksinə daha irəli getdi. 30 ilə qədər müddətdə Nəsir Həşim oğlunun rejissorluğu ilə istər Dövlət, istər Xalq teatrında Azərbaycan dramaturqlarının ən yaxşı əsərləri Dərbənd səhnəsində öz təcəssümünü tapdı. Azərbaycan Teatr İnstitutunun bir çox məzunları bu günün özünə qədər həmin teatrdə Dərbənd sənət mühitinin keşiyindədir – Bənövşə Əhmədova, Şövkət

Abbasova, Yaqut Xandadaşova, Leyla Əsədova, Əsəd Əsədov, Seyfulla Xanmirzəyev, Vaqif Mehdiyev, Məhərrəm Ömərov, Rəhilə Ömərova və başqaları. 50-ci illərdə artıq Azərbaycanda bir müğənni kimi tanınan Dürriyyə Rəhimova Dərbənd Azərbaycan teatrına gəldi və ömrünün axırınacan bu teatrdan ayrıldı. Dürriyyə Rəhimova «Rusiya Federasiyasının xalq artisti» adına layiq görüldü və Nəsir Həşim oğlunun rejissorluğu ilə bir çox tamaşalarda baş rolları oynadı. Lazım gələndə Dürriyyə xanım özü də neçə əsərə quruluş verdi.

27 aprel 1998-ci ildə xalq teatrına dövlət statusu verilir və teatra Azərbaycanın Xalq artisti Vaqif Əsədov dəvət olunur. Vaqif Əsədov Hidayət Orucovun "Məhbəbbət yaşayır" və Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operettasını hazırlayır.

1998-ci ildən bu günə kimi Dərbənd Azərbaycan Dram teatrında aşağıda adları çəkilən rejissorlar tamaşalar hazırlamışlar:

1. Ağaxan Salmanlı – Azərbaycan Xalq artisti;
2. Nazir Rüstəmov - Azərbaycan əməkdar artisti;
3. Valeh Kərimov - Azərbaycan Xalq artisti;
4. Skanderbek Tulpərov - Rusiyanın əməkdar incəsənət xadimi;
5. Əlisultan Batırov - Dağıstan əməkdar artisti;
6. Rəbiyyə Osayeva;
7. Laləzar Hüseynova - Azərbaycan əməkdar artisti;
8. Yaqut Xandadaşova - Dağıstan əməkdar mədəniyyət işçisi;
9. Sərvər Əliyev - Azərbaycan əməkdar artisti.

2017-ci ilin mart ayında Rusiya Federasiyası Dərbənd Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının aktyorları Azərbaycanda Ağsu rayonunun Gəgəli kəndində keçirilən ənənəvi Tərəkəmə Çərşənbəsi folklor festivalına ilk dəfə geniş heyətlə qatılmışlar. Teatrın aktyorları xüsusi bayram proqramı ilə çıxış edərək Dərbəndə məxsus Novruz adət-ənənələrini yenidən canlandırıblar, yerli sakinlərlə qarışaraq interaktiv şou göstəriliblər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev teatrın yerləşdiyi binada şəraitin qənaətbəxş olmadığını, təchizatın müasir tələblərə cavab vermədiyini nəzərə alaraq Dərbənd şəhərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının binasının yenidən qurulması və təchizatı məqsədi ilə 2015-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə 5,0 (beş) milyon manat ayrılması üçün sərəncam imzalamış, orada işlər başlamışdır.

Teatr Azərbaycan, Dağıstan və Rusiyanın bir çox şəhər və kəndlərində qastrollarda olmuş və öz tamaşaları ilə tamaşaçıların yaddaşında silinməz izlər buraxmışlar. Teatrın repertuarında Azərbaycan, Rusiya və xarici dünya klassiklərinin pyəsləri ilə yanaşı çox maraqlı uşaq tamaşaları da vardır. Hal-hazırda teatra Dağıstan əməkdar mədəniyyət işçisi Firdövs İsgərov rəhbərlik edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Dərbənd şəhərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının binasının yenidən qurulması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (17.10.2018). <https://president.az/articles/15935>
Nərimanoğlu, Məhəmməd (14.04.2010). Dərbənd Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı yenidən Bakıda. Azərbaycan qəzeti: 14 aprel 2010, səh. 6.

III Beynəlxalq Tərəkəmə Çərşənbəsi Folklor Festivalı keçirilib (17.10.2018). <http://miras.az/index.php?sectionid=8&sect=1255>

Dərbənd Teatrı: taleyi üzünə gah ağlayıb, gah gülən teatr (17.10.2018). <http://www.azyb.az/index.php/culture/post/7>

İLYAS ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞINDA SÖZÜN GÜCÜ THE POWER OF WORD IN THE WORK OF ILYAS AFANDIYEV

*Dos. Dr Flora Namazova
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
namazovafloira@mail.ru*

Xülasə

XX əsr Azərbaycan cəmiyyəti həyatının bütün sahələrini güzgü kimi əks etdirən aktual əsərləri ilə xalqın məhəbbətini qazanan İlyas Əfəndiyev yaratdığı əsərlərlə oxucunu düşündürən, hisslərinə hakim kəsilən, onu gözəlliklər aləminə çəkib aparan sənətkarlardandır. Onun qələmindən çıxan hər söz, hər cümlə "Bahar suları" kimi canlı və qaynar idi. Onun "Söyüdlü arx"ından XX əsr Azərbaycan lirik nəsrinə su içdi, "Körpüsəlanlar"ı qəlblərə sevgi, məhəbbət, səmimiyyət körpüsü saldı. Masa arxasında üç dostun - qələm, kağız və sənətkar düşüncəsindən yaranan "Dağlar arxasında üç dost"u isə dağlar qədər ucalararaq mənsub olduğu xalqın kökü əsrlərin dərinliklərindən gələn ədəbiyyatın zirvəsinə qalxdı. Vaxtilə bu böyük söz ustasının özünün sadıq, sayı milyonlarla ölçülən oxucularına yaratdığı obrazlar vasitəsilə aşılamağa çalışdığı əsas keyfiyyətlər - insani bənd, vətəndaş vəzifəsi, fərd və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti, ailə və əxlaq, bəşəriyyət, millilik problemləri bu gün də aktuallığını, dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. İlyas Əfəndiyev bədii sözünün gücü onun səmimiyyətində idi. İlyas Əfəndiyev dramalarının yüksək bədii-intellekt səviyyəsi, fəlsəfi dərinliyi, tarixi hadisələrə analitik münasibəti onun dil və üslubu ilə də yaxından bağlıdır. (8 səh 131) Fikir və düşüncələrdə olan yeniliklərin, zamanın zəruriləşdirdiyi suallara cavab axtarırları İ.Əfəndiyevin qurduğu dialoqlarda mühüm yer tutur. İlyas Əfəndiyev məktəbinin, İlyas Əfəndiyev teatrının da öz dili, üslubu var. O, sözə qənaətcidir: təsvirdə, obrazda və hadisələrin ifadəsində dəqiqdir, söz-sözə çalanır, sözdən söz doğur. İlyas Əfəndiyevin hər bir obrazlı təsviri bizi əhatə edən mühitin özüdür. Bu da onun dərin müşahidəçilik bacarığından gəlir. Yazıçı hər hansı epizodu, hərəkət və vəziyyəti səciyyələndirmək üçün dil əlamətlərindən yararlanır. Ümumiyyətlə, o əsərlərinin dil üslubuna məsuliyyətlə yanaşan sənətkardır. Onun surətləri dilin hesabına fərdi və tipik olur. Canlı danışmaq dili ilə seçilir. İlyas Əfəndiyevin əsərləri dilin qeyri-adi zənginliyi, bədii ifadə vasitələrinin bolluğu ilə yadda qalır. Əslində, elə ilk hekayələrindən yazıçı milli yaddaşa, milli dilə arxalanıb yazıb. Beləliklə, İlyas Əfəndiyev C.Cabbarlıdan sonra milli dramaturgiyamızda, milli teatrimızda qeyrət və möhnət yükünü cəsarətlə çəkə bilmişdir. Azərbaycan türkçüsünün lirik-romantik qatının əbədləşməsində İlyas müəllimin rolu əvəsizdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Türkçəsi, xalqın sevgisi, sözün gücü, bədii ədəbiyyat

ABSTRACT

Ilyas Efendiyev, who gained the love of the people with his contemporary works reflecting all the fields of the Azerbaijani society as a mirror of the XX century, is one of the artists who is thinking of the reader, who is perceived in his senses and

drives him into the world of beauty.

Every word that came from his pen was vivid and springing up like "Spring Water". From its "Willow Ark", the 20th century lyrical generation of Azerbaijan drank water, and the "Bridges" dropped love to hearts, love, bridges and sincerity. The roots of the three people behind the table - the pillar, the paper, and the artistic thought "The Three Friends Behind the Mountains" - climbed up the hills to the top of the literary heritage of the centuries. The main characteristics of this great word speaker, his loyalty, the number of millions of people he / she has tried to instill in his readers, such as human dignity, civil duty, mutual relationships between the individual and society, family and ethics, humanity, and nationalism preserve and maintain its value today.

The power of Elijah Efendiyev's artistic word was in his sincerity. The high level of intelligence, philosophical depth, and analytical approach to historical events are closely related to his language and style. Innovations in ideas and thoughts, answers to questions of time, play an important role in the dialogs of I. Afandiyev. Ilyas Efendiyev's school, Ilyas Efendiyev's theater has its own language, style. He is fluent in speech: the description, the image, and the expression in the events are clear, word-for-word, word of promise. Every description of Ilyas Efendiyev is the essence of our surroundings. It comes from deep observation skills. The printer uses language symptoms to characterize any part, motion, and status.

In general, he is an artist who is sensitive to the language of his works. His copies are individually and typically at the expense of the language. They are selected with live speech language. Ilyas Efendiyev works with the abundance of language and the abundance of artistic expression tools. In fact, from his first stories, the writer stands for the national memory, the national language. Thus, Elijah Efendiyev learned that after the birth of C.Cabarli, he could force the effort and the burden of nationalism in our national drama, our national theater. The role of the Elijah teacher in the eternalization of the lyric-romantic layer of Azerbaijani Turkish is indisputable.

Key Words: Azerbaijani Turkish, love of the people, power of word, artistic literature

Giriş

Ilyas Əfəndiyev dram əsərlərində də sözün məntiqinə və fikrin ifadəsinə hər bir dil vahidinin ölçüyəgəlməz çəkisinə xüsusi önəm vermişdir. Dilin mənalı vahidləri olan leksik vahidlər öz ifadə məzmununu onun dram əsərlərində daha da artmışdır. Yazıcının ayrı-ayrı obraz və personajlarının nitqində işlətdiyi sözlər və ifadələr dialoq mətnlərinin üslubi şəraiti ilə birbaşa əlaqə yarada bilmişdir. Onun istifadə etdiyi leksik və idiomatik vahidlər reallıqları bilavasitə əlaqədardır. Təsvir olunan ictimai həyat, xalqın məişət tərzı bu leksika vasitəsilə gerçəkləşir.

"Bədii ədəbiyyatın birinci ünsürü, bilavasitə predmeti olan söz dil işarələri sistemində xüsusi yer tutur. Elmi-bədii fikrin təzahürü sözlərdən başlayır. Funksiya dairəsinin genişliyi, universal xarakteri ilə bir çox cəhətdən semasioloji qiymətə malik olan söz andandırma, məlumat vermə, ümumiləşdirmə, danışanın və dinləyənin münasibətini, hisslərini ifadə etmək qüdrətinə malikdir".

Ilyas Əfəndiyevin dramlarında işlənmiş söz və ifadələrə leksik-semantik və üslubi planda yanaşırıq. Söz onun dramlarında leksik-semantik və üslubi vahid kimi

təqdim olunur. «Söz gerçəkliyə aiddir, onu əks etdirir, öz mənasını təcrid olunmuş, həmin dilin leksik-semantik sistemindən ayrılmış şəkildə yox, onunla sıx əlaqədə, dilin semantik strukturunu yaradan bütün məna sistemi vasitəsilə ifadə edir. Həmin mənanın ictimai cəhətdən dərk edilməsini ümumiləşdirir və birləşdirir. Dram əsərlərinin dil istiqamətində təhlilində diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biri də sözün semantikasındır. Bəllidir ki, hər hansı bir leksik vahid bu və ya digər əşya və hadisə ilə əlaqədar müxtəlif semantik çalarlar ifadə edir.

Dram qəhrəmanları canlı damşیق prosesində sözü bir növ oynadırlar, onun potensial mənalardan maksimum yararlanmağa çalışırlar. Onlar xüsusi semantik yük daşıyan sözlərdən ən çox istifadə edirlər.

Tofiq Hacıyevin nöqteyi-nəzərincə, sözün ifadə etdiyi anlayış onun dildəki real, nominativ mənasından çıxıb, söz fərdin düşüncə tərzinə müvafiq mənalara birləşir. Başqa cür desək, sözün mənasını fərd özü müəyyənləşdirir. «Bu sözü kim necə başa düşür» məsələsi onu maraqlandırmır; başlıca cəhət məfhumu onun özünün necə dərk etməsi, müvafiq anlayışa onun nə münasibət bəsləməsidir. Deməli, ümumxalq dilindəki nominativ mənasından «məhrum» edilərək, fərdin ictimai xasiyyətinə uyğun məzmunla yüklənir. Sözün təsir gücü dram qəhrəmanlarının danışığında daha da artır-çoxalır.

İlyas Əfəndiyev dramlarında hər bir personajın xasiyyətindən, hadisələrin inkişafından, miqyasından və çəkisindən asılı olaraq uyğun dildən-canlı danışığ formasından istifadə etmişdir.

Sözün semantikasına İlyas Əfəndiyevin əsərlərində tarixi-mədəni, emosional-ekspressiv kateqoriya kimi yanaşılır.

Dram janrı ədəbiyyatın ən çətin və mürəkkəb formasıdır. Dramaturqun istedadı sözün gücü ilə obraz yaratmasındadır. Bu mənada İ.Əfəndiyevin yaratdığı qəhrəmanlar sözlərinin gücü ilə yadda qalır.

Bədii ədəbiyyat dil sahəsində geniş novatorluq meydanıdır. Burada mövcud sözlərə yeni məna vermək, sözə emosional çalarlıq gətirmək və bunları müxtəlif formalarda, məqam və vəziyyətdə işlətmək mümkündür.

Dram janrında sözün özünəməxsus sınıma, sapma, öz istiqamətini dəyişdirmə, zehinlərdə, şüurlarda əks etdirmə, trayektoriyası vardır.

Görkəmli söz ustaları doğma dili dərinləndirib sevmiş və onun mükəmməl ədəbi dil istiqamətində daha da formalaşdırıb inkişaf etməsinə çalışmışlar. İ.Əfəndiyev dramlarının dil və üslubunun tədqiqi ədəbi dilin inkişaf qanunauyğunluqlarını açmaqla yanaşı, dilimizin qeyri-adi zənginliyini, bədii ifadə və təsvir vasitələrinin müəyyənləşməsinə kömək edir. Dramaturgiyanın təbiəti elədir ki, o, bu janrın dil-üslub spesifikasiyasını dialoqların manevrində müəyyənləşdirə bilər. Dramda dil təsiredici gücə malikdir. Bu güc replikalardakı stimulları gözəlləşdirir, cəlbedici edir. Bu baxımdan bədii dilimizdə xüsusi mövqeyi olan sənətkarların dili mühüm estetik sərvət kimi hərtərəfli öyrənilməlidir.

«Müasirlik və novatorluq İ.Əfəndiyevin yaradıcılığının ən mühüm və gözə qarşı gələn məziyyətlərindəndir. Yenilik hissi onda qüvvətlidir. O, daim axtarışlarda olan, yeni məzmun, mövzu və bədii formalar, priyomlarla ədəbiyyatımızı zənginləşdirən yazıçılardandır».

Bədii nitq inkişaf etdikcə İ.Əfəndiyevin dramlarında obrazlı sözləşmələri də dəyişir. Əsas dramatik dilin obrazlılığı enerjiyə, İ.Əfəndiyev frazasının təsir gücünü, onun qəhrəmanlarının zənginliklərini, yığcamlığını yaradır.

Ənənəvi metodların yenilənməsi-fəal semantik prosesdir və burada İ.Əfəndiyevin

söz işlətməsi ümumi ədəbiyyat ənənəsinə yaxınlaşır, pyeslərdə personajların nitqi özünün şəffaflığı ilə seçilir.

İ.Əfəndiyevin nitq obrazını formalaşdıran sözləri əsas və vacib amillərə çevrilir və pyeslərin lirik-psixoloji motivlərinin inkişafında əsas yer tutur və müxtəlif mənə daşıyır. Sosial-mənəvi anlayışa görə hadisələrin gedişində bəzi sözlərin mənası dəyişir.

Ümumi məcazi mənaların təzə mənası və çalarları mənəvi-psixoloji anlayışların verilməsi üçün işlənmir, onlar insanların emosional xarakterlərini və sosial davranışlarını göstərir. Sözün anlaşılıq sosial davamlılığı fərdi nitq üslubunun xarakterini qətiyyənlə pozmur, çünki söz personajların özünəməxsus nitq sistemində daxil olur.

İ.Əfəndiyevin dramalarının semantik-üslubi sistemi onun əsərlərinin xarakterindən, dünya baxışından və ədəbi dil məktəbindən asılıdır. Bu qanuna aşağıdakıları aid etmək olar: surətlərin daimi assosiativ özəyi; dil metaforasının canlanması; sözün bütöv və böyük kontekstlə sıx əlaqəsi; sözün inkişafı; sözün kontekstə aktivləşməsi; nitq frazeologiyasının müxtəlif formada dəyişməsi; nitqin aforizm dolğunluğu; sözün müxtəlif əlavə-ideoloji mənaları: etik anlayış, sosial anlayış, psixoloji durum (həqiqət, xeyrxah, güc, qəhrəman), üslubun aktiv elementi olan üslubi kontrastı; dramatik nitqin canlı dialoqa yaxınlığı və s.

İ.Əfəndiyevin sözdən istifadə ustalığı dilin qanunlarını tiplərə bölməyi və danışmaq normalarını aktuallaşdırmaqla seçilir.

Onun dramalarında danışmaq üslubunun əsas görüntüləri sərbəstlik və genişlik amilləri ilə səciyyələnir. Bununla belə, dramaturqun dramalarında: Söz mənə mürəkkəbləşərək aktivləşir; dialoqun replikaları semantik cəhətdən mürəkkəbləşir. Tapılmış və yerində, məqamında işlənmiş metafora tipləri bir-biri ilə uyğunlaşır. replikalar arasında mənə analogiyalarının aydınlığı duyulur. Aforizmlər quruluşunun ekspressiv-danışmaq sintaksisinə tabeli görünür.

Pyeslərinin dilində olan bəzi semantik prinsiplər İ.Əfəndiyevin məntiqi-fəlsəfi və ideoloji istedadı ilə bağlı olmuşdur. Bu bağlılıq mənəvi sözlərin intentiv effektivliyi, dialoqda olan sözlərin dərk edilməsi, bu prinsiplər əsasında aforizmlərin yaranması, pyeslərdə olan leytmotiv-sözlərin çoxplanlı və çoxmənəli olması, sinonimlik və antonimlik sisteminin, müxtəlif dialoq-mübahisənin köməyi ilə sözün müxtəlif ideoloji mənasının açılması, subyektiv-psixoloji kompozisiyalı quruluşun bir-biriylə işlənməsi, kontekstdə yeganə müxtəlif ideyasının ortaya çıxması və s. ilə birbaşa əlaqədardır.

İ. Əfəndiyevin dramalarında söz böyük və dərin mənaya malikdir. Sözün çətinliyi yazıcının dramalarına yenilməz enerji, aydınlıq və dramatizm verir. İ. Əfəndiyevin ustalığı söz texnikasına yiyələnməsi, dilin qanunlarının dərinliyinə getməsi imkan vermişdi ki, o belə pyeslər yaratsın və həmin əsərlər daxilən harmoniya ilə zəngin olsun.

Yazıcı bədii həqiqətlə həyat arasındakı münasibəti sözdən istifadə tərz, sözün mənə silsiləsindəki düzümü dəyişdirmək qabiliyyəti nəticəsində nizamlaya bilir. Xalq dilində sözün bütün mənaları bir qəlibə sıxışdırılır. Lakin sözün mənə qatları müxtəlif rəng çalarlarına uyarını seçir, lazım olan çalar mənə qatlarının aşağı cərgələrindədirsə, onu üzə çıxarır. Hətta rəng - mənə düzümü o qədər məharətlə dəyişdirilə ki, mənə tamamilə yeni görünər. Halbuki bu mənaların hamısı sözün ümumi potensialında mövcuddur. Deməli, söz ustasının yenilik məharəti sözdə olan potensial mənələrdən birini bədii məqsəddə, üslubi maneraya uyğun

fəllaşdırmaqda, hərəkətə gətirməkdə özünü göstərir. (4 s 153)

Dram qəhrəmanları canlı danışiq prosesində sözü bir növ oynadırlar, onun potensial mənalarından maksimum yararlanmağa çalışırlar. Onlar xüsusi semantik yük daşıyan sözlərdən ən çox istifadə edirlər.

Qeyd etmək olar ki, sözün ifadə etdiyi anlayış onun dildəki real, nominativ mənasından çıxa bilər, söz fərdin düşüncə tərzinə müvafiq mənəlanə bilər. Başqa cür desək, sözün mənasını fərd özü müəyyənləşdirir. Bu sözü kim necə başa düşür məsələsi onu maraqlandırmır başlıca cəhət məfhumu onun özünü necə başa düşməsi, müvafiq anlayışa onun nə münasibət bəsləməsidir.

İlyas Əfəndiyevin dramlarında hər bir personajın xasiyyətindən, hadisələrin inkişafından, miqyasından və çəkisindən asılı olaraq uyğun dildən canlı danışiq formasından istifadə etmişdir.

Dil İlyas Əfəndiyevi daim düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Onun nöqtəyi-nəzərincə, dram dili sadə, aydın, başa düşülən, lakonik, fikirlər yığcam olmalıdır. Dram dili əsərin ideya-məzmunu ilə yaxından bağlı olmalıdır. Dram dili oxucunu, tamaşaçını özünə çəkməli, hər bir obrazın danışığı mükəmməl, özünəməxsus seçilməlidir. Bu tələbləri, sözün həqiqi mənasında İlyas Əfəndiyev gözləmişdir.

«Dramın əsil estetik gözəlliyi və qüdrəti səhnədə təcəssüm edir. Ən müvəffəqiyyətli pyeslər səhnəni duyan, onun qanunları ilə hesablaşan müəlliflər tərəfindən teatra əməkdaşlıq şəraitində yaradılmışdır. Yəni əsər üzərində işləyən məşhur dramaturqların əksəriyyəti konkret teatır, konkret ifaçıları nəzərdə tuturlar. İlyas Əfəndiyev də bu yolla gedir» (6, səh 7)

«Dramaturgiya dili canlı və hərəkətli olmaqdan əlavə, mənəca tutumlu, sıxlaşmış olmasına görə seçilir. Dramaturq elə replikalar seçir ki, bunlar təkə üzdə olan hərəkəti bildirməklə vəzifəsini bitirmir, ona qədər olmuş işləri, hərəkətləri də başa salır. Danışiq elə qurulur ki, tamaşaçı eşitdiklərinin nəyin davamı olduğunu dərk edir, yaxud söylənilənlərdən hansı xətlər ayrıldığını yəqin edə bilər. Dram dilində az danışiq, geniş məzmun prinsipi cəmi bir neçə saat ərzində mürəkkəb, silsiləli hərəkətlərin əlaqəli, bütöv, süjetli təsvirini mümkün edir» (3, səh 30). Deyirlər, həyatda insanın düşdüyü elə vəziyyətlər olur ki, onu çətin anlardan, sıxıntılardan, tərəddüdlərdən yalnız müdrik bir söz, ifadə qurtara bilər. Bunlar aforizmlərdir. Bu cür söz və ifadələrin qiyməti heç nə ilə ölçülməz. Çətin anlarda aforizmlər həyatda insanların, bədii ədəbiyyatda isə obraz və personajların məsləhət yeri və yol göstərəni olur, qaranlıq, dumanlı mətləblərə aydınlıq gətirir.

«İctimai həyatın geniş mənzərələri aforistik düsturlarda təcəssüm edir. Bu düsturların açılması yazıcının bədii həqiqətini müəyyənləşdirir, həyat həqiqətinə münasibəti fəallaşdırır. Dövrün ictimai suallarına cavab bu düsturlarda olur, düsturun açılması ilə sual işarəsi nidaya çevrilir» (1, s 169).

«Hikmətli sözlər (aforizmlər) istər öz mənası və istərsə də quruluşu etibarlı ilə sabit söz birləşmələrinin (frazoloji birləşmələrin) başqa növlərindən, xüsusilə idiom-lardan və ibarələrdən fərqlənir. Belə ki, əgər idiom və ibarələrdə müəyyən məfhum-lar, əsas etibarilə feli birləşmələr və ya ismi söz birləşmələr şəklində ifadə edilirsə, aforizmlərdə belə məfhumlar cümlələr şəklində ifadə edilir» (2, s 113).

İlyas Əfəndiyev bir yazıçı kimi dərin biliyə, zəngin dünyagörüşə malik, xalq ifadələrini, müdrik kəlamları hələ uşaq ikən babalardan mənimsəyən və onları əsərlərindəki müxtəlif hadisələrlə, şəxslərlə uzlaşdıran böyük bir sənətkar olmuşdur. Fikrimizcə, onun dramaturgiyası ibrətamiz mənəlar ifadə edən dramaturgiyadır. Bu mənə, şübhəsiz, onun yaradıcılığında xəlqi, demokratik keyfiyyətləri ilə seçilir. Xalqa

arxalanan, onun hikmətli kəlamlarını yaratdığı obraz və personajlarının nitqinə gətirən İlyas Əfəndiyev həmçinin özü də dərin mənalı aforizmlər yaradan üstadır. Yazıçı aforizmlər vasitəsilə obraz və personajların müəyyən məsələlərə müsbət və ya mənfi münasibətlərini ifadə edir.

Aforizmlər öz məna dərinliyi ilə cəmiyyət və onun üzvlərinə aid olan olduqca mürəkkəb hadisələrin, proseslərin mahiyyətini açır. İ.Əfəndiyevin dram dilindəki aforizmlər müəyyən ictimai hadisələrlə əlaqəsi ilə fərqlənir və oxucular, tamaşaçılar tərəfindən tez bir zamanda kütləviləşir, eləcə də mənimsənilir. Bunların hər birində bir vahid məna birləşir və üzvlərinə ayrılaraq müəyyən bir fikir bildirir.

Aforizmlər dramaturqun yaradıcılığı boyu qazandığı zəngin həyat təcrübəsinin, həyat fəlsəfəsinin məhsulu kimi ortaya çıxmışdır. Aforizmlər həyatın müxtəlif sahələrinə aid olur. Dünya və həyat, vətənpərvərlik və azadlıq, valideyn məhəbbəti, qadın gözəlliyi, uşaqlıq, gənclik, xoşbəxtlik, iş, vəzifə və s. haqqında yaradılmış aforizmlərin kökü cəmiyyətin ilkin dövrlərinə gedib çıxır. İlyas Əfəndiyevin, şübhəsiz, personajlarının nitqinə gətirdiyi həmin məzmunlu aforizmlər onun vaxtı ilə dedə-babasından, müdrik el ağsaqqallarından, ağbirçək nənələrdən eşitdiyi, qədim şərqin müdrik alim və söz sənətkarlarından oxuduğu kəlamlardır. Bu müdrik kəlamlar xalqın həyat yolunu mayak kimi işıqlandırır.

NƏTİCƏ Azərbaycan dramaturgiya dilinin inkişaf tarixində İlyas Əfəndiyevin dram yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Məqalədə Azərbaycan xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin bədii dil ustalığı əsas araşdırma istiqaməti olmuş, onun dram əsərləri əsasında dram janrının dil və üslubunun inkişaf yolları izlənilmiş, bu janrın özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Məqalədə eyni zamanda İlyas Əfəndiyevin sözdən istifadə ustalığı üzə çıxarılmış, obraz və personajların nitqində işlənən söz və ifadələrin məna tutumu, leksik-qrammatik, leksik-semantik qrupların xarakterizəedici əlamətləri aşkar olunmuşdur. İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilinin çoxsəpkili komponentləri, dram dilinin təsirlilik (ekspressivlik) vasitələri (intonasiya, hərəkət, jest, mimika və s.) ilə dilin vəhdəti ortaya çıxarılmış, ekspressiv-emosional, lirik-psixoloji dramaturgiya dili sahəsində yazıçının mövqeyi qiymətləndirilmiş, onun xalq dilinin leksik-semantik zənginliyindən məharətlə və böyük ustalıqla istifadə etmə bacarığı müəyyənləşdirilmişdir.

İlyas Əfəndiyevin dram dilinin semantik strukturunda frazeoloji vahidlər bədii ifadəlilik vasitəsi kimi fəal iştirak edir. Dramaturq onun müxtəlif formalarından poetik, kontrast, alleqorik, ənənəvi, metaforik müqayisələr zamanı geniş surətdə istifadə edir.

Dramaturgiya dili fərdi yaradıcılıq əlamətlərinə əsaslanmaqla, ümumxalq dili zəmnində inkişaf edərək, üslubi-semantik vəziyyəti bu və ya digər formada inikas etdirmək gücünə də malikdir. İlyas Əfəndiyev bir söz, dialoq ustası kimi dialoqurma prinsipləri olan tipikləşdirmədən və ümumiləşdirmədən bacarıqla istifadə etmiş, xarakterik hadisələri dialoq mühitində ümumiləşdirmiş, ən ümdəsi isə replikalar yaratmaqda da seçmə və əvəzetmə kimi üslubi vasitələrdən ustalıqla istifadə etmişdir.

Xalq dilinə incəliklərinə qədər yaxından bələd olan sənətkar aforizmlərdən dialoq şəraitində dərin mənalı yaratmaq və müəyyən fikrləri təsdiq etmək üçün müvafiq üslubi məqamlarda istifadə etmişdir: 1) obraz və personajların nitqini tipikləşdirmək məqsədilə; 2) mövcud quruluşa, həyat hadisələrinə müəyyən münasibət bildirmək məqsədilə; 3) müəllif təhkiyəsinin rəngarəngliyini təmin etmək məqsədilə.

İlyas Əfəndiyev aforizmləri, hikmətli kəlamları tamaşaçıya, dinləyiciyə, ümumən

oxucuya semantik cəhətdən dünya və həyat, zaman və insan, vətənpərvərlik və azadlıq, gənclik və xoşbəxtlik, iş, vəzifə və s. kimi təsəvvürlər haqqında dəqiq, lakonik və elmi, bədii informasiya ötürür. Beləliklə, yazıçının əsərlərində aforizmlər həyatın müxtəlif sahələrini əks etdirmək gücünə malikdir.

Dramaturqun yaratdığı obraz və personajların dilindəki bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə vasitələri də orijinallığı ilə seçilir. Əsərdə hər bir personajın öz danışığı, hərəkəti, ədəsi və yazıçının bunları yaratmaq bacarığı və ustalığı aydınlaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova N. C.Cabbarlı əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir / API-nin elmi əsərləri, XIII c., Bakı, 1960
2. Abbasova N. C.Cabbarlı pyeslərinin leksikası: Fil. elm. dok. dis. avtoref. Bakı, 1974, 48 s.
3. Abbasova Nəmidə. C.Cabbarlı dramaturgiyasında söz. Bakı: Yazıçı, 1983, 191
4. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998
5. Hacıyev Tofiq "Satira dili " Bakı ,ADU -nun nəşri 1975 , 177
6. Hacıyev Tofiq Satirik nitqdə jarqonun ifşaçılığı ADU-nun elmi əsərləri Dil və Ədəbiyyat seriyası 1968 №6 6, s. 45-49
7. Hüseynov S. İ.Əfəndiyevin dramları («İşıqlı yollar», «Bahar suları», «Atayevlər ailəsi»). Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2 (68), Bakı, 2009
8. Seyidov Y. İlyas Əfəndiyev. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1975, 235 s.

MİLLİ KİMLİYİN FORMALAŞDIRILMASINDA DİL AMİLİ

Dos. Dr. Zenfira Əzizova

Dr. Abbasova Gülnarə

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

zenfira58@mail.ru

Xülasə

Dünya yaranandan insanların başqa ölkələr, diyarlar haqqında məlumat toplamaq, ölkələri tanımaq maraqları onları bir yurddan, bir ölkədən başqa bir yurda, ölkəyə köç və yaxud da səyahət etmələrinə səbəb olmuşdur. İnsanlar dənizlər, okeanlar fəth edərək təbii sərvətləri olan ölkələri zəbt etmiş və öz dillərini həmin ölkələrdə yaymağa başlamışlar. İngilislər, ispanlar, ərəblər, ruslar və digər xalqlar bu yolla öz dillərini yaymışlar.

Bizim vətənimiz Azərbaycan da müxtəlif dövrlərdə yadellilərin hücumuna məruz qalıb, müxtəlif inperiyaların tərkibində yaşayıbdır. Lakin buna baxmayaraq, xalqımız öz ana dilində danışaraq, yazıb yaradaraq onu qoruyub saxlamışdır. Dilimizin yüksək səviyyədə inkişaf etməsində maarifpərvər ziyalıların - Mirzə Fətəli Axundzadənin, Rəşid bəy Əfəndiyevin, Sultan Məcid Qənizadənin, Nəriman Nərimanovun, Üzeyir Hacıbəyli və başqalarının rolu böyük olmuşdur. Dili yaşadan, inkişaf etdirən onun mənsub olduğu xalqdır. Hər xalqın öz dili var. Dövlət dilimiz olan Azərbaycan dili zaman-zaman inkişaf edib, zənginləşən dillərdən biridir. Azərbaycanda ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolu və nüfuzunun yüksəlməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O zaman sovetlərin tərkibində olan türk dövlətlərinin mərkəzi şəhərlərində demək olar ki, ana dilində məktəb yox idi. Amma Azərbaycanda rus dilinin təzyiqi ana dilimizi sıxışdırıb çıxardacaq səviyyədə deyildi. Biz Heydər Əliyevə həm də ona görə Ümummilli lider deyirik ki, O, yalnız dövləti yox, milləti birləşdirəcək bütün dəyərləri qoruyub mühafizə edirdi və onların inkişafı üçün proqramlar müəyyənləşdirirdi. Milli lider ana dili haqqında deyirdi: "Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir".

Respublikamızda yeni əlifbaya keçirilmə, dünya mədəniyyətinə inteqrasiya, ədəbi nümunələrin yenidən nəşri, məktəblərə, digər təhsil müəssisələrinə çatdırılması hər birimizin bu sahədə məsuliyyətini bir daha artırır. Özündə bir Heydər Əliyev qüdrəti, Məmməd Araz harayı, Bəxtiyar Vahabzadə yangısı, Zəlimxan Yaqub çağırışı duyursan. İstər-istəməz qəlbindən: "Qalx ayağa məmləkətim, dur ayağa millətim..." kəlmələri keçir. Və elə bu anda da fikirləşirsən ki, nə yaxşı ki, Vətənim var, nə yaxşı ki, elim var, nə yaxşı ki, duyğularımı əks etdirməyə qadir olan dilim var!

Açar sözlər: dil faktoru; milli kimlik, mədəniyyət, inkişaf etdirmək.

Abstract

Language factor in the formation of national identity

From the time the world was created, people gained information about other countries, towns, and their interests in recognizing countries led them to move

from one country to another country, or to travel. By conquering the oceans, the seas, the countries with natural resources people began to spread their native languages in those countries. The English, Spaniards, Arabs, Russians and other nations have spread their language in this way. Our homeland, Azerbaijan, was exposed to strangers at different times and lived in various influences. Nevertheless, our nation has preserved its language in writing, speaking. The role of educated intellectuals - Mirza Fatali Akhundzade, Rashid bey Afandiyev, Sultan Majid Ganizade, Nariman Narimanov, Uzeyir Hajibeyli and others was great in the development of our language at a high level. It is a nation that develops its language. The Azerbaijani language, which is our state language, is one of the richest languages that has been developed from time to time. Improving the application of mother tongue as a state language and transforming into the means of communication of the world's creatures in the world, the role and influence of the international community as an indicator of national solidarity is linked to the name of national leader Heydar Aliyev. At that time there were almost no native-language schools in the central cities of the Turkic-Soviet states. But the pressure of the Russian language in Azerbaijan was not at the level of our mother tongue. We also refer to Heydar Aliyev as the National Leader that he maintained and protected all the values not only the state but also the nation, and determined the programs for their development. The national leader said about her mother tongue: "Every Azerbaijani citizen and every Azerbaijani must know their mother tongue, Azerbaijani language and state language perfectly". The transition to a new alphabet, integration into the world culture, re-publication of literary samples, and delivery to schools and other educational institutions increases the responsibility of each of us in this area. You are calling for a power of Heydar Aliyev, Mammad Araz Haray, Bakhtiyar Vahabzade, Zelimkhan Yagub. Unwittingly, the words "Stand up, my hometown, stand up my nation ..." pass through the heart. And at the moment you are thinking that it is good that I have a homeland, I have a language that is capable of reflecting my feelings!

Key words; language factor, national identity, culture, to improve

Özet

Dünya kurulduğundan insanların başka ülkeler, beldeler hakkında bilgi toplamak, ülkeleri tanımak çıkarları onları bir yurttaşın, bir ülkeden başka bir yurda, ülkeye göç veya seyahat etmelerine neden olmuştur. Okyanusları, denizleri fetheden insanlar, doğal kaynaklarla ülkeleri ele geçirdi ve kendi dillerini bu ülkelerde yaymaya başladılar. İngilizler, İspanyollar, Araplar, Ruslar ve diğer milletler dillerini bu şekilde yaydılar. Bizim vatanımız Azerbaycan, farklı zamanlarda yabancıların tezyiqine maruz kalmış ve çeşitli etkilerde yaşadı. Yine de, milletimiz anadilinde yazıp, anadilinde konuşarak kendi dilini korumuştur. Dilimizin yüksek düzeyde gelişmesinde maarifperver aydınların - Mirze Feteli Axundzadenin, Reşid bey Efendiyev, Sultan Mecid Qenizadenin, Neriman Nerimanovun, Üzeyir Hacıbeyli ve başkalarının rolü büyük olmuştur. Devlet dilimiz olan Azerbaycan dili, zaman zaman geliştirilen en zengin dillerden biridir. Azerbaycan'da ana dilinin devlet dili olarak uygulama çalışmasının geliştirilmesi ve dünya azərbaycanlılarının iletişim aracına dönüşerek milli dayanışmanın göstergesi olarak uluslararası rolü ve nüfuzunun yükselmesi milli lider Heyder Eliyevin adı ile bağlıdır. O zamanlar Türk-Sovyet devletlerinin merkez

şəhirlərində neredəyse hiç yerli dil okulu yoxtu. Fakat Rus dilinin Azərbaycan'daki baskısı ana dilimizin seviyesinde değildi. Aynı zamanda Haydar Aliyev'e sadece devleti değil, aynı zamanda milleti de tüm değerlerini koruduğu ve koruduğu ve gelişimleri için programları belirlediği Ulusal Lider olarak söz ediyoruz. Ulusal lider ana dili hakkında şunları söyledi: "Her Azərbaycan vatandaşı ve her Azərbaycanlı kendi ana dilini, Azərbaycan dilini ve devlet dilini mükəmmel bir şekilde bilmelidir". Yeni bir alfabeye geçiş, dünya kültürüne entegrasyon, edebi örneklerin yeniden yayınlanması, okullara ve diğer eğitim kurumlarına ulaştırılması, bu alandaki her birimizin sorumluluğunu artırır. Önündə bir Heydər Əliyev küdreti, Məmməd Araz harayı, Bəxtiyar Vahabzadə ateşi, Zəlimxan Yaqub çağırısı duyursan. İster istemez kalbindən, "Ayağa kalk, memləketim, ayağa kalk milletim" kelimeleri keçir. Ve şu anda düşünüyorum ne iyi ki, bir anavatanım, bir elim-obam ve duygularımı yansıtabilecek bir dilim var!

Anahtar kelimeler: dil faktörü, anavatan, milli lider, devlet

Giriş

Dünya yaranandan insanların başqa ölkələr, diyarlar haqqında məlumat toplamaq, ölkələri tanımaq maraqları onları bir yurddan, bir ölkədən başqa bir yurda, ölkəyə köç və yaxud da səyahət etmələrinə səbəb olmuşdur. İnsanlar dənizlər, okeanlar fəth edərək təbii sərvətləri olan ölkələri zəbt etmiş və öz dillərini həmin ölkələrdə yaymağa başlamışlar. İngilislər, ispanlar, ərəblər, ruslar və digər xalqlar bu yolla öz dillərini yaymışlar.

Hazırda Yer üzündə təxminən 2500-dən 7000-ə yaxın dil mövcuddur və dünyanın yeddi dili dünya dilləri hesab olunur. Dünyada beynəlxalq dil kimi işlədilən ingilis, ispan, fransız, ərəb, alman, portuqal, rusdillər bir sıra dövlətlərin rəsmi dilləri olmaqla yanaşı (məsələn, ingilis dili 63 dövlətin, fransız dili 34 dövlətin, ispan dili 23 dövlətin, ərəb dili 22 dövlətin, alman və portuqal dillərindən hər biri 7 dövlətin rəsmi dilləridir (Colin, 1998, 301-307), diplomatik münasibətlərdə, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarda mütəmadi olaraq istifadə edilir (ingilis, fransız, ispan, ərəb, rus və çin dilləri BMT-nin müxtəlif qurumlarının rəsmi və işçi dilləridir.

Harvard Universitetinin professoru Samuel Hantinqtonun fikrincə, dünyada ən çox yayılmış dillər - ingilis, ispan, fransız, ərəb, rus və s. eyni zamanda keçmiş imperiya dilləridir və onların müstəmləkə xalqları tərəfindən öyrənilməsi üçün imperiyalar daim səy göstərmişlər (Huntington:1996).

Bizim vətənimiz Azərbaycan da müxtəlif dövrlərdə yadellilərin hücumuna məruz qalıb, müxtəlif inperiyaların tərkibində yaşayıbdır. Lakin buna baxmayaraq, xalqımız öz ana dilində danışaraq, yazıb yaradaraq onu qoruyub saxlamışdır. Dilimizin yüksək səviyyədə inkişaf etməsində maarifpərvər ziyalıların - Mirzə Fətəli Axundzadənin, Rəşid bəy Əfəndiyevin, Sultan Məcid Qənizadənin, Nəriman Nərimanovun, Üzeyir Hacıbəyli və başqalarının rolu böyük olmuşdur. 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi ölkəmizdə dilçilik sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin məntiqi davamı kimi yeni-yeni tədqiqatların meydana çıxmasına təkan vermişdir.

Dili yaşadan, inkişaf etdirən onun mənsub olduğu xalqdır. Hər xalqın öz dili var. Dövlət dilimiz olan Azərbaycan dili zaman-zaman inkişaf edib, zənginləşən dillərdən biridir. Hamımız analarımızın laylaları ilə böyümüşük. Həmin laylaları heç vaxt unutmurduq. Çünki onlar bizə əziz, doğma gəlir. Xoş səslənir. Çünki o laylalar, nağıllar, oxşamalar bizim öz doğma dilimizdədir - Azərbaycan dilindədir.

Bizim dilimiz dəyərlidir, əzizdir, müqəddəsdir. Bu gözəl dili biz qorumalıyıq. Öz dili olmayan xalqlar daim dil həsrəti çəkir. Ana dilimizi həmişə sevib və sevdirməliyik.

Dil haqqında görkəmli rus yazıçısı Konstantin Uşinski demişdir: "Bir millətin, xalqın varını, dövlətini əlindən alsan, o millət ölməz, yaşayar. Ancaq ana dilini əlindən alsan, həmin millət məhv olar, ondan əsər-ələmət qalmaz".

Xalq şairi Səməd Vurğun hələ 1939-cu ildə ana dilini xalqın namusu, tarixi, vicdanı adlandırırdı.

XVIII (18-ci) əsrdə Qafqaza gələn A.Düma öz qeydlərində yazırdı: "Avropada fransız dili necə əhəmiyyətə malikdirsə, Qafqazda da Azərbaycan dili o cür əhəmiyyətə malikdir".

Alimlərin fikrinə görə, son 100 il ərzində 3000-dən 6000-ə qədər dili ölüm təhlükəsi gözləyir. Dilin saxlanması üçün həmin dildə ən azı 100 min insan danışmalıdır. Yer üzündə əhalinin 80%-i 7000 dildən yalnız 80 dili bilir. Qalan dillərdə əhalinin 20%-i danışır. 3,5 min dil əhalinin 0,2%-ə aiddir.

Dillərin ölüb sıradan çıxmaq təhlükəsi ən çox qloballaşma prosesi ilə əlaqələndirilir. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, dünya haqqında təsəvvür yaradan təbii intellektual sistemdir. Hər bir dil ayrılıqda dünya haqqında bilik, dünyanı görmək və anlamaq üçün vasitədir. Beynəlxalq dillər qloballaşan dünyanın tərkib hissəsidir, çünki beynəlxalq münasibətlər sistemini onlarsız təsəvvür etmək çətindir. Onlar millətlərarası ünsiyyət vasitəsi (lingua franca yəni, başqa xalqlar tərəfindən başa düşülən ümumi dil) olaraq geniş əhatə dairəsinə malikdirlər.

Maraqlıdır ki, son dövrdə britaniyalılar ana dillərinin bütün dünyada genişlənən və ən populyar dil olmasına baxmayaraq, onu perspektivli hesab etmirlər. Təhsilin və mədəni əlaqələrin imkanlarını öyrənən «Britaniya şurası» İctimai-Siyasi Təşkilatı «Gələcəyin dilləri» ilə bağlı tədqiqatlarında müasir reallıqlar baxımından çıxış edib. Belə ki, təşkilatın üzvləri gələcəyin dilləri kimi türk, ərəb, ispan, çin, portuqal, yapon və rus dilini top onluğa daxil ediblər. (Böyük Britaniya: <http://www.britishcouncil.org/> Onlar hesab edirlər ki, yaxın 20 il ərzində bütün dünya ölkələri olmasa belə, əksər ölkələr, hətta, ingilislərin özləri də bu dilləri iqtisadi, geosiyasi, mədəni, təhsil və sənaye ehtiyaclarının ödənilməsinə görə strateji dil kimi qiymətləndiriblər. Belə ki, top onluqdakı dillər ölkənin xarici ticarət əlaqələri, diplomatik təhlükəsizliyin prioritetləri və internetdəki genişlənən dillərinə çevriləcək.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin daha da zənginləşməsinə və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsinə tələb edir.

Azərbaycanda ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rol və nüfuzunun yüksəlməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O zaman sovetlərin tərkibində olan türk dövlətlərinin mərkəzi şəhərlərində demək olar ki, ana dilində məktəb yox idi. Amma Azərbaycanda rus dilinin təzyiqi ana dilimizi sıxışdırıb çıxardacaq səviyyədə deyildi. Biz Heydər Əliyevə həm də ona görə Ümummilli lider deyirik ki, O, yalnız dövləti yox, milləti birləşdirəcək bütün dəyərləri qoruyub mühafizə edirdi və onların inkişafı üçün proqramlar müəyyənləşdirirdi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin qərarı ilə 2001-ci ildən etibarən 1 avqust tarixi ölkəmizdə Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan dili Günü kimi qeyd olunur. «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Fərman Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin əsəri idi. Burada Heydər Əliyevin qurduğu dövlətin milli dil siyasəti əks etdirilir, həmin dövlət uğrunda aparılmış mübarizənin tarixi və gələcəyi ifadə olunur.

Milli lider ana dili haqqında deyirdi: "Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir". Dilimizin tarixi hüquqlarından biri də latın qrafikalı əlifbaya keçiddir. Azərbaycanda yeni əlifbaya keçid 10 il davam etdi. Bu proses 1990-cı illərin əvvəlindən başladı və 2001-ci ildə yekunlaşdı. Bu proses üç mərhələdə həyata keçirildi. Belə ki, bu əlifbaya keçid ən mobil sahə olan məktəbdən başladı, sonra dövlət idarələri, sonda isə mətbuat tam olaraq latın qrafikalı əlifbaya keçdi.

Ümummilli liderin ideyalarını layiqincə yerinə yetirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev doğma dilimizə, milli adət-ənənələrimizə, qədim mədəniyyətimizə böyük həssaslıqla yanaşır. Azərbaycan ədəbiyyatını, azərbaycanlı düşüncəsini əks etdirən sanballı əsərlərin latın qrafikasında yenidən nəşr edilməsi məhz dövlət başçısının təşəbbüsü ilə baş tutdu. Prezidentin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" Sərəncamı, həm də əlifba ilə bağlı problemləri tamamilə həll etdi. Bunun da nəticəsində kütləvi nəşrlərin latın qrafikasına keçirilməsi təmin olundu. Dövlət başçısının sonrakı sərəncamları əsasında isə 150 cildlik "Dünya ədəbiyyatı kitabxanası", 100 cildlik "Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası", 100 cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası" seriyasından olan yeni nəşrlər respublika kitabxana şəbəkəsinin latın qrafikalı ədəbiyyat fondunu zənginləşdirdi.

Neft və qaz resurslarının əlverişli istifadə edilməsinə arxalanaraq bu gün Azərbaycanın vacib vəzifələrindən biri də milli maraqlara əsaslanan balanslaşdırılmış xarici siyasət həyata keçirməklə ölkənin beynəlxalq səviyyədə səmərəli əməkdaşlığa açıq olmasına imkanlar yaratmaqdır. Müasir Azərbaycan müxtəlif mədəni və tarixi irsə, böyük turizm potensialına, biznes üçün əlverişli şəraitə, tolerantlıq və qonaqpərvərlik ənənələrinə malik bir ölkə kimi dünya miqyasında müsbət imicinin formalaşdırır. Bu sahədə gənc nəslin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Dünya miqyasında fəaliyyət göstərmək, insanlarla ünsiyyət edə bilmək üçün Azərbaycan dili ilə yanaşı ən azı iki beynəlxalq dildə danışa bilməlidirlər. Xarici dillər azərbaycanlı gənclərin müasir dünyaya asanlıqla inteqrasiya etməsinə, digər ölkələrdən olan həmyaşıdları ilə global və regional əmək bazarlarında layiqincə rəqabət aparmasına imkan yaradır ki, bu da öz növbəsində Azərbaycanın gələcək inkişafını təmin edən vacib şərtlərdən biridir.

Bu gün beynəlxalq dillər xarici dil kimi Azərbaycanda həvəslə öyrənilir. Azərbaycanlılar təlim dili rus, ingilis və türk dilləri olan ümumtəhsil məktəblərində öz təhsilini davam etdirirlər. Bu, əsasən onların valideynlərinin seçimi ilə əlaqələndirilir və fərz edilir ki, globallaşma şəraitində gənc nəslin xarici dilləri daha yaxşı bilməsi onun əmək bazarında rəqabətə daha davamlı olmasına imkan yaradacaqdır. Şübhəsiz ki, bu gün Azərbaycanda xarici dillərdən sərbəst istifadə etməyi bacaran yüksək səviyyəli peşəkar mütəxəssislərə böyük ehtiyac vardır. Dövlət bu məsələyə ciddi diqqət yetirir və ölkənin ümumtəhsil məktəblərində və ali təhsil müəssisələrində müxtəlif xarici dillər mütəmadi olaraq tədris edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi "Türkiyə və Azərbaycan dünya çapında bir-birinə ən yaxın olan ölkələrdir. Bəlkə də, dünyada ikinci belə ölkələr tapmaq çətindir ki, bir-birinə bu qədər bağlı olsun, bir-birinə bu qədər dəstək versin" (İlham Əliyev: 32). Dərin ortaq tarixi köklərlə, oxşar mədəniyyət və dillərlə səciyyələnən bu iki xalq bu gün geosiyasi, geoiktisadi və geostrateji baxımdan biri-birini tamamlayır, beynəlxalq səviyyədə keçirilən müxtəlif forum və toplantılarda, beynəlxalq təşkilat və layihələrdə bir-birini daim dəstəkləyir.

Azərbaycanda Türkiyə ədəbiyyatının, tarixinin araşdırılmasına, türk dilinin öyrənilməsinə böyük önəm verilir. Anadolu türkcəsi və Azərbaycan türkcəsi kimi adlandırılan türk və Azərbaycan dilləri daha geniş bir türk coğrafiyasında məskunlaşmış türkdilli xalqların dilləri ilə eyni bir tarixi kökə mənsubdur. Bu gün türkdilli xalqları bir-birinə daha da yaxınlaşdırmaq və onların ünsiyyətini asanlaşdırmaq məqsədilə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi ortaq türk dilinin yaradılması ətrafında müzakirələr davam etməkdədir. Son məqsəd kimi belə bir regional lingua franca yaradılsa, o gələcəkdə BMT-də və digər beynəlxalq təşkilatlarda beynəlxalq dil kimi rəsmi və ya işçi status da əldə edə bilər.

Nəticə: Respublikamızda yeni əlifbaya keçirilmə, dünya mədəniyyətinə inteqrasiya, ədəbi nümunələrin yenidən nəşri, məktəblərə, digər təhsil müəssisələrinə çatdırılması hər birimizin bu sahədə məsuliyyətini bir daha artırır. Önündə bir Heydər Əliyev qüdrəti, Məmməd Araz harayı, Bəxtiyar Vahabzadə yangısı, Zəlimxan Yaqub çağırışı duyursan. İstər-istəməz qəlbindən: "Qalx ayağa məmləkətim, dur ayağa millətim..." kəlmələri keçir. Və elə bu anda da fikirləşirsən ki, nə yaxşı ki, Vətənim var, nə yaxşı ki, elim var, nə yaxşı ki, duyğularımı əks etdirməyə qadir olan dilim var! İndi bu dildə dünyanın hər yerində, hər guşəsində sözlər səslənir, musiqi dillənir. İdmançılarımız bu yurdun şərəfini ləyaqətlə göylərə ucaldır, musiqiçilərimiz dilimizin şirinliyini xalqlar, millətlər arasında sevə-sevə tərənnüm edir, tarixçilərimiz, siyasətçilərimiz Azərbaycan həqiqətlərini yüksək tribunallardan bütün dünyaya bəyan edirlər. İndi istər müəllimlər, istərsə də, tələbələr dövlət tərəfindən yaradılmış şəraitdən səmərəli şəkildə istifadə etməyə, milli-mədəni səviyyəsini artırmağa çalışmalıdırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Major World Languages. In: Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education. Edited by Colin Baker and Sylvia Prys Jones, Multilingual Matters, 1998, p. 301-307.
2. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York: Simon and Schuster, 1996.
3. Böyük Britaniya Konsulluğunun rəsmi internet sahifəsi:
<http://www.britishcouncil.org/organisation>
4. İlham Əliyevin və Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın mətbuat üçün bəyanatları, 13 noyabr 2013-cü il/ <http://president.az/articles/10203>

DİL MƏDƏNİYYƏTİ CƏMİYYƏTİN VARLIĞI, ONUN İNKİŞAFI ÜÇÜN BİR VASİTƏDİR

Dr. Məmmədova Rəhilə
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan
rahile.mamedova.1959@mail.ru

*“Biz dünyanı dilimiz vasitəsi ilə öyrəndik,
dilimiz vasitəsi ilə tərbiyə tapdıq”.*
(Abbas Səhhət)

Dil mədəniyyəti insanların bir-birinə münasibəti, xalqın yüksək mədəni səviyyəsi, inkişafı ilə, başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşır. Dilimizi balalarımıza, şagirdlərimizə sevdirmək üçün Azərbaycan məktəbinin qarşısında böyük vəzifələr durur. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini mükəmməl bilməlidir. Azərbaycan dilini adi ünsiyyət səviyyəsində bilməkdən getmir, mükəmməl bilməkdən gedir. Azərbaycan ziyalıları öz fikrini şifahi və yazılı formada səlis və sərbəst ifadə etməlidir. Aydın, tutarlı söz, gözəl və cəzibədar dil insan həyatının ayrılmaz bir hissəsi olmuş və olmaqda da qalır. Nəzakətli ünsiyyət, xoş rəftar, mehribançılıq və qarşılıqlı anlama yüksək dil mədəniyyəti ilə bağlıdır. Dil bütövlükdə həyat, tarix, xalqın yaşayış tərz, yaddaşdır. O, cəmiyyətin varlığı təşəkkül və inkişafı üçün ən mühüm şərt, (Həsənov, 1999, 27) .Ana südü bədənə mayəsi olduğu kimi, ana dili də ruhun qidasıdır. Dilimizin saflığı və inkişafı uğrunda ana dili millətin mənəvi dayağıdır. Körpəlik dövründən uşaqlarda ana dilinə məhəbbət tərbiyə etməliyik. Onlar bilməlidirlər ki, Azərbaycan dili dünyada ən gözəl dillərdən biridir.

Dilimiz ən yüksək romantikanı, ən təsirli realizmi, coşqun ehtirasları ifadə edə bilir. Bu dil gözəldir, cəzibədar, şerlə, musiqi ilə doludur, (Məhərrəmov, 2015) Dünyanın ən zəngin dillərindən biridir Azərbaycan dili. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səslər sistemə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir. Azərbaycan dilində ən dərin duyğuları, ən incə mənaları istədiyin şəkildə çox müxtəlif bədii boylarla ifadə etmək olur. Bu dil elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmaq üçün çox yararlıdır. Mədəniyyət silahı uğrunda aparılan mübarizə, dilin təmizliyi uğrunda, mənə dəqiqliyi və onun kəskinliyi uğrunda aparılan mübarizədir. Bir çox dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olan poemalarımız, komediyalarımız, sənət əsərlərimiz var ki, Azərbaycan dilində yaranmışdır. Tarixən Azərbaycan dilinin gözəlliyi, zənginliyi görkəmli şəxsiyyətlərin nəzər-diqqətlərini özünə cəlb etmişdir. Dilimizin inkişafı uğrunda Şah İsmayıl Xətayinin böyük xidməti olmuşdur. O, Azərbaycan dilini hətta dövlət dili səviyyəsinə qədər yüksəltməyə xüsusi səy göstərmişdir, (Kərimov, 2003) Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycan dili haqqında demişdir: "...mən bir çox dağlar aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxı şəhərlərində oldum... azərbaycanca öyrənməyə başladım; həmin dil burada və ümumiyyətlə Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər

zəruri bir dildir". Ulu əcdadlarımız sözün real gücünü, qüdrətini təməl daşı kimi qiymətləndirmiş və təlqin etmişlər. İnsan cismən yox olsa da, onu tarixdə yaşadan sözdür. Bizim çağdaş tariximiz sözün tarixidir. Tarixi dövrümüz, mənəvi aləmimiz, sözlə ölçür, qiymətləndirilir. Sərkərdələr, hökəmdarlar söz ustalarına görə tanınırlar. Söz insanı kədərləndirir, sevindirir, həttə ağladır. Xalqımızın mənəvi mədəniyyətini, adət-ənənələrini, böyük şəxsiyyətlərini öyrənməkdə söz sənəti dəyərli mənbə olmuşdur. İnsanın iç dünyasını aşkarlayan onun sözü, dili, bir də nitqdır çünki güclü vasitədir. Gözəl danışmaq qabiliyyəti həmişə qarşıda duran vəzifələrdən biri olmuşdur. Biz fikirlərimizi təfəkkürün aləti olan nitq vasitəsi ilə çatdırırıq. Söz bədii dilin spesifik formasıdır. Hər bir sənətkarın özünəməxsus bədii dili, ifadə vasitəsi və üslubu vardır. Aparıcı qollardan biri də ədəbi dildir ona görə ki, ümumxalq dilini zənginləşdirir, cazibədar və lakonik, söz sətiraltı mənə yükünə malik olmalıdır. Dil zəif, solğun olarsa heç bir ədəbi uğurdan söhbət gedə bilməz. Yazıçı, yurnlist, kütləvi informasiya sahəsində çalışan mütəxəssislər-xüsusi diktör və aparıcılar öz fikirlərini, ideyasını, ədəbi məramını yalnız dil vasitəsi ilə ifadə edə bilər. Dil məzmun və formanın bütün elementlərinin ifadəçisi, onun baş memarıdır. Canlı bir orqanizm yaradan, poetik fiqurları biri-birinə qaynaq edən dil, qüdrətli bir vasitədir. Su, yağış otlara, çiçəklərə, ağaclara, həyat bəxş etdiyi kimi, bədii söz bədii təfəkkürün aynasıdır.

Ayrı-ayrı şəxslərin dilə, nitqə, münasibəti mənfi və ya müsbət təsir göstərə bilər. Ancaq "Əxlaqi-Nasir" əsərində sözün qüdrətinə, natiqlik sənətinə yüksək qiymət verilmişdir. Gözəl nitq millətin mədəniyyət göstəricilərindən biri sayılır və gözəl nitq üçün birinci növbədə dilin səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyindən faydalanmaq tələb olunur, (Kərimov, 2003) Nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri düzgünlük və ifadəlilikdir. Allahın zərrəsi, təbiətin tərkib hissəsi olan insan bu dünyanın əşrafidir; Ana və Təbiət onun dünyaya gəlməsində Allahın buyruğu ilə əsas rol oynamışdır. Həqiqəti dərk etməkdən ötrü Allahı, haqqı, bütün bilik mənbələrindən baş çıxarmağı və onlara sahib olmağı mütəfəkkir alim fəzilət sayır. İnsan o zaman Allaha qovuşmuş olur ki, öz-özü ilə, Allahı ilə, insanla ünsiyyətdən çox böyük fərah duyur, bütün bunları dərk edib, həqiqətə yaxınlaşıb, Allaha qovuşmuş olur. Məhz bu mənada insan dünyasında, o cümlədən, Tusi nəzəriyyəsində natiqlik müqəddəs sənət, söz söyləmək, danışmaq möcüzəvi qabiliyyət sayılır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nizami Gəncəvi, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vəqif, Nəsrəddin Tusi və başqaları böyük natiqlər olmuşlar. Onların yazdıqları bədii əsərlərdə natiqlik məharəti, nitq kamilliyi mədəniyyəti, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi və s. haqqında janrın verdiyi imkan ölçüsündə elmi-nəzəri fikir və mülahizələr söylənilmiş, söz sənətinə yüksək qiymət verilmişdir. Daim fəallıyyət göstərən söz canlı varlıq kimi yaşayır, ilahi ruhdur. Söz olmadan real varlıq, cisim mövcud deyil, (Abdullayev, 2008. 18)

Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyət azadlığını dilin mövcudluğunda görürdü. O, belə bir qənaətə gəlirdi ki, dil "səni-sən, məni-mən, səni-biz, bizi-hamımız" kimi formalaşdırmaqla millət, xalq anlayışını tamamlayır. O, elmlik, aydın diksiya və musiqiliyi nitq üçün vacib şərtlərdən saymış, yazının, oxunun, dövlət və siyasət işlərinin ana dilində aparılması ideyasının praktik həllinə nail olmuşdur.

Saib Təbrizinin aşağıdakı iki mısrası ta qədimdən nitqə, onun gözəlliyinə əhəmiyyət və qiymət verildiyini göstərir:

"Varlığında danışq gözəlliyi olmayan adam bu dünyada su və gil palçıq ilə

suvanmış divar surətinə bənzəyir", (Abdullayev, 2008)

Xülasə

"-Biz dünyanı dilimiz vasitəsi ilə öyrəndik, dilimiz vasitəsi ilə tərbiyə tapdıq. "

Abbas Səhhət Dil mədəniyyəti insanların bir-birinə münasibəti, xalqın yüksək mədəni səviyyəsi, inkişafı ilə, başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşır. Yüksək dil mədəniyyəti nəzakətli ünsiyyət, xoş rəftar, mehribançılıq və qarşılıqlı anlama ilə bağlıdır. Dil bütövlükdə həyat, tarix, xalqın yaşayış tərz, yaddaşdır. O, cəmiyyətin varlığı, təşəkkülü və inkişafı üçün ən mühüm şərtir. Azərbaycanın ilk peşəkar ədəbiyyatşünas tənqidçisi, dilimizin saflığı və inkişafı uğrunda, Firidun bəy Köçərli yazmışdır: "Ana dili millətin mənavi diriliyidir...Ananın südü bədənə mayəsi olduğu kimi, ana dili də ruhun qidasıdır". Körpəklik dövründən uşaqlarda ana dilinə məhəbbət tərbiyə edilməlidir. Onlar bilməlidirlər ki, Azərbaycan dili dünyada ən gözəl dillərdən biridir. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilini çox yüksək qiymətləndirmişdir: "Dilimiz ən yüksək romantikanın, ən təsirli realizmin dilidir. Bu dil qanadlı xəyalları, coşqun ehtirasları, dərin ifadə edə bilir... Bu dil gözəldir, cazibədardır, şerlə, musiqi ilə doludur. Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səslər sistemində, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir. Azərbaycan dilində ən dərin duyğuları, ən incə mənaları istədiyin şəkildə çox müxtəlif bədii boyarlarla ifadə etmək olur. Bu dil elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmaq üçün çox yararlıdır. Eyni zamanda dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli hədiyyə kimi daxil olan və onu zənginləşdirən M.Füzulinin məşhur —Leyli və Məcnun poeması, M.F.Axundovun komediyaları və bir çox sənət əsərləri həmin dildə-Azərbaycan dilində yaranmışdır. Azərbaycan dilinin gözəlliyi, onun zənginliyi və digər xüsusiyyətləri tarixən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ədəbi dilimizin formalaşması və inkişafında Şah İsmayıl Xətayinin böyük xidməti olmuşdur. O, Azərbaycan dilini hətta dövlət dili səviyyəsinə qədər yüksəltməyə xüsusi səy göstərmişdir.

Açar sözlər: dil mədəniyyəti, elmi, siyasi, fəlsəfi

ÖZET

"Dünyayı dilimiz aracılığıyla tanımaya başladık ve dilimiz tarafından yetiştirildik."
Abbas Sahhat

Dil kültürü toplumun gelişmesi için bir araçtır - dünyayı kendi dilimizle öğrendik ve dilimizde yetiştirildik

Dil kültürü, insanların birbirlerine karşı tutumları, halkın yüksek kültürel seviyesi, gelişimi ve diğer halklarla etkileşim temelinde şekillenir. Yüksek dil kültürü iyi huylu iletişim, iyi niyet, sevgi ve karşılıklı anlayışla ilişkilidir. Dil bir bütün olarak hayat, tarih, insanların yaşam tarzı, hafızadır. Toplumun varlığı ve gelişimi için en önemli şarttır. Azerbaycan'ın ilk profesyonel edebiyat eleştirmeni, dilimizin saflığı ve gelişimi uğrunda, Firudin bey Köçerli yazmıştır. "Anadil milletin manevi diriliği ... Annenin sütü vücudun sıvısı olduğu gibi, ana dili de ruhun gidasıdır". Çocuklar ana

dillerini bebeklikten sevmelidir. Azerbaycan dilinin dünyanın en güzel dillerinden biri olduğunu bilmeliler. Halkın yazarı Mirza İbragimov, Azerbaycan diline çok değer verdi: "Bizim dilimiz en yüksek romantizmin dili, en etkili gerçekçilik. Bu dil, kanat hayallerini, tutkulu tutkularını ve derin ifadesini ifade edebiliyor ... Bu dil güzel, çekici, şiir ve müzikle dolu. Azerbaycan dili, özü itibarıyla dünyanın en zengin ulusal dillerinden biridir. Bu dilin kendine özgü güzelliği ve uyumu vardır. Azerbaycan dili, her şeyden önce hoş bir ses sistemine, zengin ve renkli bir kelime dağarcığına, tamamen sabit bir dilbilgisel yapıya sahiptir. Azerbaycan dilinde, birçok farklı sanatsal arzuda en derin duyguları ve en ince anlamlarını ifade edebilirsiniz. Bu dil, bilimsel, politik ve felsefi görüşlerini çok açık bir şekilde ifade edebildiğinden, sanatsal düşüncenin güzel örneklerini oluşturmak için çok yararlıdır. Aynı zamanda dünya kültürü hazinesine değerli hediye olarak gelen ve onu zenginleştiren M.Füzulinin ünlü -Leyli ve Mecnun eseri, M.F.Axundovun komedileri ve bir çok sanat eserleri bu dille-Azerbaycan dilinde oluşmuştur. Azerbaycan dilinin güzelliği, zenginliği ve diğer özellikleri tarihsel olarak birçok tanınmış kişiliğin dikkatini çekti. Şah İsmail Khatai'nin en büyük hizmeti edebi dilimizin oluşumu ve gelişmesiydi. Azerbaycan dilini devlet dili seviyesine yükseltmek için özel çaba sarf etti.

Anahtar Kelimeler: Dil kültürü, bilimsel, politik, felsefi

ABSTRACT

Language culture is a tool for the development of society - we have learned the world through our own language and have grown up in our language

"We have begun to recognize the world through our tongue and have been raised by our tongue."

Abbas Şahhat

Language culture is shaped on the basis of the attitudes of people towards each other, the high cultural level of the people, the development and interacting with other peoples. High linguistic culture is associated with good-natured communication, goodwill, love, and mutual understanding. Language as a whole is life, history, people's lifestyle, memory. The most important condition for the existence and development of society. Azerbaijan's first professional literary critic, wrote for the sake of the purity and development of our language, Firudin bey Köçerli. "The spiritual life of the mother tongue ... The mother's milk is the soul of the soul, as the mother's milk is the body's fluid." Children should love their mother tongue. They must know that Azerbaijani language is one of the most beautiful languages in the world. The author of the book, Mirza İbragimov, highly valued the Azerbaijani language: "Our language is the language of the highest romanticism, the most effective realism, which can express its dreams, passionate passions and profound expression ... This language is full of beautiful, attractive, poetry and music. Azerbaijani language is one of the richest national languages of the world, which has its own unique beauty and harmony. Azerbaijan language, first of all, has a nice sound system, rich and colorful vocabulary, a completely constant grammatical structure. you can express the deepest emotions and the most subtle meanings in different artistic desires. This language is very useful for creating beautiful examples

of artistic thought, as it can express its scientific, political, and philosophical views very clearly, and is also a valuable gift to the world cultural treasure and enriching it. M. Fuzuli's famous - Leyli and Majnun works, M.F.Akhundov's comedies and many works of art were produced in this language-Azerbaijani language. The beauty, richness and other features of the Azerbaijani language have historically attracted the attention of many well-known personalities. The greatest service of Shah Ismail Khatai was the formation and development of our literary language. He made special efforts to raise the Azerbaijani language to the level of the state.

Key Words: Language culture, scientific, political, philosophical

İstifadə olunan ədəbiyyatı

- (Həsənov, 1999, 27.) H. "Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları" Bakı Universitetin nəşriyyatı 1999
(Abdullayev, 2008. 18.) Abdullayev N. " Nitq mədəniyyətinin əsasları" Bakı-2008
(Kərimov, 2003) Kərimov Y. "Ana dilinin tədrisi metodikası", "Nasir" nəşriyyatı Bakı-2003
(Məhərrəmov, 2015.) Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M., Bayramov A. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti", "ULU" Bakı 2015

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR

Dr. Yeganə Hüseynova
Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

ÖZET

Bahtiyar Vahabzade'nin, Azərbaycan'ın zengin tarihi geçmişi, bütünlüğü, bağımsızlığı konusu üzerine fikirleri, onun henüz geçen yüzyılın 50'li yıllardaki eserlerinde geniş yer almaktadır. 60 yıldan fazla yaratıcılık yolu geçmiş ve henüz hayattayken klasiğe dönuşen Bahtiyar Vahapzade'nin eserlerinden birkaçı kendisi yaşamasa da, adı bugün de yaşayan, tarihte iz bırakan şahsiyetlerin hayatından bahseder. Şairin aslında tarihi şahsiyetlere müracaat etmesi hiç de rastlantısal değildir, nitekim B. Vahapzade konuya çağdaşlık açısından yaklaşarak olayları sosyal ve toplumsal mücadele içinde göstermeye başarmıştır. Şair şiirlerinde bazen zamanı ve mekanı değiştirerek, aslında Azerbaycan'da yaşanan süreçleri kaleme alıyordu. Şairin eserlerinde, tarih ve çağdaşlık her zaman çift şekilde ortaya çıkar. O, ele aldığı eserlere tarihsel açıdan yaklaştığı gibi, aynı zamanda olayları modernite bakış açısından değerlendirerek, konunun iç ve muhteva çemberini daha da genişletmiş olur. Topkapı sarayı, Gülistan Antlaşması ve Pişeveri Harekatı konuları üzerine yazarken, olayları tarihsel ve modernlik kriterleri açısından değerlendirir.

B.Vahapzade'nin eserlerinde başından beri bağımsızlık düşüncesi bu veya diğer şekilde kendi ifadesini bulur. Eserlerine bakıldığında bu görüşün büyük tarihi geçmişi olduğu görülmektedir. Şair eserlerinde, bağımsızlık uğrunda mücadelenin çeşitli aşamalarının şiirsel salnamesini yaratmağı başarmıştır.

Anahtar kelimeler: Şair, tarih, insan, toplum

ABSTRACT

The ideas of Bakhtiar Vahabzade on the rich historical past, integrity and independence of Azerbaijan are widely covered in his works in the 50s of the last century. Although more than 60 years of creative creativity and yet alive, Bahtiyar Vahabzade's work speaks of the lives of personalities who have left their mark on history, even though they do not live. The fact that the poet applied to historical figures is not a coincidence, as B. Vahabzade has approached the subject in terms of modernity and succeeded in showing the events in social struggle. In his poems, the poet sometimes changed the time and place, in fact he was writing the processes in Azerbaijan. In the poet's works, history and modernity always appear in a double way. He approaches his works from a historical point of view and at the same time evaluates the events from the perspective of modernity and enlarges the inner circle of the subject. When he writes about Topkapı Palace, Gulistan Treaty and Operation of the Cookery, he evaluates the events in terms of historical and modernity criteria.

The idea of independence from the beginning in the works of B. Bhahapzade finds its own expression in this or other way. When we look at his works, this view

has a great history. In his works, the poet succeeded in creating a poetic salary of the various stages of the struggle for the sake of independence.

Key words: Poet, history, human, society

Giriş

XX əsrin 40-cı illərində sənətə gələn, hələ sağlığında ikən klassikə çevrilən xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə şair, ədəbiyyat aləminin layiqli alimi, tələbələrinə gərəkli olan müəllim və məən deyərdim ki, dövrünün eyiblərini və gerçəkliklərini ən düzgün və səlist qələmə alan tarixçi idi.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında insan, cəmiyyət və şəxsiyyət probleminin bir mövzu istiqaməti kimi aparıcı mövqe qazanması, hər şeydən əvvəl, həyat və zaman, cəmiyyət və ictimai-sosial şərait, elmi-texniki nailiyyətlər və onun insanların mənəviyyatına, psixologiyasına və dünyagörüşünə göstərdiyi təsir və izlər özünün dolğun ifadəsini tapır. Şairin yaradıcılığında müxtəlif dövrlərin və zamanların həqiqət və gerçəklikləri öz əksini tapsa da, aparıcı və prinsipial meyar yenə də şəxsiyyət, cəmiyyət və vətəndaşlıq bir amil olaraq qalır. Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərindən bir neçəsi tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edir, şair mövzuya müasirlik prizmasından yanaşaraq hadisələri sosial və ictimai konflikt daxilində göstərməyə nail olmuşdur. İstər İ. Nəsimiyə həsr etdiyi "Fəryad", Məhəmməd Füzuliyə həsr olunan "Şəbi-hicran", ictimai satiranı zirvəyə qaldıran Mirzə Ələkbər Sabirə həsr etdiyi "Ağlar-güləyən", eləcə də tatar şairi Musa Cəlilə həsr etdiyi "Uçun, nəğmələrim" poemalarında dövr və tarixi şəxsiyyətlər fərqli olsa da, onları birləşdirən zaman, insan və cəmiyyət problemi eynidir. Bu mənada XVI əsrdə yaşayıb-yaradan Məhəmməd Füzuli ilə ictimai satiranı yeni bir inkişaf səviyyəsinə yüksəldən Mirzə Ələkbər Sabir arasında, faşist cəlladlarının Moabit zindanında ölümə, işgəncə ilə üzbəüz dayanan tatar xalqının qəhrəman oğlu Musa Cəlillə paralel cəhətlər, oxşar xüsusiyyətlər axtarıb tapmaq da mümkündür. Hətta hər üç poemanın ümumi quruluşunda, kompozisiya və süjet xəttində ortaqlıq tutan məziyyətləri də aşkarlamaq o qədər çətinlik törətmir. Müqayisə caizsə, "Şəbi-hicran"dakı Məhəmməd ilə, "Ağlar-güləyən"dəki Səhhət surəti arasındakı fikir və məfkurə yaxınlığını, ictimai-tarixi şəraitə, mövcud üsul-idarəyə, hökmdar və əyanlara münasibətlərdəki üst-üstə düşən məqamları müşahidə etmək olar. Şair bu poemalarında dövrün mürəkkəb və ziddiyyətli məsələlərini vətəndaşlıq mövqeyindən təsvir edir. Məsələn, "Ağlar-güləyən" poemasında Səhhətin dilindən səslənən:

Bəli, padşahımız

Təzə bir fərman verib.

O, ölüyə azadlıq,

Diriyə zindan verib (9, 96).

İronik mahiyyət daşıyan bu misralarda Məhəmməd Füzuli dövrünə məxsus həqiqətlərin bütün çılpalığı ilə təsəvvürə gətirilməsi bunu deməyə tam əsas verir. Burada dövrlər və zamanlar arasında oxşar cəhətlərə şairin dəqiq münasibət və dəyər verməsi də adi bir yanaşma deyil, zülm və istibdadın insan taleyinə dövründən və zamanından asılı olmayaraq, vurduğu ağır zərbələrə ayıq və fəal bir münasibəti dürrüst nişan verir. Maraqlı və diqqət çəkən bir cəhət də ondan ibarətdir ki, "Uçun nəğmələrim" poemasının başlanğıcında Məhəmməd Füzulinin məşhur:

Mənə badi-səba ol sərv-i-gülrüxdən xəbər verməz,
Açılmaz göncəyi-bəxtim, ümidim nəxli bər verməz (1, 127).
– mətləli qəzəlin məqtə beyti olan:

Füzuli, dəhrdən kam almaq olmaz olmadan gıryan,
Sədəf su almayınca əbri-nisandan gühər verməz (5, 345).

– kimi son dərəcə fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə yüklü fikir-beyt-epiqraf poemanın əsas ideya və qayəsi ilə yaxından səsleşir və bununla şair hər iki sənətkar arasında əqidə və məfkurə birliyini dolğun təcəssüm etdirmək gücünü göstərmiş olur.

Bəxtiyar Vahabzadənin böyük Azərbaycan şairi, Yaxın və Orta Şərqdə rübabi şeirin mahir ustadı, "türk şairlərinin babası..." (F.Köçərli) kimi yüksək dəyərləndirilən Məhəmməd Füzulinin həyatı, dövrü, bir sənətkar və şəxsiyyət kimi yetişdiyi mühitin ən xarakterik cəhətlərinin əks etdirilməsi baxımından "Şəbi-hicran"(1958) poemasının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, poemanın qələmə alındığı dövr şairin vəfatının 400 illiyi ilə bağlı respublikamızda kompleks tədbirlərin həyata keçirildiyi bir ərəfəyə təsadüf edirdi. Bununla əlaqədar olaraq şairin əsərlərinin ədəbi-tənqidi mətni əsasında mükəmməl halda seçilmiş əsərlərinin nəşri, həyatı və yaradıcılığı haqqında xüsusi məqalələr toplusu, ədəbi irsini araşdıran monoqrafiyalar işıq üzü görmüş, əsərləri əsasında romanslar və kantata yazılması, Bakının mərkəzi meydanlarından birində möhtəşəm heykəlinin ucaldılması, rəssamlar tərəfindən portretinin və əsərləri əsasında silsilə illüstrasiyaların çəkilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Bəxtiyar Vahabzadənin "Şəbi-hicran"ı daha çox epik səhnələrin və təfərrüatların zənginliyi ilə seçilir, burada Füzulinin həyatı, mühiti, dövrünün hökmdarları və hakim dairələri ilə bağlı elə bir hadisə və münasibət yoxdur ki, unudulsun və yaxud ona ötəri də olsa toxunulmasın. Əlbəttə, bunun neqativ və pozitiv tərəflərini də qeyd etmək lazımdır. "Xalq ayrı-ayrı ifadələri, kəlmələri başa düşməsə də, Füzuli ruhunu, Füzuli zövqünü və düşüncə tərzini çox yaxşı başa düşür. Çünki Füzuli ruhu, onun düşüncə tərzini xalqın özününküdür. Çünki Füzuli şeiri, bütövlükdə, bu xalqın öz bağrından fısqıran bir nalədir, bir fəryaddır. Çünki Füzuli şeiri öz kökləri ilə bu torpaqdan göyərmiş, bu torpaqdan boy atmışdır" (6, 27). Bu fikirlərin ifadə olunduğu "Heyrət ey büt!" məqaləsində şairin Füzuli sənəti qarşısında heyratı ifadə olunmaqla yanaşı, yaradıcılıq təsirləri də ifadə olunur. Şairin yaradıcılığında Füzuli sənəti konsepsiyasının izlərini, ideya-fəlsəfi qaynaqlarını aydın görmək olar. Tutaq ki, belə bir səciyyəvi cəhət "Uçun, nəğmələrim" poeması üçün elə bir önəm daşımır, poemada müəllif Musa Cəlilin uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik illərini epik təhkiyə üçün əsas obyekt seçmiş və daha çox şair-qəhrəmanın əzab və ıztırlarını və bu gərgin situasiyalarda dözümlü və iradi keyfiyyətlərinə diqqət yönəldir:

Önümdə, Moabit dəftəri,
Zindənda böyüyən şairin
Əzablı günləri.
Hər günü – bir şeir, bir inci,
Ürəyin əzabı –
İlhamın gülüşü, sevinci...
Hər şeir – əbədi həyata bir qədəm,
Kitabın sonunda
Bu mərhum şairin

Ölümü öldürən

Qəlbini görürəm... (5, 345)

Əslində Bəxtiyar vahabzadənin tarixi şəxsiyyətlərə və tarixi hadisələrə müraciəti heç də təsadüfi deyildir. Yaşadığı dövrdə qatı sovet hakimiyyətinin hökm sürdüyü bir zamanda şair tarixi şəxsiyyətlərin dili ilə yaşadıkları dövrün eybəcərliklərini tənqid etsə də, bu tənqid dolayısı ilə diktatorluğun qələbə çaldığı sovet rejiminin tənqidi idi.

"Gülüstan" poeması konkret hadisəyə münasibət əsasında qələmə alındığından, burada bir obrazın səciyyəsinə, ən xarakterik xüsusiyyətlərini açmaq, bütün təfərrüatı ilə sərgiləmək çətindir. Sadəcə olaraq müqaviləni imzalayan tərəflərin hər biri ümumiləşdirilmiş bir obraz səciyyəsi daşıyır, burada haqqın, ədalətin qəsdinə duranlar da onlardır. Bu cəhət poemaya lirik-psixoloji ovqatın, təəssürat xarakterli haşiyə və ricətlərin gətirilməsini labüd edir. Bunu gəlmələrin dədə malı kimi böldükləri, parçaladıqları bir ərazidə qonaq kimi yox, hökm çıxaran, qərar verən sahibi-ixtiyar kimi davranışları da açıq-aydın göstərir:

Necə ayırdınız dırnağı ətdən –

Ürəyi bədəndən, canı cəsəddən?

Axı kim bu haqqı vermişdir Sizə,

Sizi kim çağırmış, Vətənimizə? (4, 534)

Arazın ikiye bölünmüş Azərbaycanın sərhəd və hüddudlarının göstəricisi kimi suçlanması, "Gülüstan" poemasında özünü bariz şəkildə əks etdirir. Uzun müddət Arazdan gileylənmək, onu həsrət və nisgil rəmzi kimi ittiham etmək Azərbaycan şəirində ənənə halını alması da bununla sıx bağlıdır. Bu faciənin kökündə əslində çarizmin "parçala, hökm sür!" siyasəti dayanırdı. "Gülüstan" poemasından bəhs edən müəlliflərin bu cəhəti döənə-döənə vurğulaması da belə bir həqiqəti təsdiqləməkdədir. Professor Qara Namazov, "Bəxtiyar Vahabzadənin "Gülüstan" poeması" adlı məqaləsində yazır: "Əsas faciə bu idi ki, danışıq zamanı bir dəfə də olsun müstəqil Azərbaycan xanlıqlarının adı belə xatırlanmadı. Beləcə, düz iki yüz il (2013-cü ildə iki yüz il olur) bundan əvvəl Azərbaycan iki yerə parçalandı. Düz iki yüz ildir ictimai-siyasi və ədəbi düşüncəmizdə bu bölgü faciəsi nəsil-nəsil içimizdən gəlib keçir. Əlacsız qələm sahibləri həmişə Arazı günahlandırırlar" (3, 217).

Ümumxalq nisgilinə çevrilmiş ayrılıq motivləri poemanın hər mısrasından boy göstərməkdədir. Əsərin son hissələrində yenidən Araz müraciət, "Yanıq Kərəmi"n sədələrindən qopan ah-nalə, Füzuli kədərinin qərib notları üstündə köklənməklə önə gətirilir:

Araz sərhəd oldu, əsdi küləklər

Sular yatağında qalxdı, köpürdü.

Üstü dama-dama taxta dirəklər,

Çayın kənarında səf çəkib durdu (4, 536).

Ərazi bütövlüyünün bölünməsinin fəsadları yalnız gediş-gəlişin yasaq və qadağalara səbəb olması ilə müşiyət edilmir, bir xalqın mənəvi bağlarının, millitarixi dəyərlərinin bütövlüyünə də xələl gətirilməsi ideyası poemada özünün poetik ifadəsini tapır:

Taxta dirəkləri torpağa deyil,

Qoydular Füzuli divanı üstə.

Yarıya bölündü yüz, yüz əlli il,

Gəraylı, bayatı, muğam, şikəstə (4, 537).

Ancaq bununla yanaşı, əsərdə monolit birliyin və bütövlüyün heç zaman

öləziməyən işartıları da boyaboy görünməkdədir. Belə bir inam gələcəyə nikbin baxmağı tələqin edir, ayrılığın vüsalla əvəzlənməsinə dərin ümid aşılayır:

Ayrımaq kimsəyə gəlməsin asan,
Bir xalqın bir olan dərdi-sərinə.
O taydan., bu taya Mustafa Payan,
Oxuyur Vahidin qəzəllərini (4, 538).

Poemanın sonunda Azərbaycanın bütövlüyünü, bölünməzliyini öz əsərləri ilə əyani surətdə nümayiş etdirən ustad Şəhriyarın Heydər babaya müraciətlə başlayan tanış misralarıyla tamamlanması poemanın ümumi ahəngi və ideyası ilə yaxından səsləşdiyi kimi, onun yazılmasında da oynadığı rolunu üzə çıxarmış olur:

"Heydər baba, göylər qara dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı.
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığı əlimizdən aldılar,
Yaxşı bizi yaman günə saldılar.
Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Qovuşaydım dağdan aşan selinən
Ağlasaydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı,
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı" (4, 538).

Dünya şöhrətli görkəmli yazıçı Ç. Aytmatov yalnız şairin tarixə deyil, rejimin ona münasibətini də doğru müəyyənləşdirir. Ciddi totalitar rejim şəraitində bütün açıq-saçıqlığı ilə "qan iyi" gələn bu cür tarixi hadisələrdən, tələyüklü məsələlərdən bəhs etmək heç də asan iş deyildi. "Gülüstan" poemasının yazılmasından sonra şairə qarşı görülən cəza tədbirləri də məhz onun tarixə və tələyüklü məsələlərə münasibətinə hesablanmışdı. Senzura və "Qlavlit" nəzarəti tamamilə fərqli üsul və vasitələrə əl atmaq zərurətini gündəmə gətirirdi. Buna görə də, şairin bəzən cərəyan edən hadisələri ya başqa coğrafi ərazilərdə vermək, ya da izi azdırmaq üçün digər ölkələrdəki proseslərdən bir vasitə kimi istifadə edərək əsas ideyanı ifadə etməsi qaçılmaz olurdu. Elə də olurdu ki, şair dövrün ideoloji meyilləri kontekstində poemalar yazsa da, bu poemalarda milli düşüncəni və tarixi əks etdirirdi. Bu mənada "Gülüstan"dan sonra "Leninlə söhbət" poemasının yazılmasını da başa düşmək olardı. Sonralar şair Leninə müraciətinin səbəbini belə açıqlayırdı: "Dərsimi" ("Gülüstan" poemasından sonrakı vəziyyətə işarə edir.) yaxşıca aldıqdan sonra açıq-saçıq yazmadım, sətirləti yönətməliyə keçdim. "Leninlə söhbət" poemam da məhz bu məqsəddə xidmət edirdi. Leninin özündən yeddi sitat götürüb hallandırmağa başladım. Məsələn, rüşvət olan bir məmləkətdə ədalət olmaz, yaxşı adam odur ki, məsləki, əqidəsi olsun və s. Və həmin sitatları üzümə qalxan edərək bir ucunu gətirib bağlayırdım çağdaş dövrə" (7, 426).

Biz də belə hesab edirik ki, "Leninlə söhbət" poemasını heç də "inqilab dahisi" nə yazılan poema kimi dəyərləndirmək mümkün deyil. Doğrudur, şair bu poemanı yazmaqla, əslində özünə qarşı olan mənəvi inamsızlığı aradan qaldırmağa çalışmışdır. "Şairlər çox zaman Lenin mövzusunda bir zireh, özlərini qoruma vasitəsi kimi istifadə etmişlər" (10, 16). Lenin ideyalarının tənəzzülə yaxınlaşdığı bir dövrdə onun bu mövzuya müraciəti nədən qaynaqlanırdı?! Yalnız ideologiyanın rüporu olmaq missiyasının həyata keçirilməsindənmi? Demək çətindir. Ancaq bunu demək lazımdır ki, şairin tarixə yanaşması və filosofluğu ona imkan vermişdir ki, poema ideoloji meyillərdən təmizlənsin. Doğrudur, zamanında əsər dövrün

ideoloji meyilləri kontekstində təhlilə cəlb olunsada, poemanın bədii dəyərləri, zora, köhnə dünyaya, milli mücadilə missiyası da qeyd olunurdu. Tənqidçi Q. Xəlilovun məqaləsində də bu fikir qeyd olunurdu: "...həmin poemanı ("Leninlə söhbət") müasir hadisələrlə nəfəs alan istedadlı bir şairin dahi rəhbərə hesabı, onun əməlləri barədə monoloqu da adlandırmaq olar. Döyüşlərdə mərdlik, hünər göstərmək üçün şair Leninin söhbətindən "maya tutur", qüvvət və ilham alır, çünki inqilab cəsurluq, döyüşkənlik, hünər tələb edir. Leninin fikirlərindən ilhamlanan şair elə bil ki, yenidən doğulur, müşkül məsələləri dərk edir, güc-qüvvə toplayır" (99, 6). Fikrimizcə, poemaya ədəbiyyatşünaslar Y. Qarayev və Ş. Salmanov daha doğru mövqedən yanaşmışlar. Poemanın ümumiləşmə xüsusiyyətini önə çəkən ədəbiyyatşünaslar çox doğru olaraq burada əsas məqsədin Leninin obrazını yaratmaq olmadığını yazırlar: "Müəyyən mənada bu poemanı ("Leninlə söhbət"-Y.H.) Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında mərhələvi əsər hesab etmək olar, çünki zamanımızın mühüm, global əxlaqi-mənəvi problemləri və həqiqətləri barədə şairin düşüncələri bu poemada elə bil ki, ümumiləşir, son dərəcə bitkin və aydın bir şəkil alır. Bəxtiyar Vahabzadənin bu poemada məqsədi, əlbəttə, Leninin obrazını yaratmaq və yaxud onun həyatından konkret bir epizodu təsvir etmək olmamışdır (2, 8).

Bəxtiyar Vahabzadənin "Leninlə söhbət" poemasına seçdiyi struktur xalqının milli ideyalarını, mövcud cəmiyyətin mənəvi problemlərini poetik-siyasi-publisistik şəkildə təsvir etməyə də imkan vermişdir. Məsələ burasındadır ki, Leninin ideyaları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının aradığı milli ideyalarla da müəyyən dərəcədə üst-üstə düşürdü. Leninin inqilabdan sonra ideyaları dəyişməklə yanaşı, müstəqillik axtarışında olan xalqları yenidən boyunduruğa saldı. Poemanın "İnqilab", "Xalq, xalq", "Açıq söhbət", "Yaxşı adam", "Herbert Uels", "Qəhqəhə", "Əsgər-sərkərdə", "Həqiqət-ədalət" fəsillərində məsələnin qoyuluşu şairə sərbəstlik verdiyi kimi mövcud ideoloji meyillərdən uzaqlaşmağa da müəyyən mənada imkan verir. "Xalq, xalq" fəslində şair Leninin "Xalq kütləsinin içərisində biz hər halda bir damcıyıq və biz yalnız o zaman hakimiyyəti idarə edə bilərik ki, xalqın dərk etdiyini düzgün ifadə edə bilək" fikirlərinə söykənərək mövcud ideologiyanın bu nəzəriyyədən uzaqlaşdığını göstərən mesajlara yer verir. "Xalqa arxasını çevirənlər, Arxası həmişə yerdə göründü",- deyərək şair özünün xalqdan uca tutanların, onu yaddan çıxaranların aqibətini "Xalq bir ümməmdir, damcılarıq biz, Uçub yox olarıq ayrılısaq ondan" - deyərək salır:

Azadlıq uğrunda axan qanların,
Kim deyir buxarı göyə sovrulur?

Xalqın qəm oduna alışanların

Dayaq nöqtəsi də xalq özü olur (8, 260).

Poemanın "Açıq söhbət" fəslində isə sanki şair "inqilab" rəhbəri ilə üzbəüz söhbət edir, böyük amal üçün hər cür sürgünün, çətinliyin müvəqqətiliyinin bütün zamanlar üçün keçərli olduğunu təsdiq edir. Bununla o, Leninin öz sözləri, öz silahı ilə mövcud cəmiyyətdə xalqın haqlarını, müqəddəs amallarını bir daha xatırlatmış olur. Şair öz atasından pay aldığı həyatı düzgün yaşamağı, vicdanı qarşısında hesabat verərəkən kökünə qayıtmağı, keçmişini, kimliyini xatırlatmağı lazım bilir:

Qol-budaqlı bir ağacam,
Bu torpağa işləyibdir
Köküm mənəm,
Rişəm mənəm.

Bu torpağın nəğməsinə
Bu torpağa oxumaqdır
İşim mənim,
Peşəm mənim.
Bilirəm ki,
Hər əvvəlin
Bir sonu var (8, 261).

Bəxtiyar Vahabzadə Leninin elə fikirlərinə müraciət edir ki, bu fikirlərdə xalqların milli ideyaları, müstəqillik arzuları gerçəkləşirdi. Bu ayrı məsələdir ki, poemanın yazıldığı dövrdə Lenin ideyalarından artıq əsər-əlamət belə qalmamış, tənəzzülə uğramışdı. Buna görə də şair Lenin ideyalarının təntənəsini deyil, bu ideyaların çağdaş mühitdə hansı mahiyyəti daşdığını dilə gətirmişdir. Bu mahiyyətdə "əyriliyi, alçaqlığı pərdələmək" özü bir cinayətdir, "ədaləti maska kimi sifətinə taxanlar"ın maskası üzündən götürülməlidir, "balıq kimi soyuqqanlılara" nifrət edilməlidir. Poemanın "Həqiqət-ədalət" fəslində isə şair Leninin "Mücərrəd həqiqət yoxdur, həqiqət həmişə konkretir" fikirlərinə əsaslanaraq belə bir poetik qənaətə gəlir:

Ədalət yolunda axan qanların
İzi tarixlərdə varaq-varaqdı.
Həqiqət, həmişə bu qurbanların
Ağlıyla düşündü, gözüylə baxdı.
Həqiqət, çıpaqsan doğulduğunək,
Yalanın əynində min bəzək-düzək (8, 281).

Rəfiq Yusifoğlu (Əliyev) S. Vurğunun "Leninin kitabı", M. Müşfiqin "Azadlıq dastanı", R. Rzanın "Lenin", B. Vahabzadənin "Leninlə söhbət" poemalarından danışarkən haqlı olaraq yazır: "Bu poemalar əslində Lenin yox, ideal insanlar haqqında düşüncələrdir" (10, 16).

Nəticə: Bəxtiyar Vahabzadə əsərlərində tələyüklü məsələləri qaldırır və diqqət mərkəzinə çəkir. Ciddi problem məsələlər, milli-mənəvi yaddaşın ibrətamiz səhnələri, azadlıq və istiqlal uğrunda aparılan qanlı-qadalı mübarizələr, insanın daxili dünyasının tərcümanı olan inam və iman uğrunda amansız çarpışmalar şairin əsərlərində toxunduğu əsas mövzulardan birinə çevrilməsi baxımından xüsusi önəm daşıyır. Maraqlı və diqqət doğuran bir cəhət də ondan ibarətdir ki, belə mövzu və problemlər Bəxtiyar Vahabzadənin çoxcəhətli yaradıcılığının bütün sahələri üçün həmişə aktualıq qazanır, sərt totalitar rejimlər şəraitindən başlamış, milli müstəqilliyə qovuşduğumuz tarixi mərhələ də daxil olmaqla bir şair kimi onun qələmi millətin və xalqın tarixi taleyinin bilavasitə həll olunduğu məqamları xüsusi həssaslıqla, daxili həyəcan və narahatlıqla təsvir edir, baş verən hadisələrin mahiyyətinə əsl vətəndaş mövqeyindən qiymət verir.

Bəxtiyar Vahabzadənin ümumi yaradıcılığı üçün elə dəyişməz və əvəzolunmaz dəyərlər var ki, onu şairin bütün yaradıcılığı üçün aparıcı mövzu və ideya istiqaməti hesab etmək olar. Bu, heç şübhəsiz ki, milli azadlıq və istiqlal ideyasının tərənnümüdür. Belə bir yaradıcılıq qayəsi Bəxtiyar Vahabzadəni sərt qadağa və rejim şəraitində öz məqsədindən çəkindirə bilməmiş, şair öz xalqının azadlığı və tarixi taleyi ilə bağlı fikirləri bəzən iz azdırmaq məqsədi ilə ayrı-ayrı coğrafi ərazilərin nümunəsində təqdim etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu baxımdan sözün həqiqi mənasında Bəxtiyar Vahabzadə istiqlal şairidir. İstiqlal mücəddiləsinin bütün tarixi dövrləri və mərhələləri şairin yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir.

IV BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARI AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN QURULUŞUNUN 100-CÜ İLİNDƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİ SİMPOZİUMU

Ədəbiyyat:

1. Füzuli M. Əsərləri. 5 cildə, I c., Tərtib edəni və redaktoru: H.Araslı. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958, 168 s.
2. Xəlilov Q. Lenin zəkasının işığı ilə // Vahabzadə B. Açıq söhbət, Bakı: Gənclik, 1977, 111 s.
3. Namazov Q. Bəxtiyar Vahabzadənin "Gülüstan" poeması / I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə simpoziumunun materialları. Bakı: Qafqaz Universiteti, 13-15 dekabr 2012-ci il. Bakı: 2012, 554 s.
4. Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri. 11 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan, 2001, 544 s.
5. Vahabzadə B. Əsərləri. 11 cildə, III c., Bakı: Azərbaycan, 2002, 512 s.
6. Vahabzadə Bəxtiyar Əsərləri: 11 cildə, IX c., (Məqalələr, ədəbiyyat və sənət), Bakı: Azərbaycan, 2005, 784 s.
7. Vahabzadə B. Əsərləri. 11 cildə, XI c., (publisistika), Bakı: Azərbaycan, 2005, 672 s.
8. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., (1966-1981). Bakı: Yazıçı, 1984, 458 s.
9. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Poemalar. Bakı: Öndər, 2004, 320 s.
10. Yusifoğlu R. (Əliyev). Azərbaycan poeması: axtarışlar və perspektivlər (XX əsr Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri). Bakı: Elm, 1998, 300 s.

MUSİQİ İLƏ POEZİYANIN VƏHDƏTİNDƏ FƏLSƏFİ TƏZAHÜRLƏR

Elmira Abasova

“Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

ABSTRACT

The music of the Turkic peoples has a distinctive role in the development of musical culture among Eastern peoples. Poetry and music are some of key factors used in the form of synthesis in vocal art and they are closely connected with each other.

In the pentastich “Listen” (Gus qıl) by one of the greatest poets of XIX century, the follower of great Fizuli- Seyid Azim Shirvani, the non-recurring rhythm for music not only nourishes the soul, but also identifies distinctive features explaining music with poetic language and opening its wide range of philosophical meanings.

It is the result of the interaction between poetry and music that most great people called poetry the music of soul and words (language). Azerbaijani ghazalkar (ghazal singer) Aliqası Vahid, who played a very special role in the Azerbaijani poetry of XX century, was also very sensitive to the target subject.

The source and top of the national music – Mugam, the poetic shades of music are more clearly reflected. In this context, the “Mugam” poem by an unforgettable and great poet of the Turkic world Bakhtiyar Vahabzadeh, is of special importance.

Key Words: Poetry, music, philosophical manifestations.

ÖZET

Şərq xalqları arasında musiqi mədəniyyətinin inkişafında türk xalqlarının musiqisi özünəməxsus mövqeyə malikdir. Poeziya və musiqi vokal ifaçılıq sənətində sintez şəklində istifadə edilən əsas amillərdəndir və biri digəri ilə çox sıx tərzdə bağlıdır.

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının dühalarından biri olan, böyük Füzuli yadigarı Seyid Əzim Şirvaninin muğam-vokal qəzəl kimi sevilib oxunan “Gus qıl” müəmməsində musiqiyə təkrarsız verilən rəvnəq, nəinki, ruhu qidalandırır, eyni zamanda musiqini poetik dillə izah etməklə, onun geniş imkanlarını fəlsəfi mənada açaraq idraki xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

Gus qıl ey ki, bilirsən özüvi vaqifi-kar,
Ağah ol gör ki, nədir naley-i-nəy, nəğməyi tar,...

Məhz poeziya ilə musiqinin qarşılıqlı və sıx əlaqəsinin nəticəsidir ki, bir çox dahilər poeziyanı ruhun və sözlərin (dilin) musiqisi adlandırmışlar. XX əsr poeziyasında özünəməxsus mövqeyə tutan Azərbaycanın qəzəlxan şairi Ələgə Vahid də öz yaradıcılığında bu mövzuya böyük həssaslıqla yanaşmışdır:

“Biz bir qatar tuti-yi-şirinsuxənlərik,
Öz nəğməmizlə ziynəti-sərvi-çəmənlik.”...

...Musiqi zövqu Hülakulə təsir etmiş;
Oxu tarixi, gör onda nə rəvayətləri var."

Milli musiqinin zirvəsi və qaynağı olan muğamlarımızda musiqinin poetik çalarları daha qabarıq cizgilərlə əks olunur. Bu məcrada Türk dünyasının undulmaz və sevimli şairi Bəxtiyar Vahabzadənin "Muğam" poeması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

"Daş ürəklərdə yanıb daşları sındırdı muğam...
...Mənə çox mətləbi ahəstə qandırdı muğam."

Açar sözlər: Poeziya - musiqi, fəlsəfi təzahürlər.

Elmdə geniş tədqiqatına ehtiyac duyulan xüsusi bir mövzu kimi poeziya ilə musiqinin vəhdəti daim araşdırıcıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Tarix boyu Cəlaləddin Rumi, Məhəmməd Füzuli, Hafiz Şirazi, Qəzali, Sədi, Ömər Xəyyam, Nəvai, dahi Nəsimi, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, o cümlədən Seyid Həməzə Nigari kimi mütəfəkkürlər musiqiyə geniş yer vermiş, onun poetik dillə incələnməsinə xüsusi diqqət yetirmişlər.

Nigari yaradıcılığında onun qəzəl janrında Həzrəti Mövlanəyə və Füzuliyə həsr etdiyi nəzirlərində belə sözün musiqi ahəngində axıcılığı diqqəti cəlb edir. Nigari şeiri Haqqın sirr xəzinələrindən qopan sehrli bir nəğmə kimi ruhları oxşayıb, ürəkləri titrədərək xəfif bahar rüzgarı kimi bütün Şərq aləmini bürümüşdür. Onun qəzəllərinin "Mütrubi-tərəbsazın divaneyi-mümtazə pəndi" bölümündə şairin musiqi sahəsində zəngin biliyə malik olması təzahür edir. Burada o, mütribin yeni musiqinin diliylə musiqi alətlərinin, muğamların adlarını sadalayaraq onların hansı pərdədə ifa edilməsi, xüsusiyyətləri barədə ətraflı məlumat verir. Mütrib aşiqə "iraq", "segah", "dügah", "Şahnaz" havalarını çalmağı və dinləməyi tövsiyə edir. Şairin fikrincə bütün alətlərin səsi "Allah" söyləyir. (Nigari M. H., 2012, 49)¹

Klassik poeziyamızın bir çox dahiləri kimi Seyid Nigari yaradıcılığında da şeir ruhun və dilin musiqisi kimi səslənir. Bu xüsusiyyət məhz poeziya ilə musiqinin qarşılıqlı və sıx əlaqəsinin nəticəsi olaraq iki fəlsəfi təzahürün vəhdətini təşkil edir.

Musiqinin poetik vəsfi ən bariz nümunəsini XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının dühalarından biri olan Füzuli yadigarı klassik Şərq şeirinin mütərəqqi ənənələrinin qüdrətli varisi, böyük Azərbaycan ədiblərinin maarifçilik ideallarının davamçısı, məslək və mübarizə silahdaşı Seyid Əzim Şirvaninin "Guş qıl" müxəmməsində təcəssüm etdirir. Şirvani bu şeirində musiqini haram buyuran, onu dinləməyi günah sayan şəriət ehkamlarına rəğmən, əksinə musiqini mənəvi qida kimi qəbul edir. Şairə görə musiqi insanın ruhunu oxşayır, mənəviyyatını zənginləşdirir, onun daxilindəki qəm-qüssəni, kədəri qovur, insanı nikbin olmağa, yaşayıb yaratmağa həvəsləndirir. Buna görə də ədib insanlığı mənəvi ayıqlığa, musiqidən zövq almağa, nəğmə dili ilə dünya qəmlərindən azad olub, şad və nikbin yaşamağa səsləyir. (Şirvani, 2005, 4-23)²

Guş qıl ey ki, bilirsən özünü vaqifi-kar,

1 Mir Həməzə Seyid Nigari, Nigarnamə, Bakı, "Elm və təhsil". 2012, 408 səh. (s. 49)

2 Seyid Əzim Şirvani, seçilmiş əsərləri üç cildə, I cild, "Avrasiya Press", Bakı 2005, 399 səh. (s. 4-23)

Agəh ol, gör ki nədir naleyi ney, nəğməyi-tar,
Nədir ol xüşk olan çubdə bu nalöyi-zar-
Ki, sədasından onun qarət olur səbrü qərar,
Açma sən pərdəni, hər pərdədə var yüz əsrar.

Qoymaz ol tarı müğənni niyə ağuşindən,
Düşməz ol xanəbərandazələrin düşündən,
Huş ilə guş edə hər kimsə, gedər huşından,
Pənbeyi-qəfləti çək sən dəxi can guşından,
Ta ki, əsrari-nihanə olasan bərxurdar.

Ləhni- Davudi ilə könlüvü qıl xürrəm sən,
Ərş baminə, gözü, nəğməni tut sülləm sən.
Olma qal əhli, qıl əmdən özüvi əbkəm sən,
Kəsb elə elmü ədəb feyzin əgər, adəmsən,
Fəhm qıl, gör ki, nədir musiqiyü musiqar.

Tut bərabər dəmi- İsayə müğənni dəmini,
Qılıb ehya özüvi, seyr elə ruh aləmini.
Ziri-qəm olma, eşit nəğməyi-zilü bəmini,
Çəkmə, aqilsən əgər, dəhri- müxalif qəmini,
Şurə gəl, nəğmə ilə çək qəmi-dünyayə həsar.

Musiqi məclisinin əhli gərək əhli-bəsər,
Ta görə pərdeyi-əsrardə yüz nəqşü şüvər,
Kim ki zövq əhli-degil, anı hesab eylə həcər,
Ləhni-Davud eləməz növi-cəmadətə əsər,
Məni ərbabı edər guş süxən, ey huşyar.

Fəhm qıl gör ki nədir çənkü dəfə bərbətü ud,
Nədir onlarda bu ahəngü bu ləhnü bu sürud,
Arif ol, rəmz bil, ey mahəsəli-qeybü şühud,
Ud hər ləhzə gəlib, şurə deyər: ya məbud,
Tar hər ləhzə gəlib vəcdə deyər: ya səttar.

Zahida, tanrıya bax, məclisi- ürfandır bu
Tarı əsbabi-mənahi demə, böhtandır bu,
Meyi gör, saqiyyə bax, Kövsərü qilmandır bu,
Cümləsi pərtövi-sübhandır bu,
Meydə həqq nurunu gör , səvhinə qıl istiğfar.

Ey könül, məhrəmi-naz eyləmə biganələri,
Vermə naəhl əlinə bu dolu peymanələri.
Çək rümuzat ilə zülfü-süxənə sanələri,
Seyyida, Mehdiyə yalvar ki bu dürdanələri,
Eyləsin məjlisi-şəhvari-Kərim bəgdə nisar

Artıq qeyd olunduğu kimi musiqinin poetik çalarları Şərq aləmində çox geniş vüsət almışdır. Belə ki, XX əsr poeziyasında özünəməxsus dəsti-xəttlə seçilən Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə məşhur qəzəl şairi kimi tanınıb şöhrət qazanan Əlağa Vahid dahi Füzulini özünün böyük ustadı adlandırmışdır. Qəzəlxan şair öz yaradıcılığında Füzulinin bədii üslubundan, əruz bəhrlərindən, təsvir və ifadə vasitələrindən, qəfiyə və rədlərindən faydalanaraq bədii sözün mənə dolğunluğuna, ifadə səlisliyinə nail olmuşdur. Bakının ictimai-mədəni həyatının daim öncüllərindən olan lirik şair XX yüzilliyin böyük qəzəl şairi kimi ədəbiyyatımızın tarixində mövqeyini, məhz yaşadığı sosial mühitdə əruza, qəzələ göstərilən təzyiqlər, qadağalar fəvqündə dayanaraq, poeziyamızın bu zərif, mənalı, müdrik janrını qoruyub yaşatmağa və zənginləşdirməyə müəssər olmuşdur. Əlağa Vahidin qəzəlləri Milli poeziyamızda özünəməxsus rəngi, rəhiyəsi, ahəngi olan qiymətli sənət inciləri kimi əbədi qərar tutmuşdur. (Vahid, 2005, 4-10)³. Qəzəlin qaynağı muğam olduğundan Vahid lirikasında da bu dəsti xəttin qorunmasının şahidi olunur:

Musiqi məclisinin türfə əlamətləri var,
Guş qıl gör necə cansuz hekayətləri var
Musiqi zövqünə ol kəs ki, deyildir vaqif,
Bu büsatın nə bilir nə şərəfətləri var.
O da bir zülfü-siyəh dilbərin aludəsidir
Ki, sədasında pərişanlıq işarətləri var
Xar zənn etmə, saqın, musiqi xadimlərini,
Onların zövqünə gir, gör, nə nəzakətləri var!
Musiqi qəm dağdır, zövq verir insanə ,
Dərk qılmaz bunu , onlar ki səfahətləriv var.
Musiqi zövqü Hülakülərə təsir etmiş,
Oxu tarixi, gör orda nə rəvayətləri var,
Məscid əhli nə bilir musiqi zövqün, Vahid!
Çünki cahildirlər olduqa, cəhalətləri var.⁴ (Vahid, 2005, 246)

Şair qəzəllərində nəinki musiqini, Eyni zamanda Azərbaycanın əvəzolunmaz muğam ustalarını da vəsf etmişdir:

.... Bu gözəl məclisimiz, ruhə qida musiqidir,
Sakit əyləşməli, qoy musiqi itmam olsun!.....
Vahid, istərsən əgər musiqidən zövq alasan,
Məclisində həm Əbülfət, həm Bəhram olsun!

Ustad Qəzəlxan böyük ədib və şair Hüseyn Cavidə ithaf etdiyi misralarda da xalqımızın şeirə, musiqiyə bağlılığını, sənətə və sənətkara yüksək verdiyi dəyəri çox böyük ustalıqla qələmə almışdır:

Sanki bir ənənə olaraq musiqinin poetik ahəngi çağdaş ədəbiyyatımızda belə hər zaman öz əksini taparaq müasir dövrümüzdə də davam etməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycan poeziyasının qüdrətli nümayəndəsi, XX əsrin Şərq və dünya

3 Əliəğa Vahid, seçilmiş əsərləri, Səfura Quliyeva, "Poeziyamızın vahidi", Bakı "Lider nəşriyyatı", 2005, 472 səh. (s.4-10)

4 Əliəğa Vahid, seçilmiş əsərləri, Səfura Quliyeva, "Poeziyamızın vahidi", Bakı "Lider nəşriyyatı", 2005, 472 səh. (s. 246)

şeyri prosesi məcrasında milli poeziyamızın ləyaqətli təmsilçisi unudulmaz şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin "Muğam" poeması bunun bariz nümunəsi sayıla bilər. Şair bu poemada incə çalarlarla Şərq aləminə məxsus olan bütün muğamları sadalayır və hər birini romantik tərzdə vəsf edərək musiqinin, səsin, qədim tarixiliyini məxsusi olaraq vurğulayır:

.... Sözdən əvvəl səs yaranır,
Nəğmələrdir ilk dilimiz.
Nəğmələrdir
Sözümüzün, fikrimizin ibtidası,
Nəğmələrdir dilimizin əlifbası.

Şairin muğama, milli musiqimizə, türkçülük soykökünə bağlılığı onun fəlsəfi təfəkküründən doğan dərin fikirləri poemanın sonunda verilən muğam rədifli qəzəlində öz əksini taparaq əsəri çox gözəl sonluqla tamamlayır.

Daş ürəklərdə yanib daşları sındırdı muğam.
Haqqa düşmən olanı haqqa tapındırdı muğam.

Nə güman eyləmişən ondakı tilsimləri sən,
"Kürü ahiyla qurutdu", "Salı yandırdı" muğam.

Onun hər guşəsi bir xatirə, bir canlı kitab,
Keçilən yolları hərdən bizə andırdı muğam.

Su çilər kinli ürəklərdə qəzəb tonqalına,
Nəçə qəsdin önünü kəsdi, dayandırdı muğam.

O, ürək yanğısı, göz yaşları, bir çəngə bulud,
Oyadıb yaddaşı, vicdanı utandırdı muğam.

Dəfn edin siz məni Zabul səhahın mayəsinə,
Deyirəm, bəlkə, məni bir gün oyandırdı muğam.

Çox kitablar oxudum, zənn elədim bəxtiyaram,
Mənə çox mətləbi ahəstəcə qandırdı muğ

Bir çox elmi araşdırmalar musiqinin təkcə estetik, mənəvi qida mənbəyi deyil, həm də onun mühüm tibbi və eko-bioloji əhəmiyyətə malik olduğunu sübuta yetirmişdir.

Həqiqətən də sözün əsl mənasında musiqi hər zaman xalqlar və millətlər arasında həmişə ümumi dil birliyi yaradıb, insanların gündəlik həyatına daxil olaraq, onlara estetik zövq vermişdir. Lakin musiqinin başqa bir qiymətli cəhəti də vardır. Belə ki, o eyni zamanda əvəzsiz müalicə vasitəsidir.

Qədim həkimlər və müdriklər müalicə zamanı musiqidən geniş istifadə etmişlər. Platon musiqinin insan xarakterinin təzahür forması və amili sayıb. Əbu Əli-İbn-Sina hələ min illər bundan əvvəl musiqi ilə əsəb və psixi xəstəlikləri müalicə etmişdir. Fransız humanisti və psixoloq Eskirol XIX əsrin əvvəllərində musiqinin psixoloji müəssisələrdə əsas müalicə vasitəsi kimi tətbiq etmişdir. Qərbi Avropada XIX əsrin

ortaları musiqinin terapevtik bir amil kimi tətbiqinin empirik dövrü olmuşdur. Bu dövrdə L. Mextentalın "Musiqi həkimi" adlı kitabında nəşr olunmuş elmi-psixoloji məqalələrində musiqinin köməyi ilə podagra, revmatizmi, sayıqlaması olanları, çumaya tutulanları, ağıldan kəm, əsmə xəstəliyi olanları, tifə məruz qalan xəstələri müalicə etməyin üsulları göstərilmiş və bunun müəyyən reseptləri verilmişdir.

Müasir təbabətdə də musiqidən geniş istifadə olunmuşdur. İbrahim Topçubaşov və Arif Hacıyev göstərmişlər ki, musiqini cərrahiyyə əməliyyatından qabaq xəstələrdə həyəcanı dəf etmək məqsədi ilə, əməliyyat zamanı qorxu hissini aradan götürmək üçün və nəhayət cərrahiyyədən sonra ağrıları azaltmaqdan ötrü tətbiq etmək vacibdir. Çünki musiqi seanslarının cərrahiyyədə tətbiqi xəstələrin əməliyyatları yüngül keçirmələrinə və əməliyyatdan sonra tez sağalmalarına səbəb olur.

Bəstəkar Oktay Rəcəbovun apardığı tədqiqatlar çox maraqlı nəticələrə əsaslanmışdır. Təcrübələrdən aydın olmuşdur ki, uşaq psixologiyasında musiqinin çox böyük tərbiyəvi rolu vardır. Musiqi uşaqların davranışının və təfəkkürünün formalaşmasında özünəməxsus, layiqli əhəmiyyət kəsb edir.

Musiqidən psixoterapevtik təcrübədə uzun illər geniş istifadə olunmuşdur. XX əsrə aid olan tədqiqatlarda Q.Şipulin göstərmişdir ki, təsirli bir müalicə vasitəsi kimi minor qammalarında yazılmış musiqi, yəni həzin ahəngli musiqi daha əhəmiyyətlidir. 1936-1940-cı illərdə Sankt Peterburq yaxınlığında II dünya müharibəsinə qədər fəaliyyət göstərmiş psixonevroloji dispanserdə çalışan məşhur nevroptoloq-həkim V. Bexterevin tədqiqatlarında bütün bu fikirlər mükəmməl sürətdə əsaslandırılmış və musiqi ilə depressiv xəstəlikləri müalicə etməyin mümkün olduğunu göstərmişdir.

Göründüyü kimi, musiqi yalnız estetik zövq mənbəyi deyil, eyni zamanda mükəmməl müalicə vasitəsi və tərbiyəvi amil kimi çox qiymətlidir. Çünki onu bütün canlılar aləmi duyur və ecəzkar təsirinə məruz qalır.

Maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu sayılan mədəniyyət məvhumu özündə eyni zamanda musiqi ilə ədəbiyyatı cəmləşdirir. Mücərrəd təfəkkürdən doğan mədəniyyət anlayışının estetik mədəniyyətə əsaslanan xüsusiyyəti onun məhz insan amilinin fəaliyyətini əks etdirən xüsusi maraq spesifikasıdır. Musiqi ilə poeziyanın vəhdətində təzahür edən amillər yalnız cəmiyyət tərəfindən toplanmış biliklərin toplusu deyil, həm də insanların fəaliyyətindən yaranan canlı bir prosesdir. Milli musiqimiz mədəniyyətin əsası olan mədəni ənənələrdir. Bu ənənələrin diapazonu nə qədər zəngin və genişdirsə bütövlükdə bəşəriyyətin bir guşəsi sayılan xalqın mənəvi həyatı da o qədər zəngindir. (Rüstəmov, 2004, 478-494)⁵

Qaynaqlar

- Bəxtiyar Vahabzadə seçilmiş əsərləri, iki cildə, II cild, "Öndər nəşriyyat", Bakı-2004, 316 səh.
Elmira Abasova, "Musiqi və psixologiya" "Elm və həyat" jurnalı, No: 12, Bakı-1983, səh28-29
Əliağa Vahid, seçilmiş əsərləri, Səfura Quliyeva, Bakı "Lider nəşriyyatı", 2005, 472 səh.
Mir Həməzə Seyid Nigari, Nigarnamə, Bakı, "Elm və təhsil". 2012, 408 səh. (s. 49)
Seyid Əzim Şirvani, seçilmiş əsərləri üç cildə, I cild, "Avrasiya Press", Bakı 2005, 399 səh. (s. 4-23)
Yusif Rüstəmov, Fəlsəfənin əsasları, "Elm, Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, Bakı-2004, 498 səh. (478-494)

⁵ Yusif Rüstəmov, Fəlsəfənin əsasları, "Elm, Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, Bakı-2004, 498 səh. (478-494)

QARABAĞDA TOY ADƏTLƏRİ

Sönməz ABBASLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

sonmezabbasli@gmail.com

Özet

Toy adətləri Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaqla əsrlər adlayaraq və inkişaf edərək vahid bir sistemə çevrilmişdir. Bir-biri ilə zəncirvari şəkildə bağlanan bir sıra təntənəli adətlər- qız bəyənmə, elçilik, nişan, toy qabağı hazırlıqlar, toy və s. bütövlükdə bir sistemi □ Azərbaycan toyunu formalaşdırır. Azərbaycan xalqına xas olan bütün müsbət keyfiyyətlər milli toy mərasimlərimizdə öz təzahürünü tapmışdır. Bəzən Azərbaycan toy adətləri digər xalqların dünyənlərinə təsir etmiş, bəzən isə əksinə başqa xalqların mədəniyyətindən müəyyən ünsürlər götürülmüşdür. Üstəlik, zamanın da toy sisteminə təsiri açıq-aydın hiss edilməkdədir. Bu təsirlər nəticəsində bu gün toyların dəbdəbəli şadlıq saraylarında təşkili, xüsusi olaraq bəy-gəlin rəqsinin hazırlanması, azyaşlı qızların mələklər qismində bəy-gəlin ətrafında rəqsi, müasir rəqslər üçün müəyyən vaxt ayrımı, sonda gəlinin arxaya gül dəstəsi atması, eləcə də yeni nigaha daxil olanların bal ayının təşkili və s. digər xalqların mədəniyyətindən bizə gəlib çatan müəyyən elementlərdir. Təbii ki, bölgədən-bölgəyə dəyişən müəyyən fərqli məqamlar olsa da, ümumi prinsiplər çoxluq təşkil edir və bir çox elementləri özündə ehtiva edir. Əslində, bu təmtəraqlı ənənələr mütəşəkkil bir sistemi - toy sistemini təşkil edir. Məqalədə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin toy adətləri öz əksini tapmışdır. Bu bölgə toylarının səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ, toy, adət-ənənələr, mərasim, gəlin

Abstract

The wedding customs being the part of Azerbaijan culture passing centuries and developing became a single system. A number of ceremonial customs- to like girl, match-making, engagement, wedding preparations, wedding etc. form the unit system- Azerbaijan wedding. The whole positive qualities belonging to Azerbaijan people is reflected in our national wedding ceremonies. Sometimes Azerbaijan wedding ceremonies influence the weddings of other nations, sometimes certain elements were taken from the culture of the other nations. Besides, the influence of time on the wedding system is observed. As a result of these effects the organization of weddings in a luxurious wedding palaces, especially the brides' dance, young girls dancing around the bride as angels, certain time division for modern dances, finally the bride's throwing the rose to back, the organization of honeymoon for new couples are certain elements that transmitted to us from the culture of other nations. Of course, though there are some various moments which changed from region to region, the general principles are more and contain itself some elements. To tell the truth these luxurious traditions form the organized system- the wedding system. In the article the wedding ceremonies of the Garabag region of Azerbaijan is reflected. The characteristic peculiarities of the weddings of this region is found.

Key words: Garabag, wedding, traditions, ceremony, bride

Heç şübhəsiz ki, Azərbaycanın mədəniyyətinin zənginliyi ilə seçilən bölgələrindən olan Qarabağın toylarının özünəməxsus cizgiləri var. Təsadüfi deyil ki, dahi Bülbül Qarabağ toylarını o dövrün mədəniyyət evləri adlandırırdı.

Qarabağda da qız bəyənmə və ya qız seçmə toy mərasimlərinin ilkin mərhələsi olmaqla müxtəlif formalarda icra edilir. Ümumiyyətlə, Qarabağ toylarında oğlanla qızın biri-birini yalnız toy günü gördüyü deyilir.

Qarabağın Ağdam bölgəsində qızın ərə getməyə hazır olub-olmamasını yoxlamaq üçün maraqlı bir üsuldən istifadə olunurdu. Belə ki, ərə vermək istədikləri qızı papaqla vururdular, qız tərpənmədikdə onun ailə qurmağa hazır olduğu müəyyənləşirdi. Qeyd edək ki, bu "papaq atmanı" kəndin ağsaqqalı edirdi (Ağdam toyları.qadın.net). Analoji hal tərəkəmələrdə (qarapapaq türkləri) də mövcuddur. Belə ki, qarapapaq türklərində qızın ailə qurmağa hazır olub-olmayacağını yoxlamaq üçün yaxın qohumlarından biri, gücü-qüvvəti yerində olan bir kişi başındakı Tərəkəmə papağı ilə gənc qızın xəbəri olmadan bütün güc-qüvvətilə iki kürəyinin ortasından vurarmış. Qız əgər səndələyir və ya yıxılırsa onun bu evliliyə hazır olmadığı əks təqdirdə isə hazır olduğuna inanırmış (Dündar, 2004: 184).

Qubadlının toy adətlərindən bəhs edən Sevinc Bağdadova bu bölgədə qız seçimində məcburiyyətə yol verilmədiyini və qızın əsasən toylarda bəyənildiyini, oğlunu evləndirmək istəyən atanın xoşu gəldiyi qızı ağır oyun havası çaldırır rəqsə dəvət edib, həm əlinə, həm də başına pul tökdüyünü, bununla da həmin qızı oğlu üçün alacağını bildirmək istədiyini qeyd edir. Müəllif göbəkkəsdi yolu ilə evlənmənin az olduğuna, sərbəst seçmə yol verildiyinə, qız seçildikdən sonra elçiliyin kiçik elçilik və böyük elçilik mərhələlərindən ibarət olduğuna diqqət yönəldir (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV cild, 2013: 235). Digər türkdilli xalq olan colan türkmənlərində bu göbəkkəsdi deyilən bir ritual qəbul olunmazdır. Araşdırmaçı Əli Şamilin qeydlərində fikir özünü təsdiq edir. "Türkmənlərdə qızı uşaqlıqdan ad etmək, nişanlamaq, "beşik kərtməsi" yoxdur. Yaxın qohumlarla elçiliyə də rast gəlinmir. (Şamil, 2014: 105).

Qarabağın Kəlbəcər bölgəsində isə bəyəndikləri qızı toyda rəqsə dəvət edən oğlanın atası onun yaylığının ucuna bir abbasi pul və yaxud qızıl bir şey, məsələn, üzük qoyur. Qız evə gəldikdə nə qoyulduğunu bilmək üçün onun yaylığının ucuna baxırlar və qızdan razı olub-olmadığını soruşurlar. Razılıq olduğu halda yaylığın ucuna düşülən şeyi bir həftə saxlayır və qaytarırlar. Razılıq olmadıqda bu qaytarılırmı. (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI cild, 2013: 204).

Bir də bu bölgədə bir qızı istəməyə gedəndə ilk olaraq qapıdakı itə baxırlarmış. Evin xanımının yaxşı olub-olmadığını qapıdakı itlə təyin edirmişlər. Bundan sonra ailə üzvlərinin bir-birinə münasibətinə diqqət yetirmişlər. (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VIII cild, 2014: 103).

Qarabağ ərazisində qız almamışdan əvvəl belə bir sınaqdan istifadə olunur. Qızın adına əl ağacının üstünə qırmızı lent bağlayır, evin küncünə gətirib qoyurlar. Bu evə xoşbəxtlik və ya bədbəxtlik gətirəcəyini öyrənmək üçün bunu on, on beş gün və ya bir ay saxlayırlar. Ayağı düşərli olursa o zaman qızı gedib alırlar. Bu afşarlarda olan adətdi. (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I cild, 2012:172). Göründüyü kimi, bu sınaqda ağac kultuna tapınmanın izləri açıq-aydın görünür.

Qız bəyənmədən sonrakı mərhələ elçilik adlanır və bu mərasim Qarabağın bütün bölgələrində demək olar ki, oxşar şəkildə baş tutur. Qeyd edək ki, Colan türkmənlərində elçiliyə gəlin istəmək deyilir. (Şamil, 2014:99).

Ağdam bölgəsində qızı bir dəfə elçi gəlməklə vermirdilər. Öncə qız evinin nə

düşündüyünü anlamaq üçün "kəşfiyyətçi" göndərilirdi. Ağız arandan sonra oğlan tərəfdən ana, xala və yaxud bacı qız tərəfdən ana, xala və ya bibi ilə söhbətləşirdi. Qız atasına məsələ açıldıqda o "baxarıq" deyə vaxtı uzadırdı. Beləcə, bir müddət qaçdı-qovdu ilə davam edirdi. Buradan da aydın olur ki, ata bu məsələnin qızın əmisi, dayısı, ümumiyyətlə nəslin ağsaqqalları ilə də məsləhətli şəkildə həllinə çalışırdı. Oğlan tərəfə "hə" cavabı yalnız üç dəfə elçi gəldikdən və razılıq alınandan sonra verilirdi. Maraqlı nüanslardan biri də odur ki, oğlan evi özü ilə bərabər bu "həri"yə qənd gətirirdi. Qız evi çayı süzərkən çalışır ki, su ilə dəm qarışmasın. "Hə" cavabından sonra çayın qarışdırılmasına başlanılırdı. Bu adət əslində, iki nəsil arasında qohumlaşmanı, yəni qaynayıb-qarışmanı ifadə edirdi (Ağdam toyları. qadin.net).

Qubadlı ərazisində isə dördüncü və ya beşinci elçilikdə qız atasının razılığı alınır. Çünki tez razılıq verilməsi qız evinin el-obada nüfuzunun aşağı düşməsinə səbəb ola bilər (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV cild, 2013: 235).

Kəlbəcər bölgəsində elçiliyə gedilən qız üzə çıxmazdı. Oğlanın da qızın yaşadığı kəndə gəlməyə hünəri çatmazdı. Elçilikdə qızın "hədiməsin", yəni həsi ya əmisi, o olmadıqda isə dayısı tərəfindən verilirdi. "Hə" deyənə oğlan tərəfindən hədimə verilirdi ki, bu ya qızıl üzük, ya min manat pul və yaxud qızıl saat olardı (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VIII cild, 2014: 103).

Qarabağın əski nişan adətlərini təsvir edən sənəşünas C.Bağdadbəyov şirni içmək işində, iki saatlıq çağırılmış qonaqların məclisində bir putdan əlli puta kimi şirni paylanıb, üç kəllədən başlayaraq əlli kəlləyə kimi qənd paylandığını qeyd edirdi. C.Bağdadbəyov yazır ki, süfrədə bir neçə şirni- noğul, badam ilə bişmiş paxlava və s. olurdu. Müxtəlif əlvan parçalarla örtülmüş bir məcməyi bir adamın başında qız evinə göndərilirdi. Müəllif bu növ yaxdanlara qoyulub qatırlara yüklənməsini keçmişdə yüksək qiymətli xəzinə mallarının qatıra yüklənməsinə işarə olduğunu, şirni göndərənin əyan olmasını qeyd edir. Qeydlərdən qatırların boynundan qırmızı ipək dəsmalların bağlandığı, nöqərlərin də ucuz parçalardan da olsa təzə paltarlarda olması aydın olur. Oğlan anasının və digər qadın qohumlarının ən qiymətli paltarlarını geyinib, zinət taxaraq qız evinə getmələri, qadınlar şöbəsində oturmaları, oğlan evindən gələn paltar və zinətlərin bir ağbırçək qadın qonaq tərəfindən tərif edərək xeyir-dua verməsi, öncə kişilərə, daha sonra qadınlara şirni paylanması, şirninin ertəsi günü isə qız evindən oğlan evinə bir neçə məcməyi şəkər çörəyi göndərilməsi, şirni içmədən bir neçə gün keçmiş nişan mərasiminin başlanması, nişanlanmış adamın yaşlı olduğu halda nişanbazlığa qatılmaması, özünü qıza göstərməməsi Şuşa üçün xarakterik toya hazırlıq mərhələləri idi.

Toydan əvvəl, dəqiq desək, toya bir neçə gün qalmış oğlan anası başda olmaqla bir neçə qadının qız evinə paltarbiçməyə gətməsi, qıza gətirilmiş müxtəlif cehiz, yorğan-döşək, pərdə və zinət əşyaların müxtəlif peşəkarlar tərəfindən nəzərdən keçirilməsi mərasimi çox maraqlı təşkil olunurdu. Bəzən bu paltarbiçmənin varlı ailələrdə hətta 3-4 gün davam etdiyi söylənilirdi. 2-3 il nişanlı qalan qızlara müxtəlif bayramlarla bağlı gətirilən hədiyyələr də həmin bayramların anlamına uyğun seçilirdi. Novruz bayramında şirni, müxtəlif ətriyyat və sabun, Qurban bayramında boynuna qırmızı ipək bağlanmış, başına isə xına qoyulmuş qoyun, Məhərrəmliyin başlanmasına bir neçə gün qaldıqda iki paltarlıq qara parça nişanlı qızlara gətirilən hədiyyələr idi (Şuşinski, 1995: 64-65).

Ağdam bölgəsində nişan mərasiminə hər iki tərəfdən adamlar yığışır, adəti üzrə oğlan evi xonça bəzəyirdi. Rəsmi nişanlanma qızın barmağına üzük taxılmaqla

reallaşdı. Ağdamda "barmaxçıl" deyilən nişan üzüyü Azərbaycanın bəzi bölgələrində "barmaxçalıx" kimi də məlumdur və qızıdan olub, qaşsız, nişan üzüyü kimi qızın barmağına taxılır. Ağdam bölgəsində də toya qədər olan bayramlarda qız evinə müxtəlf şirniyyatlar və xonçalar gəlirdi(Ağdam toyları. qadın.net).

Qubadlı ərazisində nişanqoyma mərasiminin düşər-düşməzi olduğuna böyük inam var və bu səbəbdən dəbdəbə ilə keçirilmir, çox vaxt üzük belə aparılmır, bir neçə qadının iştirakı və oğlanın bacısının qızın başına yaylıq örtməsi ilə xarakterizə olunur(Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV cild, 2013: 236).

Qarabağın, eləcə də Azərbaycanın musiqi beşiyi olan Şuşa toyları ilə hələ çox əskilərdən məşhur idi. Məlumdur ki, digər bölgələrimizlə müqayisədə Şuşada musiqiçi, həm xanəndə, həm rəqqas yetərinəcə olub. El arasında yaranan "Şuşanın uşaqları ağlayanda "Segah", güləndə "Şahnaz" üstündə gülərlər" məsəli elə-belə yaranmayıb. Keçən əsrin ortalarında çap olunmuş "Kommunist" qəzetində dərc olunmuş bir yazıda Şuşada musiqiçilərin sayını göstərən statistik göstərici deyilənlərə bir daha sübutdur. Statistik informasiyadan belə məlum olur ki, təkcə XIX əsrdə Şuşa şəhərində 95 şair, 22 musiqişünas, 35 xanəndə, tar, kaman və başqa çalğı alətlərində ifa edən 70-ə qədər musiqiçi olub.

Qarabağ torpağının yetirdiyi tanınmış musiqişünas Firidun Şuşinski isə bu zəngin musiqi beşiyi ilə bağlı əbəs yerə demirdi ki, "Hər evdən, hər qayadan, hər ağacdən tar, kaman, qarmon, ney səsi ucalırdı". Qışı çox sərt keçdiyindən Şuşa toyları adətən yayda çaldırılırdı. Digər tərəfdən yay vaxtı doğma yurda axışanlar çox olurdu. Qeyd edək ki, qış vaxtı keçirilən mərasimlərdə daha çox aşıqlar iştirak edər, dastan söyləyər və məclisi feyziyab edərdilər. Yayda isə bu missiyanı əsasən xanəndələr öz üzərlərinə götürərdilər. Şuşanın kübar ailələri əsasən xanəndə dəstələrini öz məclislərinə dəvət edər və ev sahibinin maddi durumundan asılı olaraq 5-6 xanəndə toyu idarə edərdi. Şuşa toyları əslində Azərbaycan musiqisinin, mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır □ desək heç də yanılmarıq. Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Şahnaz Abbas Dəli İsmayıl, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Bülbül, Cabbar Qaryağdıoğlu kimi tanınmış xanəndələr əslində Şuşa toylarında püxtələşmiş, ətrafa səs-soraq salmışdılar. Maraqlı məqamlardan biri Şuşada toyların davamətmə müddətidir. Əlimizə çatan faktlar əsasında deyə bilərik ki, ötən əsrlərdə, konkret desək, XVIII-XIX ərlərdə 3, 7, 14, 21 və hətta 40 gün davam edən Şuşa toyları olub. Üç gün çəkən toy adi toy sayılırdı və bu toya bir sazəndə və yaxud bir aşıq dəstəsi dəvət olunurdu.

Qarabağ toylarını digər bölgələrin toylarından fərqləndirən əsas amillərdən biri burada əsasən Bakı və Şirvan toylarında olduğu kimi muğama önəm verilməsidir. Yəni Qarabağ dünyələrində toy seyrçisi muğama qulaq asmağı oynamaqdan, şənəlməkdən daha üstün tutur. Muğam musiqisinin müşayiəti ilə keçirilən toylar isə yeddi gün çəkirdi. Bu toylara yeddi xanəndə dəvət edilirdi. Bu toylarda xanəndələrin gözəl ifaçılıq məharəti toya gələnləri feyziyab edirdi.

Qırx gün qırx gecə toy çaldırmaq bir çox klassik nağıl və dastanlarımızdan, o cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarından bizə gəlib çatan toy adətlərindəndir. Xan qızı Xurşudbanu Natəvanın oğlu Mehdiqulu xan üçün qırx gün qırx gecə toy etməsi faktı da danılmazdır. Məşhur xanəndələrin, aşıqların iştirak etdiyi bu toy üç məclis şəklində təşkil olunub. Yüksək təbəqədən olanlar yəni əsilzadələr birinci məclisə, sənətkarlar ikinci, kasıb-kusublar isə üçüncü məclisə dəvət olunub. Bu toyun ən yadda qalan xüsusiyyəti isə Xurşudbanu Natəvanın qırx gün bütün kasıblara yemək paylaması, dəvət olunanlara bəxşiş verməsidir. Bu toy mərasimində 30-a yaxın dastan söylənilib. Həm məhəbbət, həm qəhrəmanlıq dastanları bu cür

toyların sözün əsl mənasında bəzəyi idi.

Qarabağ toylarında bəyə qardaşlıq da seçilir. Boynuna qırmızı şal bağlanmış bəyin qardaşı deyilən şəxs bəyin yaxın dostlarından biri olur və toyun ən hörmətli adamlarından biri sayılırdı. Onun üzərinə bir çox funksiyalar düşürdü. Belə ki, bəyin qardaşı seçilmiş adam toy evinə maddi kömək etməli idi. Bəzi informatorlardan alınmış qeydlərdən məlum olur ki, bəyin qardaşlığı seçilmiş adam qız evinə ya bir cöngə, ya bir erkək verməli və yaxud ayrı şeylər almalı idi.

Qeyd edək ki, Qarabağda toyları "toybaşılar" idarə edirdi. Şuşada "toybaşılar"a "toy padşahı" kimi də müraciət olunurdu. "Toy padşahı" gözəl ifa və rəqs nümayiş etdirənlərə bəxş verirdi.

Musiqişünas F.Şuşinski yazır ki, "XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində Qarabağ toylarının əksəriyyətinin "padşah"ı məşhur Əlaf Kərbəlayı Şükür olmuşdur" (Şuşinski, 1995: 107). Onun çox bəmərə və həzircavab adam olduğunu və haqqında çoxlu əhvalatlar dolaşdığını qeyd edən müəllif onunla bağlı bir məzəli hadisəni də qeyd edir. "Deyilənə görə, bir gün Şuşa məclislərinin birində Cabbar Qaryağdıoğlu iki saatdan çox imiş ki, "Mahur" dəstgahını oxuyurmuş. Bəzi qonaqların başlarını aşağı salıb fikrə getdiyini və bəzilərinin Cabbarın mələhətli səsinə həzz alaraq yuxuladığını gören Kərbəlayı Şükür tapançasını çıxarıb qəflətən göyə iki güllə atır. Hamı diksinir. Bunu gören Kərbəlayı Şükür başını bulayıb deyir:

□ Ay müsəlman qardaşlar. Sizə nə olub? Axşamdan Hacı Məhəmməd Hüseynin erkəyinin bozbaşını molla oğlunun lavaşı ilə bədənə vurub yuxuya getmişiniz. Allah sizdən niyə alıb? Görmürsünüz qardaşımız Cabbar necə qızıışb?!" (Şuşinski, 1995:108).

Şuşa toyları ilə bağlı tarixçi, toponomist Nazim Tapdıqoğlunun "toy padşah"ı haqqında qeydləri də maraq doğurur. O yazır: "Məclisin lap yuxarı hissəsində qoyulan masa arxasında toyun padşahı əyləşərdi. XX əsrin əvvəllərindən 30-cu illərə qədər Şuşa toylarının padşahı əsasən, Xan qızı Natəvanın oğulluğu Seyid Həsən ağa olmuşdur. Toylarda padşahın fərrası da olurdu: əlində şallaq "qayda-qanun" yaradan fərtaş oyuna dəvət olunan olunan adam əgər imtina edərdisə, ona padşahın əmri ilə ya bir neçə şallaq vurur, ya da ondan məclisin daha maraqlı keçməsi üçün bir gülməli söhbət etməsini, əhvalat danışmasını tələb edərdi" (Tapdıqoğlu, 2015:11).

Şuşa toylarında hamı deyil, gözəl rəqs etməyi bacaranlar öz rəqslərini nümayiş etdirirdi və hər rəqqasın da öz havası olurdu. Uzaqdan eşidilən hava ilə kimin rəqs etdiyi bəlli olurdu. "60-70 il bundan əvvəl Şuşa şəhərindəki toylarda "14" nömrəli havanı Mehdi bəy, "Çanaxqala" havasını Əvəz bəy, "Gəlin gedək Daşaltına gəzməyə" havasını Pəndir Ələkbər, "Mirzeyi" havasını isə Tənbəkiyan İbrahim hamıdan yaxşı oynayırdı. Bunların arasında Babaş bəy adlı bir nəfər son dərəcə duzlu və məzəli oynayırdı. O, həmişə xalqımızın ən qədim oyun havası "Tərəkəmə"ni, özü də mütləq məşhur qarmonçu Abutalıbın ifasında oynayırdı" (Şuşinski, 1995: 108).

Məlum olduğu kimi, qurulmuş toy mağarına gəlin gətirilmir, belə ki, mağar yalnız kişilər üçün qurulur, yalnız gecə toy bitdikdən sonra qadınlar mağara daxil olurlar. Qadınların iştirak etdiyi məclislərdə də sazəndələr kişilər idi. Bir qadın rəqs edərkən ona şabaş verən də digər bir qadın olurdu. F.Şuşinski bəzi qadınların müəyyən bir havanı gözəl oynadığına və hətta eyni bir havanı bir neçə cür oynayan xanımların da olduğuna diqqət yetirir: "Məsələn, Şuşanın Köçərli məhəlləsində Şirniçi Yunisin qızı Qəməz və Qəssab Şəmilin qızı Fatma "Qəşəngi" havasını, Çölqala məhəlləsində isə Qəməz xala "Vağzalı"ni doqquz cürə oynayırdı" (Şuşinski, 1995: 109).

Qadınlar rəqsləri ilə yanaşı gözəl ifaları ilə də məclisə xüsusi rəng qatırdılar. Artıq XX əsrin ortalarından başlayaraq Şuşanın möhtəşəm toyları da adıləşməyə başladı. Həftələrlə davam edən toylar üç və sonda bir günə keçirildi.

Tanınmış teatr xadimi Cəlil Bağdadbəyov Şuşa toylarından bəhs edərək yazırdı: "Cabbarın oxuduğu toylarda böyük mağarlar □ yığılan qonaqlara zəhmət olmasın deyə keçələrdən 500 nəfərə çata biləcək bir yer hazır edirdilər. Şuşada toylar üç gündən yeddi günə kimi davam etdiyindən, bəzi vaxtlar iki məhəlləni bir gecədə çağırmaqla 14 məhəllənin adamları Cabbarı görmüş olurdu. (Şuşinski, 1995: 45).

Cəlil Bağdadbəyov "Xatirələr və etnoqrafik qeydlər" adlı kitabında Qarabağ məclislərində, toylarında oxuyan özünün şəxsən tanıdığı dörd həvəskar xanəndədən də bəhs etməyi unutmur. Məlum olur ki, onlardan biri tacir sinfindən olan Məşədi Dadaş Hacı Məhəmmədəli oğlu idi. Lakin ticarətə meyil etməyən bu həvəskar xanəndə alver işlərini qardaşının öhdəsinə buraxıb, istədiyi toylarda oxuyurdu. Müəllif gözəl boya və simaya malik olan ifaçının geyim tərzində də səlihə-sahmanın olduğunu xüsusi vurğulayır. "Qara mahud çuxa, qara atlasdan arxalıq, təzə tikilmiş kimi ayaqqabı, belində barmaq enində qızıl toqqa, başında isə qara, yainki sur dəridən qələmi papaq. Bu paltara özünün də gözəlliyini əlavə edəndə, oxumamış hər kəsin nəzərini cəlb edirdi" (Şuşinski, 1995: 50). Məşədi Dadaşın səsinin tembrinin gözəl olduğunu qeyd edən müəllif bu səs qarşısında ən zalım adamın belə yumşaldığına da diqqət çəkir.

C.Bağdadbəyovun qeydlərindən aydın olur ki, Ağdamlı Muxtar, Məhəmməd Qaryağdioğlu, Qaraşərli Kərbəlayı Baba kimi həvəskar xanəndələr gözəl səsləri ilə seçilir və tez-tez Şuşa məclislərə dəvət alıb el havaları, muğamlar ilə məclis əhlini feyziyab edirdilər.

Qarabağ toylarına xanəndələr, eləcə də həvəskar xanəndələrdən başqa "toy lotuları" da xüsusi rəng qatır və saatlarla məclis əhlini əyləndirirdilər. Saatlarla məclis əhlini güldürməyi bacaran belə lotulardan biri əslən Şuşadan olan, ortaboylu, arıq, komik üz quruluşu olan Çatı oğlu İsmayıl ("İsi") idi. Məclislərdə ilan ilə oyun oynadığından ona Çatı oğlu deyirdilər. Mənbələrdə onun kasıb olduğu və bu səbəbdən də zəhmətkeş və sənətkar zümrələr tərəfindən dost tutulduğu, ruhanilər tərəfindən qəbul edilmədiyini, tacirlərin isə ona yuxarıdan aşağıya baxmalarına, onunla oturub-durmamalarına rəğmən Çatısız toylarının keçmədiyini qeyd olunur. C.Bağdadbəyov yazır ki, "Çıxardığı oyunlardan ən maraqlısı bir ilan ilə "mübarizə edib" və böyük mütəkkə ilə güləşməyi idi. Mövzu: geniş toyxananın ortası bir yoldur ki, İsi buradan keçməlidir. Ancaq ayağı nəyə ilişir isə, yığılıb yumbalanır. Bu halda məharət ilə yanındakı çatını yerə salır. Yenə yumbalanıb toza batır. Ayağa durub tozunu təmizlədikdə qəflətən bir ilan fişiltisi eşidib, qorxudan gözü kəlləsinə çıxır. Misli görünməyən qorxu və titrəmədən sonra, şəhərdə ev yixib öz dedi-qodusu ilə məşhur küpəgirən qarıların birisini, ya ikisini, məşhur qorxaqların birini yardıma çağırır. Onların "ruhları" ilə bir qədər danışdıqdan sonra cürət ilhamı olaraq Rüstəm pəhləvan kimi bir nəərə çəkib, pafoslu şeirlə "Yenidən daş qədəmi dümbəyi-saz eyləmişəm" rübaisini deyib, "ilan" ilə vuruşur. "İlan" Muğan gümrəsidir, çox cəliddir, çevikdir, qüvvətlidir, mümkündür ki, İsinə vursun. Amma İsi Əcizə qarının ruhi ilhamından qüvvət kəsb edib, əlindəki çubuq-dəyənək ilə düşməyə fürsət vermir. Hətta uzun "gürzə"nin ortasından dəyənəyi salıb havaya tulladıqda "gürzə" toyda oturmuş iki qorxağın qabağına düşüb, çatını ilan görən qorxaq səsinin məharətilə bağıraraq qaçmaq istədikdə İsi ildırım sürətilə "ilan"ı yolun o biri tərəfinə tullayır" (Şuşinski, 1995:58). Daha sonra müəllif yarım saat ilanla "mübarizə

aparır" əldən düşmüş İsinin ilana fırlıdaq işlədib "Bura bax, ə, ay mərdüməzar bəy! Atam sənə qurban, mən sənin balalarını çöp kimi basdırmamışam, yuvana su buraxmamışam", "Axır sənə nə etmişəm"? və s. kimi ifadələri, ilanın isə bunun müqabilində "Yuxudan məni narahat etdiyin üçün səni partladaram" deməsini qeyd edir. Oyunun gedişindən məlum olur ki, İsi öz əməlləri, insanlıqları ilə ad qazanmış tanınan adamların adlarını çəksə də ilanı qorxuda bilmir. Maraqlısı odur ki, filan yumurta qırxanı və s. xəsislikləri ilə məşhur tiplərin adını çəkəndə "ilan" qaçır və bu zaman İsi qəhqəhələr çəkir, məclis əhli onu alqışlayır. Xan da mükafat olaraq ona bir boşqab şirni və bir çuxalıq mahud verir.

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İsinin çıxardığı digər maraqlı oyun böyük mütəkkə ilə güləşməsi idi. Oyundan belə məlum olur ki, İsi toyxananın ortasına qoyulan böyük mütəkkəyə bir neçə tərəfdən toxunmaq istəyir, lakin güclü "pəhləvan" buna imkan vermir. İsi bir neçə dəfə atılıb düşdükdən sonra rəqibin ortasından tutub güləşməyə başlayır. Bu zaman guya rəqibi onu xakə üzüqoylu salıb boğur və İsi də nəfəsi kəsilmiş kimi müxtəlif maraqlı gülüş doğuran hərəkətlər edir. Bir qədər keçdikdən sonra isə İsi rəqibi arxası üstə yerə yıxır, qəhqəhələr çəkir və hətta qarnının üzərində rəqs edib, onu əzməyə başlayır. Sonda isə "şir pəncə"si ilə rəqibini götürüb toyxanadan kənara tullayır.

Müəllif C.Bağdadbəyov yazır ki, İsinin etdiyi bu hərəkətlər o qədər təbii idi ki, tamaşaçılar illərlə onu görmək istəyirdilər (Şuşinski, 1995:57-60)

Ən çox lətifə qəhrəmanı kimi qarşımıza çıxan Abdal Qasım Şuşa toylarının xüsusi yaraşığı idi. O yoldaşı İbiş ilə bir qədər balaban çaldıqdan sonra müxtəlif oyunlar, yamsılamalar ilə məclis əhlini əyləndirirdi. Hətta onun ciddi söhbət etdikdə belə tamaşaçıları güldürməsi söylənilir. Abdal Qasımın ən sevilən oyunu dəyirmançı Artunun toyuqlarını çaqqal aparması idi. Bu oyunda Abdaldan başqa dostu İbiş dəyirmançı Artun, nağaraçı isə Alabaş rolunda iştirak edirlər. Orucluq vaxtı bazarı kasad olan Abdalın könlünə toyuq əti düşür, gecə vaxtı toyuqlara sarı gəlib çaqqal kimi ulamağa başlayır. Bu vaxt Artun bayıra çıxıb Alabaşa əmr edir ki, çaqqala hücum etsin. Alabaş çaqqala tərəf hücum etsə də, çaqqalı tanıdığından geri qayıdır. Qasım bir sürü çaqqal səsi çıxarıb növbəti cəhdini edir. Artun çaqqallar uzaqlaşdığından onları cəzalandıra bilmir, nəticədə Alabaşı qapazlayır. Qəzəbindən ona "Sənə verdiyim kömbələr gözündən gəlsin" və s. qarğışlar tökür. Eyni zamanda onu yaşadığı kəndin keşişi kimi, müftə yeməkdə ittiham edir. Qasım xurcununa toyuqları doldurub aparsa da bir neçə gündən sonra halallıq üçün dostu Artunun yanına gəlir. Onu bikef görüb bütün əhvalatı olduğu kimi danışır. Artun bunun müqabilində ucadan gülüb dostunu qucaqlayıb- belə də gəlsəydin, hamısı sənə qurban idi- deyir. Dostu Artun pustonlu tufəngini boşaltmadığına da sevinir.

Sənətsünas C.Bağdadbəyov Abdal Qasımın oyunçuluq fəaliyyətindən bəhs edərkən onun sadə, həyata uyğun, təbii yaradıcılığın yüksək halında ifa etdiyini və Qasım vəfat etdikdən sonra ikinci Qasıma təsadüf etmədiyini vurğulamışdı.

C.Bağdadbəyov Qarabağ toylarından bəhs edərkən üçgünlük toylar üçün xarakterik bir cəhəti vurğulayaraq yazır: "Üçgünlük toyun iki günü "Yegəl", yəni toya çağırılanlar öz evlərində yeyib gəlməli idilər. Yalnız üçüncü axşam əvvəldən iştirak edənlər plov yedikdən sonra gəlini gətirməli idilər" (Şuşinski, 1995: 65-66). Sənətsünasın qeydlərindən aydın olur ki, toy mərasimi toy sahibinin maddi durumuna bağlı olaraq ya böyük salonda, həyətdə, mağarlarda □ keçəldən hazırlanmış bir neçə yüz adamı tuta biləcək örtülü yerlərdə təşkil olunurdu. Məclisin yuxarı başında insanları öz komik hərəkətləri ilə güldürən toy "xanları"

əyləşir və onların qarşısında içi şirni və meyvələrlə dolu iri xonça olur və kənarında 25-30 şam yanırdı. Maraqlı cəhətlərdən biri də toy "xan"ının seçilməsi idi. Belə ki, əgər toy sahibi ağır xasiyyətli bir şəxs idisə, o zaman Mirzə Ələsgər Növrəs, çox şadlıq sevən, deyib-gülən idisə Kərbəlayi Şükür xan olurdu. Digər xanların əhəmiyyətli olmadığı söylənilir. Ümumiyyətlə, toyların 95% -də komikliyi və maraqlı əmrləri ilə məclisi əyləndirən Kərbəlayi Şükür xan olurdu. Toy qapısının ağzında dayanan fərraşların əllərində uzun çubuqların olmasına baxmayaraq xanın əmrinə tabe olmaları, yaxşı rəqs edib, bir azca da oxuyanlara xan tərəfindən bir boşqab şirni verilməsi, bir az sakitlik hiss etdikdə xanın havaya güllə ataraq, komik sözlərlə məclisi şənəndirməsi, bəzən isə damaq üstündə olduqda xanın "çəpik" rəqsini ifa etməsi Qarabağ toylarının rəngarəngliyindən xəbər verirdi. Bundan başqa toy mərasimindən sonra hamıdan irəlidə xanın, arxada fərraşların, sağdış və soldışın hazır edilmiş məşəlləri yandırır gəlinin evinə getmələri, zurnaçıların iştirakı ilə müəyyən rəqslər etdikdən sonra xanəndənin "Şikəstə" oxuması, gəlinin qırmızı ipək parçadan olan örtüklə və başında qızıl suyuna çəkilmiş çiğcığa ilə evdən çıxması, yengələri ilə faytona minib adamların arasından yola düşməsi, gəlinin cehizinin isə arabaya yüklənib arxadan gəlməsi, yol boyu adamların "yeri, yarım, hoy-hoy" nəğmələrini oxumaları Qarabağın özünəməxsus toy adətlərindəndir.

Mənbələrdən məlum olur ki, Qarabağın kənd toyları şəhər toylarından kəskin şəkildə fərqlənirdi. Şəhər toylarından fərqli olaraq kənd toylarında qadınlar kişilərlə eyni mağarda oturur və kişilərlə bərabər rəqs etməsələr də onların gözü önündə rəqs edirdilər. Bayaq xatırlatdığımız "Ye gəl" toyuna kəndlərdə təsadüf olunmurdu. Belə ki, toya gələn qonaqlara yaxşı xörək verilir, onlar tərəfindən verilən hədiyyələr qəbul olunurdu. Sənətsünas C.Bağdadbəyov kənd toylarının maraqlı olmasından bəhs edərkən yazır: "Bir dəfə kənddə bir maraqlı toya təsadüf etdim. Toy məşhur bir mülkədar bəyin idi. Qız ilə oğlan evinin arası 20-25 kilometr olduğundan yüzlər ilə cıdıra çıxanlar vaxt olmaq üçün gecə yol getmək planını düzəldib, çox uzun məşəllər hazır etmişdilər. Bu məşəlləri atlılar üzəngiyə çöp tutmaq ilə rahat aparırdılar. Hələ axşam olmamış bir neçə dəstə zurnaçıların köşkü, balaban və "Koroğlu" çalğıları altında yüzlər ilə cıdıra çıxanlar atlarını çapıb, yaxşı atları qeyd edirdilər. Atların üstündə bəzi süvarilər bir çox hünərlər göstərər, məsələn, atın qarnı altında gizlənmək, şidiri çaparaqda ayaq üstə yəhərdə durmaq, sağ və sol tərəfə nişanlar atıb vurmaq kimi maraqlı süvari işləri görürdülər. Gəlin isə ətrafında bir çox zinətli qadınlar olduğu halda qayət gözəl, narınc rəngli, alnı ağ nişanlı gənc bir madyana minmiş gedirdi. Gəlinin sağ və solunda növbət ilə aşıqlar şadlıq gətirəcək el mahnılarını oxuyurdular" (Şuşinski, 1995: 69). Müəllifin qeydindən gəlinin cehizinin isə daha maraqlı olduğu anlaşılır. Belə ki, dəvələrə yüklənmiş əşya cehizlərin ardından, təxminən on baş madyan atların, onların arxasında 10-12 baş inəyin, yanlarında buzovları, altmış baş sağ qoyunlar, hər qoyun dəstəsinin qabağında isə iki buynuzları iri keçilər, çobanların qabağında 30-40 yaraqlı, silahlı adamların müşayiəti olduğca maraqlı və qeyri-adi yola salma səhnəsindən xəbər verir.

O dövrdə dəvətnamələrin olmaması, iki nəfər cavan uşağın kəndin başından ayağına düşüb camaatı toya dəvət etməsi, toyların qarmon, tar deyil, qara zurna, balabannan idarə olunması, camaatın toy üçün yaxşı at saxlaması, atı keçənə varlı-hallıların gətirib ata yüz kilo arpa bağışlaması, gəlinin öküzün belində gətirilməsi də Qarabağın çox maraqlı toy adətlərindəndir.

Qızın gəlinlik libası ağ və ya qırmızı rəngdə olurdu. Qeyd edək ki, Azərbaycan gəlini tarix boyu od-alov rəngi kimi al qırmızı rəngdə libas geyinib. Eyni zamanda

gəlin aparılarkən başına qırmızı çalma, qoluna qırmızı parça bağlanması əski zərdüştüklə bağlı olub bu rəngin şəər qüvvələri dəf edəcəyi anlamından irəli gəlirdi. Maraqlı cəhətlərdən biri də gəlinin belinə qızıl kəməər taxılmasıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycanın bir çox bölgələrində "təkbənd" və ya "girvəngə toqqa" deyilən qızıl kəməər əsasən varlı ailələrdə gəlinin belinə bağlanırdı. Bəzi regionlarda qızıl kəməri gümüş kəməər də əvəz edirdi. Bir sözlə, kəmərsiz qız verilmirdi.

Ağdamda gəlinin başına "qızıl beşlik"lərlə bəzədilmiş duvaq qoyuldu. Bu bölgədə "şərbət" və ya "paltarbiçdi" kimi də adlanan qız toyu üçün oğlan evi "başlıq" verirdi. Toyda yalnız qadınlar iştirak edirdi. Toy məclisini aparmaq üçün yaxşı nitq qabiliyyəti olan qadınlar seçilirdi və onların əsas vəzifələrindən biri hündür və görünən bir yerdə dayanaraq gəlinin adına alınmış hədiyyələri bir-biri nümayiş etdirmək idi. Bu zaman yerdən "Allah xeyir versin" səsləri ucalırdı. Eyni zamanda qızın yaxınlarına da müəyyən hədiyyələr gətirilirdi. Ümumiyyətlə, Ağdam toyları da adətən üç gün davam edirdi. Qız toyu yalnız çadırdə olurdu. Toya gələnlərə içində noğul, konfet, peçenye olan dördkünc paketlər, bir sözlə, "nəməər"lər də təqdim olunurdu. Qeyd edək ki, bu bölgədə qız toyu ilə oğlan toyunun arası çox çəkmirdi. Toydan öncə keçirilən "xınayaxdı" mərasiminə hər iki tərəfdən yaxın qohumlar və qonşular dəvət edilirdi. Xınanı oğlan evi gətirir, qız evi isə xınanı hazırlayıb həm gəlinin, həm də məclisdə iştirak edən digər xanımların əlinə çəkirdi. Maraqlısı da o idi ki, qız evinin oğlan evinə yolladığı xına ilə bəy qızın adını ovcunda yazırdı. Ağdam kəndlərində xüsusi çapırlar da var idi ki, onların əsas funksiyası oğlan toyundan bir gün əvvəl toy xəbərini qapı-qapı düşərək bütün kəndə çatdırmaq idi. Toydan bir neçə gün əvvəl toy tədarükü görüldü. Qızın cehizini aparmaq üçün oğlan tərəf nəqliyyat göndərirdi və cehizdə mütləq yorğan-döşək, qab-qacaq olmalı idi. Toydan bir gün əvvəl qız evində "ayrılıq aş"ı deyilən aş bişirilər və hamı ondan dadardı. Qız anasına halallıq məqsədilə süd pulu da verilir. Ağdamın toylarının maraqlı adətlərindən biri də gəlinin əlinə qardaşı və qaynı tərəfindən dəsmalla pul bağlanmasıdır. Toy gecəsi balışın altına qoyulan yengəyə çatırdı. Gəlinin evdən çıxarkən çırağın ətrfinə dolandırılması və əlinə çörək-duz verilməsi adəti bu zona üçün də xarakterikdir. Gəlin qapıdan çıxarkən üzərlik yandırılır və o, müqəddəs Quran altından keçirdi. Bu zaman "Gəlin atlandı" havası çalınırdı və gəlin ya faytonla ya da at belində aparılırdı. Məlumat üçün qeyd edək ki, bəzi bölgələrdə də aşıqlar azan vaxtı keçdikdən sonra evin damına çıxırdı. Qara zurna və çubuq nağara da olurdu. Bu zaman da "Gəlin atlandı" çalınırdı. Ətraf kəndlər də bu gün toy olacağından xəbər tuturdular.

Toylar əsasən günün ikinci yarısından sonra başlayırdı. O vaxta qədər isə çay hazırlanırdı və yemək bişirilirdi. Maraqlısı o idi ki, qazan və samovar sahibi "xələt" aldıqdan sonra onların istifadəsinə icazə verirdi. Təqdim olunan yeməklər arasında aş, dolma, kabak ilə yanaşı "Qarabağ souzu" var idi. Qara zurna Ağdam toylarının yaraşığı idi. "Toybaşı", "toy padşahi" kimi məlum şəxslərə Ağdamda "şah" deyə müraciət olunurdu. Burada da şahın mütləq "fərraş"ı olurdu. Mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlara görə, "Fərraş toyun "şah"ı tərəfindən buyurulardı. Məsələn, filankəsi gətir ortaya. Əllərində nar çubuğu olardı. Durmaq istəməyəni zarafatla yavaşca vuraraq ortaya gətirərdi. Nə qədər utancaq adam olur-olsun, oynamalı idi. Toyu elə idarə edirdilər ki, məclisdə dava-dalaş düşməzdə. Məclisdə "sözəbxmayan"ı isə toyun şahı cəzalandırırdı" (Ağdam toyları. qadın.net).

Göründüyü kimi, onların hər ikisinin funksiyası sakit bir məclis keçirmək idi. Sonda bəy sağdıx və soduşu ilə birgə mağara daxil olar və "bəy tərfi"yə keçilərdi.

Bu bölgədə də "üzəçixdı", "üçgünlük" deyilən adət qız evinin müxtəlif bişintilərlə oğlan evinə axışması və gəlinin toydan sonra ilk dəfə olaraq üzə çıxması ilə və qızın yaxınlarının qıza müxtəlif qızıl əşyaları verməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu mərasimdən bir qədər sonra isə "ayaqaçdı" deyilən yeni qız evinin yeni ailəni qonaq çağırması icra olunurdu və gələnlərə müəyyən hədiyyələr təqdim olunurdu.

Qubadlının toy adətlərini araşdıran Sevinc Bağdadova bu ərazidə toyların əsasən payızda keçirildiyini, may ayının boş, uğursuz ay olduğundan bu ayda xeyir işə təsadüf olunmadığını vurğulayır. Qubadlı toylarında el-oba arasında nüfuzu olan bir şəxs toyun ağsaqqalı seçilir ki, o toyun bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürür və hətta oğlan atası da ona tabe olmaq məcburiyyətindədir. Burada toylar bir həftə davam etdiyindən bir kənddə iki toy olmur.

Araşdırmaçı S.Bağdadovanın qeydlərindən bəlli olur ki, toyun birinci günü -düz günü ağır gün hesab olunduğundan həmin gün heç bir iş görülmür, görülsə işlər müzakirə olunur. İkinci gün – Çörəkbişdi günü hesab olunur ki, çörəkçilər dəstəsi səhər gün çıxmamış toy evinə axışır və axşama qədər çörək bişirirlər. Bu proses iki yüz bükümə yaxın yuxa salınması, hər bükümün dörd yuxadan ibarət olması, dörd-beş sacın qalanması, hər sacın da öz başçısının olması ilə xarakterizə olunur. Sacın yaxşı küllənməsi yuxanın yaxşı olmasını təmin edir ki, bu işi əli yüngül bir adama tapşırırlar və həmin adam da istədiyi şirinliyi almamış bu işə başlamır. Qız evində isə çörəkbişdi mərhələsi həftənin üçüncü gününə təsadüf edir. Dördüncü gün isə paltarbişdi mərhələsi başlanır. Məlum olduğu kimi bu proses yalnız qadınların iştirakı ilə keçirilir və qadınları paltarbişdiyə dəvət etmək iki carçıya tapşırırlar. Gəlin üçün alınmış əşya və paltarların nümayişi həm görünüşü, həm də səsi ilə fərqlənən iki qadına həvalə olunur və onlar qırmızı lentlərlə bəzədilmiş çamadanları başları üstünə alıb məclisə daxil olaraq müxtəlif alqışlarla məclisi şənəndirirlər. Daha donra isə məmər, yəni nəmərlə paylama deyilən mərhələyə başlanılır. Çal-cağır beşinci gün günortadan başlayaraq bazar günü axşama qədər davam edir və kişi-qadın eyni məclisdə əyləşib rəqs edirlər. Qubadlı toylarında da toybaşı illərin sınağından çıxmış adamlardan seçilir. Qubadlı toylarında beşinci gün yemək-içmək verilmir, altıncı gün uzaqdan gələnlərə yemək-içmək verilir. Xınayaxdı isə altıncı gün olur. Yallı oyunu Qubadlı toylarının ən maraqlı hissəsidir ki, bu on-on beş nəfər gəncin iştirakı ilə baş tutur. Məlum olur ki, bu oyunun maraqlı olması yallıbaşçısından asılıdır. Söyüd ağacından hazırlanmış nazik, uzun, qatlanan çubuğu əlində tutan yallıbaşçısı rəqsdən əlavə müxtəlif maraqlı hərəkətlər ilə diqqət mərkəzində olur. Onun əsas məqsədi gənclərin gücünü, diqqətini, hazırlığını yoxlamaqdır. Əlindəki çubuq isə qaydaları yerinə yetirə bilməyənləri cəzalandırmaq üçündür.

Qubadlıda keçirilən toylarda süd pulu deyilən bir adət də var ki, bu oğlan evinin qızın anasına halallıq üçün 100-200 manat ödədiyi məbləğdir. Bir də bu bölgədə ən maraqlı adətlərdən biri gəlin qaynata evinə qədəm basan zaman bəyin evdən uzaqlaşdırılmasıdır ki, bu da gəlinin ayağının bəyin üstünə düşməməsi məqsədi daşıyır (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV cild, 2013: 237-242).

Kəlbəcər bölgəsi üçün maraqlı toy adətlərdən biri o idi ki, toy günü "Yemək bişirən yeməyi bişirirdi, nəmərlə verilməsəydi, qazanın ağzını açmırdı. Çayçı samavarın lüləyini lentnən bağlayırdı ki, samavarın lüləyi paslanıb işləmir. Filankəs gəlsin nəmərin versin, pasını açax". (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VIII, 2014: 107).

Kəlbəcər toylarında yadda qalan adətlərdən biri isə bəyin yaxın adamlarına, sayılan adamlara ikirəng çay verilməsidir. Maraqlısı odur ki, bu çayı içən də, içməyən də nəmərlə verməlidir. (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VIII, 2014: 107).

Qarabağın Beyləqan bölgəsindən qeydə alınmış materiallardan bəlli olur ki, burada toylar iki məğarda- aşıq və yemək mağarında keçirilir, toya gələnlər əvvəlcə yemək mağarında çörəklərini yeyir, daha sonra isə aşıq mağarına keçərmişlər. Müasir toylardan fərqli olaraq yalnız toy padşahına əvvəlcədən sifariş verənlər ortaya düşüb rəqs edə və istədiklərini rəqsə dəvət edə bilərdilər. Maraqlısı odur ki, bir dəfədən artıq oynayana cərimə tətbiq olunardı ki, bu da qayda-qanun, nizam-intizam yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Beyləqan toylarında "şah dağıtma" deyilən bir mərasim də icra olunur ki, bunun üçün hələ toydan əvvəl taxtanın ortasından bir düz ağac vurulur və ətrafına da 4-6 taxta bərkidilir. Həmin bu qanadlardan müxtəlif meyvə, şirniyyat asılır. Padşahın stolunun üzərinə qoyulan bu "şah"ı kənddə adlı-sanlı adam, ya da imkanlı biri dağıdır. Əvəzində şah pul ödəyi və bu pul ev yiyəsinə çatır. Bu mərasimin keçirilməsində əsas məqsəd toyu şənəndirməkdir ki, bəzən hətta şahı dağıdan adam onu götürmək istəyəndə padşah icazə vermir və beləliklə, bir az da mübahisə yaranır, diqqət cəlb edilir. Nəhayət padşah əlini çəkir və şah dağıdan onu əlində tutub rəqs edir, ya onu dağıdır, ya da toy əhlinə uzadır ki, camaat bir şey götürsün(Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IX cild, 2014: 122-126).

Tərəkəmələrdə (qarapapaq türkləri) şah bəzəmə zamanı İslam öncəsi və İslam dinində müqəddəs bilinən 3-7-9 və 40 saylarına müvafiq olaraq şahın qollarına 7 və ya 9 növdən 40 ədəd meyvə, şirniyyat və s. asıldığı məlum olur. Bu bəzəməni bölgənin ən bilikli qadını edir. Əvvəl bu işi görmək üçün bir az naz edirsə, sonradan münasib hədiyyə aldıqdan sonra işi boynuna götürür (Dündar, 2004: 198).

Onu da qeyd edək ki, tərəkəmələr "Oğlan şahı" və "Qız şahı" olmaqla iki şah bəzəyir.

Tərəkəmələrdə "şah" bütün ağaclardan hazırlanmasına rəğmən əsasən şam ağacından hazırlanır. O da məlum olur ki, doqquz qollu olur. Sayılan şam ağacından bəzən qolların sayı 30-a qədər olur (Dündar: 2004:196). Bəyin sağdışı bunu qorunmalı əgər gənclər bir alma belə oğurlayarlarsa bəy o almanı almalıdır.

Əski Beyləqan toylarında düyü yalnız yasda verilir, əvəzində məclis əhlinə bozbaş, dolma və yaxud ev sahibi imkanlı adam idisə mal ətinin soyutması təqdim olunardı.

Bəyin toyda sifətini sallayıb oturması, onu güldürən kəsin sağdış və solduş tərəfindən xələtlə mükafatlanması, bəy üçün şah bəzənməsi və onun fərtaş tərəfindən qorunması, ondan bir meyvə belə götürənin cəzalandırılması, bəy tərfi zamanı bəyin gizlənməsi, onun axtarılıb tapılmasının özünün də bir vəzifə olması bu bölgə toyları üçün xarakterik idi.

Qarabağın təhlə camaatından qeydə alınmış maraqlı adətlərdən biri bəy atlandırmadır ki, bu da bəyin ata minib qaçması, tay-tuşlarının, cavanların isə atla onun dalına düşməsi ilə xarakterizə olunur. Oyunun qaydası budur ki, bəy tutulan zaman döyülməlidir. Əks təqdirdə ya bir heyvan verməli, ya da savaşmalı idi. Belə hallarda bəyə qaçan at verirdilər ki, onu tuta bilməsinlər. Bəzi qaçıb aradan çıxma bilir, bəzi isə savaşmaq istəmədikdə qarşısına çıxan sürüdən bir heyvan götürür və bununla da canını qurtarır.

Qarabağ toylarında geniş yayılmış adətlərdən biri gəlin evindən əşya oğurlamaq adətidir. Bu adət "simvolik toy oğurluğu" kimi məşhurdur. Qeyd edək ki, Qarabağın Ağdam, Füzuli, Şuşa, Tərtər bölgələrində bu adətə "şeyoğurluğu", "xəspuşluq", "xəkrizdəmə", Laçın və Cəbrayıl da isə "çıpıtma" deyirlər. Bu adət toy şənliklərinin üçüncü günündə oğlan tərəfin adamlarının, əsasən də yengəsinin qız evinin əşyalarından götürməsi ilə xarakterizə olunur. Maraqlı məqamlardan biri də

odur ki, ələ bir şey düşmədiyi təqdirdə divardan ya bir mismar çıxarılır və yaxud da ocaqdan bir çimdik kül götürülür. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın bəzi bölgələrində xoruz, çıraq da oğurlanan əşyalar siyahısında olur. Qeyd edək ki, bu adətin əsl mahiyyəti cehizin bir daha qızın atası evinə qayıtmaması məqsədi daşıyır. Bu da xalqın əski düşüncəsində yer alan yola çıxanın çantasından xəlvəti oğurlanan bir şey bir onun bir də həmin yerə geri qayıtmaması anlamından irəli gəlir. Belə ki, qız evindən gizlicə götürülmüş hər hansı bir əşya əslində qızın özünə çatır və əvəzində xələt alınır.

Folklorşünas alim B.Abdulla da qədim Azərbaycan toyunun bəzi xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən qızın ata evindən aparılarkən oğlan adamlarının buradan mütləq bir şey oğurlamağa çalışdıqlarını qeyd edərək yazır: "İlk baxışda, bu bir qədər zarafat təsiri bağışlayır. Əslində isə dərin simvolik mənası vardır. Belə ki, "bu, qızın cehizinin həmişəlik, bir daha geri qayıtmaması üçün edilirdi. Guya cehizlər razılıqla verilməyib, onu ev sahibindən xəbərsiz aparıblar, o bir daha bu evə qayıtmayacaqdır" (Abdullayev, 1979:43).

Qarabağ toylarından sonrakı mərhələ duvaqqapma adlanan mərasim ilə xarakterizə olunur ki, bu toyun üçüncü günü baş tutur və bəy və gəlin tərəfindən qohumlar cəm olur, bir qədər rəqs etdikdən sonra gəlin gəldiyi geyim və örtükdə oturduğu halda bir uşaq gəlib onun qırmızı örtüyünü götürüb qaçır və bundan sonra gəlin artıq qonaq halından çıxıb, iş-güc ilə məşğul ola bilər.

Son olaraq türk tədqiqatçısı Ziya Gökalpın "Toplumun üç təməl daşı var: Ailə, dövlət, millət" fikrini əsas tutaraq deməliyik ki, həqiqətən də mənəvi dəyərlər, keçmişdən bu günə daşınan adət-ənənələr üzərində qurulan ailə cəmiyyətin təməl daşı hesab olunur. Əsrlər boyu mövcud olan etik normaları, adət-ənələri az da olsa mühafizə etmək ailənin öhdəsinə düşür. Bu baxımdan ailə-məişət mərasimlərinin, onların kökünün tədqiqi aktualıq kəsb edir. Elə bu səbəbdən də toy mərasimlərimizin □ Qarabağ toylarının tədqiqi hər şeydən əvvəl, xalqın keçmişinin, mənəvi mədəniyyətinin tədqiqidir.

QAYNAQLAR

1. Abdullayev, B (1979). Qədim Azərbaycan toyunun bəzi xüsusiyyətləri. Qobustan toplusu, №3, səh.39-44
2. Bağdadbəyov, C (2002). Xatirələr və etnoqrafik qeydlər. Bakı, "Qapp-Poliqraf" Korporasiyası, 128 səh
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IX cildə, I cild (2012). Bakı, Elm və təhsil, 464 səh
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IX cildə, IV cild (2013). Bakı, Elm və təhsil, 460 səh
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IX cildə, VI cild (2013). Bakı, Elm və təhsil, 468 səh
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IX cildə, VIII cild (2014). Bakı, Elm və təhsil, 440 səh
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IX cildə, IX cild (2014). Bakı, Elm və təhsil, 402 səh
8. Dündar, S (2004). Çetinkaya H.Terekemeler (Karapapak Türkleri). III Baskı Eylül, Ankara, 462 səh
9. Şamil, Ə (2014). Colan türkmanları. Bakı, Elm və təhsil, 142 səh
10. Şuşinski, F (1995). Musiqişünasın düşüncələri, Bakı, Gənclik, 352 səh
11. Tapdıqoğlu (Vəlişov), N (2015). Qarabağın tacı-Şuşam. "Qanun naminə" qəzeti, 7 may
12. [http://www.qadin.net/Ağdam toyları](http://www.qadin.net/Ağdam%20toyları)

AŞIĞ PAŞA VƏ ONUN “QƏRİBNAMƏ” ƏSƏRİNİN BAKI ƏLYAZMA NÜSXƏSİ

Dr. Samirə Əliyeva

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

samira-1971@yandex.com

Açar sözlər: Aşiq Paşa, “Qəribnamə”, əlyazma nüsxəsi, sufizm, Anadolu.

Key words: Ashiq Pasha, Gharibname, manuscripts copy, sufism, Anadolu.

Ключевые слова: Ашик Паша, «Карибнаме», рукописный список, суфизм, Анатолия.

Əsərlərini yalnız türk dilində yazmış böyük şair Aşiq Paşa 1272-ci ildə Kırşəhərin Arabkır bölgəsində anadan olmuşdur. XIII əsrin əvvəllərində Orta Asiyadan – Xorasan bölgəsindən Anadoluya köç etmiş olan tanınmış mütəsəvvif Baba İlyasın nəvəsidir. Onun babası Baba İlyas Kırşəhər və ətrafındakı türkmən oymaqlarının şeyxi olmuş, onlarla birlikdə Səlcuqlu Sultanı II Gıyasəddin Keyxosrova qarşı təşkil olunmuş Babayi üsyanında mətinliklə iştirak etmişdir. Oğlu Müxlis Paşa Osman Qazinin güvəndiyi adamlardan olmuşdur. Kırşəhərdə yaşayan Müxlis Paşanın üç oğlundan ən böyüyü Əlaəddin Əli idi. Buna görə də Əlaəddin Əli Baş ağa, yəni ən böyük qardaş olaraq tanınmışdır. “Baş ağa” adı zamanla “Beşə”, sonra “Paşa” olaraq söylənmiş, şeirlərində də Paşa təxəllüsündən istifadə etdiyi üçün əsil adı unudularaq Aşiq Paşa kimi tanınmışdır.

Aşiq Paşa din və təsəvvüfə kırşəhərli Şeyx Süleymandan öyrənmişdir. Osmanlı dövləti yeni qurulduğu illərdə atası ilə birlikdə Osman Qazinin yanında xidmət etmişdir. Sultan Orxan Osmanlı bəyliyinə hakimiyətdə olduğu illərdə Kırşəhərə geri qayıdaraq ata-baba yurdunda yaşamışdır. Aşiq Paşa Kırşəhərdə Əxilik təriqətinin “mürşid”i olmuş, ətrafına toplanan Oğuz boylarına dostluq və qardaşlıq hisslərini aşılarmış, onlarla türk dilində ünsiyyət qurmuş, şeirlərini birmənalı olaraq türkcə yazmışdır. Aşiq Paşa ətrafındakılarla türkcə danışmaq, əsərlərini türkcə yazmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda o vaxt dəbdə olan ərəb və fars dilləri qarşısında türk dilinin qızgın müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir.

Anadolu Səlcuqlu sultanları türk olsalar da, türk Oğuz boylarıyla Anadoluda ilk türk dövlətini qursalar da İslamın təsiriylə ərəb, İran mədəniyyətinin təsiri ilə fars dilinə rəsmi dil kimi yanaşmışlar. Buna qarşı ilk etiraz Anadolu Oğuz boylarından gəlmiş, hətta 1277-ci ilin may ayında Karamanoğlu Məhmət Bəy, Səlcuqlunun paytaxtı Konyanı alaraq türk dilini dövlət dili elan etmiş və bununla bağlı fərman çıxarmışdır. Bu fərmandan sonra türkcə yazan şairlərin sayı artmış, Mövlənin oğlu Sultan Vələd, Şəyyad Həməzə, Yunus İmrə kimi şairlər türk dilinin ən gözəl şeir nümunələrini yaratmışlar.

Aşiq Paşa da bu şairlərdən biri olmuşdur. Hətta öz “Qəribnamə” əsərində türk dilinə lazımı qədər əhəmiyyət vermədikləri üçün o dövrün ziyalılarından gileylənmişdir. Aşiq Paşa şeirlərində türkən Tanrı və yurd sevgisini, sülhpərvər dünyagörüşünü, dostluq və qardaşlıq hisslərini təbliğ etmişdir. Aşiq Paşa 3 noyabr 1333-cü ildə Kırşəhərdə vəfat etmiş, orada dəfn edilmiş, məzarı üzərində naxışlarla

bəzədilmiş, dümağ mərmər döşənmiş türbə ucaldılmışdır.

Qaynaqlara müraciət etdikdə Əlvən Çələbidən başqa digər təzkirələrdə ondan ətraflı məlumat almaq olmur. Yalnız Lətif (ö.m.1582) öz təzkirəsində ondan bəhs edir. Lətif onun haqqında yazır: onun vəlilərdən, aşıq, arif və təriqət yolunda sahibi-maarif biri, əslən əcəm sərhəd boylarından gələn və Kırşəhəri vətəni seçən bir ailədən olduğunu yazır. Sonra Sultan Orxan dövründə Həzrəti-Hacı Bəktəş ilə eyni çağda yaşadığını və görüşüb söhbətdə iştirak etdiyini xatırladır. Aşıq Paşanın həyatının təfərrüatına vardığında Lətifinin qeyd etdiyi kimi, onun sadəcə Sultan Orxan zamanında yaşamadığı bilinir. Şair, artıq ömrünü sülalə olaraq tamamlamış bir dövlətin son hökmdarlarını gördüyü kimi, Osmanlı Dövlətinin quruluşunu da görmüşdür. 1272-ci ildə anadan olduğunu nəzərə alsaq Aşıq Paşa uşaqlığını III Qiyasəddin Keyxosrov (1266-1284), cənclik illərini Sultan II Məsud (1284-1296, 1302-1310) və III Aləddin Keykubad (1298-1362) zamanlarında keçirmiş, yaşlı vaxtının 7 ilini Osman dövründə yaşamışdır (5,44-45).

Beləliklə, o, üç Səlcuqlu və iki Osmanlı hökmdarı olmaqla beş sultanın səltənət zamanlarında ömür sürmüşdür. Bu illərdə təhsilinə Kırşəhərdə davam etmişdir. Süleymani Türkməndən təsəvvüf dərsləri aldığı kimi, qayınatası Şeyx Osmandan da dərs almışdır. Dövrünün siyasi şəxsiyyətləri, həmçinin alim və şeyxləri ilə yaxın əlaqələri olmuşdur. Osman Gazinin istiqlalının elanı zamanı baş tutmuş məclisdə də iştirak etmişdir. Kırşəhərin Osmanlı torpaqlarına birləşdirilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Burada açdığı zəniyədə elm nəşrinə çalışaraq xalqı maarifləndirmiş, Kırşəhərin bəyi təyin olunmuşdur (3,14-15).

Aşıq Paşanın ən məşhur əsəri türkcə yazdığı 12 000 beytlik "Qəribnamə"dir. Məsnəvi olaraq yazılan on fəsilli bu əsər dini nəsihətlərlə zəngin əxlaq kitabıdır. İllər sonra Süleyman Çələbi bu əsəri oxumuş və ondan təsirlənmişdir. Aşıq Paşanın əruz və heca vəznində yazılmış şeirləri, qəzəlləri, ilahiləri də vardır. "Qəribnamə"nin isə ilk nüsxələri əslində XV əsrə aiddir. Türkiyə ərazisi daxilindəki kitabxanalarda və kolleksiyalarda 81-i, 35 ədədi də Türkiyədən xaricdəki kitabxanalarda mövcuddur. Beləliklə, əsərin bilinən 116 nüsxəsi mövcuddur (2,9).

Əsər bəzi qaynaqlarda "Divani-Aşıq Paşa", "Maarifnamə" və "Gəncnamə" kimi adlarla keçirsə də Aşıq Paşanın özünün

Bu Gəribnamə anın gəldi dilə,

Kim bu dil əhli dəxi məni bilə.

beytindən də aydın olduğu kimi, o, əsərin adını "Gəribnamə" qoymuşdur. On bölüm şəklinə yazılan əsərin, nüsxələrə görə beyt sayı müxtəlif cür göstərilir. "Gəribnamə" ilə bağlı tədqiqatlarda təxmini olaraq 12 min beyt olduğu deyilsə də, Sədət Nüzhet Ərgünün məlumatına görə 10015 və yaxud 10312 beytdir.

Mustafa Əfəndi Taşköprülüzadənin "Şəqəyiq ən-neməniyyə" əsərində, Kastamonulu Lətifinin "Təzkirəsi"ndə, Osmanlı mədəniyyət, tarix və ədəbiyyatından danışılan bütün orta əsr mənbələrində adının anılmasına baxmayaraq, həyatı haqqında verilən məlumatlar müfəsssəl deyildir. Sonrakı zamanlarda M.T.Bursalı, N.S.Banarlı, V.M.Kocatürk, L.V.Dmitriyeva, V.D.Smirnov, A.E.Krımiski, V.S.Qarbutova, P.Hammer, E.Gibb və başqaları Əli ibn Müxlis haqqında bilgiler vermişlər.

"Qəribnamə"nin dünya əlyazma saxlanclarında və kitabxanalarında bir çox nadir nüsxələri qorunmaqdadır. Flüqel, Perş, Riye, Minorski, Fleşer, Dmitriyeva, Rossi, Zetterşen, Qaratay, Gölpinarlı və digərləri onları Şəqr əlyazma kataloqlarında təsvir edərək haqqında məlumat vermişlər. Fəhmi Ədhəm Qaratayın "Topqarı Sarayı Müzesi yazmalar kataloqu"nda bu müzeydə saxlanılan "Qəribnamə" əlyazma

nüsxələri ilə yaxından tanış oluruq.

"Qəribnamə"nin nüsxələri içərisində ən qədimi və ən yeni olan nüsxələr Adnan Ötükən İ.1. Xalq Kitabxanasında saxlanmaqdadır. Bu kitabxanada 320 nömrəli şifr qeydi altında 830 h./1427 m., ən qədim, nüsxə , ən yeni nüsxə isə 57 nömrəli şifr altında saxlanan, 1339 h./1921 m. ilində üzü köçürülmüş nüsxədir. Əsərin 1920-ci illərə qədər, 600 illik bir tarixi zaman kəsində nüsxələri çoxalaraq artması əsərin qiymətinin misilsiz olduğunu bir daha sübut edir. Burada, "Qəribnamə" əlyazmasının bir neçə nüsxəsinin elmi-paleografik təsvirini veririk:

1.Dublin şəhəri Çester Betti kitabxanası, h.803-cü il, miladi, 1400-cü il. 472 nömrəli şifrə. 34,2 x 24,5 (26 x 17,7), sətir sayı 11. həcmi 168 vərəq. İri nəsx xətti ilə yazılmış mətn başdan-başa hərəkəlidir. Ahərli təbii rəngli kağıza yazılmışdır. Arxa tərəfi qəhvəyi dəri olan cildini içi sarı rənglidir. Cildi son dövrlərə aiddir və o qədər də səliqəli cildlənməyib. Forzası – başlıq yeri orijinal üslubda bəzədilmişdir.

Haqqında ilkin məlumat London Universitetinin professoru V.Minorskinin 1958-ci ildə C.Vilkinsonun təqdimatı ilə nəşr etdirdiyi "Çester Betti Kitabxanasındakı miniatürlü türk əlyazmaları kataloqu"nda verilmişdir. 472 şifrlı nüsxə kataloqda əlavə əlyazmalar bölməsində - səh.109-110-da təsvir olunmuşdur (8,109-110). V.Minorski "Qəribnamə"nin müəllifini, yazılma tarixini göstərir. Qədim osmanlı şairinin abidəni qələmə almaqda məqsədinin Türkiyədə sufizm ideyalarını yaymaq olduğunu diqqətə çatdırır. Əsərin nüsxələrinin əvvəlində verilən ənənəvi farsca müqəddimə bu əlyazmada yoxdur. Belə ki, bu nüsxə türkcə müqəddimə ilə başlanır.

2. Süleymaniyyə Kitabxanası. Laləli, 1752-ci il miladi.

I-II cildlər. 41x30 (29x21) sm, 282 və 240 v.; hər sətir -11 sətir;

Xətti sülüs, kağızı-ahərli, krem rəngli, h.əbədi kağız. Zahriyə, sərlövhə sonu nəfis təzənbli, fəsil başları qızılı ulduzlarla bəzədilmiş, 882-ci il hicri.

Başlanır:

Allah adın eytlüm əvvəl ibtida,

Qandan oldı ibtidavü intiha.

Bitir:

Hər kim dinlərsə bu sözüvü cəlil,

Rəhmətin olsun ana hər dəm dəlil.

Hər nəfəs bin rəhməti Haqqın ana,

Kim yazanı Fatiha birlə ana.

Bu nüsxə Məmluk dəvadarlarından Yaş Bəgin kitabxanası üçün yazılmışdır. Sultan Gavrı zamanında yaşayan Yaş Bəg şair olmuşdur. Sultan Gavrı bu şəxsin ölümü münasibətilə mərsiyələr də yazmışdır. Əlyazmanın əvvəlində farsca müqəddimə verilmişdir. Əvvəldən axıra qədər Failatün Failatün Failün vəznə ilə yazılmışdır.

Bu nüsxənin birinci cildi, on babdan meydana gələn əsərin bir və VII bölmələrini özündə ehtiva etməklə özündə 5640 beyti əks etdirməkdədir. Bu hissədə əsər haqqında bilgi verilir və hər bölmə 2 beytlə tanındılır. Daha sonra yer alan 228 beytlik hissədə isə: tövhid, münacat şeirləri vardır. Bunu sıra ilə Peyğəmbərin tərfi, dörd xəlifənin mədhi və Peyğəmbərin nübüvvətinin isbatı üçün yazılan şeirlər davam etdirməkdədir. "Qəribnamə"də belə bir tərtibdən sonra əsil bölmələrə keçirilir.

On bölmədən meydana gələn əsərin hər bölməsinin də on qissəyə yer verməsi və bölmədən bölməyə genişlənərək, bir nizam içində getdikcə açılması bu möhtəşəm əsərin ən diqqətçəkici xüsusiyyətidir. "Qəribnamə" əsəri ən azı 550 mövzunu özündə ehtiva edir.

3. Almaniya, Tübingen Depot der Staatsbibliothek , şifr nömrəsi 1684.

Ölçüsü: 26,5x18 (20x13) sm,

336 vərəq, sətir sayı – 17; qaydasız, hərəkəli nəstəliq xətti ilə yazılmışdır.

Kağızı: sarımtıl qəhvəngli, lifli, su yollu filiqranlı kağız; ayətlər, cədvəllər və başlırlar qırmızı mürəkkəblə yazılmış. Cildi: solğun şəmsəli. qəhvəngli meşin cild. Katibi: Əhməd bin Pir Həsən əl-Konəvi əl mövləvi, 850 H.

Başlanır:

Allah adın eytlüm əvvəl ibtida,

Qandan oldı ibtidavü intiha.

Bitir:

Eydənə dinləyəne vü yazana,

Rəhmət eylə ya ilahi Rəbbana.

4. Konya, Kayınoğlu kitabxanası, nr.13634.

13x26 (12,5x20,5) sm, 361 vərəq,

Sətir sayı – 15, aradakı bölmə başlıqları qırmızı. Yarıdan sonra bəzi vərəqlər gülqurusu rəngində. Çərçivəsiz, açıq qəhvə rəngli bez cild. Hərəkəli nəsx xətti ilə ahərli kağıza yazılmışdır.

5. Kayseri, Rəşid Əfəndi kitabxanası. nr.9444.

26x17,5 (22x13,5) sm, 287 v. sətir sayı 19, nəstəliq, ahərli kağız. Mövzu başlıqları ilə ayət və hədislər qırmızı, cildi parçalanmışdır. Katibi – müstəsih Abdülhəsən bin Pir Hacı, 1060 h.

M-470/ (köhnə: 11746) – Bakı nüsxəsi (9).

هـ م ا ن ب ي ر غ

Qəribnamə

س ا ي ل ل ا ن ب ا ص ل خ م ن ب ا ح ي ا ل

Əli ibn Müxlis ibn İlyas

ي و ن و ط ل ل ا ن ي د ل ا د ع س ن ب ح م م ل ي ع ا م س ا ب ت ا ك

Katib: İsmayıl Məhəmməd bin Sədəddin ət-Təvnəvi

Xətti: nəsx

Tarix: h.895/m.1489-cu il

Cildi: yoxdur

Həcm: 324 vərəq (4b-316a)

M-470 şifrlı əlyazma kitabında "Qəribnamə" 4b-316a vərəqlərində verilib. 317a vərəqindən isə Aşıq Paşanın digər bir əsəri yer alıb (9). Bakı nüsxəsi haqqında ilk dəfə professor Azadə xanım Musayeva Azərbaycan EA-nın Xəbərlərində "Əli ibn Müxlis və onun "Qəribnamə" rəriteti" adlı məqaləsində məlumat vermişdir (6).

Ümumi başlanğıcları eyni olan Bakı və Tübingen nüsxələri Dublin nüsxəsindən fərqlənir. Lakin nəzmlə olan əsas mətn hər üç nüsxədə "Allah adın edəlim əvvəl ibtida" misrası ilə başlanır. Babların və dastanlarının başlıqları da demək olar ki, eynidir.

"Qəribnamə" əsərinin görünüşcə ən gözəl olanı Süleymaniyyə Laləli; ən sağlam olanı isə Almaniyada tapılan nüsxədir. Konya Koyunoğlu və Kayseri Rəşid Əfəndi nüsxələrində əksikliklər təsbit edilmişdir. Bu cür çatışmamazlıqlar başqa "Gəribnamə" nüsxələrində də vardır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda Əli ibn Müxlis ibn İlyasın "Kitabi-Qəribnameyi-Aşıq Paşa" adlandırılmış əsərinin M-470 şifri altında mühafizə edilən nadir, çox qiymətli bir əlyazması mühafizə edilməkdədir. Qalın Şərq kağızına hərəkəli nəsx xəttilə köçürülmüşdür. Mətnin başlırları qırmızı, mətn özü isə qara tuşla iki sütunda yazılmışdır. Sütunlar özü də qırmızı tuşla haşiyəyə alınmışdır.

Mətnin ölçücü 17,5x26 (5,5x20) sm-dir. Ümumi həcmi 324 vərəq olan əlyazmanın 4b-316a vərəqlərində "Qəribnamə"nin mətni yer almışdır. 4 b vərəqində yaşıl haşiyəyə alınmış qızılı yerlikli ornamentli ünvan verilmişdir.

"Qəribnamə"nin mətni bitdikdən sonra əlyazmanın 316b-320a vərəqlərində "Dastani-səma əndər nəsr şeyx əl-məşəix Aşiq Paşa fərmayəd rəhmətullahi əleyhə" adlandırılmış nəslə və nəzmlə bir yazı yer alıb. Başlancığı "İlk sənə bilmək gərək kim, Həqqi-sübhanə və Təala ələmi yaratmaq dilədi kəndüzini..." şəklindədir. Sonu "...Deniz anun denməz qəndən gəldi qəndə gedər bilmiş, bəs cümlə nəsnə hərəm vəllahu ələm bissəvab"la bitir. Biz belə fikirləşirik ki, bu dastan bir elmi risələdir. Məzmununa görə Aşiq Paşanın mənbələrdə xatırlanan "Risələ fi bəyan əs-söma"sı olduğunu zənn edirik. Mütləq müqayisəli araşdırmalar aparılmasına ehtiyac duyulur. M-470 şifrlı nüsxənin ən sonunda, yəni 320a-324a vərəqlərində "Dastani-mürği-fəqir başlıqlı mənzumə yazılmışdır. Həmin mənzumə belə başlanır;

Allah adın yenə gətirdik dilə,

Kim bizi ol Padşah rəhmət qıla.(M, 320 a)

Bitir: Dustlərin yüzi suyuçün, Ey Cəlil,

Dinləyəne Sən səfəliq ruzi qıl.(M, 324 a)

Burada şair Allaha "Ey Cəlil" deyə müraciət edir.

M.F.Köprülüzadə Məhəmməd Tahir Bursalının, Aşiq Paşanın "Risələ fi bəyan əs-sima", Şərif Hulisinin isə "Mənzum təsəvvüf risələsi" adlı əlyazma nüsxələrini Muradiyyə kitabxanasında gördüklərinə şübhə ilə yanaşmışdır. V.M.Kocatürk, A.S.Ləvəndin Aşiq Paşanın "Fəqirnamə" və "Vəsf-i-hal" adlı iki qiymətli təsəvvüfi əlyazmasını üzə çıxardığını bildirir. Bu haqda "Türk dili araşdırmaları" illiyi"ndə geniş ətraflı məlumat verir. Biz isə həmin əsərin "Fəqirnamə" olduğunu düşünürük (5, 178).

Bakı əlyazmasının əsas mətninin – "Qəribnamə"nin başlancığı və mətnin sonundan, həmçinin mətnin sonunda – kolofonda verilmiş katib qeydlərindən görünür ki, əlyazma h.895-ci (m.1489)-ci ildə İsmayıl Məhəmməd bin Səədəddin ət-Təvnəvi tərəfindən (M,316 a) köçürülmüşdür. "Qəribnamə" əsərinin Bakı əlyazmasının mətni belə başlanır:

Allah adın edəlüm əvvəl ibtida,

Ki, andan oldu ibtidavü intəha.

Əvvəlün ol əvvəlidür bigüman,

Axirün həm axiridür cavidan.

Cümlə ələm yok ikən var idi,

Şöylə əksüksüz qəni cəbbar idi. (M,4b).

"Qəribnamə" əsərinin Bakı əlyazma nüsxəsinin cildi yoxdur, buna baxmayaraq mətn yaxşı hifz edilmişdir. Əlyazmanın 1b-3a vərəqlərində əsərin farsca nəslə və nəzmlə müqəddimə, ardınca dörd beytlik ərəbcə şeir yazılmışdır. Mətnin föhrüstü isə 3a-4a vərəqlərində yer almışdır. Əlyazmanın müqəddiməsində Əli ibn Müxlis ibn Şeyxül qüdrət və qüvvət və qüvvət şeyxül-şuyux İlyas olduğu bildirilir, həm də Allah və Peyğəmbər (s.ə.s) yüksək şəkildə məcazlarla tərif edilir. Şair, mütəsəvvüf alim burada qeyd edir ki, "... elə alimlər, şairlər olublar kiş fars və ərəbcə böyük əsərlər təmama yetiriblər ki, oxuyanlar da bundan fayda görsünlər və bununla da şeytan onları düz yoldan sapdırma bilməsin. Fəqət onlardan, yəni əsərlərdən faydalanmayanlar dərin quyuya düşdülər". Müəllif sonra qeyd edir, bunlardan sonra belə mövzularda öz doğma türk dilimizdə bir əsər yazmaq lazım gəldi ki, türk dilli camaat faydalana bilsin. Şair bu əsəri ərəbcə yazmaq iqtidarında idi, lakin türkcə

yazmağı labüd qıldı. O, Allahın və Peyğəmbərin (s.ə.s.) köməyi ilə bu nemətləri xalqa catdıra bilməyi arzu edir. Bununla yanaşı, o ərəbcə ifadələrdən də istifadə etmişdir. Müqəddimə və fəhrüstdən sonra müəllif "Bəsmələ" vermişdir ki, burada o kainatın yaranışından bəhs edir, geniş münacat və nətlər vermişdir. Əlyazmada öndəki başlıqların əksəriyyəti "Qulə təala" sözləri ilə başlayır, sonra Məhəmməd Rəsullahın (s.ə.s), Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli ibn Əbu Talibin mədhləri yer almışdır. Əsas mətnin quruluşu çox maraqlıdır. Əsər on babdan ibarətdir, hər babda isə on dastan yer alıb, deməli əsər yüz dastandan təşkil olunmuşdur. Əli ibn Müxlis özü bu barədə belə yazır:

Bu kitabın xətmı uş oldu təmam,
Topdolu yüz dastan koldu təmam (M, 316 a)

Biz gələcəkdə türkdilli XIV əsr abidəsi "Qəribnamə"nin əlyazması üzərində tədqiqat işi apararkən bu abidənin və onun müəllifinin – böyük təsəvvüf alimi Əli ibn Müxlisin haqqında bilgilərimizi daha da mükəmməl etməyi özümüzə borc bilirik.

XÜLASƏ

Aşıq Paşa 1272-ci miladi ilində Kırşəhər bölgəsinin Arabkır şəhərində anadan olmuşdur. Atasının adı Müxlis Paşa, onun atasının adı isə Baba İlyasdır. Aşıq Paşa atasının vəsiyyətinə görə Şeyx Osman tərəfindən ən mükəmməl şəkildə yetişdirilmiş, dünyəvi və təsəvvüfi elmləri dərinlən öyrənmişdir. Dövrünün məşhur alimlərindəndir. 3 oktyabr 1332-ci il tarixində vəfat etmiş, türbəsi Kırşəhərdədir.

Aşıq Paşa türk dilinə çox böyük qiymət verir və dövlət üçün türk dilinin əhəmiyyətini dənə-dənə vurğulayırdı. Onun ən böyük əsəri 10592 beytdən meydana gələn "Qəribnamə"dir. "Qəribnamə" on bölmədən ibarətdir və bu on bölmənin hər birində də on hissə yer alır. Bu əsərin həm tərtibi, həm də məzmunu öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Sadə və başa düşülən bir dillə yazılmışdır və dövrünün dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Aşıq Paşa bu əsəri türkcənin qəbul edilmədiyi bir dövrdə öz milləti üçün qələmə almışdır. Əsər öz məzmunu və forması ilə diqqət çəkdiyi kimi, həm də şair tərəfindən ən incə təsəvvüfi mövzuların türkcə verilməsi baxımından maraq doğurur.

Резюме

Ашик Паша родился в 1272-ом году по христианскому летоисчислению в городе Арабкыр региона Кыршехир. Его отца звали Мухлис Паша, а дедушку - Баба Ильяс. По завещанию своего отца Ашик Паша получил совершенное воспитание от Шейх Османа, глубоко изучил мирские и теософические науки. Он являлся одним из известных ученых той эпохи, умер 3 октября 1332 года и был похоронен в Кыршехире.

Он высоко ценил турецкий язык и неоднократно подчеркивал значимость турецкого языка для государства. Его самым большим произведением является «Карибнаме», которое состоит из 10592 бейтов (двустихий). «Карибнаме» состоит из десяти разделов, каждый из которых, в свою очередь, состоит из десяти частей. Произведение выделяется по оригинальности формы и содержания. Было написано простым и понятным языком, а также отображает

языковые особенности своей эпохи. Ашик Паша написал это произведение для своего народа в тот период, когда турецкий язык не воспринимался. Произведение привлекает внимание не только формой и содержанием, а также вызывает интерес с точки зрения отображения поэтом утонченных мистических тем на турецком языке.

SUMMARY

Ashik Pasha was born in 1272 in Arapkir of Kırşehir Region. He is the son of Muhlis Pasha the son of Baba İlyas. Due to his father's wish and will, he was well educated by Seyh Osman and he had a good knowledge of physical and spiritual sciences. He was the famous scientist of his age. He died in 1332, and his tomb is in Kirshehir.

Aşık Paşa gave enormous importance to Turkish language and emphasized the importance of language for the state in his works. His most significant work is Gharibname which consists of 10592 couplets. It has three chapters and each chapter includes ten subsections. Also Garibname has original content and arrangement. It has written in clear and comprehensible manner and it has given linguistic characteristic of Turkish in its own age. Ashiq Pasha has written this book for Turks when Turkish was despised. It is not only important as content and form, but also it is important to write mystic topics in Turkish.

İstifadə edilmiş mənbələr və qaynaqlar:

1. Axundova S. "Qəribnamə"nin İrlandiya və Tübingendə mühafizə edilən iki qədim nüsxəsi .
2. Bursalı Məhməd Tahir: Aşiq Paşa. Türk dərnəyi. 1-ci sayı. İstanbul. 1327.
- Əlyazmalar İnstitutunun 50 illiyinə həsr edilmiş Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. VII Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı – Örnək nəşriyyatı – 2000, səh.316.
3. Ənvər Behkan Şapalyo; Kırşehir böyükələri. San mətbəəsi, Ankara 1967.
4. Fuad Paşa. Aşiq Paşa, İA, s.705;
5. Kocatürk V.M. Türk edebiyatı tarihi. – Ankara, 1964
6. Lətifi. Təzkireyi-Lətifi. Dərşaadət İkdam mətbəəsi, İstanbul 1314, s.44-45.
7. Musayeva A. Əli ibn Muxlis və onun "Qəribnamə" rəriteti. Azərb.EA-nın Xəbərləri. (Ədəbiyyat, dil və incəsənət ser.), 1998, № 3-4.
8. V.Minorsky. The Chester Beatty library a Catalogue of the Turkish manuscripts. Dublin,1958, s.109-110.
9. کتابي غريب نامه عشق پاشه AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M-470.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN HEKAYƏLƏRİ PUBLİSİSTİKASININ DAVAMI KİMİ

Abdullayeva Təranə

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat

İstitutunun

teranemehammed@mail.ru

M.Ə.Rəsulzadə irsinin böyük əksəriyyətini ictimai-siyasi məqalələr və elmi-fəlsəfi araşdırmalar əhatə edir. Ömrünü vətəninin, millətinin azadlığı yolunda məşəl kimi yandırmış bu mütəfəkkir, son nəfəsinə qədər Azərbaycanın müstəqilliyi naminə çalışmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin iki yüz əllidən çox publisistik yazısını, "Azərbaycan şairi Nizami", "Əsrimizin Siyavuşu", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", "Çağdaş Azərbaycan tarixi", "Qafqaziya türkləri", "Azərbaycan Cümhuriyyəti" və digər bu kimi tarixi, ədəbi, ictimai-siyasi, fəlsəfi əsərləri əhatə edən müxtəlif səpkili yaradıcılığını ümumi bir xətt - millətinin böyüklüyünü ilk növbədə özünə aşılamaq və onun müstəqilliyinin, əsrlər öncəki tarixinin möhtəşəm dövrlərinə münasib xoşbəxt istiqbalının təntənəsini xalqı ilə birlikdə yaşamaq eşqilə fəaliyyət göstərmək və bu yolu həyat amalına çevirmək məqsədi birləşdirir.

Bildiyimiz kimi, M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. Amma elə yaradıcılığının ilk dövrlərindən zamanın ab-havasına uyğun və daha çevik, daha real görünən publisistik janra üstünlük vermişdir. Lakin ictimai həyatın bütün cəhətlərinə, vətənin, millətin problemlərinə həssaslıqla yanaşa, öz düşüncə süzgecindən keçirib mürəkkəb məsələlərə cavab tapmağa çalışan M.Ə.Rəsulzadə, qoyulan məsələnin təqdimatında ifadə tərzinin, oxucuyla ünsiyyət üsulunun məqsədmüvafiq variantlarını da tapmağı bacarmışdır. Bu baxımdan "Şərqi- Rus", "Tərəqqi", "Təkamül", "İqbal", "Şəlalə", "Dirilik", "Açıq söz", "Azərbaycan", "İrani-nou", "Türk yurdu", "Yeni Qafqaziya", "Odlu yurd", "Azəri", "Bildiriş", "Azərbaycan yurd bilgisi" (İstanbul), "İstiqlal", "Qurtuluş" (Berlin), "Qafqaz" (Paris), "Azərbaycan" (Ankara), "Yoldaş", "İrşad", "Füyuzat", "Türk yurdu" və s. mətbuat orqanlarında dərc olunan yazıları fikrimizi təsdiqləməyə əsas verir. M.Ə.Rəsulzadə həllinə çalışdığı məsələləri əksərən bədii-publisistik biçimdə təqdim etməklə yanaşı, dərc olunduğu mətbuat orqanının ümumi fikir atmosferinə, ideoloji qayəsinin ovqatına uyğunlaşdırır və bütün məqamlarda mövzunu əsas məqsədə, milli özünüdərk, istiqlal, haqq uğrunda mübarizə hərəkatının yüksəlişi ideyasının ifadəsinə yönəldirdi.

Maraqlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin nəsr yaradıcılığında da bu cəhət özünü gizlətmir. Müəllifin bütün xüsusiyyətlərilə tam bir hekayə janrına uyğun əsəri haqqında danışmaq çox çətindir. Çünki əldə olan "Bəbir xan", "Qəzetəçi Seyyid", "Bir qocanın müsibəti", "İşsiz", "Uşaqlıq xatirəsi", "Vəsiyyətnamə", "Nə acı bir gülüş, nə dəhşətli istehza", "Ürək dağlanır", "Şər arvadlar", "Xatirə", "Körpü həmmalları", "Yol təəssüratı" kimi hekayə və esse janrına uyğun gələn yazıları konkret ideoloji məsələnin təqdimatının yardımçı tərəfi, publisistik mövzunun tərkib hissəsi kimi qələmə alınmışdır. "M.Ə.Rəsulzadənin bir çox publisistik yazıları da kəskin süjetinə, formasına, yazı tərzinə görə bədii əsəri xatırladır və bunların müəyyən qismi qeyd- şərtsiz nəsr nümunəsi kimi səciyyələndirilməlidir. Təsədüfi deyildir

ki, bu xüsusiyyətləri əsas tutan bəzi tədqiqatçıların yazılarında M.Ə.Rə- sulzadə Azərbaycan mühacirət nəsrinin aparıcı şəxsiyyəti kimi təqdim olunur" [Sultanlı, 2014: 122]. Belə yazılar, eyni zamanda, maarifçi səciyyə daşımaqla daha çox lirik-psixoloji ovqata kökləndirilmiş, müəyyən situasiyalarda obrazların xarakterik cəhətlərinin ifadəsi üzərində qurulmuşdur. İdeya və məzmun baxımından sosial-ictimai həyatın müxtəlif problemlərini əhatə edən bu cür kiçikhəcmli əsərlərin qəhrəmanları əksərən yazıcının müasiri olduğu dövrün kiçik adamlarıdır. Yazıçı həyatın dibinə çökdürülmüş bu cür personajları oxucusuna təqdim edərkən hər situativ variantın özünə müvafiq təsvirini yarada bilir. Eyni zamanda, qəhrəmanın portret cizgiləri obyektiv dəqiqliklə işləndiyindən oxucunun münasibətinin müəyyənləşməsində müəllif müdaxiləsinə ehtiyac qalmır. "Sənət əsərlərində portret insan surətlərinin canlı, görümlü çıxmasına, xarakterlərin daha yaxşı açılmasına xidmət edir" [Əsgəri, 2014: 1]. M.Ə.Rəsulzadənin hekayə janrında işlədiyi əsərlərin əksəriyyətində yazıcının irəli sürdüyü problem konkret bir portretin əhatəsində bədii həllini tapır və burada məsələ ancaq zahiri cəhətlərin təsviri ilə bitmir, yazıçı, eyni zamanda qəhrəmanın bu zahiriliyin arxasındakı emosional-psixoloji durumunu da mərhələ-mərhələ təhlilə çəkir. "Bir qocanın müsibəti"ndə olduğu kimi yığcam həcmi, yığcam məzmunuyla seçilən belə hekayələrdə əsas diqqət məqsədli şəkildə ideyanın təbliğinə xidmət göstərən obrazın üzərində cəmləşdirilir və bu baxımdan belə hekayələri şərti də olsa, portret hekayələr adlandırmaq olar: "İdarə xidmətçisi ərz ediyor:

- Bir nəfər qoca kişinin idarəyə ərzi var.
- De gəlsin.

Qapı açılır. Cındır kürklü, şikəst gözlü, həzin qiyafəli, 80 yaşlı bir qoca kişi içəri daxil olur. Görünür ki, bu kişinin söykənəcəyi pənahı əlindəki bir ağaca qalmışdır ki, ona təkyə edərək gəziyor.

- Əmi, əyləş, nə işiniz var, əmi?

Mən bir fəqir adamam. Güzəranım çox pis keçir. Altı baş külfətim var, xırda uşaqlarım, üç qızım, bircə oğlum var; oğlum 9 yaşındadır, palçıqlığa gediyor, gündə iki abbası gətiriyor, o da hər gün olmuyor. Mənim də bir eşşəyim var idi, onunla gedirdim dərya kənarında bostanlarda odun laşəsi yığırdım. Bəzən kəndimizə gedirdim, orada mənə əl tuturdular. Ondan-bundan, buğdadan, arpadan zaddan verirdilər, gətirirdim. İndi bundan da əlim çıxdı.

Dünən dəniz qırağında talaşa yığıdım, eşşəyin üstünə qoydum. Köhnə vəçemi yanından gedirdim, mən səki üstü ilə, eşşək də küçə ilə. Birdən kim isə məni itələyib küçənin aralığına yıxdı, mən durmaq istədim, məni vurub burnumu qanatdılar. Bir azdan sonra ölə-dura ayağa qalxdım. Gördüm iki nəfər müsəlman başqa iki nəfəri məzəmmətləyir. Onlar bir-biriylə söyüşdülər, getdilər. Mən baxdım ki, eşşəyim yoxdur. Burada biçərinin çeşmək arxasından baxmaqda olan kirpiyi tökülmüş korhal gözlərindən qocalıq və acizlik yaşlan tökülməyə başladı. Mənim ürəyim qısıldı.

Ah! Mən eşşəksiz nə edəcəyəm, yazıq mənim halıma. Altı baş külfətim o eşşəyə baxırdıq. İndi nə edəcəyik...

Artıq mənim də bu qocanın tökülən göz yaşlarına təqətim qalmadı" [Rəsulzadə, 1992: 288].

Müəllifin qəhrəmanı yazıçı təxəyyülünün ümumiləşdirilmiş obrazı deyil, rastlaşdığı canlı insandır, adı, yeri-yurdu bəlli Bakı sakinidir. Əlacı hər yerdən üzüüb redaksiyaya müraciət etməklə, dərdinə çarə axtaran bir qocadır. Təsvirin, təhkiyənin bədiilik qüvvəsi bir tərəfdən də müəllifin real hadisəyə istinad etməsilə daha da

intensivləşir və sonda yenidən publisistik ahəngə üstünlük verilməsi, müəllif müdaxiləsi təhkiyədə rəngarəng emosional-psixoloji çalar yaradır: "Əziz oğlu ölmüş ata kimi eşşəyinin fərağında göz yaşı töküüb qırıxıq rüxsarını islatmaqda olan bu qocaya, qoca Səfərəliyə nəhayət dərəcədə yazığımız gəldi. Ona təskinlik olmaq, onun dərдинə şərakət etmək üzrə vədə verdik ki, ianə vərəqi açıb ondan ötrü bir eşşək pulu yığaq" [Rəsulzadə, 1992: 289].

C.Məmmədquluzadə "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərinin qəhrəmanı Məhəmmədhasən əminin eşşəyinin itməsini bir ailənin fəlakətinin səbəbi, ilk baxışda adi görünən bilən bir məsələnin həyatı bu xırdalıqlar içində məhv olub gedən kiçik insanların böyük bəlası, faciəsi kimi lirik-dramatik planda sənətkarlıqla bədiiləşdirməyi, oxucu yaddaşına həkk etməyi bacarmışdısa, M.Ə.Rəsulzadə də bu yığcam həcmli mətnə oxucuya müəyyən mənada kiçik insanın acı həyat həqiqətinin mənzərəsini çatdırma bilməşdir. Digər tərəfdən, Məhəmmədhasən əmi sifət bədii obrazdır və onun taleyi yazıçının oxucuya aşılamaq istədiyi ideyanın məramından birbaşa asılıdır. M.Ə.Rəsulzadənin qəhrəmanı Səfərəli dövrün real qəhrəmanıdır, şəhər sakinidir. Məhəmmədhasən əmidən fərqli olaraq, hadisələrin, vəziyyətin gerçəkliyinə vara bilən, dərk etməyə qadir olan qoca Səfərəli üçün heyvanının oğurlanması ziyarətdən qalmaqla arzusunun puç olmaq təhlükəsi deyil, ailəsinin, övladlarının güzəranının oğurlanması deməkdir və o vəziyyətdən çıxış yolu axtarır, çarə tapmaq üçün kömək istəyir. Bu baxımdan acınacaqlı vəziyyətə düşsə də, M.Ə.Rəsulzadənin qəhrəmanı oxucuya nisbətən ümidverici təsir aşılayır ki, müəllifin əsas məqsədi məhz həmin təəssüratın işığına nəzəri cəlb etməkdən ibarətdir: "Bu eşşəyi oğurlanıb mafövqi təsəvvürə gətirilməyən bir qüssəyə düşər olmuş qocanı biləixtiyar böyük məbləğ almaq tamahı ilə tutulub soyulan ərbabi-dövlətlərlə müqayisə etdim.

Əcəba bunlardan hansı böyük bir bəlaya düşər olmuş? Bu xüsusda qocanın öz fikrini bilmək üzrə böylə bir sual verdim:

- Necə bilirsən, əmi, Musa Nağıyevin zərəri, yoxsa səninki - hansı çoxdur?
- A... nə deyirsən ağa, Musadan yüz min manat alsalar da heç olmasa 50 manatı qalar ki, dolansın. Amma mən... Mən biçarənin eşşəyini apardıqda dəxi dolanmaq mümkün olmayır. Altı baş külfət o eşşəyə, o ac eşşəyə göz tikmişdi" [Rəsulzadə, 1992: 288].

Əslində, müəllif bu kasıb qoca və dövrünün tanınmış milyonçusunu müqayisə etməklə, qanunların işləmədiyi özbaşına cəmiyyətdə nəinki kasıbın, heç ən zəngin adamın belə əmin-amanlıqda ola bilməyəcəyini də nəzərə çatdırır. Yazının dərc olunduğu dövrlərdə Bakıda və Bakıətrafı ərazilərdə oğurluq gündəlik hadisəyə çevrilmişdi. Xırda və irihəcmli oğurluqlar, qaçırılmalar artıq mətbuat səhifələrində də hər gün rast gəlinən xəbərlərdən sayılırdı. İş o yerə gəlmişdi ki, öz doğma yurdunda cəngüddən saxlamağa ehtiyac görməyən Musa Nağıyev də qaçırılmışdı və işi təşkil edən qoçular həyatının qarşılığında ondan iyirmi min rubl pul istəmişdilər. Ağa Musa isə "Məni öldürsəniz, heç onu da qazanmayacaqsınız. Buraxın, gedim, özüm sizə yüz min göndərim" demiş və azad olunma müqabilində sözünün üstündə duraraq, onu qaçıranlara yüz min rubl vermişdi. M.Ə.Rəsulzadə bir tərəfdən zamanın məşhur olayına işarə vurur, digər tərəfdən cəmiyyətin elitər qatından çox-çox uzaq olsa da, bənzər halı yaşamış çarəsiz qocanın məsələyə münasibətini bilmək istəyir, sosial piramidanın ən aşağı pilləsində qərar tutmuş vətəndaşının gözüylə cəmiyyətin ictimai-siyasi durumunun mənzərəsini təsvir etməyə çalışır.

Məqalə kimi düşünülmüş bu yazıda M.Ə.Rəsulzadə qələminə məxsus

inandırıcılıq və dirçəliş şövqlü maarifçilik, mövzunu faktlara söykənmiş quru, informativ müxbir qeydləri çərçivəsindən çıxararaq bədii əsər səviyyəsinə qaldırır. Vaqif Sultanlının da qeyd etdiyi kimi, bir çox məqamlarda M.Ə.Rəsulzadənin hekayə janrına uyğun gələn əsərləri məqalənin, müəyyən mövzuya həsr olunmuş publisistik yazının bir hissəsi kimi meydana gəlir. Bu baxımdan onun portret hekayələri adlandırdığımız kiçikhəcmli yazıları xüsusilə diqqəti çəkir. Ədibin "İşsiz", "Qəzetəçi Seyyid", "Bir xatirə", "Körpü həmmalları", "Ürək dağlanır" və s. yazılarında konkret bir insanın, yaxud bir silkin abardılacaq vacib problemi müəllif təhkiyəsinin vasitəsilə dəqiq portret cizgilərində, yaxud bir zamanın, məkanın təsvirində əksini tapır və təəssüratın bolluğu oxucunun mühakiməsinə hakim kəsilir. Əsas nəzəri cəlb edən məsələlərdən biri də belə əsərlərdə mümkün qədər milli-mental koloritə önəm verilməsidir: "Bayram günüdür. Müsəlmanlar namazdan qayıdıb hərə bir tərəfə gediyor idilər. Məşədilər, hacılar, orbəlayilər, kimisi evinə, ailəsinin yanına gedib onlar ilə birlikdə bayram etməyə çalışır. Kimisi də konka olan küçələrə enib Bayıl və- conunu gözlüyordular. Fayton çağıranları da az deyildi. Bibiheybətə tələsirdilər. Bir dəstə cavan müsəlmanlar öz aralarında məsləhətləşirdilər: Kimisi deyirdi ki, "Qrivkaya" gedək, kimisi, "bu gün "Nicat" teatro qoyur, sürün oraya" deyərək yönəlirdi.

Hamısının simasından bu günün bayram olduğunu açıq anlamaq olardı. Müsəlman məhəllələrində nüdrətlə görünən bir həyat var idi...

Hamı özünü bu gün birər məsud hesab ediyordu. Bəzi üstü-başı bəzakli olanərbabi-dövlətin sifətlərindən məlum olurdu ki, bu gün uç ün artıq tədərüklər görmüşlər!...

....Məşədi Qulam başını aşağı salıb qayət mükəsssəranə, təfkirənə bir hal ilə yol gediyor və hərdənbir qeyzli və qəmgin gözlərini qal xızib ətrafındakı laqeydanəliyə bir nəzəri-qəhr ilə baxıb qüvətsizlik əlaməti olan dərin-dərin, soyuq-soyuq ahlara çəkirdi. Məşədinin qiyafəsindən görünürdü ki, o hər nə isə yalnız öz dardini çəkməyib müd- rikanə bir yolda özü kimi bir çox düçari-fələkət olanların, özü kimi böyük bir qisim özgələri bayramlı edib də, özləri bayramsız deyil, çöxrəksiz belə qalanların fikrini ediyordu.

Soyuqdan əfil-əfil əsən iki xırda uşaq və bir 9 yaşında qızları da durub yol gözləyirdilər.

- Dədə, hanı mənim qarandaşım?
- Mənə nə aldın?

- Anama çörək gətirmisənmi? - deyə biçərənə bu tövr suallar ilə araya aldılar... Məşədi Qulam bir tövr ilə xuddarlıq edib ağlamadı. Qorxdu ki, ağlasa balaca uşaqlara həddən ziyada zülm etmiş olar. Özünü şad göstərməyə artıq zor edib dedi ki, balalarım, hamısı olar, ancaq indi işsizəm. İş taparsam, sizə yaxşı bayramlıqlar alaram [Rəsulzadə, 1992: 233].

1908-ci ildə "Tərəqqi" qəzetində "Eydi-fitr münasibətilə" başlığıyla dərc olunmuş bu kiçik hekayədə orucluq bayramında böyük bir ümidlə onu qapıda gözləyən övladlarının üstünə əliboş gedən atanın iztirabları bayram ovqatına köklənmiş şəhərin və şəhərin müxtəlif təbəqələrindən olan, amma eyni ruh yüksəkliyini yaşayan sakinlərinin fonunda çox məharətlə təsvir olunur. Məşədi Qulamin özü kimi məşədilərdən, kərbəlayılardan fərqli olaraq, bayram günündə böyük kədərə qerq olmasının səbəbi yalnız finalda, uşaqlarına müraciətində aydınlaşır ki, məhz bu cəhətilə əsər xüsusi təəssürat imkanı qazanır. Bu, yazıçının ideyanın təbliği naminə işlətdiyi uğurlu bədii priyomdur. Belə bir üsul onun kiçikhəcmli əsərlərinin

təsir qüvvəsini artırmaqla yanaşı, ilk anda hərəkətsiz görünən süjet xəttinə xüsusi dinamika və bitkinlik də gətirir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrlərdə "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində Ə.Haqqverdiyevin "Marallarım" adı altında satirik portretlər üzərində qurulmuş silsilə hekayələri də dərc olunurdu. Bu hekayələrin ideya və sənətkarlıq baxımından ən maraqlılarından biri olan "Qıraət" in də baş qəhrəmanı məhz Məşədi Qulam adlandırılmışdı. Bu bir təsadüf idi, yaxud dövrün müxtəlif düşüncəli ziyalılarının bir əqidəyə xidmət yolunda müəyyən mənada birlik nümayişi idi, indi bu haqda dəqiq fikir yürütmək çox çətinidir. Əsərlərin hər ikisində imkan tapıb Məşəd ziyarətinə gedərək məşədi "titulu" qazanmış Məşədi Qulamaların son aqibəti və qayğıları əlbəttə, bir-birindən xeyli fərqlidir və onları yalnız adları yanaşıdır bilər. Ə.Haqqverdiyevin bəlkə də nə vaxtsa maddi imkansızlıqdan əziyyət çəkmiş, bəlkə nə vaxtsa ailəsinin üstünə əliboş getmiş Məşədi Qulamı, indi hər qəpiyinin haqq-hesabını bilən, hər işini sahmanla görən, rifahını qurmuş bir baqqaldır, amma həm də Əbdürrəhim bəyin sarkazma məhkum etdiyi "Marallar" ımın sırasında ilk yerdə dayananlardan biridir. Çünki asan olmayan ticarətdən əldə etdiklərini arvad-uşağına qıymasa da, Nataşamın yolunda can-başla israf etməyə hazır olan bu adam artıq müqəddəs dəyərləri; ailə, övlad sevgisini, dini etiqadını, inancını belə yüngül əxlaqlı bir qadının ayağına vermək dərəcəsinə enmiş bir məxluqa çevrilib və ondan əməlindən peşman olmaq ümidini ummaq da mümkün görünür. M.Ə.Rəsulzadənin eyniadlı qəhrəmanı isə saf vicdanın, yüksək əxlaqın mücəssiməsidir. Ən çıxılmaz vəziyyətində belə darda olanları düşünməyə özündə iqtidar tapan, övladlarının sevgisiylə yanan, onların ümidinin qırılmaması üçün hər şeyə hazır olan fədakar ata, həssas qəlbə malik bir insandır və bütün davranışıyla oxucuda rəğbət hissi oyadır.

Ümumiyyətlə, yazıcının portret hekayələrinin qəhrəmanları əksərən nəcib hisslərə malik, romantik ruhlu obrazlardır. Bu baxımdan onun "Yeni Qafqaziya" dərgisində çap etdirdiyi "Qəzetəçi Seyyid" hekayəsi də maraq doğurur. Müəllifin bolşeviklərin qəzəbinə tuş gələrək qətlə yetirilən Seyyid adlı qəhrəmanı sadə, zəhmətkeş bir insandır, lakin əqidəsinin, məsləkinin böyüklüyü onu yüksək şərəf zirvəsinə qaldırır, yenilməzliyi ilə insanlığın ali mərtəbəsində qərarlaşdırır: "Qırmızı yanaqlarında həyat, saf gözlərində nəşə, gülər üzündə vəfa və sədaqət dolu bu sağlam vücudlu insan, eyni zamanda köksündə sağlam bir ruh daşırdı. Milli və vətəni qayələrdə yapılan nümayişlərdə Seyyidi daima vücudu ilə mütənəşib həyəcan qapları. Qocaman Azərbaycan bayrağını böyük bir vüqarla omuzuna alır, həyatının ən nəşəli anlarını yaşadı; o heç bir mükafat və ücret bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvərliyinin səmimi bir müməssili idi" [Sultanlı, 2014: 122]. Seyyid bütün varlığıyla M.Ə.Rəsulzadənin arzularının, idealının daşıyıcısıdır. "Ən yaxşı dirilik milli diriliktir" - fikrini həyatının amalına çevirmiş M.Ə.Rəsulzadənin əqidəsinə görə, sosial mövqeyindən asılı olmayaraq özünü vətəninin, millətinin övladı bilən hər bir şüurlu insan onun yolunda qurban getməyi də özünə şərəf bilməlidir. Bu baxımdan baş qəhrəmanın portretinin ilk baxışdan subyektiv görünə bilən müəllif sevgisi və səmimiyyəti ilə cızılması M.Ə.Rəsulzadə qələmində sual doğurmur.

"Bəbir xan" hekayəsi nisbətən fərqli üslubda qələmə alınmışdır. Nəsrəddin şahın dövrünün hadisələrini əks etdirən bu əsərin amansız, ədalətsiz şahlıq idarəçiliyinin fitnəkar ruhuna, əsarət qaranlığına uyğun qaranlıq qəhrəmanı vardır. Böyük nüfuz, şan-şöhrət, imtiyazlar sahibi olan Bəbir xanın təkə adı bütün Tehran əhlini vahimədə saxlayır, çünki hamı onun şahın rəğbətiylə bəsləndiyini, heç zaman

bir sözünün iki olmayacağını bilir və bu müəmmalı qəhrəmanın kimliyi barədə adından başqa məlum olan da yalnız budur. Bəlkə də camaat arasında bu adam möhtəşəmlik niqabı, həyat dəyərli məsələlərdə hökm yeritmə imkanları arxasında bəşər deyil, sadəcə dilsiz-ağızsız bir pişiyin olduğunu bilənlər də var. Amma bunu bilməyin yasaqlığıyla yanaşı, həm də bir çox məsələlərdə sərfəsizliyi də qaranlığa qarışmış bu qara obrazın uzun ömür yaşamasına təminat verir. Hətta Bəbir xanın dəfnində sirrin açılmasına rəğmən əksəriyyət nəinki yalandan, aldandıqdan heysiyyət yarası alır, əksinə şaha yarımaq, gözüne görünmək naminə dəfndə iştirak üçün bir-biriylə bəhsə girirlər. Məsələ ondadır ki, belə bir mövzuya müraciət edilməsi və bu cür obrazın yaradılması təsadüfi xarakter daşıyırdı. Yazıçı bu dəfə İran kimi tarixi geriye istiqamət almış bir məkanın "adı var, özü yox" Bəbir xan obrazı vasitəsilə simvolik portretini yaratmağa nail olmuşdu.

1910-cu ildə "İrani-nov" qəzetində NİŞ imzasıyla dərc olunmuş "Şər arvadlar" yazısında da M.Ə.Rəsulzadə İran cəmiyyətinin ağır problemlərini oxşar üsulla təhlil etməyə çalışır və simvolik dillə problemin dərin qatlarına qədər açıb göstərirdi: "Məlumdur ki, şərin övladı çoxdur. Oğul və qızlarının sayı çoxdur, özü də çox şəhvətpərəstdir. Belə olanda gərək qadınları da çox olsun. Bu qədər övladın oğurluq, yalan danışma, fitnəkarlıq, qatillik və sair kimi qeyri-qanuni işlərinə fənnan verən, əmr edən o şərdən anadır. Beləliklə, mən o fəlsəfəyə inanıram ki, xəbəsləyin anaları vardır. Bunlardan biri də çox barlı-bəhərli olan işsizlikdir.

Bəli, işsizliyi gərək şərin birinci həyəmlərindən biləsən və yaqın edirəm ki, o baş həyəmdir. Şər öz qadınçılıqlarını İranda tapmışdır. Özünün doğurduğu bu mənfur övladlarından da kifayət qədər də razıdır.

Bu qədər gördüyünüz rəngarəng dilənçi və müxtəlif cinsli qabaların hər biri cürbəcür oyun və hoqqabazlıqla alçaqcasma hər kəsə əl açırlar, rəzalət dilini həminin hüsurunda işə salır və rüsvayçılıqla dolanırlar. Bunların hamısı şərin sevimli övladlarıdır, işsizlik anasından doğulublar.

Şəri məğlub etmək və ailəsini dağıtmaq üçün arvadlarının sayını azaltmaq lazımdır. İlk aradan götürülsə qadın işsizlikdir" [Rəsulzadə, 2001: 35]. Bu yazıda yazıçının konkret portretlərin təsvirinə məxsus olan lirik-psixoloji üslub tərzini artıq yerini kəskin sarkastik ifadələrə və məsələnin həllinə aparan qəti hökmlərə verir. Yəni mövzunun mahiyyəti, xarakteri və yazıçının məsələyə münasibəti yazı manerasını təyin edir.

Yazıçının bu cür yazılarında maraq doğuran cəhətlərdən biri də müəllif təhkiyəsinin fəallığıdır. Publisistikada bu cəhətin aparıcı mövqeyə malik olması məlumdur və M.Ə.Rəsulzadənin publisistik əsərlərində bu sahənin professional üslubi variantları özünü tam şəkildə doğruldur. Lakin yazıçı bəzən məsələnin təhlilində imkan verəcək daha münasib vasitələr axtarıb tapır ki, bunlardan ən ümdəsi səmimiyyətilə seçilən xatirə-memuar təhkiyəsidir. Yazıçının sırf memuar janrlı əsərlərində bunun bariz nümunələrinə rast gəlirik. Ancaq bəzi kiçikhəcmli portret hekayələrdə, həssaslıq tələb edən məsələlərin publisistik təqdimatında da müəllif bu üsula üstünlük verir və məharətlə məsələnin bədii həllinə nail olur:

"Təxminən 7-8 yaşlarında idim. Qızılca xəstəliyinə tutulmuşdum. Atam-anam böyük təlaşla məni yatırırdılar. Mən heç nə bilmirdim. Qızdırma içində yanırdım. Atam demişdi ki, mənə at südü versinlər. Adətən, bütün qızılcaya tutulanlara at südü verirlər. Mən isə onlardan su istəyirdim. Lakin vermirdilər. Buna görə də mənim onlardan acığım gəlirdi. Fikirləşirdim ki, onlar mənə əziyyət vermək istəyirlər. ...At südü içməməkdə o qədər inad edirdim ki, hətta gecə yatanda da fikirləşirdim ki,

gərək ehtiyatlı olam, birdən mənə at südü içinnək istəyərlər.

Qəribədir, əgər at südü qızılca xəstəliyinə xeyirlidirsə, mən niyə belə inad edib içmək istəmirdim. Çünki uşaq idim, xeyrimi bilmirdim, dostlarımı düşmən hesab edirdim. Əgər o zaman mənə pislik edib bir hovuzun başına aparıb desəydilər ki, nə qədər bacarırsan iç, mən onda razı qalıb onları özümə həqiqi dost hesab edərdim.

Bəşər övladlarının bir hissəsi də indi uşaqlıq dövründədir" [Rəsulzadə, 2001: 59].

M.Ə.Rəsulzadənin bədii yaradıcılığı özünəməxsus poetik sistemlə fərqlənir. Bu sistem bədii nəslə ictimai-siyasi publisistikanın uyğun birliyini özündə yaşadır desək, səhv etmərik. Onun kiçik hekayə janrında qələmə aldığı mövzular publisistik əsərlərində irəli sürdüyü ideyaların müəyyən mənada davamı, istinad yeri sayıla bilər və bu baxımdan nəsr nümunələrinin sənətkarlıq məsələlərinin öyrənilməsi tədqiqatın məqalə və oçerklərlə birgə araşdırılması istiqamətində aparılmasını tələb edir. M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının öyrənilməsinin ədəbi-nəzəri aspektlərinə öz növbəsində belə bir metod yardımçı ola bilər.

Xülasə

Məqalədə müəllifin hekayə janrında yazdığı əsərlər təhlil edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hekayələr publisistikanın komponenti kimi təqdim olunur. Yazıçının bu hekayələri konkret portret əsasında qələmə alınıb. Dövrün ictimai və sosial problemlərini əks etdirmək imkanı vermək baxımından bu üsul daha realdır.

Summary

In the article is analyzed the works written in story genre. It is noted that these stories were written as an ingredient of publicity and presentation of the theme. Writer's stories were on the basis of specific portraits. This method gave an opportunity to express the public and social problems of that period in a more actual style.

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, bədii yaradıcılıq, hekayə, publisistika, portret.

Key words: M.A.Rasulzadeh, artistic creativity, story, publicity, portrait.

ƏDƏBİYYAT

1. Sultanlı V. 2014. İstiqlal sevgisi. Bakı.
2. Əsgərli Z. 2014. Poetika: izahlı sözlük. Bakı.
3. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. 1992. Əsələri. I cild. Bakı.
4. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. 2001. Əsələri, II cild. Bakı.

ƏLAƏDDİN SABİT BOSNƏVİNİN “ƏDHƏM VƏ HÜMA” MƏSNƏVİSİNİN TEKSTOLOJİ TƏHLİLİ

Şəhla Xəlilli

AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

shehlaxelilli@gmail.com

XÜLASƏ

Əlaəddin Sabit 1650-ci ildə Bosniyada anadan olmuş, Osmanlı dövlətində yaşayıb yaratmışdır. Şairin “Divan”ı, “Dərənəmə”, “Bərbərnəmə”, “Ədhəm və Hüma” adlı məsnəviləri, Kırım xanı Səlim Gəray üçün yazılmış “Zəfərnəmə”si, “Əmrülleys” adlı böyük bir mənzuməsi, “Hədisi-ərbəin tərcümə və təfsiri” adlı yarı mənzum, yarı mənsur əsəri vardır. Bu məqalədə “Ədhəm və Hüma” məsnəvisi haqqında məlumat verilir, əsərin 8 nüsxəsi arasında müqayisə aparılır, tekstoloji təhlil olunur. Mənzumədə beytləri müqayisə edərkən qarşımıza çıxan fərqlər çoxluq təşkil edir. Bəzi yerlərdə beytlərin yerdəyişməsi və düşməsinə rast gəlinir. Məqalədə bu fərqlər nümunələrlə göstərilir.

Açar sözlər: Sabit, fərq, tekstoloji, təhlil

ABSTRACT

Alaeddin Sabit was born in Bosnia in 1650. He lived and worked in the Ottoman Empire. The works of poet are “Divan”, “Darənamə”, “Adham and Huma”, “Zafarnamə”, “Amrulleys” and “The translation and interpretation of Hadisi-Arbain”. In this article provides information about “Adham and Huma”, compares 8 copies of the work, analyzes texts. When we compared couplets of poem, we encountered many differences. In some places there are displacements and fall of couplets. These differences are shown by examples in this article.

Keywords: Sabit, difference, comparative, analysis

Giriş

Əsl adı Əlaəddin Əli olan şair hicri 1060-cı (miladi 1650) ildə Bosniyanın Üziçə qəsəbəsində doğulmuşdur. Şair ilk təhsilini Bosniyanın sayılıb-seçilən alimlərindən olan Xəlil əfəndidən almışdır. Sonra təhsilini davam etdirmək üçün İstanbulla gəlmişdir. Erkən yaşlarından şeir yazmağa başlayan gənc Sabitin yaradıcılığında yeni mərhələ başlanır. Özünə himayədar axtaran gənc şair nəhayət ki, müxtəlif qəsidlər təqdim edərək hörmətini qazanmağa çalışdığı dəniz kapitanı Seydizadə Məhməd Paşanın yaşadığı ərazi dairəsinə imam təyin edilir. Sabit hicri 1089-cu ilin rəbiül-axir ayında (miladi iyun, 1678) Məhməd Paşanın vasitəsilə Şeyxülislam Əli əfəndinin yanında müəllim (maasız işçi) olur. Təzkirə müəllifi Salim Sabitin 40 axça maaşla müdərriyyəyə qədər yüksəldiyini, işdən çıxarıldıqdan sonra işə qazı olmağı üstün tutduğunu yazır (Salim, 1897: 190-192). 1103-cü ilin şaban ayında (miladi aprel-may 1692) Əbu Səidzadə Feyzullah əfəndi şeyxülislam olanda şair Tekirdağ müftüsü (vilayətlərdə din işlərinə baxan adam) vəzifəsinə və xaric (mədrəsədə rütbə) dərəcəsi ilə oradakı

Rüstəm Paşa mədrəsəsində müdərris təyin edilir. Burada 8 il qalan Əlaəddin Sabit Bosnəvi hicri 1104-cü ilin ilk yarısında (miladi 1693) "yerində daxil" (rütbə) dərəcəsinə yüksəlir. Bundan sonra Sarayevoda, daha sonra isə Konyada və Diyarbəkirə mövləvilik vəzifəsində çalışır. İşdən çıxarıldıqdan sonra İstanbula qayıdır ömrünün sonuna qədər işsiz qalır. Şair hicri 3 şaban 1124-cü ildə (miladi 5 sentyabr, 1712) vəfat edir (Karacan, 1991: 9).

Sabitin "Divan"ı, "Dərənəmə", "Bərbərnəmə", "Ədhəm və Hüma" adlı məsnəviləri, Kırım xanı Səlim Gəray üçün yazılmış "Zəfərnəmə"si, "Əmrülleys" adlı kiçik bir mənzuməsi, "Hədisi-ərbəin tərcümə və təfsiri" adlı yarı mənzum, yarı mənsur əsəri vardır. Sabit bu əsərləri ilə bir "Xəmsə" yaratmaq istəmiş, lakin ömrü yetməmişdir.

Təhlillər

Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əlyazma nüsxələrindən yalnız bir ədədi Azərbaycanda, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M-25 şifri altında qorunur. Bu nüsxənin müqayisəli araşdırmasının aparılması üçün Türkiyə kitabxanalarından 7 nüsxə əldə edilərək tədqiqatə cəlb olunub.

Əldə etdiyimiz nüsxələr Ankara Milli kitabxanasından A550, A1949, İstanbul Topqapı Sarayı Muzeyinin kitabxanasından H.878, H.901, H.902, E.H.1620 və Kayseri Raşit əfəndi kitabxanasından olan nüsxələridir.

Nüsxələrin adları, saxlanma yeri və köçürülmə tarixi aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Əlyazmanın adı	Saxlanma yeri	Köçürülmə tarixi
Bakı nüsxəsi	AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu	h.1124 (1712)
Kayseri nüsxəsi	Kayseri Raşit əfəndi Kitabxanası	h.1137 (1724-25)
H.901	Topqapı sarayı Kitabxanası	h.1148 (1735-36)
H.902	Topqapı sarayı Kitabxanası	h.15 zilhiccə 1161 (3dekabr 1748)
A.1949	Ankara Milli Kitabxana	h.1162 (1748)
H.878	Topqapı sarayı Kitabxanası	h.1168 (1754)
E.H.1620	Topqapı sarayı Kitabxanası	h.15 rəcəb 1204 (31 mart 1790)
A.550	Ankara Milli Kitabxana	məlum deyil

Cədvəldən də göründüyü kimi araşdırmaya cəlb olunan ən qədim nüsxə Bakı nüsxəsidir. Buna görə də əsas olaraq bu mətn götürülmüşdür.

İslam dini fəthlərlə yayılmağa başladıqda digər yerlərdə olduğu kimi Anadoluda da yazı üçün ərəb əlifbasından istifadə edilmişdir. Türklər XX əsrin əvvəllərinə qədər ərəb əlifbası ilə yazsalar da, dilə xas fonetik hadisələri olduğu

kimi əks etdirmək mümkün olmadığı üçün bəzi çətinliklər meydana çıxmışdır. O dövrün yazılı nümunələrində bu hadisələr və yaratdığı çətinliklər açıq-aşkar nəzərə çarpır. Əlaəddin Sabit şeirlərində dövrünün digər şairlərindən fərqli olaraq ərəb-fars sözlərindən çox istifadə etməmişdir. Əsərlərində türk sözlərinə üstünlük verən Əlaəddin Sabit Bosnəvinin əlyazma nüsxələrini araşdırarkən bu çətinliklərə bariz şəkildə rast gəlmək mümkündür. Əlaəddin Sabit "Küllüyyat"ının əlyazma nüsxələrində türk sözləri ərəb dili qaydalarına uyğun olaraq yazılmışdır. Əlyazmalar müxtəlif illərdə, müxtəlif ərazilərdə yazıldığına görə imla xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Əldə etdiyimiz və müqayisə apardığımız nüsxələrin yalnız birində (H.901) saitlərin verilməsi üçün hərəkəldən istifadə olunmuş, digər nüsxələrdə hərəkətlər qoyulmamış, sait səslərdən "i", "e" hərfləri "ئ" ilə, "a", "ə" hərfləri "l" ilə, "u" hərfi isə "و" hərfi ilə göstərilmişdir. Lakin bir əlyazma nüsxəsində saitləri bildirmək üçün hərəkəldən istifadə olunmuşdur. Bildiyimiz kimi ərəb əlifbasında 28 hərf vardır. Türklər və farslar bu əlifbada olmayan bəzi hərfləri əlavə etmişlər: "pe", "çe", "gaf" və "je". Bundan əlavə türk və həmçinin Azərbaycan dilinə məxsus olan, "sağır nun" adlandırılan "nq" diftonqu "نق" kimi işarələnmişdir: lütfündə, könül, sana.

Nüsxələrin üzü köçürülərkən baş verən mətnlər arasındakı fərqləri, xəta və təhriflərini ortaya çıxarmağa çalışarkən, mətnlərin hər birində müxtəlif xətalara olduğunu gördük. Sözlərin təsadüfən düşməsi və ya köçürülməməsi, beytlərin düşməsi və ya əlavə edilməsi halları qarşımıza çıxır. Bəzi nüsxələrdə səhifə kənarlarında bu xətalara düzəlişi var, bəzilərində isə yoxdur. Düşünürük ki, düzəldilən xəta və ya təhriflər katibin ya diqqətsizliyindən yaxud da savadının aşağı səviyyəli olmasından irəli gəlir. Ola bilər ki, katib nüsxəni öz istəyi kimi köçürmüş, lakin üzünü köçürdüyü nüsxədə olan səhv hesab elədiyi sözləri və ya beytləri səhifənin kənarında göstərmək ehtiyacı duymuşdur.

"Ədhəm və Hümə" Əlaəddin Sabit Bosnəvinin yarımçıq məsnəvisidir. Bu məsnəvi minacət, nət, meracnamə, nəti-çahar-yar (dörd dostun, xəlifənin nəti), sitayışı-Sultan Mustafa, sitayışı-Şeyxülislam Feyzullah, və səbəbi-təliflə (kitabın yazılma səbəbi) başlayır. Daha sonra əsl hekayə nəql olunur. Məsnəvi başlanır:

Həmd ana kim olub müdəbbəri-ərs,
Etdi zilli-Hümə fəzlini fərs.

Bitir:

Halimiz yox, duamız etməz əsər,
Yoxsa fəyyazda bux lə nə gəzər (Sabit M25; 114-138).

Bu hekayəyə görə Bəlx şəhərində Ədhəm adında çox gözəl bir gənc varmış. Gənc gündüzləri səqqalıq (su paylayan) edər, gecələrini ibadətlə keçirmiş. Gəncin bərbər olan bir dostu da bunu izləmiş. Bir gün Ədhəm padşahın sarayına yaxın bir bulaqdan su doldurarkən pəncərədə bir qız görür, qıza aşiq olur. Dərdini dostlarına deyəndə onlar bu qızın padşahın qızı Hümə olduğunu, məhəbbətinin ümitsiz olduğunu söyləyirlər.

Məsnəvi əruz vəzninin xəfif bəhrində, *fəilatün, məfəilün, fəilün* qəlibində yazılmışdır. Salimin yazdığına görə bu məsnəvi Əlaəddin Sabit Bosnəvinin meydana gətirmək istədiyi "Xəmsə"nin ilk əsəridir.

Bəzi müəlliflər bu məsnəvinə Vəli İbrahim Ədhəmin hekayəsi ilə, bəzən də müasiri Nətinin "Ədhəm və Hümə" əsəri ilə qarışdırmışlar.

Bakı, H.902, H.878, H.1620, A.550 nüsxələrində olan «Ədhəm və Hümə» mənzuməsini tutuşdurduq. Mənzumənin adı A.550 nüsxəsində «Tovhidi-Xuda,

mənqibeyi-Ədhəm və Hüma», A.1949, H.1620, H.902 nüsxələrində «Ədhəm və Hüma», Bakı nüsxəsində isə «İbtidai-Ədhəmü Hüma dər tövhidi-bari» kimi yazılmışdır. H.878 nüsxəsində isə başlıq yoxdur, başlıq əvəzinə «Bismillahir-rəhmanir-rəhim» yazısı qeyd olunmuşdur. Mənzumə başlayarkən artıq ilk beytdə öz fərqliliyini göstərir. İlk beyt A.1949, Bakı, A.550, H.878, H.902 nüsxələrində

Həmd ana kim olub müdəbbəri-ərş,
Etdi zilli-Hüma fəzlini fərş.

H.1620 nüsxəsində isə

Zəhi dilnişini-nəzmi-mücizi-rəqəm,
Məali-xiyabani-lövhü qələm.

şəklində qeyd olunur.

H.902 nüsxəsində vərəqin kənarında qırmızı qələmlə belə bir başlıq yazılmışdır: «İşbu əbyatlar Sabiti-mərhumun divanından Ədhəmü Hümanın fəvqündə təhrir olunmağa bu mehlə qeyd olunmuşdur» (Bu beytlər mərhum Əlaəddin Sabit Bəşnəvinin divanından Ədhəmü Hümanın üst tərəfində yazıldığından burada qeyd olunur). Bu başlıqdan sonra H.1620 nüsxəsində başladığını göstərdiyimiz ilk beytlə birlikdə 12 beyt qeyd olunmuşdur.

Mənzumədə beytləri qarşılaşdırarkən qarşımıza xeyli fərqliliklər çıxdı. Bəzi yerlərdə beytlərin yerdəyişməsi, beytlərin düşməsinə rast gəlinir. Bəzi nüsxələrdə isə düşən beyt vərəqin kənarında qeyd olunmuşdur. Bir nümunə ilə bu fərqləri göstərməyə çalışacağıq. Məsələn: A.550 nüsxəsində

Bərrü ifzalidir bu məsnuat,
Cuşişi-cəmi'-məxluqat (Sabit A.550: 135b).

beyti güman edirik ki unudulmuş, sonradan vərəqin kənarında verilmişdir. Nüsxələri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bu beyt H.878 nüsxəsində düşmüşdür, yəni yoxdur, digər nüsxələrdə isə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Məsələn bu beyt A.1949 nüsxəsində

Bərrü ifzalidir bu məsnuat,
Xoşnişini-munifi məxluqat (Küllüyyat-ı Sabit A.1949: 61a).

kimi verilmişdir. H.902 nüsxəsində beyt yuxarıdakı şəkildə yazılmış, sonra «münif» sözünün üzərindən xətt çəkilərək altından «cəm'i» olaraq düzəldilmişdir. H.1620 nüsxəsində isə

Bərrü ifzalidir bu məsnuat,
Xoşnişini-cəm'i-məxluqat (Sabit. H.1620: 169a).

olaraq yazılmış, vərəqin kənarında ikinci misra «Xoşnişini-cəmi' məxluqat» düzəlişi verilmişdir. Bakı nüsxəsində də beyt H.1620 nüsxəsindəki kimidir, lakin birinci misrada «bərrü» sözü əvəzinə «bir» yazılmışdır. Beytin açıqlamasına gəldikdə isə, Bakı, H.1620 nüsxələrində «bu yaradılışlar torpağa lütf edilərək, bütün məxluqlar rahat yerləşmişlər» mənasını verir. A.1949 nüsxəsində «cəm» sözünü «mühif» sözü əvəz edir. Bu zaman «bütün məxluqlar (yaradılmışlar)» «ulu, böyük yaradılmışlar» mənasında olur ki, bu da beytin mənasını qismən dəyişir. A.550 nüsxəsində isə məna belədir: «Bu yaradılmışlar torpağa lütf edilərək, bütün məxluqlar coşmuşlar». Burada da dəyişiklik nəzərə çarpır.

Nəticə

Sabit "Küllüyyat"ının nüsxələrində kifayət qədər məqsədli və ya məqsədsiz xətalər, nöqsanlar mövcuddur. Mətnşünaslığın tələbləri nəzərə alınaraq bu nüsxələr

müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Əldə olunmuş əlyazma nüsxələri əsasında aparılan bu təhlil nəticəsində üzə çıxarılan faktlar elmi-tənqidi mətnin hazırlanması zamanı xüsusi əhəmiyyət ifadə edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- Külliyat-ı Sabit. Ankara Milli Kitabxana A.1949;
Sabit. Ankara Milli Kitabxana A.550;
Divani-Sabit. Kayseri, Rəşit Əfəndi Kitabxanası; B.1268
Musabəyli, Azadə (2005). Mətn bilgisi və mətnşünaslıq. Bakı: Elm.
Rupka, Jan (1924). Beitrage zur Bioqraphie, Charakteristik und Interpretation des türkischen Dichters Sabit. Prague.
Sabit. Divan. (hazırlayan: Turqut Karacan). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 1991. 633 s.
Sabit. Külliyyat. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, M-25. 147 s.
Salim. Təzkiyə-Salim. Dərsaadət: Akdam Mətbəəsi, 1897, s. 190-192.
Külliyat və Divani-Sabit Əfəndi. Topqapı Sarayı Kitabxanası H.878;
Sabit. Topqapı Sarayı Kitabxanası H.901;
Sabit Əfəndi. Topqapı Sarayı Kitabxanası H.902;
Sabit. Topqapı Sarayı Kitabxanası E.H.1620;

QƏBLƏRİN SULTANI ƏHMƏD YƏSƏVİ İDEYALARINDA DİNİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Dr. Firdə Mustafayeva, Mətanət Rəhimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filiali
adpu.shamaxifiliali@mail.ru

XÜLASƏ

Əhməd Yəsəvi - XI əsrin məşhur mütəfəkkir-şairi, türk dilində sufizm ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından sayılır. Əhməd Yəsəvi Türkünstanın Çimkənd şəhəri yaxınlığındakı Sayram qəsəbəsində dünyaya gəlmiş, ilk təlim və tərbiyəsini Yəsi şəhərində almış və bu şəhərin adını da özünə təxəllüs götürmüşdür. Əhməd Yəsəvi mürşid- mürid, bu günkü dillə desək müəllim- tələbə münasibətlərini açıqlamış və bu münasibətlər bu gün pedaqogika elminin tələb etdiyi qaydalara çox uyğundur. Əhməd Yəsəvi tələbələrini deyirdi ki, hər cür bəlanın kökündə cahillik durur, ondan uzaq olun və cahillərlə dostluq etməyin, mənəviyyatı zənginləşdirin.

Açar sözlər: Yəsəvi, Türkünstan, dəyərlər, sufizm

ABSTRACT

Ahmad Yasavi is considered the great thinker poet of XI century. He is one of the creator of suphism literature in turkish language. He was born Chinkand in Turkey near Sayram settlement. He brought up and got his education in Yashi and got the name of this city as a pen – name for yourself. He explained murshud-murid regard as ve say nov teacher-student relationship and these relations are more suitable for the rules demanded by pedagogical sciences. Ahmad Yasavi says that ignorance stood in the centre of every problem, away from it, don't make friends with uneducated men, enrich your morality.

Key Words: Yasavi, Tukustan, values, sufism

XI-XII əsrlərin başlıca ideya cərəyanlarından biri təsəvvüf olmuşdur. XI əsrə qədər sufi mütəfəkkirlərin fəaliyyətini, ideya istiqamətini iqtisadi və ictimai-siyasi şəraitlə bərabər, əsasən onların fərdi həyat yolları müəyyənləşdirirdi. X əsrin sonlarına yaxın sufi icmaları təşkil olunmuşdur, geniş yayılmağa başlamışdır. Əhməd Yəsəvi sufizmin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur.

Əhməd Yəsəvi - XI əsrin məşhur mütəfəkkir-şairi, olmaqla yanaşı türk dilində sufizm ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından sayılır. Əhməd Yəsəvi Türkünstanın Çimkənd şəhəri yaxınlığındakı Sayram qəsəbəsində anadan olmuşdur, ilk təlim və tərbiyəsini Yəsi şəhərində almış və bu şəhərin adını da özünə təxəllüs götürmüşdür. Yəsəvi öz dövrünün məşhur alimlərindən dərs almış və özü də zamanının böyük alim və vəlilərindən olaraq təsəvvüf elminə dərinlən yiyələnmişdir. Əhməd Yəsəvi sufilik yolunu tutmuş, sadə türkcə yazdığı ibrətamiz, nəsihətamiz şeirlərini "Hikmət" adlandırmışdır. Yəsəvilik təliminin əsasını "Divan-i-Hikmət" də cəmləşən şeirlər qoymuşdur.

Yəsəvilik ideyaları qısa bir zamanda Türkünstanda, Anadoluda, sonralar da Azərbaycanda geniş yayılmış və onun təsiri ilə Mövləvilik, Bektaşilik, Hürufilik, Əxilik, Nəxşibəndilik kimi yeni sufi təlimləri meydana gəlmiş, təsəvvüf ədəbiyyatı inkişaf etmiş Cəlaləddin Rumi, Hacı Bektaş Vəli, Yunus Əmrə, Tapdıq Əmrə, Nəimi, Nəsimi kimi mütəsəvvüflər yetişmişdir.

Əhməd Yəsəvi sadə bir həyat keçirmiş, taxta qaşığı düzəldən usta olmuşdur. O, düzəltməyi qaşıqları heybəyə yığaraq öküzün üstünə qoyur, öküzü də bazara götürmüş. Qaşığı almaq is-təyənlər heybədən qaşığı götürüb, yerinə pulunu qoymuşlar. Qaşığı götürüb pulunu vermə-yən adamı öküz təqib edər, qaşığın pulunu almayınca o adamdan əl çəkməmiş.

Əhməd Yəsəvi təliminə görə nəfisi hər zaman kortaltmalı, dünya malına bağlanmamalı, bütün insanları sevməli və onları bərabər görməli - fikirlərini öyüdlər, nəsihətlər halında məntiq gücü və iman qüvvəti ilə yaymışdır. Səmimi davranışlarına, sadəliyinə görə xalq onu sevmiş və onu öz qəlblərinə sultan bilmişlər.

Yəsəvi təliminin əsasını Qurani-Kərimdən, götürülmüş ayələr və Peyğəmbər hədisləri təşkil edir. Əhməd Yəsəvi Məhəmməd peyğəmbərə böyük məhəbbət və sevgi bəsləmiş, onun Peyğəmbər sevgisinə xeyli şeirləri vardır ki, onlardan bir nümunə təqdim etmək yerinə düşər:

Könlümə qoyub eşq sevdasını Allahım

Eylə məni sən aşığı-yektayi-Mühəmməd

Məcnun misali keçirib iki cahandan

Divanə eyləyib eylə məni rüsvayi-Mühəmməd (Yəsəvi, 2016: 33)

Yəsəvilik türklüyün dünya sivilizasiyasına verdiyi dini-mənəvi dəyər və əxlaqi sərvətdir. Bu mənəvi - əxlaqi sərvət Yəsəvidən sonra başlamayıb, əksinə, Yəsəvinin fəaliyyəti ilə daha da zənginləşib, təkmilləşib və həqiqi varislərinə - türkün özünə qayıtmışdır.

"Əgər təsəvvüfdən əvvəl Qorqud olmasa idi... Yəsəvi bu qədər tez yetişməzdi, əgər şa-man-ozan ənənəsi olmasa idi, dərviş-ərən ənənəsi bu qədər kütləvi hal ala bilməzdi. Həm islam əxlaqına, həm də təsəvvüf fəlsəfəsinə bir doğmalığ və yaxınlıq türkün ruhunda və fitrətində əzəldən olmuşdur" (Qarayev, 1996: 30).

Əhməd Yəsəvi mürid- mürid, bu günkü dillə desək müəllim- tələbə münasibətlərini açıqlamış və bu münasibətlər bu gün pedaqogika elminin tələb etdiyi qaydalara çox uyğundur. Onlar aşağıdakılardır: 1. Ustadına daim hörmətlə yanaşmalı, onun dediklərini diqqətlə dinləməli və əməlində yerinə yetirməlidir. 2. Mürid həmişə ayıq-sayıq olmalı, həvəslə təlimə yanaşmalı, müəlliminin sözlərindən, rəməz və işarətlərindən həməən anlamalıdır. 3. Müəllimin bütün sözlərini, öyüd və nəsihətlərini dinləməli, ondan razı olmalı və ona itaətkar olmalıdır. 4. Müəlliminin xüsusi xidmətində olmalı, bildirdiyi bir xidməti yerinə yetirərkən diqqətli və ağırbaşlı olmalı, lakin ağırıcanlı olmamalıdır. İstəksizlik müəllimin rizasızlığına səbəb olar, onun rizasızlığı isə silsilə yolu ilə Peyğəmbərə və Allaha çatır. 5. Sözüündə bütöv, etibarlı, vədinə sadıq olmalıdır. Müəllimin böyüklüyü xüsusunda heç bir şəkkl -şübhədə olmamalıdır. 6. Müəlliminə qarşı həmişə böyük hörmət və diqqət göstərməlidir. 7. Müəllimin tapşırığını yerinə yetirməkdə kiçik bir tərəddüd belə olmamalıdır. 8. Müəlliminə aid xüsusi hal və sirləri gizli saxlamalı və heç kimə bildirməməlidir. 9. Müəlliminin bütün hərəkətlərini təqib etməli, sözlərinə, nəsihətlərinə əməl etməli və onu özünə bir örnək qəbul etməlidir. 10. Müəllimini sevməli ona hörmət göstərməli və onun yolunda hər cür fədakarlığı etməyə hazır olmalıdır. Onu sevənləri sevməli, sevməyənləri zəhər bilməlidir.

Əhməd Yəsəvi tələbələrinə cahillikdən uzaq olmağı və cahillərlə dostluq etməməyi məsləhət görürdü.

Ağıllı insan dünyaya könül bağlamaz, şeytan səni aldadıb dünya malına meyl etdirərsə səni əmri altına almış olur. Bundan sonra fəlakətlərə sürüklənərsən, heç xəbərin olmaz.

XII əsrdən başlayaraq adı bütün türk dünyasında eşq fədaisi, təsəvvüf-irfan aşığı kimi hədsiz sevgi və sayğılarla anılmışdır.

Əhməd Yəsəvi Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi düşüncə tədqiqatçıları ilə bərabər, bəlkə onlardan daha çox, söz sənəti araşdırıcılarının da diqqətini özünə cəlb etmişdir. Tədqiqatçılar Yəsəvinin poetik dünyası, bədii irsi və Türk ədəbiyyat tarixindəki mövqeyi barəsində dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Yəsəvinin ən böyük xidmətlərindən biri onun İslamı sadə türklərin daha dərinəndən dərk etməsi, islami həyat tərzinə yiyələnməsi üçün təsəvvüfdən istifadə etməsi və bu ruhda çox sayda mənzumələr yazmasıdır. Bu mənzumələr köçəri həyat keçirən hər bir türk üçün başa düşülən idi. Beləliklə Yəsəvi təsəvvüf ruhunda yazdığı əsərlərlə islamın türklər tərəfindən daha dərinəndən öyrənilməsi və dərk edilməsi ilə bağlı yeni bir məktəbin əsasını qoydu. O, təsəvvüflə yüz minlərlə türkün ruhunu, qəlbini fəth etdi. Bu da sadə xalq kütlələrinin İslama daha dərinəndən bağlanmasına, Haqqa gedən yolu özlərinin gündəlik həyatına bir nur edərək yaşamasına, onunla nəfəs alıb-verməsinə gətirib çıxardı. Bu müstəvidə də Yəsəvilik sadəliyin, fədakarlığın və bütün yaradılmışlara olan ilahi eşqin parlaq bir nümunəsi kimi min illər boyu yaşamaqdadır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Yəsəvi haqqında ilk monoqrafik tədqiqatı filologiya üzrə elmlər doktoru Füzuli Bayat yazmışdır (Bayat, 1997).

Yəsəvinə sehvə-sehvə tədqiq edən Yaşar Nuri Öztürk "Təsəvvüfün ruhu və təriqətlər" adlı əsərində Yəsəvi dərvəşi olan Hazinin "Cəvahir ül-əbrar" əsərinə istinad edərək yazır: "Yəsəviləyin əsaslarını tövhid, şəriət və sünnətə bağlılıq, riyazət (bədənə zərurət dərəcəsində bəsləmək yolu ilə nəfəsi tərbiyə etmək üsulu) və mücadilə, gizli ibadətə çəkilmək və zikir təşkil edir. Bundan əlavə, camaatla birgə namaz qılmaq, səhər vaxtları oyaq qalmaq, bütün günü dəstəmazlı olmaq, özünü hər an Allahın hüzurunda hiss etmək Yəsəviləyin davamçılarının müntəzəm olaraq əməl etməli olduqları əsas prinsiplərdəndir".

Yəsəvi elmin insanı Allaha yaxınlaşdıran ilahi əmr olduğunu vurğulayır.

Tədqiqatçılar iki təriqətin Xoca Əhməd Yəsəvidən başladığını iddia edirlər: nəqşbəndilik və bəktəşilik. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, nəqşbəndiliyin Yəsəviliklə əlaqəli sayılması bu təriqətin əsasını qoymuş Xoca Bəhaəddin Nəqşbəndi ləqəbi ilə tanınan Məhəmməd bin Məhəmməd ül-Buxarinin yəsəvi şeyxlərindən Qasım Şeyx və Xəlil Ata ilə bir müddət bir yerdə olması və onlardan feyz alması ilə əlaqədardır.

Xoca Əhməd Yəsəvidən gələn ikinci böyük təriqət bəktəşilikdir. Rəvayətə görə, Hacı Bəktəşi Xoca Əhməd Yəsəvinin müridlərindən olub. Bu fakt sonrakı əsrlərdə yazılan "Künh əl-Əxbar" adlı əsərdə və Övliya Çələbinin "Səyahətnamə" adlı kitabında öz əksini tapıb. Bu da Yəsəvinin bütün türklər və onların qonşuluğunda yaşayan müsəlman qövmlər arasında böyük nüfuza və təsirə malik olduğunu göstərir.

XX əsrin 20-ci illərindən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Yəsəvinin adı daha tez-tez çəkilməyə başlayır və bu işdə birincilik qazanan məşhur Azərbaycan ədəbiyyat araşdırıcısı Sal-man Mümtaz olmuşdur. O, 1923-cü ildə "Maarif və Mədəniyyət" jurnalında çap etdirdiyi "Türkmən şairləri" məqaləsində türkmənlərin

"avropalıları məftun edən müqtədir və fəzilətli şairləri"ni sadalayarkən birinci yerdə Əhməd Yəsəvinin adını göstərmiş, onu Azərbaycan türk-lərinə tanıtdığı vacib saymışdır. Üç il sonra "Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri" adlı əsərində yazmışdır: "Ümumtürk ədəbiyyatında dörd böyük sima vardır ki, onların haqqında kiçik-kiçik məqalələr deyil, böyük-böyük kitablar yazmaq lazımdır. Çünki onlar bir məhəllənin, bir şəhərin və yaxud bir qəzanın şairi deyil, qocaman bir türk aləminin, ucsuz-bucaqsız türk ellərinin şairi-məşhuru olmuşlar" (Mümtaz, 04.03.1926: 29) Salman Mümtazın "ürəklərin, könüllərin fatehlə-ri" hesab etdiyi həmin dörd sənətkar-söz ustadı isə bunlardır: Xacə Əhməd Yəsəvi, Seyid İma-dəddin Nəsimi, Mir Əlişir Nəvai, Molla Məhəmmədbağır Füzuli (Mümtaz, 04.03.1926).

Əhməd Yəsəvi ilə Azərbaycan klassik şairlərinin - Nizami Gəncəvi, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Vəli Vidadi kimi söz ustalarının əsərlərində ortaq cəhətlər vardır. Etiraf edək ki, bütün varlıqları ilə türk-islam dünyagörüşünün və mədə-niyyətinin yetirmələri olan bu şairlərin dünyagörüşü və bədii əsərləri vaxtilə qeyri-elmi yolla, birtərəfli öyrənilmiş, tədqiqatçılar onların əsərlərində vəsf olunan və Allaha, Məhəmməd Əley-hüssələmə, Həzrət Əliyə məhəbbət ideyaları aşıl原因 fikirləri ya tamamilə kənarda saxlamış, ya da təhrif etmişlər. Halbuki Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi şairlər də Yəsəvinin mənsub olduğu xalqın övladlarıdır. Onların hamısının dünyagörüşündə və yaradıcılığında həm birləşən, həm də ayrılan məqamlar vardır. Kəşifən məqamlar əcdad, kök, gen və qan birliyi ilə bağlıdır. Xoca Əhməd kimi Şeyx Nizami və Seyid Nəsimi də, Fəzl və Molla Məhəmməd Bağdadi də ilk növ-bədə türk, sonra müsəlman, daha sonra sufidirlər. Onların hamısı Tanrının yaradıcı qüdrətinə və təklyinə inanır; əsərlərində islamla bərabər büt-pərəstlik, zərdüştilik, xristianlıq etiqadlarına da səmimi rəğbət, humanist-bəşəri münasibət vardır.

Son dövrlərdə Yəsəvinin adı Azərbaycan ədəbiyyatında, fəlsəfəsində, pedaqogikasında daha çox öyrənilir. Prof. Rüşət Hüseynzadənin, "Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir" adlı dəyərli əsərində təsəvvüf ədəbiyyatına xüsusi bölmə ayrılmış və burada pedaqoji fikirlər, ideyalar ətrafı şərh olunmuşdur (Hüseynzadə, 2007).

Məhəmməd Peyğəmbəri böyük məhəbbətlə sevən Əhməd Yəsəvi bu məhəbbət və sə-daqətin rəmzi olaraq Rəsulullahın 63 yaşında vəfatı səbəbiylə o da ömrünün 63-cü ilində tək-kəsinin qarşısında dərin məzar qazdıraraq həyatının qalan hissəsini həmin çala- məzarlıqda uzun həyat sürərək Allaha dua etməklə keçirmişdir. Özü bu barədə belə yazmışdır:

Ağıllı isən, ərənlərə xizmet qıl sən;
Emr-i mâruf qılanlara izzət qıl sən;
Nehy-i münkər qılanlara hörmət qıl sən;
O səbəbdən altmış üçdə girdim yerə (Yəsəvi 2004: 34).

Ə.Yəsəvi 1167-ci ildə dünyasını dəyişmiş və öz təkkəsinin yanında dəfn edilmiş, məza-rı üzərində o zaman kiçik bir türbə tikilmişdir. Lakin, XIV əsrdə Əmir Teymur həmin türbəni sökdürərək yerində möhtəşəm bir abidə ucaltmışdır.

XX yüz ilin əvvəlində məşhur şair-filosof Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) özünün "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" əsərində Əmir Teymurun "Türk mədəniyyətinə etdiyi xidmətləri" xatırladarkən, qüdrətli hökmdarın tikdirdiyi Əhməd Yəsəvi türbəsinə də nəzərdən qaçırmamışdır (Hüseynzadə Əli bəy, 2007).

Əhməd Yəsəvi türbəsinin günbəzi Orta Asiyadakı ən böyük günbəzdır. Əhməd Yəsəvi türbəsinin əsas divarlarında, çıxıntılı qurşağınl alt hissəsində, qərb səmtinin

sağ küncündən başlayaraq, şimal və şərq cəbhəsinin sonuna qədər bir yazı qurşağında, Quranın Ənam Surəsinin 59-cu, 63-cü ayələrindən, hədislərdən və ulu sözlərdən seçilən iri süls xətlərlə yazılmış yazıları əhatə edir.

Əsas günbəzinin səkkizbucaqlı halqasında, böyük kufi xətlə hər tərəfdən "el-inayətü lillah, əl-əcdad lillah" (Yaxşılıq Allah üçündür, ianə Allah üçündür) sözləri təkrarlanır. Yenə eyni tağının kvadrat gövdəsinin şərq və qərb üzlərində orta üst hissələrdə, nisbətən kiçik süls hərflərlə "Kalen-nebiyyü aleyhis-selam: ed-Dünya cifetün və talibüha kilabün". (Peyğəmbər əleyhissalam buyurdu. Dünya bir leş və onun istəklişi itlərdir) kəlamı yer alır.

Əhməd Yəsəvinin qəbrinin yerləşdiyi hissənin üstündə yerləşən kiçik tağının gövdəsində hər tərəfdən, iri kufi xətlə, "el-mülkü lillah" (Mülk Allahındır) yazıları təkrarlanır.

Bu türbənin yerləşdiyi Türküstan şəhəri xalq arasında kiçik Məkkə sayılır və möminlər arasında Əhməd Yəsəvinin məzarını iki dəfə ziyarət etmək Həcc ziyarətinə bərabər tutulur. Türbə üzərində yazılmışdır: "Qeybin açarı Ondadır. Ondən başqa kimsə bilməz"!

Əhməd Yəsəvi türk dünyasının böyük şairi, mütəfəkkiri, təsəvvüf ədəbiyyatının banisi kimi daim anılacaq və sayqı ilə xatırlanacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

Yəsəvi, Əhməd (2004). Divani-Hikmət. Bakı: Çapaşoğlu, 128 s.

Hüseynzadə, Rüşət (2007). Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlan, 340 s.

Qarayev, Yaşar (1996). Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Çapaşoğlu, 130 s.

Bayat, Füzuli (1997). Xoca Əhməd Yəsəvi və xalq sufizminin bəzi problemləri. Bakı: Ozan.

Hüseynzadə Əli bəy (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapaşoğlu, 517 s.

Mümtaz, Salman (04.03.1926). Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri. Kommunist: 4 mart.

ŞİRVAN BÖLGESİNİN MÜZİK FOLKLORU (AŞIK SANATI) THE MUSIC FOLKLORE OF SHIRVAN REGION (THE ART OF ASHUGS)

Feride MİRİŞOVA

*Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü,
fmirisova@mail.ru*

ÖZET

Aşık sanatı Azerbaycan milli muzik kültürünün en zengin ve en köklü alanlarından biridir. Bu sanatın musiki folkloru, gelenek ve görenekleri, mugam, icra, tören, edebiyat, maneviyat, dini-felsefi, irfanı çağdaş idealler ile ayrılmaz ve etkin biçimdeki gelişme süreci, Azerbaycan coğrafyasının neredeyse tamamını kuşatmıştır.

Aşık sanatının ayrılmaz muhtevasını oluşturan ve özgün bölümlerinden biri olan Şirvan aşık sanatı bünyesinde bir çok gelenekleri barındırmaktadır. Şirvan bölgesinde aşık sanatı, Borçalı, Göyçe, Urmiye, Kars gibi yöresel aşık icralarından farklı olarak tek sazla değil, balaban, saz ve davulla ansambl şeklinde icralarını gösterirler. Mugam, hanende sanatının karşılıklı etkileşimi sadece Şirvan aşık ananesine aittir. Şirvan aşık okuluna ait olan müzik parçaları, Şikesteler, Peşrovar, Şeşengiler örnek sayılan yöresel karakter taşımaktadır.

Şirvan bölgesi tarihte orta yüzyıllarda sufi-derviş ocaklarından tekke-tarikat geleneğinin yaygın olduğu bölgelerden biri olmuştur. Bu yüzden aşıkların oyununda, eksantrik hareketlere eğilimli olması, icra anında ritmik tempo ile okumağa üstünlük tanınması ayrıca müzik aletlerinin saz, balaban, davulun katılımı bir anane gibi sürdürülmesi aynı zamanda eski tekke-tarikat törelerinden kalan alametlerdendir. Şirvan'da aşık olacak kişi, örneğin, öğrenci saz çalmayı öğrendiği gibi aşık dansını da öğrenmeye mecburdur.

Makalede mukayeseli olarak tarih ve teori biçimine sistemli yaklaşım metotlarına istinat edilmiştir. Aynı zamanda aşık sanatına muzikşinasların, folklorcuların, filologların, tarihi ve kültürel yaklaşımları da metodolojide kaynak rolünü üstlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Aşık, saz, muzik, folklor, Şirvan.

ABSTRACT

The bond of the art of the Azerbaijani ashik tradition and folk music is one of the oldest and richest areas of culture. The dynamic development of Ashiq folk music, traditions, mugham, performance, rituals, poetry, religious and philosophical and secular ideas has almost covered the history of Azerbaijan.

In contrast to Borcali and Urmiya ashik performers, ashugs of the inseparable component of Azerbaijan ashik tradition. Shirvan Ashiq are performing not only in accompaniment of saz but also with balaban, saz-naghara. Performing arts are an

essential part of the minstrel of the Shirvan as punishment cell, unlike in the Region Goycha Urmia pegs not only sung instrumentalists in good form Nagara ansanbl performance.

Mugam refers to the art of Shirvan tradition. The tunes attributed to the school of Shirvan music tradition such as Shikesteler, Peshrovlar, Sheshengiler may relate only to specific regions. Shirvan was a region of dissemination of tekke- teriget tradition with sufi-dervish origins. Therefore, the ecstatic dance-oriented acts, the exuberant performance, as well as the accompaniment with saz- naghara are signs of reminiscence of təkkə-təriqət rituals.

The article referred to comparative historical, theoretical and comparative, integrated and systematic methods. At the same time musicians, historical-cultural approaches of folklorist and philologists played the role in forming the methodological basis of the art of ashiq tradition.

Key words: Ashiq, saz, music, folk, Shirvan.

GİRİŞ

Azərbaycan aşık çalgıcılık sanatının ayrılmaz temel parçalarından biri olan Şirvan aşık sanatı ve onun bir parçası olan Şirvan aşık müziği kendisinde bir çok gelenekleri yaşıyor. Şirvan bölgesi zengin müzik geleneğine, çeşitli folklor örneklerine sahip kültürel alandır. Şirvan folkloru eski mitoljik nağmeler, emek şarkıları, layla ve okşamalar, lirik aşk şarkıları, kahramanlık türküleri, tarihi şarkılar, matem ve düğün şarkıları, doğa ile ilgili şarkılar, toplumsal oyun ve danslar, dini ayin ve tören şarkıları ve s. bu gibi çeşitli müzik türlerinden oluşuyor. Şirvan külterel alanının Şamahı, İsmayilli, Şeki, Qobustan, Ağsu, Göyçay, Ucar, Kürdemir, Hacıqabul, Salyan gibi bölgelerden oluştuğunu göz önünde bulundursak, Şirvan folklorunun nasıl bir zengin melodi, lad, tonlama, ritim, okunuş ve yorumlama lehçelerine sahip olduğunu anlayabiliriz.

Şirvan folklorunun ayrılmaz parçası olan müzik folkloru eski ve zengin aynı zamanda çok boyutludur. Aşık müziği, şarkıları, maişet ve mevsim türküleri, oyun havaları buna bariz örnektir. Şirvanın zengin müzik folkloru musikişünaslar ve folklorşünaslar tarafından bu güne kadar yeterince öğrenilip araştırılmamıştır. Bölge nitelikli aşık destanları, halk şarkıları, mevsim türküleri, aşık havaları, oyun havaları müzik materyalı, onların melo-poetik özelliklerinin sistemli kavramsal şekilde öğrenilmesi hala çözüm bekleyen meselelerden biridir.

Müzik folklorunun tür özelliklerinin araştırılması, Şirvan bölgesinin folklorunun özel yönlerinin, özgün regional arazi özelliklerinin ortaya çıkarılmasında önem arz etmektedir. Müzik janrları arasında Şirvan aşık müzik janrının kendine özgü özel yeri vardır.

Azərbaycan'ın eski kültür merkezlerinden biri olan Şirvan bölgesinin aşık sanatı eski kökleri ve ulusal kolariti içeren bir kültür örneğidir. Günümüze kadar büyük bir yol kat eden Şirvan aşık ortamı sanat açısından diğer aşık ortamlarından kendine özgü özellikleri, spesifik yönü ve müstesna çizgilere sahip olması ile bir hayli farklıdır.

Şirvan aşıklarının okuma çalma yöntemi her şeyden önce Şirvan aşık ortamının daha eskiden gelen oku, havacat, çalgıcılık metoduna dayanıyor. Sanat tarzının, sanat uslubunun biçimlenmesinde başlıca faktör olarak sırf muhitdahili unsurun olmasını göstermek gerekir.

Şirvan aşık muhiti kendine has özelliklerinin oluşmasında temel karakteristik rol oynayan faktörlerden biri hanendelik sanatı ile aşık sanatının yoğun karşılıklı iletişim geleneği olmuştur. Şirvan aşığının hanendelik sanatı ile doğrudan maddi-manevi iletişim faktörü vardır. İster ifa ve oku üslubundan isterse de repertuar düzende bu iletişiminin net ifadesini görebileceğimizi biliyoruz.

Hanendelik sanatının kökeni ve gelişim yolları hakkında elde edilen kaynaklara dayanarak söyleyebiliriz ki hanendelik – mugam (makam) sanatı çeşitli dönemlerde saray müzik gelenekleri arasında geniş beğeniyle karşılanmıştır. Ortaçağ'da hanendeler saraylarda düzenlenen ziyefetlerde ifa ederlerdi. Aşıklar ise köy meclislerinin düşünlerinin güzelliği olmuşlardı. Ü. Hacıbeyov "Azerbaycan müzik hayatına bir bakış" adlı makalesinde yazıyor; "Meslek ve sanat makamında ise müzik icrası "ustad"ların işidir; Bu ustadlar, yetenek ve leyakatlerine göre iki kısma ayrılırlar: Biri şehir yahut "meclis" müzisyenleri, bunlara bilindiği üzere, hanende ve sazende ekibi deniyor; Öbür grup köy veya "çöl" müzisyenleridir ki, onlar da (aşık) aşık ve zurnacı çeteleridir. Bunlardan birinci gruba "kültürel" ve ikinciye "bedevi" söylemek caiz edilirse farklılıkları daha belli görünür" (Ü.H. Azerbaycan musiki hayatına bir nezer, seçilmiş eserleri, Bakü 1985, s.185) sitatdan görüldüğü gibi alim hanendelik ve aşık sanatının ayrı ayrı dinleyici auditoryası olduğunu, aşık sanatı fakir, hanendelik sanatının ise kübar topluma ait olduğunu belirtiyor. Birçok makam sanatını inceleyen bilim adamlarımız makamların saray geleneği ile ilgili olduğunu yazıyor.

Tarihi Şirvan'da sözlü geleneksel müziğin iki profesyonel kolu- aşık sanatı ile hanendelik sanatı birlikte ve beraber yaşamıştır. Tatkatçılar, ister aşık sanatının, isterse de hanendelik sanatının seleflerinin erken orta yüzyıllarda tarikat sahipleri olan derviş – aşıklar olduğunu da belirtiyor. "Zaman içerisinde yavaş yavaş evrim yoluyla derviş – aşıklar belli differensiasiya prosesi geçerek bugünkü aşık ve hanende sanatının oluşmasına neden oldular. Teşekkül sürecindeki sufi- derviş bağlamına bağlılık, tasavvuf simgesinin tablig ve telkininde kullandıkları ortak yöntem ve araçlar, özellikle de semayi ritim ve melodiler, dervişane oku tarzı ve diğerleri. Bu gibi özellikler her iki sanatın tarihi ve çağdaş tablosundaki benzer tipolojik içerikten haber verir. Dört makam ve aşamadan (şeriat, tarikat, marifet ve hakikat) geçerek vahdeti vücuda ulaşmak, ilahi aşka, allah'a kavuşmak yolunu tutan derviş- aşıklığın birçok muhim tezahürleri bugünkü aşık ve hanende sanatlarının ifacılık geleneğinde onların ortak geçmişinden gelen ortak belirtiler olarak kendini göstermektedir. Bu müştereklik uzun yüzyıllar boyunca hanende ve aşıkların yakın sanat ilişkilerinde, özellikle yaratıcılık ve ifacılık tecrübesinde karşılıklı yararlanma, zenginleşme imkanı yaratmıştır. (M.Qasımlı Şirvan aşık dalında muğam hanende üslubunun yeri Folklor ve Etnografiya 2013№2)

Hanendelik sanatının oluşması makam müziğinin gelişimi ile sıkı ilişkilidir. Sözlü geleneksel profesyonel müzik janrı olan makam sanatının tarihi çok eskidir. Bunu makam sanatının tarihi kökeni hakkında musikişünaslıkta ortaçağ bilim adamlarından bu zamana kadar yapılan araştırmalara göre söyleyebiliriz.

Makam sadece Azerbaycan'da değil, bütün Doğu dünyasına aittir. Türk halklarında, Orta Asya halklarında, İran'da, Arap halklarında, Doğu Çin'de, Hindistan ve Pakistan'da geniş yayılmıştır. Çeşitli doğu halklarında makam çeşitli isimler taşıyor. Hintlilerde Raga, Türk ve araplarda Makam, uygurlarda Mukam, İran'da desgah, Japonya'da Gagaku, İndonezyada Patet, Kazaklarda Çiğliklar, Kırgızlarda Kü, Özbek ve Taciklerde Makom, Pakistan'da Heyyal denir.

Makam sanatının tarihi hakkında Pr.Ramiz Zöhrabov'un fikrine dayanırsak "Farabi'nin bilimsel eserlerinde ilk olarak makam meselelerine değinilmiştir. Makamların X-XI yüzyılda teorik temellerinin araştırılmasında işte bu bilimsel eserler tek kaynaklardır (R.Zöhrabov.muğam). Orta çağda saray musikicilerine musigar, hanendelere şarkıcı deniliyordu. Ü.Hacıbeyov'un "Azerbaycan halk müziğinin temelleri" bilimsel eserinde XII yüzyılda var olan on iki (12) makam, altı (6) avaz'ın ismi çekiliyor.

Yukarıda belirttiğimiz gibi makam hanendelik sanatı saraylarda gelişerek zirveye ulaşmıştır. Bin yıla kadar ömür sürmüş Şirvanşahlar sarayı'nda da hanende sazende çetelerinin olması bu gelenekten geri kalamazdı. Bu hususta Seyfettin Ganiyev hanendelik sanatının henüz saray müziği olarak geliştiği dönemlerde hanendelerin aşıklarla bir arada olmalarını kutlayarak yazıyor. Saray aynı zamanda rekkaslık ve hanendelik, şairlik, hattatlık ve diğer sanatlarının da geliştiği merkez olmuştur. Bu bakımdan saz, söz, dans, ifa, ve diğer sanat alanlarını kendisinde sinkretikleştiren (çaprazlamış) aşık sanatı saraydaki bu kültürel hayatın etkilerinden dolayısıyla da olsa dışarda kalabilirdi. Saray ortamı zaman zaman aşık ortamının çehresinin biçimlenmesinde kendi izlerini bırakmıştır. Burada Şirvan aşık ortamının regional simasının özgünlüğüne özel etki etmiş bir yönü ayrıca söylemeliyiz. Şirvan sarayının fars dilli ortam olması, İranköklü geleneklere amaçlı eyilim Şirvan aşık sanatında izlerini "üslup" olarak bırakmıştır. Folklorşünas profösör Kasımlı bu hususta yazıyor "İran eğilimli musikinin makam üslubunun güçlü ağ yarattığı Şirvan regyonunda Karabağ'dan farklı olarak aşık ortamı kendi tarihi faaliyetini sürdürmüştür" .(S.Qeniyeve.Şirvan Folklor mühiti Bakü 1997 s.256).

Ancak belirtmek gerekir ki Şirvan hanendelik sanatının da kendine özgü sanat geleneği vardır ki bu da ayrı bir araştırma konusu olarak araştırılmaya katılması musikişünaslarımız tarafından çözüm bekleyen meselelerden biridir.

Sara Aşurbeyli'nin "Şirvanşahlar devleti" adlı kitabında okuyoruz: "Artık Azerbaycan kültürünün gelişiminin yaygınlaştığı XII yüzyıldan Şirvanşahlar yerli halkı tamamen asimilasya ettiler. Onlar artık kendi gelenekleri, kendi yaşam tarzı olan yerel yönetim idi". Alıntidan görünüşü gibi artık XII yüzyılda Şirvanşahlar devleti kültürde de kendisinin çiçeklenme dönemini yaşıyordu. Aynı dönemde bu devlet ülkenin (Azerbaycan topraklarının F.M) belli bir kısmının kültürel, ictimai ekonomik, siyasi evrimi sürecinin fasilesizliğini sağlıyordu (S.Aşurbeyli .Şirvanşahlar devleti s 98) mimarlık, hattatlık, şiir sanatı gibi müzik de gelişti.

Şirvan'da müzik kültürü, makam- hanendelik sanatının tarihi çok eskidir. Düşüncemizin mantığı temelini XII yüzyıldan bu zamana kadar Şirvanlı şairlerin eserlerinden getirdiğimiz alıntılarla tastikini vermeye çalışacağız. Bu ülkenin XII yüzyılda yaşamış büyük şairi Efzelettin Hakani'nin eserlerinde müzik hakkında, hanendelik ve müzik aletleri hakkında fikirlerine rastlıyoruz. Örnek olarak Hakani'nin Şirvanşah'ın şerefine yazdığı methiyyesinden bir parçasına göz atalım:

Feryat çalan sazendenin

Bir dinle hoş dilkeş sesini

Bazen zil çıkar, ya da hazin

İnce boğazdan şarkılar.

(Hakani, seçilmiş eserleri, B. 1978 s.33)

Ve ya XIII yüzyılda yaşamış Şirvan'ın büyük hurufi şairi Nesimi'nin ünlü gazelinden bir cümleye göz atalım:

Hasret yaşı, her lehze kılıyor benzimizi saz,

Bu perde kim, nesne bize olmad demsaz
Üşşag meydan kılından içini - "Nevruz",
Ta "Rasta gele gele Çengi -hüseyni" de serefras.
(Nesimi seçilmiş eserleri 1973).

Bu bilgilerle söylenebilir ki, Şirvan'da hala ortaçağ'da profesyonel şiirle birlikte sözlü- profesyonel müziğin en yüksek gelişmeyi vardı.

XIV yüzyılda yaşamış ünlü bilim adamı Fethullah Şirvani ve onun "Meclisi fi müzik", "Müzik meclisi" risalesini belirtmek isteriz. Bilgin hakkında musikişünas bilim adamı pr. Zemfira Seferova yazıyor: "Fethullah Şirvani yetenekli musikişünas alim olmakla beraber, hem de matematik, geometri, astronomi, coğrafya, biyoloji, vs. alanında büyük başarı kazanmıştır. Onun müzik, kelam, tefsir, astronomi ve edebiyatla ilgili risale ve yorumları ünlüdür. Şirvani'nin "Kanun" risalesi döneminin çok değerli eseri oldu. Ekhard Nöybauer'in dediği gibi, topyekun müzik teorisine çevrili ve yönelmiş bir bakıştır (Z. Sefarova 2009 № 3 Gobustan dergisi, Fethullah Şirvani ve onun müzik kanunu risalesi). F. Şirvani risalede makam hakkında araştırmalarını yazıyor, aynı zamanda şair olan F. Şirvani burada melodilere adanmış şiir parçasını getirir ve melodilerin da şubeler adlandırıldığını belirtiyor;

Altı şube altı avaz adını almış,
On iki makamıyla kapılar açık kalmış
Gerdaniyye, Geveştdir, o biri de Nevruz,
Sonra Maye, Selmekdir, başkası Şehnaz olmuş".
(Z.Sefarova musiqi dünyası dergisi 1-2/43 2010)

Şirvan toprağının yetiştirdiği sadece Şirvan'da değil aynı zamanda Ortadoğu'da büyük saygınlık kazanmış ünlü musikişünaslarının olması bilhassa Şirvan'da müzik biliminin, makamın hangi ölçüde gelişmesinden haber verir.

Tabii ki ayr ayrılıkta Şirvan'da aşık sanatı ve makam sanatı vardı. Lakin müzik kültürünün gelişmesi ve yaratıcı sanat insanlarının ustalığı sayesinde bu sanatlar olduğu gibi kalmamış müzikle karşılıklı iletişim kurarak daha da geliştirilmiştir.

Belirttiğimiz gibi Şirvan'da hanendelik sanatı aşık sanatını etkilediği gibi, aşık sanatının de hanendelik sanatına etkisi olmuştur ve zaman geçtikçe biri diğerinden yaratıcı şekilde behrenlenmiştir. Hanende sanatında bugün "Şirvan şikestesi", "Dövme keremi", "Güllü kafiye", "Şirvan güzelleşmesi", "Kerem güzelleşmesi" gibi Şirvan aşık havaları hanendelerin repertuvarında geniş yer alıyor. Fakat belirtmeliyiz ki hanendelerin de ifasında aşık havalarının ifası onlara eşlik eden aletlerden asılı olarak okunan müzik havalarının üslubunda, etki biçiminde belli özelliklerle kendini göstermiş oluyor.

Şirvan aşıklarının diğer aşıklarla karşılaştırıldığında makamı güzel bilmeleri sırf Şirvan'da aşık hanendelik sanatının iletişimi ile ilişkindir. Şirvan ozanları aşık havaları kadar makamları da güzel okumayı beceriyor. Burada eline saz alıp meclis kurmak isteyen herkes saz sanatçılığı gibi hem de makamları bilmelidir. Bu nedenle sadece Şirvan'da ustad öğrencisine aşık havalarını öğretmek metodunda aşık havaları ile beraber her zaman makamları da öğretmiştir. Azerbaycan'da "Aşık hanendesı" anlayışı var ki bu da sadece Şirvan aşık okuluna aittir. Diğer aşık okullarında ozan şarkıcı kavramına rastlamak mümkün değildir. Gelecekte aşık olacak kişi mutlaka aşığın yanında düşünlere hanende olarak gidiyor. Öğrencinin hanende olarak düşünlere katılımı hem de ustadından deneyim toplaması için bir araç oluyor. Şirvan'ın ustad sanatkarı aşık Şamil Piriyeve XX yüzyılın başlarındaki düşünleri şöyle nitelendiriyor; "Bizim yüzyılın başlarından (XX yüzyılın F.M) Şirvan

düğünlerinde daha çox içində hanende olan aşık çeteleri davet etməyə başladılar. Ama söz yok ki bu meclislerde üstünlük yine aşığa veriliyordu. Dolayısıyla aşık daha derin, daha zengin bilgiye sahip olmalı". O, hanendenin de bildiklerini bilmeli idi. Aşıkla hanendenin ortak konuşmaları bile geçerdi. Aşık herhangi bir şarkıyı okuyup bitirdiğinde hanende bu şarkıya ayak verirdi ve böylece aşıkla hanende arasında bir nevi atışma oluşurdu. Ve yahut destanın belli bölümlerinde aşık konuşmasına ara verir, hanende de kendi konuşması ile, örneğin "Karabağ şikestesı" ile meydana girerdi (Q.Sayılov Dede Korkut dergisi 2009/1) Şirvan aşıklık geleneğinde aşık hanendeleri ile birlikte aşıkların kendilerinin de makamları ustalıkla ifa etmesi deneyimi geçen zamanlardan bugüne gibi yaşıyor.

XIX yüzyılın ikinci yarısında Şirvan'da Seyid Ezim Şirvani'nin yönettiği "Beytüş-şifa" edebi meclisi ile beraber büyük messenat Mahmut ağa'nın müzik meclisi vardı. Mahmut ağa'nın müzik meclislerinde sadece Şirvan müzisyenleri değil, onlarla beraber Tiflis, Karabağ, İran müzisyenleri de ifa ediyorlardı.

Mahmut ağa'nın müzik meclislerinde tek makam şarkıcıları değil, aynı zamanda aşıkların da yer alması malumdur. Bu konuda R. İmrani yazıyor. "Mahmut ağa'nın özel ilgisi sonucunda Şirvan'da Aşık sanatı da gelişmiştir. Şamahı'nın çevre köyleri genellikle hayvancılık, çiftçilikle uğraştıkları için halk arasında aşık sanatına, ustad sözüne büyük ihtiyaç vardı. Şirvan'ın aşıkları Azerbaycan aşık sanatı eserlerinde hep öncü rollerden birini tutmuştur. XIX yüzyıla kadar bu sanatın artık yüksek şekilde gelişmiş geleneği vardı. Mahmut ağa ise kendi deneyimi ve messenatlık girişimi ile bu eski sanat türünün daha da gelişmesine ortam yaratmıştır" (r imrani s 269). Şirvanın dede aşığı Bilal da Mahmut ağa'nın meclisi üyesi olmuştur. "Şamahı'da şiir ve müziğin gelişiminde eşsiz hizmetleri olmuş hayırsever Mahmut ağa, Ahmet ağa oğlu kendi meclisinde Aşık Bilal'dan bir saz havası çalıp-okumağını rica ediyor. Bilalin melodik, zil ve yanıklı sesi meclisi başına alır. Bu havanın yeni olduğunu duyan meclis katılımcıları ondan havanın ismini soruyorlar. O ise geçenlerde bestelediğim "Mahmud ağa geraylısı "külliyyatı diyor" (Mahmut ağa. Wikipedia)

Şirvan aşık ortamı teşekkül tarzına göre Azerbaycan aşıklarının takke kökenli tipine aittir. İlk olarak Şirvan sufi-derviş kurumlarından yararlanmıştır.

Şirvan aşık ortamının karakteristik çizgilerine baktığımızda birçok alametler şunu söylemeye esas veriyor ki, bu ortamın aşıkları, ozan'dan aşıklığa" işte aşkın aracılığıyla geçmişler.

Yaşanan tabari siyasal, toplumsal -medeni olaylar Şirvan aşıklarını zamanla irfan cereyanlarla birleştirmiştir. Tekke - tarikat çevresinde toplanan aşıklar tasavvufla ilgili konuları (tanrı aşkı, insan sevgisi gibi konuları) dile getirip el- el, oba - oba dolaşarak yayıyorlardı. Takke kurumlarından çıkıp halk arasında yaygın olan tasavvufun fikir taşıyıcıları olan derviş -aşıklar aşıklığın bağımsız bir sanat olarak şekillenmesinde büyük bir tarihi fonksiyon yerine getirmiştir. Henüz erken ortaçağ'dan itibaren sufi-dervişler takke ocaklarında yapılan törenlerde toplanarak oyun - dans ve okumakla kendilerini cezbe haline getiriyorlardı ve bununla vehdeti- vucuda ulaşmaya, Tanrıya birleşmeye çalışıyorlardı. Muharrem Kasımlı yazıyor: "Takke kökenli diğer aşık muhitleri gibi, Şirvan aşıklarının dansa -ekstazik hareketlere güçlü eğilim göstermeyi, ifa sırasında coşkun temple çalgı ve okumaya ağırlık vermesi, ayrıca müzik aletlerinin topluluğunun (saz, balaban, nağara vs). Müşayetlerinin sanata dönüşmesi Takke törenlerinden kalma belirtilerdir (M.Kasımlı Aşık sanatı s. 204 bakü 1996).

Aslında Şirvan eyaleti tarihsel zengin ve taşlaşmış eski geleneklere sahip olduğundan burada oluşan kurumların kullandığı cezbe araçları ve eski inançları

ahatelemiş oluyor. Artık Şirvan'da zerdüş, hristian dini doğmaları islamın gelişinden sonra camilere, takke kurumlara dönüşüyordu.

Türklerin islama gelişi ile islam dinindeki kabul etmediği ritmik müziğin cezbe aracı olarak kullanımı türk takke tarikat ocaklarında tatbik edildi. Fakat ayrı ayrı bu takke merkezleri bulunduğu coğrafi bölgelerden aslı olarak mevcut olan ritüelleri ümumileşmiş şekilde kabul ediyor ve belli yeniliklere renkler ilave ederek islam dini düşünüşüne uyduruyordu. Şirvanda da aynı dönemde sufi-tarikat ocaklarının sayısı hesabı fazlaydı ve doğrudan Tasavvuf fikirlerini geniş ve sistemli yayılmasına hizmet ediyordu. Aşığın takke - tarikat ocaqlarındaki etkinliklerine katılımı ve faaliyeti bütünüyle aşık sanatında karşılıklı iletişim etkisi niteliği taşımıştır. Şirvan aşık dalında instrumentallıq zamanlar aşkın da içinde olduğu takke ocalarından kalma müzikle iletişim geleneğidir. Bellidir ki, sufi ocaklarda yapılan ayinler çeşitli nefesli yaylı ve vurmali çalgıların ifası ile eşlik etmiştir. Burada nefesli çalgılardan neyin, balaban'ın, daha eskilerde ise yayla çalınan kopuzdan mızraplı aletlerden tenburdan, kopuzdan vurmali çalgılarından ise darp, dümbelek, tefin özel bir yeri olmuştur.

Günümüzde diger aşık ortamlarından farklı olarak Şirvan aşık dalında okuma - çalgı sırasında dansa, cezbe unsurlara meyilli olması bilhassa takke kurumlarından kalma niteliklerdir. Baktığımızda görüyoruz ki Şirvan aşıklarının ettikleri semavi dans hareketleri- ayakta durarak pençe üstüne sağa - sola dönerek ve sallanarak ifa etmesi, aynı zamanda ayakta dönerek saz çalarak tempoyla sağ kol ileri, sol ayağı geri atmaya ve sağdan sola dönmesi aynen tarikat ocaklarındaki zikir ve ayinlerde okunan ilahiler sırasında semavi danslarla aynı organize ediyor. Bu bakımdan söylemek gerekir ki, Şirvan aşık ortamı eski dini- ritüel adet gelenekleri bugüne kadar yaşatmış bir ortamdır. Bu nedenledir ki, ta geçmişten bugüne kadar Şirvan da ustad şeyird (öğrenci) metodunda üstad havacatlarla beraber öğrenci dansı da öğretmesi önde duruyor.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Şirvan aşık sanatının musiki ile iletişim geleneği bu muhitin gelişmesinde tekamül, teşekkül ve gelişim tarihini geçmiştir.

Şirvan aşık sanatının musiki ile iletişim geleneği kendisinde ozan aşık geçişi, sufi-derviş ve teke-tarikat ocaklarının tesiri, hanendelik sanatıyla karşılıklı tesiri, Şirvan'ın halk edebiyatını, klasik şiir sanatını ve başka birçok adetleri, gelenekleri yaşatıyor.

Şirvan aşık sanatında musiki ile iletişim geleneğinin musikişünaslıkta tetkik olunmasının büyük bilimsel faydası vardır.

Kaynaklar;

- Ü. Hacıbeyov. Azərbaycan musiki hayatına bir nezer, seçilmiş eserleri, Bakü 1985, s.185
- M. Kasımlı. Şirvan aşık dalında muğam hanende üslubunun yeri.Folklor ve Etnoqrafiya dergisi №2.2013
- R. Zohrabov. Muğam Bakı 1991s.2016
- S. Qeniyev. Şirvan Folklor mühiti Bakü 1997 s.256
- S. Aşurbeyli. Şirvanşahlar devleti.Bakü 1983,s.343
- Hakani, seçilmiş eserleri, B. 1978 s.33
- İmameddin Nesimi. Seçilmiş eserleri. Bakı. 1973 s.73
- Z. Sefarova. 2009 № 3. Gobustan dergisi Fethullah Şirvani ve onun müzik kanunu risalesi.
- Z. Sefarova. Musiqi dünyası dergisi 1-2/43 2010
- Q. Sayılov. Dede Korkut 2009 №10.
- Mahmut ağa. Wikipedia
- M. Qasımlı. Aşık sanatı, Bakü, 1996 s.204.

SEYİD MİR HƏMZƏ NİGARİ VƏ AZƏRBAYCANLILARIN KÖÇ SƏBƏBLƏRİ

Asif Seyidov (Cəlaləv)
Azərbaycan Respublikası Qazax rayonu Aslanbəyli kəndi
Hacı Mahmud Əfəndi məscidi dini icması
asifcelaloglu@mail.ru

ÖZET

Bir Allah dostu olaraq Seyid Nigarinin qayəsi İslami ən gözəl şəkildə yaşamaq və təbliğ etmək idi. Seyid Nigari həzrətləri mücahid bir adam idi. Azərbaycan torpaqlarını işğal etmiş ruslar burada insanların dinini yaşamasına mane olurdular. Bundan sonra Seyid Mir Həməzə Əfəndi məşəqqətlərlə dolu bir yolçuluqla Osmanlıya hicrət etmişdir. Azərbaycanlıların Osmanlıya əsasən də Amasiyaya köçünün əsas səbəbi dinlərini düzgün şəkildə yaşamaq idi. Bu köçlər İsmayıl Şirvani Azərbaycandan köçərkən Seyid Nigari Azərbaycandan köçərkən geniş vüsət aldı.

Açar sözlər: Seyid Mir Həməzə Nigari, köç

ABSTRACT

Seyid Mir Hamza Nigari was a profoundly believer in Allah and his dreams were to adhere and convey the most beautiful way of Islam through all his life. Seyid Nigari was a mujahedin man - he sacrifices himself for his believes. When Russians occupied Azerbaijani lands, they prevented people from living their religion here. After that, with great difficulties Seyid Mir Hamza Efendi managed to move to the Ottoman Empire. He was not alone. The main reason for the migration of Azerbaijanis to the Ottoman Empire was a desire to preserve their faith and to live up to their religion properly. These migrations were widely spread during the relocation of Ismayil Shirvani and Seyid Nigari from Azerbaijan.

Key Words: Seyid Mir Hamza Nigari, migration

Bir Allah dostu olaraq Seyid Nigarinin qayəsi İslami ən gözəl şəkildə yaşamaq və təbliğ etmək idi. Seyid Nigari həzrətləri mücahid bir adam idi. Bunu onun həyatının hər bir dönənimdə görürük. İstər elm öyrənərkən çəkdiyi məşəqqətlər, istərsə də dinin qorunması üçün gördüyü işlər buna nümunədir. Azərbaycan torpaqlarını işğal etmiş ruslar burada insanların dinini yaşamasına mane olurdular.

Bunu nəzərə alaraq Şuşada xan bağı adlanan yerdə Ləzgi xanədanından Xasay xan həzrətlərinin malikanəsində bir məclis qurulmuşdur. Məclisdə müsəlman bir millətin yaşadığı bölgənin xristian bir hökumətin idarəsi altında olması müvafiq görülməmişdir. "Ey iman gətirənlər! Yəhudi və xaçpərəstləri (özünü)zə) dost tutmayın!" (Maidə surəsi) ayəsinin məğz və mənasında uyğun hərəkət edilməsi qənaəti əldə edilmişdir. Qərara alınmışdı ki, Osmanlı hökuməti ilə rus hökuməti arasında müharibə baş verərsə Osmanlı ordusunun hücumunun ardınca Qarabağda Şeyx Hacı Həməzə Əfəndi, Şəkidi Əhməd Əfəndi, Dağıstanda Xasay fəaliyyətə

keçərək qəfil və ümumi üsyan meydana gətirməyə söz verdikləri bəyan edilirdi.

Qərar qəbul edilmiş məktub Qars mütəsərrifinə göndərilmiş, Seyid Mir Həmzə Əfəndi, Külüllü Əhməd Əfəndi və Xasay xan bu qərara öz imza və möhürlərini vurmuşlar. Amma bu qərarı həyata keçirmək mümkün olmamışdır. Çar Rusiyası bu məktubu və qərarı ələ keçirmiş bundan sonra Seyid Mir Həmzə Əfəndi məşəqqətlərlə dolu bir yolçuluqla Osmanlıya hicrət etmişdir. Bundan sonra müridləri ilə birlikdə Ruslara qarşı Kırım müharibəsində iştirak etmiş və bu hərbdə Osmanlılar qalib gəlmişdilər.

Peyğəmbər Əfəndimiz hədisi şərifində buyurur; "Alimlər Peyğəmbərlərin varisləridir". Bu baxımdan Seyid Nigari Həzrətlərinin həyatı Peyğəmbər Əfəndimizin həyatına çox bənzəyir. Bu bənzərlikdən biri də hər ikisinin öz vətənlərində hicrət, yəni köç etməsidir. Allah üçün hicrət edən, yəni mühacir: Küfurdən-imana, günahdan-savaba, dələlətdən-hidayətə hicrət edən adamdır. Tarixdə hicrət etmək üçün əsas səbəblər əsasən iqtisadi, siyasi və sosial olur.

Azərbaycanlıların Osmanlıya əsasən də Amasiyaya köçünün əsas səbəbi dinlərini düzgün şəkildə yaşamaq idi. Bu köçlər İsmayıl Şirvani Azərbaycandan köçərkən Seyid Nigari Azərbaycandan köçərkən geniş vüsət aldı. Köç edənlərin Azərbaycanda iqtisadi durumu daha yaxşı idi. Bunu sonralar Amasiyada Seyid Mir Həmzə Nigarinin türbə və məscidinin tikilməsi zamanında görürük. Osmanlıda Seyid Nigarinin minlərlə müridi olsa da türbə Qafqazdan gedən yardımlarla Hacı Mahmud Əfəndi Qaraninin rəhbərliyi ilə inşa edilmişdi.

Azərbaycanlıların Osmanlıya köçmək istəkləri bəzən bütöv kəndlər şəklində özünü göstərirdi. 1874-cü ilə aid bir sənəddə Qazax qəzasındakı üç kəndin sakinlərinin tamamilə Osmanlı dövlətinə köçmək istəyindən bəhs olunur. Görünür həmin illərdə Hacı Mahmud Əfəndi bir müddət Amasiyada məskunlaşaraq Mir Həmzə Seyid Nigarinin yanında qaldığı zamandır.

Seyid Nigarinin arxasında minlərlə müridi Amasiyaya köç etmişdi. Osmanlıda maddi vəziyyət Rusiyaya nisbətən sıxıntılı olsa da insanlar dininə və Seyid Mir Həmzə Əfəndiyə olan məhəbbətlərindən dolayı köç edirdilər. Bu gələn insanlardan bəziləri Seyid Nigari Həzrətlərini xüsusilə sevindirirdi.

Bunlardan biri Hacı Mahmud Əfəndi Qaraninin köməkliyi ilə Seyid Mir Həmzə Əfəndiyə qovuşan Nigarizadə Mahmud Əfəndidir. Seyid Nigari Əfəndi bu gəlişə çox sevinmiş və gətirən adam haqqında özündə Cəvahir gətirdiyində Cəvahirdir söyləmişdir. Bu zamanlar Seyid Nigari həzrətlərinin mədrəsəsində bəzi maddi sıxıntılar var idi.

1880-1881-ci illərdə Hacı Mahmud Əfəndi Qarani Rusiyadan Merzifona təşrif etmiş Şeyxin borclarını ödəmiş və xanəgahın ehtiyaclarını qismən təmin etmişdir. Bu xidmət Həzrəti Pirin mübarək, pak nəzdində çox yüksək dəyərləndirilmişdir. Seyid Nigarinin dünyasını dəyişməsindən sonra da köç dalğası davam etmişdir. Xüsusilə Hacı Mahmud Əfəndi Qaraninin axirətə irtihalından sonra Qazax və Borçalıdan çox sayda insan Amasiyaya köç etmişdir.

1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra da çox sayda insan Amasiyaya hicrət etmişdir. Sovet Rusiyası 1930-cu illərdə Qazax rayonu Aslanbəyli və Kəmərlı məscidlərində səssvermə keçirərək "kim Türkiyəyə getmək istəyirsə biz ona şərait yaradacağıq" deyərək insanları aldatmışdır. Və Türkiyəyə getmək istəyən insanları, o cümlədən məscid imamları Həmid Əfəndi və İsmayıl Əfəndini güllələmişdir. Deməli Sovet Rusiyası Çar Rusiyasından daha qəddar idi.

Azərbaycanlıların Osmanlıya köç etməsini xatırlayarkən bir məsələ diqqəti cəlb edir. Osmanlıya köç edən azərbaycanlıların bir çoxu orada yüksək vəzifələrə sahib olublar. Azərbaycanlılardan baş nazir, İstanbul müftisi, bələdiyyə sədrləri olan insanlar olub. Türkiyə Cümhuriyyəti dönənində də azərbaycanlılar yüksək vəzifələrə sahib olublar. Bunun əsas səbəbi də müsəlman cəmiyyətində olan ədalət prinsipidir. Biz bu cür ədalətli davranışı hələ Peyğəmbər əfəndimizin zamanında müsəlmanlar Mədinəyə hicrət edərkən görürük. Müsəlmanlar Məkkədən köçüb gələn qardaşlarına hər cür kömək etdilər. Bunun da nəticəsində layiq olanlar vəzifəyə gəlirdi. İlk dörd xəlifə Məkkədən hicrət edən müsəlmanlardan seçildi. Müsəlman cəmiyyətində olan bu ədalətli yanaşma əsasında bir müqayisə etmək yerinə düşərdi. AXC-nin bir çox görkəmli nümayəndəsi Avropaya köç etmişdi. Bu insanlar bir neçə dil bilən ziyalı insanlar idi. AXC-nin mühacirətdə yaşayan nümayəndələrinin bir çoxu elə Avropada təhsil almışdı. Bütün bunlara baxmayaraq onlar Avropada demək olar ki, işsiz və ağır həyat tərzini keçirmişlər. Çünki, onlara qarşı müsəlman olduqları üçün ayrı seçkilik edilmişdir. Bu fakt müsəlman cəmiyyəti ilə Avropa cəmiyyətinin arasındakı ədalətli davranış fərqi göstəricisidir.

Allah Təala müsəlmanları, o cümlədən vətənimizi qorusun! Amin!

AZƏRBAYCAN İNCƏSƏNƏTİNDƏ YENİ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN YARANMASINDA SUFİZMİN ROLU

Prof.Dr. Kübra Əliyeva

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
aliyeva_kubra@mail.ru*

ÖZET

Tasavvufun Azeri Sanatında Yeni Üslupların Ortaya Çıkışındaki Rolü

Tanınmış ilahiyatçıların yürüttüğü çalışmalara göre, Sufizm'in Anadolu'da yaşayan Türkler ve Türkler arasında yayılması, Sufizm'in merkezi olan Azerbaycan'ın adıyla ilgilidir. Önemli Sufi okulları da Azerbaycan'da ortaya çıktı. Sufilik bu ülkenin sınırları dışından bütün Müslüman dünyasına yayıldı. Öyle görünüyör ki, Selçuklu ve Osmanlı döneminin yazarları her zaman Azerbaycan'ı ve özellikle Şirvan Sufilerini onurlandırıp ve onlar hakkında bilgi vermişlerdir. Gerçekten, Sufizm tarihini, Sufizm hakkındaki Azeri akademisyenleri tarafından yazılan kaynaklar olmadan incelemek mümkün olmazdı.

Genel olarak, Sufizm'in dünyada, Azerbaycan'da yaratılışının birçok nedeni Rus bilim adamı Evgeniy Eduardovich Bertels tarafından verilmektedir. O yazıyor ki, Ebu Bekir ve Ömer'in hakimiyeti döneminde Mekke ve Medine'de dini ve ekonomik yaşam tarzı Muhammed'in döneminden kesinlikle farksızdı. Ancak, üçüncü Halife Osmanın döneminden başlayarak kurallar bozuldu. Osman, Halife Ali'nin kısa dönemli yönetimi sırasında öldürüldü, Omayn-Muaviyyah ibn Abi Sufyan 661'de iktidara geldi. O zamandan Mekke ve Medine'deki Hilafet dini karakterlerini değiştirdi ve daha elit karakter taşımağa başladı. Muxeddisler Emevilerin elit yaşam tarzıyla savaşıma başladı. Emeviler dönemindeki kaos, savaşlar insanlar arasında İslam'a olan saygının kısmen azalmasına neden oldu. Bu dönemde Rabia al-Adabiyyah'ın Allah'a olan sevgisi, yeni bir İslamiyet - sufizm boyutuna yol açtı. Sufizm, Azerbaycan'da orta çağda en yüksek noktasına ulaştı. «Ahi» denilen sanatçıların sufi akımı yarandı. Onlar Azerbaycan sanatının, mimarının, minyatür, seramik, fayans ve halı sanatının rönesansına yol açtılar. Tasavvufun sanat üzerindeki etkisi, tasavvuf yaratımlarının en çeşitli biçimlerinde ilahi kavrayış olasılığını doğruladı. Sufilerin dünyası, Tanrı'nın içsel özünü gösterme arzusundan başka bir şey değildir. Bu Sufizm'in panteistik pozisyonundan etkilendi. Herhangi bir resim yaratmak için Tasavvuf sanatçısı Tanrı'nın özünü öğrenmeye çalıştı.

Aynı zamanda, Tanrı sadece bilginin doğruluğu değil, aynı zamanda en yüksek güzelliği ve bu yüzden dünya güzel idi ve yaratıcı tarafından yaratılmışdı. Müslüman kültür geleneğinin güzelliği, güzellik, şiir, hat sanatı, minyatür, dekoratif ve dekoratif sanatların güzelliği, dünyanın ideal ve zarif biçimleriyle gerçekleşiyor. Tebriz okul halılarının hassas dekorasyonu, Tanrı'nın yarattığı güzelliği ve yaratıklarını dünyaya teslimat için tasarlanmıştı.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, pirler, sufi okulları, "Ahi kardeşler" kurumu, çiçek motifleri.

ABSTRACT

The Role of Sufism in the Emergence of New Styles of Art in Azerbaijani Art

According to the research by prominent scientists, the dissemination of Sufism among Turks living in Anatolia and Turkestan was related to the name of Azerbaijan, which was the center of Sufism. Sufi schools have also been established in Azerbaijan. Sufism have been spread throughout the Muslim world. Apparently, the authors of the Seljuk and Ottoman era had always dignified Azerbaijan, especially the Shirvan Sufis, and provided with information about them. It would not have been possible to study the history of Sufism without the sources written by the Azerbaijani scholars about Sufism.

In general, many reasons for Sufism's existence in the world, including Azerbaijan, are given by Russian scientist Evgeniy Eduardovich Bertels. He notes that during the rule of Abu Bakr and 'Umar, the religious and economic lifestyle in Mecca and Medina did not differ from the time of the Prophet Muhammad. However, the rules began to be violated beginning with the third caliph – Osman. During the short rule of Caliph Ali, Osman was killed, Omayn-Muaviyyah ibn Abi Sufyan took power in 661. At that time, the Caliphate in Mecca and Medina changed their religious character and began to carry a more elitist character. The oppositionists began to fight the elite lifestyle of the Umayyads. The wars of Umayyads era undermined the respect of people towards Islam partly. During this period, Rabia al-Adabiyyah's love and affection for Allah led to a new dimension of Islam - Sufism. Sufism has reached its peak in the Middle Ages in Azerbaijan. Sufi flow called "Ahi" has been established. They led to the renaissance of Azerbaijani art, architecture, miniature, ceramics, tiles and carpet art. The influence of Sufism on art confirmed the possibility of Divine understanding in the most diverse form of Sufi creations. The world of the Sufis is nothing more than a desire to show the inner essence of God. It was influenced by the pantheistic position of the Sufism. To create an image, the Sufi artist tried to learn the essence of God. At the same time, God was not only knowledgeable, but also the most beautiful, and therefore the world made by God was beautiful. The tradition of Muslim culture, the ideal of beauty, poetry, calligraphy, miniature, and decorative and applied arts are realized through the ideal, elegant forms of the world.

Key Words: Sufism, sacred places, sufi schools, "Akhi brothers" artisan society, flower motifs

Giriş. Görkəmli alimlərin apardığı tədqiqatlara görə Türkünstan və Anadoluda yaşayan türklər arasında təsəvvüf dünyagörüşünün yayılması məhz sufiyyənin mərkəzi olmuş Azərbaycanın adı ilə bağlıdır. İlk sufi məktəblər də Azərbaycanda yaranmış və onun hüdudlarından bütün müsəlman aləminə "hürufilər", "əqli-həqq", "bəktəşilər", "möüləvilər", "nurbəxişlər", "kübravilər" adı altında yayılmışlar (Əliyev, 1994: 144-146). Görünür elə buna görə də, Səlcuq və Osmanlı dövrü müəllifləri Azərbaycan, xüsusən də Şirvan sufilərini daima hörmətlə yad etmiş və onlar barədə yeri gəlmişkən məlumat vermişlər. Həqiqətən Azərbaycan alimlərinin təsəvvüf haqqında yazdıqları qaynaqlar olmadan, təsəvvüf tarixini öyrənmək mümkün olmazdı.

Yuxarıda söylənilən sözlər, həqiqətən, sufiliyin bir məktəb kimi Azərbaycanda daha dərin kök salmasını və buradan şərqin bir çox ölkələrinə yayılmasını təsdiqləyir. Azərbaycanda sufiliyin "xəlvətilik" ordeni məşhur olmuşdur. Onun isə 3 qolu vardı: "Ruşaniyyə", "Gülşəniyyə", "Dəmirtaşiyə" (Аскерова, 2002: 138). XV və XVI əsrlərdə Azərbaycanda sufiliyin "Səfəviyyə" ordeni (məktəbi) də fəaliyyətə başlamışdır. O ki qaldı Türkiyənin məşhur sufi alimi Mövlana Cəlaləddin Rumiyə, onun sufi dünyagörüşünün formalaşmasında Azərbaycanın Təbriz şəhərində doğulmuş Şəmsüddin Təbrizinin oynadığı mühüm rol hər kəsə məlumdur. Bu gün Konya şəhərindəki sufi ab-hava, ayrı-ayrı sufi məktəblərdə təhsil alan gənclər məgər Şəms Təbrizi məktəbini davam etdirmirlərmi? Mövlananın ölümündən öncə dediyi bir nəsihət də var ki, bunu hər kəs bu şəhərdə bilir. O demişdir: "Kim mənim ziyarətimə gəlmək istəsə, ilk öncə Şəmsi ziyarət etsin." Şəmsin qəbri Mövlananın məqbərəsinin sağ tərəfindədir.

Ümumiyyətlə, sufiliyin dünyada, o cümlədən Azərbaycanda yaranmasının tarixi köklərinin elmi izahını rus alimi Evgeniy Eduardoviç Bertels öz kitabında verir. O islamın yaranması tarixini izləyərkən qeyd edir ki, Əbu Bəkr və Ömər in hakimiyyəti dövründə Məkkə və Mədinədə dini və iqtisadi həyat təzi Məhəmməd peyğəmbərin dövründəkindən qətiyyəf fərqlənmirdi. Lakin III xəlifə - Osmanın dövründən başlayaraq ondan öncə qoyulmuş qaydalar pozulmağa başladı. Xəlifə Əlinin qısamüddətlik hakimiyyəti dövründə Osman öldürüldü, Omayn-Müaviyyə ibn Abu Sufyan 661-ci ildə hakimiyyəti öz əlinə aldı. O dövrdən Məkkə və Mədinədə xəlifəlik öz dini xarakterini dəyişərək daha elit xarakter daşımağa başladı. Əməvilər dövründə baş verən hərəc-mərclik, müharibələr, əhalinin iqtisadi cəhətdən təbəqələrə bölünməsi islamın insanlar arasındakı hörmətini qismən də olsa aşağı salmışdı. Bu dövrdə müqəddəs Quranın bir yerə toplanmağına baxmayaraq, bu kitab bir çox sualların cavabını verə bilmirdi. Buna görə də Müxəddislər insanları maarifləndirən şəxslər rolunu oynamazdan əlavə, Məhəmməd peyğəmbərin tərəfdarlarını öz başlarına yığıb, Əməvilərin elit həyat tərzinə qarşı çıxış edirdilər. Onlar "hədis" adı ilə vaxtilə Məhəmməd peyğəmbərin söylədiklərini ayrı-ayrı insanların dilindən götürərək Qurani Kərimə əlavə etdilər. Lakin, hədislərlə bərabər bu qayda-qanunlara riayət edən müxəddislərin özünü də qəbul edirdilər. Quranın özündə də elə surələr var idi ki (va'd və va'id), onlar qorxulu mühakimə, cəhənnəm odu və ah-nalələr haqqında məlumat verirdi. Ona görə də islama inanan insanların gözləri qarşısında insanın hər hərəkətinə diqqət yetirən Allahın qorxulu obrazı və cəzası dururdu ki, bu da insanları çox qorxudurdu (Бертельс, 1965: 15-16).

O dövrdə sufi termini ümumiyyətlə yox idi. Yalnız "zahid (tərki-cahan)" və "abid (Allaha xidmət edən)" terminləri var idi. Bu yeni yaranan cəmiyyətdə, əsasən, halal-haram deyilən terminlər yarandı ki, haqq yolu ilə qazanılan hər şey nəzərdə tutulurdu. Onlar, məsələn, əvvəllər çöllərdəki çör-çöpü yığıb sataraq halal əməklə qazanılan bir tikə çörəklə dolanırdılar. Heç kimin zəhmətindən istifadə etmirdilər. Buna da "halal rizq" deyirdilər.

Lakin, Allaha sevgi, məhəbbət, onu sevmək o dövrdə hələ yeni-yeni vüsət almağa başlayırdı ki, bu şəxslərdən ilki və əvvəlcisi Rəbiyyə əl-Ədəviyyə idi. Məhz bu dövrdə Rəbiyyə əl-Ədəviyyənin Allaha olan sevgi və məhəbbəti islamın yeni bir istiqamətinin – sufiliyin ilk məğzinə çevrildi. Rəbiyyə 713-718-ci illər arasında doğulmuşdur. 801-ci ildə Bəsrədə rəhmətə getmişdi.. O, çox kasıb ailədən gəldi, erkən uşaqlıq dövründə kölə olaraq satıldı. Lakin, müqəddəsliyi ona azadlığını bərpa etmək şansını verdi. Səhrada səfillikdə keçirdiyi bir neçə ildən sonra, Bəsrəyə

gəldi, orada böyük bir qrup insanları ətrafına topladı.

Ondan soruşanda ki, Allah haqqında nə düşünürsən, o belə cavab verdi: "Allaha olan məhəbbət məni o qədər əhatə edib ki, ondan başqa heç kimi sevə bilmərəm." Onun Allaha belə bir şeiri də vardı:

"Mən səni ürəyimin yolçusu etdim. Amma mənim bədənəm o insanlar üçündür ki, onlar mənimlə söhbət etmək istəyirlər. Mənim bədənəm qonaqlara qarşı çox mülayimdir. Lakin, sevgili ürəyim isə sənə aiddir."

Beləliklə, VIII əsrdə mistik əhval-rühiyyəli insanlar Allahın sevgisinin himnini oxumağa başladılar ki, bu da X-XI əsrlərdə daha geniş vüsət aldı (Бертельс, 1965: 17-18).

Eyni zamanda, Allah yalnız bilikli həqiqət deyil, həm də ən yüksək gözəllik idi və buna görə də dünya gözəl idi və yaradıcı tərəfindən yaradılmışdı. Müsəlman mədəniyyətinin ənənəsinə, gözəllik idealına aid olan gözəllik dini, şeir, xəttatlıq, miniatür, dekorativ və tətbiqi sənətin dekorasiyası dünya anlayışının ideal, zərif formaları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Təbriz məktəbinin xalçalarının incə naxışları Allahın yaratdığı gözəlliyi və yaratdığı dünyaya çatdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Sufilik Azərbaycanda orta əsrlərdə özünün ən yüksək nöqtəsinə çatdı. "Əxi" deyilən sənətkarların sufi cərəyanı yarandı. Onların yaratdıqları nadir sənət əsərləri Azərbaycan incəsənətinin, memarlıq, miniatür, keramika, kaşı və xalça sənətinin intibahına gətirib çıxartdı. VIII və IX əsrdə sufilik saray və şəhər emalatxanalarında çalışan rəssam və sənətkarlar arasında o qədər dərin kök buraxdı ki, bu təsəvvüf bir növ kütləvi dinə çevrildi. Hələ XV əsrdən başlayaraq əxilik Azərbaycan, Türkünstan və Asiyadakı ayrı-ayrı emalatxanalara yayılmağa başladı. "Əxi" adlanan orden özünün möhkəm korporativ qardaşlıq ordeni kimi başqalarından fərqlənirdi. Səfəvilər dövründə İranda türk hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə, sufilik XIII və XIV əsrlərdə Azərbaycanda daha geniş yayıldı.

Səfəvilər sülaləsindən olan Səfiəddin İsaq Şeyx Zahidin həm tələbəsi, həm də qızının əri idi. Səfəviyyə ordeni də hətta o qədər güclü kök buraxdı ki, bir növ xalq hərəkətinə çevrilmişdi. Azərbaycanın bir çox sufi məsləkli şeyxləri, o cümlədən Şəmsüddin (Şəms) Təbrizi bir çox şərq ölkələrində bu məsləki yaymaqla bərabər, Cəlaləddin Rumi ilə tanış olub onun bütün həyatını dəyişir. Konya şəhərində sufi ordenini (fırlanan dərvişlər) yaratmağa nail oldu.

Məlumdur ki, sufilik eyni zamanda musiqi və rəqsin də bu ordendə varlığını təsdiq etdi. Məsnəvilərin birində deyilirdi: "Rəqs yalnız tullanıb düşməkdən ibarət deyil. Rəqs bir tozcuq olaraq, havaya qalxıb uçmaq deməkdir. Yəni, sən hər iki dünyadan uzaqlaşırısan. Sənin qəlbin göylərə qalxır." (Сб.статей. Под.ред.Н.И.Пригориной, 1989: 307).

Həqiqətən Azərbaycanda ayrı-ayrı sufi ordenlərinin olmasına baxmayaraq onları bir yerdə birləşdirən mistik yaxınlığı özündə əks etdirən musiqi və rəqslər idi. Allahın varlığını dərk etmək üçün, mütləq elə bir hala (fəna) düşmək lazım idi ki, bu yol ilə Allahın varlığını, həqiqəti anlayasan. Bunun üçün Allah ilə mistik birləşmənin əsas yolu gizlin kollektiv meditasiya idi, bu meditasiya musiqi ilə müşayiət olunurdu. O da şeyx və yaxud pirin başçılığı altında baş verirdi. Ekstaz vəziyyətinə gəlmək üçün, bütün iştirakçılar nəinki musiqini dinləyirdilər, eyni zamanda davamlı rəqs edirdilər. Bu rəqs psixo-fiziki məşğələ idi ki, onun da sahəsində abstrakt düşüncə tərzı yaranır (Рахмани, 1960: 308).

Qəzali sufilikdəki musiqinin və rəqsin 4 cürə əsitmək formasını verir. Məsələn, musiqinin melodik və ritmik çarlarında aşağı tonla qulaq asmaqla, eşidilən

musiqinin sədələri altında gözlə görülə bilən obrazın yaradılması, insanın öz daxili əhval-ruhiyyəsi ilə musiqi arasında əlaqə yaradaraq mistik qulaq asmaq, ekstaz vəziyyətində qulaq asmaq (Сб.статей. Под. ред. Н.И.Пригожиной, 1989: 331).

Təsədüfi deyildir ki, Rumi özü musiqi və rəqs haqqında aşağıdakı sözləri demişdir: "Allaha aparan yollar çoxdur. Mən onlardan musiqi və rəqsi seçdim." (Məlikova, 1985: 11).

Elə həmin kitabda Ruminin də sözləri qeyd edilir. O deyir: "Allah odur ki, qulaq eşitmir, göz görmür." (Сб. статей. Под. ред. Н.И.Пригожиной, 1989: 76).

Beləliklə sufizmin inkişafı Azərbaycan İncəsənətində köklü dəyişikliklər etdi. Azərbaycanda orta əsrlərdə elə bir şəhər yox idi ki, orada yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rəssam və sənətkarlar işləməsinlər. Başqa sözlə, intellektual fikir islamda sufi-mistik cərəyanın yaranmasına gətirib çıxartdı. Beləliklə, X və XII əsrlərdən başlayaraq sufilik bir çox ölkələrə, o cümlədən Avropaya, İspaniyaya, Balkanlara, Asiya və orta Asiyaya yayılmağa başladı. Müxtəlif sufi ordenləri yarandı. Bu ordenlərin içərisində ən məşhuru da "Xəlvətlik" ordeni idi. Allah ilə əlaqənin yaradılmasının ən geniş yayılmış üsulu Xəlvətlik ordeninin davamlı meditasiya praktikası, musiqi ilə həyata keçirilən kollektiv meditasiyası idi. Sufi yalnız o insan ola bilərdi ki, o öz üzərində işləyərək çətin yoldan keçmişdir. (Сб.статей. Под.ред.Н.И.Пригожиной, 1989: 308).

Sufi rəssamlar, sənətkarlar, hansı ki, orta əsrin bir çox saraylarının emalatxanalarında işləyirdilər, onlar eyni zamanda o dövrün mədəni və intellektual potensialı idilər. Onların bilik dairəsi elmin və incəsənətin müxtəlif sahələrini əhatə edirdi. Onlar tarix, fəlsəfə, poeziya, ədəbiyyat və s. çox gözəl bilirdilər. Baxmayaraq ki, sənətkarlıq usta tərəfindən şagirdə öyrədilirdi, ona görə də şagird sənətkarlığın sirlərini məhz uzun müddət təcrübəli sənətkarın yanında işləməklə öyrənirdi. Rəqabət olduğu üçün sirlər gizlin saxlanılırdı. Sənətkarlar və rəssamlar, insan, heyvan, təbiət təsvirləri ilə bərabər ornamentin yaranmasına fikir verirdilər. Hər tərəfli biliyə malik olan sufi rəssamlar Azərbaycanda dövrün estetik ideallarını, təbiətin gözəlliklərini təkcə ədəbiyyatda deyil, incəsənətin müxtəlif sahələrində belə ifadə edirdilər. Məsələn, Təbrizdə XIV əsrdə yaradılan "Şəmbi Qazan" və "Rubi Rəşidi" elmi mərkəzlər adalanan "akademiya" tipli olub, təkcə alimlər deyil, xəttatlar, rəssamlar və miniatür ustaları da yetişdirirdilər. Bu dövrün islam əmirləri, sultanları nəinki gözəl qılınc oynadırdılar, onlar eyni zamanda xəttatlıqla da məşğul olurdular. Boş vaxtlarında müqəddəs Quranın üzünü köçürərək Məkkəyə yollayırdılar (Шуккоров, 1989: 15-16).

Azərbaycanda feodal tipli şəhərlərin meydana gəlməsi, ziyalıların inkişafı memar və rəssamların yaradıcılığında yeni-yeni şedevrlərin yaranmasına səbəb olurdu. Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı və s. şəhərlərdə mədrəsələr, hamamlar, məscidlər, ən çox isə xanəqahların yaranmasına gətirib çıxarırdı. Dəqiq və humanitar elmlərin inkişafı nəticəsində şəhər mədəniyyəti inkişaf edir, bədii və incəsənət məktəbləri yaranırdı. Kitab tərtibatında, Quranın köçürülməsində ən çox istifadə olunan "həndəsi-kufi" xətt forması tədricən dəyişərək, yeni-yeni daha incə və zərif əyri xətlərə işlənən "nəsx" xətt formasını meydana gətirdi. O zaman Təbriz saraylarında çalışan Azərbaycan rəssamları ərəb qrafikasının yeni-yeni xətt formalarını yaradırdılar. Məsələn, bu baxımdan XVI-XVII əsrlərdə "nəstəlik" xəttini yaradan təbrizli usta Əli Rza Təbrizi idi. Onun oğlu Badi isə 3 dil – fars, azərbaycan və ərəb dillərini gözəl bilir və gözəl xəttat olduğu üçün ona "Niknigar" adı verilmişdi. Ələddin Məhəmməd Təbrizi "nəsx", "süls" və "reyhani" xətlərini gözəl yazırdı. Əzxara Təbrizinin tələbəsi olan Sultan Əli Sultan Yaqubun sarayında xəttat kimi çalışırdı. O iki xətti – "nəsx" və

“riqa” xətlərini gözəl yazırdı.

Orta əsr Azərbaycanda altı nəfər azərbaycanlı xəttatın çalışdığı “Mübarək-şah Zərrin-qələm” cəmiyyəti var idi ki, bunlar Nəcəf Sultan Uveys Cəlairidin yanında, Nəcəf şəhərində işləyirdilər. Onlar ərəb qrafikasının 3 xəttinin - “nəsx”, “süls” və “reyhani” gözəl yazırdılar.

Azərbaycan xəttatlarından biri olan XIV əsrdə yaşamış Bədrəddin Məhəmməd Bəngir Təbrizi altı xətt formasında yazırdı. Onlardan “kufi”, “tarasul”, “təliq”, “nəstəlik”, süls və nəsx xətlərinin adını çəkmək olar. O bu xətləri qızıl suyu ilə yazırdı. Məsələn, o Teymurun yüz fərmanını yazmışdı. Bu yüz fərmanda 1700 sətir olub, 70m uzunluğunda idi (Кадиев, 1977: 78-109).

Bu rəssamlardan Əli Hafiz Təbrizi, Hoca Əli Müsəvvir, Qavaməddin Təbrizi, Cəfər Təbrizi Baysunquri, Ziya Təbrizi, İsmayıl Təbrizi, Şəmsəddin Bərdəi, Kəmaləddin Məsud Şirvani kimi rəssamlar təkcə Azərbaycan sənətinin çiçəklənməsində deyil, eyni zamanda Herat, Səmərqənddəki Şahi Zinda kompleksinin yaranmasında iştirak etmişdilər. Tuman-Aka məqbərəsinin kaşı və epigrafi bəzəklərini yaradan Şeyx Məhəmməd ibn Hacı, Bəndgir at-Tubra Təbrizini də misal göstərmək olar.

Məsələn, Mir Seyidəli Təbrizi özü sultan Məhəmmədin yanında öyrənib inkişaf etmişdir. Eyni zamanda Hindistanda Humayun və Əkbərin vaxtında bədii rəssamlıq məktəbinə başçılıq etmişdir. Şahqulu adlı rəssam Ağamirəyin tələbəsi olub, sultan Süleymanın vaxtında (1520-1566-cı illərdə) İstanbulda şah sarayının baş rəssamı olmuşdur.

Adı çəkilən rəssamlar göründüyü kimi nəinki Azərbaycanda, həmçinin İranda, Hindistanda və Türkiyədə işləyərək oradakı memarlıq abidələrinin bədii tərtibatında, kitab qrafikası sahəsində dekorativ tətbiqi sənətin müxtəlif növlərində yeni forma və üslubun yaranmasında da mühüm rol oynamışlar.

Bu üslub nə idi?

Məlum olduğu kimi, dünyanın bir çox ölkələrində incəsənətin başlanğıcında həndəsi motivlər, heyvan və insan təsvirləri əsas rol oynamışdır. İslam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq xəttatlıq incəsənətin bütün sahələrində kompozisiyanın tərkib hissələrinə çevrildi. Lakin sufilik yayıldığı dövrdən başlayaraq Azərbaycan incəsənətinin bütün sahələri, xalça, keramika, kitab tərtibatında abstrakt formalı nəbatı naxışlar incəsənətə daxil oldu. Bu zaman naxışların əsas xətləri incəlik, axıcılıq, daha çox rəngkarlığa xass olan üsluba meyl etməyə başladı. Bu ən çox Təbriz rəssamlarının əsərlərində, o cümlədən memarlıq, xalça və keramika bəzəklərində özünü göstərməyə başladı (Алиева, 1999: 28-29, 34-35).

Azərbaycan incəsənətinin bütün növlərində gül-çiçək, bağça, quşlar, çiçəklənən ağaclar əsas yer tutmağa başladı. Təbrizin saray xalılarının mərkəzində böyük ölçülü medalyonlar yarandı. Bu medalyonlar sanki günəşi, bəzən isə üzərində hovuzun simvolunu əks etdirirdi. Medalyonlar yuxarı və aşağı tərəfdən kartuşlarla bəzənilirdi. Xalça, keramika, kaşı bəzəklərində azad fon hissələri sərv ağacları, çiçəklənən alça, alma, nar ağacları, üzərində uzunsov yarpaqları olan ağaclar, oxuyan quşlar, meşə və vəhşi heyvanların rəsmləri ilə tərtib olunurdu. Dekorativ elementlərdən bulud, palmet və s. verilir. Bu yeni naxışlar, çiçəklənən ağaclarla örtülmüş bağça, həzin axan şlalə, üzərində ördəklər üzən hovuz, oxuyan bülbüllər real bağça və park təsəvvürü yaradaraq, şahların, zadəganların zövqünü oxşayırdı. Qazan xanın vəziri Rəşidəddin əbəs yerə deməmişdi ki, bağça elə bir yerdir ki, o nəinki insanı qayğıdan, problemdən uzaqlaşdırır, bağça eyni zamanda cənnət təsəvvürü yaradır ki, harada ki, daimi yaz olur.

XV axırı XVI əvvəlinə aid Ərdəbildə toxunmuş saray xalısı. Londonun Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılır

Gül-çiçəklə bəzənmiş bağça təkcə Qurandakı cənnət haqqında təsəvvür yaratmır, ümumiyyətlə, Azərbaycan miniatürlərində də landşaft mövzusu geniş tətbiq edilməyə başlayır. Yeni yaranan nəbatı motivlər içərisində gül-çiçəklər də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Çəmənlər və bağça gülləri hər zaman cənnət haqqında təsəvvür yaradırdı (Рашид-ад-Дин, 1957: 222) Sufiliyin geniş vüsət aldığı Axərbaycanda gül və çiçəklərin xüsusi mənası var idi. Onlar Allahın, sevgilinin, göy cisimlərinin obrazını əks etdirirdi. Təsədüfi deyildir ki, orta əsr şairləri, o cümlədən dahi Nizami Gəncəvi, Füzuli və başqaları Allah, məhəbbət və hisləri bildirmək üçün mütləq onları gül-çiçək ilə müqayisə edirdilər Məsələn, Vahid Təbrizi öz sevgilisini belə müqayisə edirdi: "Sənin qızılgülün və sərvini mənim ürəyimin sakitliyini oğurlayıb".

Həsən Qəzvini öz şeirində yazırdı: "Gül mənim gözəlimin simasıdır."

Sufi rəssamlar yaratdıqları miniatürlərdə, parça və xalçalarda bağça, park güllərini, o cümlədən, nərgiz, yasəmən, lələ, qərənfil, süsən kimi çiçəkləri təsvir edirdilər. Bunların hamısının xüsusi mənası olmaqla bərabər, yaradılan nəbatı naxış üslubu təbiətdə olan formalardan götürülürdü. Əgər Uzaq Şərq, yəni Çin və Yaponiya incəsənətində gül və çiçəklər təbiətdə olduğu kimi dəyişmədən təsvir edilirdisə, Təbriz rəssamlarının əsərlərində bu real motivlər rəssamın fantaziyası əsasında dəyişdirilərək tanınmaz formaya salınırdı. Ən çox yeni yaranan naxışlar, o cümlədən, islimi, xətai və spiral formalarından istifadə edilirdi ki, bütün bunlar, artıq Təbriz bədii məktəbinin qanunlarından birinə çevrilmişdir ki, bu da orta əsr müəlliflərindən olan Qazi Əhməd və Sadiq bəy Əfşarın risalələrində öz əksini tapmışdır (Афшар, 1963: 190; Казим Ахмед, 1947: 93).

Azərbaycanda bu gün vaxtilə sayı-hesabı olmayan yüzə qədər dağılmış xanəqahların izi qalmışdır. Onlardan XIII əsrdə aid, Azərbaycanın Hacıqabul şəhərinin yaxınlığında bu günə kimi qalmış Pirsaat xanəqahıdır. Xanəqah xalq arasında Pir Hüseyn adlanır ki, bu da Şeyx Pir Hüseynin qəbrinin burada olması ilə əlaqədardır. Pirsaat xanəqahı özü Qubalıbalaoğlu kəndi ərazisində yerləşir. Pirsaat çayının yaxınlığındadır. Mütəxəssislər onun XI-XII əsrlərə aid olduğunu deyirlər. Bu xanəqahın tam kompleks kimi XIII əsrdə formalaşması Şirvanşahların Kəsrani sülaləsindən olan III Fəribürz və II Axsitanın zamanına

təsadüf edir. Kompleksin əsas binası XIII əsrdə tikilmiş Pirhüseyn Rəvvanın məqbərəsidir. Plan məkan quruluşuna görə möhkəm divarlarla əhatə edilmiş, bürclərlə möhkəmləndirilmiş, qalaya bənzər tikilmişdir. Kompleksin əsas tikililəri də bu dördbucağın içərisindədir. Memarların fikrinə görə kompleks şəkilli olan hündür minarəli məscid və minarə çox gözəl yonulmuş daşdan tikilmişdir. Pirsaat xanəqahını yerli sakinlər müqəddəs saydığı və pirə çevirdiyi Şeyx Pir Hüseyn Şirvaninin türbəsi ətrafında bir neçə yüz il ərzində yaradılmışdır. Məscid dördbucaqlı plana malik olub, sivri tağbəndlə örtülən uzunsov ibadət salonuna malikdir. Türbəyə bitişik olduğuna görə məscidin daş döşəmədən ibarət olan salonu həm də ziyarətqah kimi istifadə edilirmiş. Xanəqahın giriş qapısı üzərində binanın 1243-cü ilə aid olduğu yazılıb. Məscidin zəngin naxışlarla bəzədilmiş gəc bəzəkləri və Pirhüseyn türbəsinin çox rəngli kaşı bəzəkləri elə həmin əsrdə yaradılmışdır. Hazırda mehrabın orta hissəsində mina yazıları qalmışdır. Minarənin aşağı kvadrat hissəsinin ölçüsü 3x3m, hündürlüyü isə 17m-dir. İçərisində daşdan hörülmüş dolama(vintvari) pilləkən vardır. Pirsaat xanəqahı yüksək səviyyəli bəzək işləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu abidənin interyerində çoxrəngli kaşı bəzəyinin nadir nümunələrini görmək olar. Pirhüseyn məqbərəsinin divarları başdan-başa səkkizguşəli ulduzlarla formalaşan, daxili səthi həndəsi formalarla nəbatı naxışların yüksək dərəcədə ülvı sintezini əks etdirən kaşılarla örtülmüşdür. Kompleksdə dörd qala divarı, qərb divarı yanında məqbərəli məscid, kiçik tikililər, şimal divarı yaxınlığında naməlum tikili, həyətdə yerləşən minarə, cənub şərqdə ayrıca tikilmiş mehtərlər otağı, abidədən xaricdə yerləşən yardımçı binalar, həmçinin cənub və şimal tərəfdə terləşən xırda tikililər daxildir. Xanəqahın yüksək dəyərinə talan edilib, lövhələri xarici muzeylərə daşınmış kaşı bəzəyini hicri 684-cü ildə (miladi 1285-1286) Ömər Məhəmməd oğlu Qəzvini yerinə yetirmişdir.

Pirhüseyn xanəqahı. XIII əsr. Təmərdən öncə

Pirhüseyn xanəğahının qala divarları və məscidin ümumi görünüşü

Pirhüseyn xanəğahının interyeri və mehrabı

Bu günə qədər saxlanmış sufi xanəğahlarından biri də hazırda İranın Ərdəbil şəhərində yerləşən və Səfəviyyə ordeninə daxil olan Şeyx Səfi xanəğahıdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, bu müqəddəs xanəğah hələ eradan çox-çox əvvəl Zərdüşt məbədlərindən biri olmuşdur. Mütləq qeyd etmək istəyirəm ki, araşdırıcıların bu gün Zərdüşt peyğəmbərin e.ə. V əsrdə azərbaycanlıların qədim ölkəsi olan Midiyanı işğal edən Əhəməni fars sülaləsinin dövründə yaşadığını və atəşpərəstlik dininin peyğəmbəri olduğu fikri tarixi faktlara uyğun deyildir. Zərdüşt ingilis alimi Meri Boysun araşdırmalarına görə daş dövründə yaşamış və öz peyğəmbərliyini yeddi səyyarədən (gəzəyən) almışdır. Onun adını da yunanlar qoymuşlar. "Zor" yunanca öyrənən, "astr" isə göy cisimləri deməkdir. XVI əsrdə bu

məbəd yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi türk Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl Xətəinin dövründə onun babası Şeyx Səfinin dəfn olduğu türbənin adı ilə adlanır. Məscid isə I Təhmasibin dövründə tikilmişdir.

XIV-XV əsrə aid Şeyx Səfi xanəgahının ümumi görünüşü Çinilərlə bəzənmiş daxili həyətinin ümumi görünüşü

Azərbaycanın xalçaşünas alimi Lətif Kərimovun araşdırmalarına görə Sasanilər dövründə bu müqəddəs məkan sasanilər atəşpərəstlərinin ibadətگاهی olmuşdur (Керимов, 1983: 41, 111).

I Şah Abbasın dövründə isə bu kompleksə çinixana binası əlavə edilmişdir. Nəfis çini nümunələri ilə bəzənmiş daxili həyətdəki fəsad bu kompleksə daha baxımlı və unikal görkəm vermişdir. I Şah Abbasın dövründə rəsmi görüşlər də burada keçirilirdi.

Şeyx Səfi məqbərəsinin interyerindəki nəbatə naxışlar, spirallar, nəstəlik xətti ilə yazılmış epigrafiq yazılarolan kaşı örtüyü

Son zamanlar aparılan araşdırmalar, Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində İçəri Şəhər ("Köhnə Şəhər") adlanan yerdə Şirvanşahların XIII-XIV yüzildə yaratdıqları böyük bir iqamətgahın sufi xanəgahı olmasını sübuta yetirir (Tağıyev, 2014). Buraya Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi və Keyqubad məscidinin qalıqları və kaşları da daxildir.

Dəqiq kubik formalı və çoxüzlü memarlıq abidələri bu kompleksi təşkil edir. Burada müxtəlif dövrlərdə tikilən ayrı-ayrı binalar, o cümlədən məscid, hamam, Bakuvinin məqbərəsi, zəngin daş üzərində oyma bəzəkli günbəzlər, portallar, sütunlar ümumi kompleksi tamamlayır. Tikililərin ölçülərinin vəhdəti memarlıq formaları, kubik şəkilli binalar ümumi ansambl yaradır. Bizcə səhvən divanxana adlanan hissə sufi müridlərin və şeyxin yığıncaqları və sufi rəqslərin ifası üçün istifadə edildiyini də ciddi güman etmək olar.

Şirvanşahlar sarayının ümumi görünüşü

Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi

Seyid Yəhya Bakuvi 1426-cı ildən bu xanəgahda yaşayaraq sufiliyin “Xəlvətilik” təriqətini ömrünün sonuna qədər yaymışdır. Onun tam adı əs-Seyid Cəmaləddin Yəhya ibn əs-Seyid Bəhaəddin əs-Şamaxi əl-Bakuvidir. O Azərbaycanın tanınmış filosof, alim və “Xəlvətilik” təriqətinin ikinci qurucusu olmuşdur.

Şirvanşahlar sarayındaki məscidin portalı

Nəticə. Nəticə etibarı ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda sufi dünyagörüşünün inkişafı nəinki Xəlvətlik ordeninin yaranmasına, həmçinin Suhəvərdilik, Əbhərilik Səfəvilik, Rövşənilik, Gülşənilik kimi ordenlərin yaranmasına, və sufilərin toplandığı ribad (karvansaray tipli sufi ibadətqah), xanəgah, təkiyə, zəviyə kimi memarlıq abidələrinin tikilməsinə səbəb olmuş, Allaha olan sevgi və məhəbbət incəsənətin yeni üslub xüsusiyyətinin, təbiət kultunun, landşaft dizaynının inkişafına gətirib çıxarmışdır. Allaha olan sevgi və məhəbbət Ərdəbildəki Şeyx Səfi xanəgahında, Pirsaatda sufi xanəgahının kaşı bəzəklərində, Bakıdakı Şeyx Bakuvinin məqbərəsi olan “Şirvanşahlar” adı ilə məşhur olan kompleksin daş bəzəklərində, Londonun “Viktoriya və Albert” muzeyində yerləşən Şeyx Səfi xalısı nəbatı naxışlarla bəzədilmiş şedevrlərdə öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, sufilik məsləki Azərbaycan incəsənətində həndəsi motivlərdən sonra yeni bir üslubun, yəni gül-çiçək, bahar mənzərəsi, meşə, yeni tipli landşaft sənətinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Sonradan bu üslub Təbriz rəssamlarının vasitəsi ilə bir çox ölkələrin incəsənətinə daxil edilmişdir ki, onlar da qismən Orta Asiya, Türkiyə, İran və Hindistan incəsənətində geniş tətbiq edilmişdir.

IV. ULUSLARARASI HAMZA NİGÂRİ AZERBAIJAN CUMHURİYETİ'NİN
KURULUŞUNUN 100. YILINDA TÜRKİYE AZERBAIJAN İLİŞKİLERİ SEMPOZYUMU

QAYNAQLAR

- Əliyev, Rafiq (1994). İslam. Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. Bakı: Elm.
- Аскерова, А. (2002). Суфийское братство Голландии. С.Петербург: Петербургские востоковеды.
- Бертельс Е.Э. (1965). Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Москва: Восточной литературы.
- Суфизм в контексте мусульманской культуры. Сб.статей. Под. ред. Н.И.Пригожиной. М.: Наука,1989.
- Рахмани А.А. (1960). "Тарихи Алам Арайи Аббаси" как источник по истории Азербайджана. Баки: Az. SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşri.
- Məlikova, İ. (1985). Cəlaləddin Rumi tərzində rəqs. Qobustan: No 4.
- Шуккүров Ш. (1989). Искусство средневекового Ирана. М.: Наука.
- Кадиев А.Ю. (1977). Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. Москва: Книга.
- Алиева, Кюбра (1999). Тебризская ковровая школа XVI-XVII вв. Баку: Элм.
- Рашид-ад-Дин (1957). Джами ат-таварих. Тərcümə А.К.Арендсанındир. III cild. Баки: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşri.
- Афшар, Садиг бек (1963). Ганун ос совар. Тərcümə, giriş və rəylər А.Қазийевə аиддир. Баки: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşri.
- Қазі Ахмед (1947). Трактат о каллиграфиях и художниках. Тərcümə, giriş və rəylər В.Н. Заходерə аиддир. Москва-Leningrad: Іncəsənəт.
- Керимов, Лятиф (1983). Азербайджанский ковер. Том 2. Баку: Гянджлик.
- Таğıйев, Іскəндər (2014). Şirvanşahlar sarayı yaxud Seyid Yəhya Bakuvinin ханəгаһи. Баки.

XALQLARIN BÖYÜK KÖÇÜ YOLU ÜZƏRİNDƏ GƏGƏLİ YAYLAĞI NEKROPOLU

Prof.Dr. Qafar Cəbiyev, Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Elmira Abbasova, Vüsal Həsənov
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
farizkhalilli@gmail.com

XÜLASƏ

Azərbaycanın arxeoloji xəritəsinə yeni əlavə olunan daha bir abidə - daş qutu qəbirlərdən ibarət Gəgəli yaylağı nekropolu Şamaxı şəhərindən 35 kilometr şimali-qərbdə, dəniz səviyyəsindən təqribən 1800 metr yüksəklikdə, Dəmirçi kəndinin 5 km-liyində Gəgəli yaylağı adlanan ərazidə aşkar olunub. Üç hektara yaxın sahəsi olan Gəgəli yaylağı nekropolu 2017-ci ilin may ayında Prof.Dr. Qafar Cəbiyevin başçılığı ilə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən öyrənilmişdir.

Öyrənilən sahədə daş qutu qəbirlərin ilkin nişanələrinə qazıntı yer səthindən 50 sm dərinliyə çatdıqda rast gəlinib. Dərinlik 90 sm olanda qazıntının bütün kvadratlarında daş qutu qəbirlər üzə çıxıb. Onların ümumi sayı 28 ədəddir. Qəbirlərin 18 ədədinin üstü açılaraq tədqiq olunub.

Bir sıra əlamətlərinə, xüsusilə də 18 saylı qəbirdən tapılmış sikkə nümunələrinə əsasən abidənin III əsrin sonu - IV əsrə aid olduğu dəqiqləşmişdir. Analoji abidələr Xalqların Böyük Köçü dövründə Uzaq Şərqdən tutmuş Şərqi Avropaya qədər olan çox geniş coğrafi arealda – türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə yayılmışdır. Heç şübhəsiz, Gəgəli yaylağı nekropolunda aşkar edilmiş rəngarəng çeşidli nadir maddi-mədəniyyət nümunələri qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın tarixini, xüsusilə də onun antik dünya ilə ticarət və mədəni əlaqələrini, alban ordusunun silah-sursatla təchizat səviyyəsini, dəfn adətlərini, ənənəvi məişət və mədəniyyətinin ayrı-ayrı aspektlərini daha dərinlən öyrənmək baxımından olduqca mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Gəgəli yaylağı, nekropol, Şamaxı, Dəmirçi, arxeologiya

ABSTRACT

Gagali Plateau Necropolis on the road of Great Migration of Peoples

Another monument recently added to the archaeological map of Azerbaijan, i.e. Gagali Plateau necropolis, consisting of stone box graves is revealed in the area called Gagali Plateau in 35 kilometers north-west of Shamakhi City, at an altitude of 1800 meters above the sea level and 5 kilometers of Demirchi Village. Gagali Plateau necropolis, of approximately three hectares was explored by archaeological expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS led by Prof. Dr. Gafar Jabiye in May 2017.

Initial signs of stone-graveyards in the studied area were discovered while the excavation reached 50 centimeters depth from the earth. Stone box graves appeared in all squares of the excavation when the depth was 90 centimeters. Their total number is 28. However, 18 of the graves were uncovered and explored.

Some peculiarities, especially the coins found in the tomb no. 18 defined that, the monument is dated to late third century - the fourth century. Similar monuments were spread across the vast geographical areas from the Far East to Eastern Europe in the period of Great Migration of Peoples, in the lands inhabited by the Turkic peoples. Undoubtedly, unique colourful artifacts discovered in the Gagali Plateau necropolis are of scientific utmost importance in terms of studying much deeper the history of Albania, the ancient state of Azerbaijan, particularly, its commercial and cultural relations with the antique world, the level of supply of the Albanian army with ammunition, burial rites and separate aspects of traditional household and culture.

Key Words: Gagali Plateau, necropolis, Shamakhi, Demirchi, archaeology

Giriş. 2016-cı ilin sentyabr ayında Şamaxı rayonu İcra hakimiyyətidən Ağsu arxeoloji ekspedisiyası qrupuna Şamaxı-Dəmirçi-Lahıc yolunun çəkilişi zamanı daş qutu qəbirlərin aşkarlanması haqqında məlumat daxil olmuşdur. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlilli Gəgəli yaylağına getmiş, dağılmış daş qutu qəbirlərin vəziyyəti və ölçüləri haqqında ilkin məlumat toplamışdır. Məlum olmuşdur ki, üç hektara yaxın sahəsi olan bu abidə hələ 2015-ci ilin ortalarında yol çəkilişi zamanı təsadüfən üzə çıxmışdır. O zaman Şamaxı rayon rəhbərliyinin müraciəti əsasında AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları abidəyə baxış keçirmiş və oradan bir ədəd üzük tapmışlar. Bunun ardınca isə bəzi sərəştərsiz insanlar tərəfindən axtarış adı ilə orada ekskavatorlardan istifadə olunmaqla ciddi dağıntılar törədilmişdir. MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə 2017-ci ilin il may ayının əvvəlindən etibarən SOCAR və Şamaxı Rayon İcra Hakimiyyətinin dəstəyi ilə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyası bir ay ərzində orada tədqiqat axtarışları aparmışdır (Cəbiyev, 20.06.2017: 5).

Gəgəli yaylağının coğrafi şəraiti. Gəgəli yaylağı Şamaxı rayonunun Dəmirçi kəndi ərazisində yerləşir. Ağsu rayonunun Gəgəli kəndinin yaylağı həmin ərazilərdə yerləşdiyi üçün yerli sakinlər tərəfindən Gəgəli yaylağı adlanmışdır. Gəgəli yaylağı Şamaxı şəhərindən 35 kilometr şimali-qərbdə, dəniz səviyyəsindən təqribən 1800 metr yüksəklikdə yerləşir. Havası qışda sərt və qarlı, yayda mülayim və küləkli olur. Tərəkmə obaları mal-qaralarını, qoyun-quzularını minillərlə bu yaylaqlarda otarmışlar. Bitki örtüyü zəngindir, canlı aləm üçün xeyirli olan müxtəlif otlar bitir. Gəgəli yaylağının yaxınlığından Dəmirçi çayı keçir. 2017-ci ildə Şamaxı-Dəmirçi-Lahıc asfalt yolunun çəkilməsi bu yaylaq ərazilərində gediş-gəlişi, xüsusilə turistlərin rahat hərəkətini təmin etmişdir. Qayalıq və qumsallıq yaylağın çox yerlərində müşahidə olunur. Nekropolda aşkar olunan daş qutu qəbirlərin tikinti materialları yerli qaya və çaydaşı parçalarındandır. Nekropol Gəgəli yaylağının ən hamar hissəsində salınmışdır.

Nekropolun öyrənilməsi. Tədqiqat məqsədilə Şamaxı-Dəmirçi-Lahıc yolunun sol kənarında uzunluğu 30 metr, eni 20 metr olan, cəmi 600 kvadratmetr sahə seçilmişdir. İlkin olaraq tədqiq ediləcək sahə şimal-cənub və şərq-qərb istiqamətində olan 2 metrlik yoxlama qazıntılara – şurflara bölünmüşdür. Məlumat üçün onu da bildirək ki, tədqiq olunan ərazi uzun illər ərzində yerli əhali tərəfindən taxıl və ya kartof ekini üçün istifadə olunmuşdur. Odur ki, ərazi hər dəfə ağır texnika ilə şumlanarkən daş qutu qəbirlərin üzərinə qoyulmuş iri sal daşların xeyli qismi ya sındırılmış, ya da yerindən tərpədilmişdir. Nəticədə, qəbir avadanlıqlarına xeyli

ziyan dəymişdir. Xatırladaq ki, ekspedisiya tərəfindən Dəmirçi kəndi yaxınlığındakı ərazilərdə (İpəksaçaq yaylağı və s.) daş qutu qəbirlərdən ibarət daha bir neçə nekropol da aşkar olunaraq qeydiyyatla alınmışdır.

Öyrənilən sahədə daş qutu qəbirlərin ilkin nişanələrinə qazıntı yer səthindən 50 santimetr dərinliyə çatdıqda rast gəlinib. Dərinlik 90 santimetr olanda qazıntının bütün kvadratlarında daş qutu qəbirlər üzə çıxdı. Onların ümumi sayı 28 ədəddir. Qəbirlərin 18 ədədinin üstü açılaraq tədqiq olunmuşdur.

Tədqiq olunan qəbirlərin hamısının baş və ayaq tərəfləri iri lay daşlarla qapanmış, yan divarları çaydaşı və ya əhəngdaşı ilə hörülmüş, üstü isə iri sal daşlarla örtülmüşdür. Qəbirlərin üst örtüyü kimi istifadə olunmuş sal daşların xeyli qisminin uzunluğu 2 metr, eni 1,5 metr, qalınlığı 10-40 santimetr, ağırlığı isə 500-600 kiloqramdan daha artıqdır. İndiki halda 6-7 nəfər insanın çətinliklə yerindən tərpədə bildiyi bu cür kifayət qədər ağır və iri ölçülü daşların 1700-1750 il bundan öncə hansı üsullarla tədarükü və onların səliqə ilə qəbirlərin üstünə yerləşdirilməsi maraq doğurur. Maraqlıdır ki, qəbirüstü daşlardan birinin üzərində qazımazıma üsulu ilə qədim yazı nümunələrinə bənzər işarələr qeydə alınıb. Qəbirlərin kamerasını təmizləyərək öyrənmək üçün əvvəlcə onların üst örtüyü götürüldü. Təbiidir ki, son dərəcə ağır və iri olduğundan həmin daşları yerindən tərpətmək və kənara qoymaq çox çətinlik törədirdi. Xüsusən də bir tərəfi sınıraq qəbirlərin içərisinə düşmüş daşları götürmək daha çətin idi.

Ekspedisiya tərəfindən öyrənilən daş qutu qəbirlərin hamısının içərisində skelet və kifayət qədər zəngin dəfn avadanlığı qeydə alınıb. Qəbirlərdə müxtəlif cins və yaş kateqoriyalarına aid insanlar dəfn edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, öyrənilən qəbirlərdən üçündə qadın, altısında uşaq, səkkiz qəbirdə isə kişi dəfn olunub. Kişilərin orta boy ölçüsü təqribən 172 santimetr, qadınların orta boy ölçüsü isə 161 santimetrdir. Dəfn olunan insanların, demək olar ki, hamısının yaşı 50-dən aşağıdır. Müəmmalı məqamlardan biri də, ölçüsünə görə kiçik yaşlı uşağa aid edilə biləcək qəbirlərdən birində nə skelet, nə də digər qəbir avadanlıqları olmamasıdır. Antropoloji tədqiqatların mühüm elmi nəticələrindən biri də Gəgəli yaylağı nekropolunda skeletləri tapılmış insanların hamısının müasir azərbaycanlılara məxsus olan kəspi antropoloji tipinə aidiyyətinin müəyyənləşdirilməsidir. Skeletlər sıx və ya zəif bükülü vəziyyətdə olmaqla sol və ya sağ böyrü üstə aşkar edilmişdir. Daha dəqiq desək, kişilər başı şimal-şərq istiqamətində olmaqla, sol böyrü üstə, qadınlar isə başı cənub-qərb istiqamətində sağ böyrü üstə dəfn edilmişdir.

Qeyd olunduğu kimi, aşkar edilən daş qutu qəbirlərdə alban dövrünə aid kifayət qədər zəngin və rəngarəng çeşidli maddi-mədəniyyət nümunələri qeydə alınmışdır. Tapıntılar içərisində keramika məmulatı sayca üstünlük təşkil edir. Onlar əsasən ağzı büzməli və ya lüləklili formada olan təkqulplu su qablarından ibarətdir. Bütün qabların qulpları gövdə ilə ağzı hissəsinin kənarını birləşdirir. Su qablarının əksəriyyətinin qulplarının üzəri barmaq batıqları, habelə kəsmə və ya çərtmə naxışlarla bəzədilmişdir. Tək və ya çoxqulplu qazan və küpə tipli nümunələrə də tez-tez təsadüf olunur. Həmin nümunələrin bir qismi uzun müddət od üzərində qızdırıldığından divarları yanaraq qaralmışdır.

Daş qutu qəbirlərdə qeydə alınmış saxsı qablar dulus dəzgahından istifadə olunmadan, əllə hazırlanmışdır. Bu səbəbdən də onların səthində nahamarlıq və ümumi formasında assimetriklik aydın hiss olunur. Diqqət çəkən məqamlardan biri də saxsı qabların tərkibində iri qum qatışıqı olan məsaməli gildən hazırlanmasıdır. Onu da xatırladaq ki, Gəgəli yaylağı nekropolunda aşkar olunan saxsı qabların bir

qismi elmi ədəbiyyatda Şirvan tipli qablar adı ilə bəlli olan qövsvəri formalı asma qulpa malik olan nümunələrdən ibarətdir.

Saxsı məmulatı ilə yanaşı, qəbir avadanlıqları içərisində dəmir bıçaq, qılınc və xəncərlər, şüşə, parça və dəri nümunələri, gümüş sikkələr, möhür-üzüklər, bilərziklər, asma bəzəklər, toqqalar, düymələr, müxtəlif fiqurlar, rəngarəng çeşidli muncuqlar, dəmir qılınc və xəncərlər, bıçaqlar və çoxsaylı digər bəzək əşyaları da vardır (Cəbiyev, 20.06.2017: 5).

Tayfa başçısının ailəsi. Tədqiq olunmuş 10 və 11 saylı qəbirlərdə skeletin başının altında Roma istehsalı olan gümüş nimçə üzə çıxmışdır. Elmi cəhətdən çox mühüm tapıntılardan biri isə 10 saylı qəbirdəki nimçənin içərisində yaşı 40-dan yuxarı olan insana məxsus skeletin başı altında parça qalıqlarının aşkar olunmasıdır. Bu, Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış ən qədim parça nümunələrindən biridir. Həmin skeletin yanında uzunluğu 65 santimetr olan dəmir qılınc və 35 santimetr olan dəmir xəncər də aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar həmin qəbrin ən azı sərkərdə və ya toplum içərisində xüsusi nüfuz sahibi olan hərbiyə aid olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Maraqlı burasıdır ki, 11 saylı qəbirdə də, eyni ilə 10 saylı qəbirdə olduğu kimi, skeletin başı altına gümüş nimçə qoyulmuşdur. Görünür, həmin şəxs də toplum içərisində xüsusi nüfuz sahibi olub.

Elmi cəhətdən xüsusilə daha çox maraq doğuran zəngin qəbirlərdən biri də 18 saylı qəbirdir. 11 saylı qəbrin yanındakı həmin qəbirdə təqribən 45-46 yaşlarında olan qadın dəfn edilmişdir. Qadın skeletin başının arxa tərəfində dəri qalıqları ilə yanaşı, çoxsaylı və rəngarəng çeşidli zinət əşyaları aşkar olunmuşdur. Görünür, həmin zinət əşyaları dəfn zamanı dəri torbaya yığılaraq qəbirə qoyulmuşdur. 18 saylı qəbirdə qeydə alınmış zinət əşyaları əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ləl-cəvahiratla bəzədilmiş iki ədəd qızıl sırğa. Xatırladaq ki, qırmızı və qara ləl (qranat nar) dənəcikləri ilə bəzədilmiş zərgərlik nümunələri son Antik dünyasında və xalqların böyük köçü arealı incəsənətində çox geniş yayılmışdır. Qeyd edək ki, bunlara bənzər daha iki ədəd sırğa nümunəsi XX əsrin 30 və 60-cı illərində professor Yevgeni Poxomov və arxeoloq Fazil Osmanov tərəfindən Qalagah (İsmayilli rayonu) abidəsindən tapılıb.

2. İnsan təsvirli gümüş fibula-sancaq. Dünyaya övlad gətirməkdə olan ananın təsvir olunduğu bu tapıntı elmi ədəbiyyatda qadın ilahəsi kimi təqdim olunur. Bu, Azərbaycan ərazisindən tapılan ikinci gümüş fibula-sancaqdır. Xatırladaq ki, XX əsrin 50-ci illərində Mingəçevir tədqiqatları zamanı tapılmış olan gümüş fibula Gəgəli yaylağı nekropolundan tapılan anoloji nümunə ilə müqayisədə bir qədər kiçikdir.

3. Qaş hissəsində təsvirləri olan 14 ədəd möhür-üzük.

4. 23 ədəd pilək.

5. 5 ədəd aypara formalı asma-bəzək.

6. Hər iki üzündə təsvir olan 2 ədəd gümüş düymə.

7. 1 ədəd tunc sancaq.

8. 1 ədəd tunc miniatür dolça.

9. 5 ədəd metal biləzik.

10. Asma bəzək kimi istifadə olunmuş 15 ədəd gümüş sikkə.

11. 6 ədəd insanformalı sədəf – bəzək.

12. Üzərində insan təsviri olan 11 ədəd Misir pastasından ibarət asmalar.

13. Üzərində altar qarşısında iki kahin təsviri olan şüşə üzük qaşı.

13. Pasta, əqiq, sədəf, kəhrəba, şüşə, tunc, daş və digər minerallardan hazırlanmış

1250 ədəd müxtəlif ölçülü və formalı muncuq və s.

Əlbəttə ki, bu dərəcədə çox zəngin və rəngarəng çeşidli zinət əşyalarının qeydə alındığı həmin qəbirdə toplum içərisində xüsusi nüfuz sahibi olan şəxslərdən birinin, yaxud onların ailə üzvlərindən birinin dəfn olunduğu şəxsizdir (Cəbiyev, 20.06.2017: 5).

Xalqların böyük köçü. Bir sıra əlamətlərinə, xüsusilə də 18 saylı qəbirdən tapılmış sikkə nümunələrinə əsasən abidənin III əsrin sonu - IV əsrə aid olduğu dəqiqləşmişdir. Xatırladaq ki, analoji abidələr Xalqların böyük köçü dövründə Uzaq Şərqdən tutmuş Şərqi Avropaya qədər olan çox geniş coğrafi arealda – türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə yayılmışdır. Heç şübhəsiz, Gəgəli yaylağı nekropolunda aşkar edilmiş rəngarəng çeşidli nadir maddi-mədəniyyət nümunələri qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın tarixini, xüsusilə də onun antik dünya ilə ticarət və mədəni əlaqələrini, alban ordusunun silah-sursatla təchizat səviyyəsini, dəfn adətlərini, ənənəvi məişət və mədəniyyətinin ayrı-ayrı aspektlərini daha dərindən öyrənmək baxımından olduqca mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumat üçün onu da bildirək ki, Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif növ qəbir tipləri aşkar olunub. Məsələn, alban dövrünə aid abidələrdə ölümlərin küp, təknə, sadə torpaq, katakombə və daş qutu qəbirlərdə dəfn olunduğu müəyyən edilib. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də budur ki, daş qutu qəbirlər hələlik əsasən dağlıq, dağətəyi və yamac yerlərdə qeydə alınıb. Xatırladaq ki, Azərbaycan ərazisində Antik və erkən orta əsrlərə aid daş qutu qəbirlər professor Cabbar Xəlilov tərəfindən XX əsrin 50-60-cı illərində Xınıslıda (Şamaxı rayonu) geniş miqyasda tədqiq olunmuşdur. Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, Azərbaycan ərazisində daş qutu qəbirlər hələ Tunc dövründən məlumdur.

Nəticə. Abidədən tapılmış qızıl məmulatı saxlanmaq məqsədi ilə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə, parça məmulatı isə tədqiq və mühafizə üçün Azərbaycan Xalça Muzeyinə təhvil verilmişdir. Digər metal nümunələr və bəzək əşyaları laboratoriya şəraitində təmizlənərək öyrənilməsi məqsədilə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təqdim olunmuşdur. Abidədə aşkar olunmuş skelet nümunələri isə antropoloji cəhətdən daha müfəssəl öyrənilmək məqsədilə Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun müvafiq laboratoriyasına təhvil verilmişdir.

Ekspedisiya rəhbərliyi hesab edir ki, tariximizin bir sıra problemlərinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Gəgəli yaylağı nekropolunda və ətraf ərazidə arxeoloji tədqiqatlar daha geniş miqyasda davam etdirilməlidir. Bakı, Şabran və Şamaxı şəhərlərini Lahıcla birləşdirən qədim karvan yolunun üstündə olması və həmin yolun yenidən işlənməsi nəticəsində bölgənin aktiv turizm regionuna çevrilməsi perspektivini, habelə ərazinin relyef və iqlim şəraitini nəzərə almaqla Gəgəli yaylağı nekropolunun konservasiyası da məqsədəuyğun olardı.

Bu baxımdan tarixi-mədəni irsin tədqiqi, mühafizəsi, konservasiyası və təhlili sahəsində kifayət qədər müsbət təcrübəsi olan, mütəxəssisləri Gəgəli yaylağı nekropolunun tədqiqində bilavasitə iştirak edən Miras İctimai Birliyinin təklif etdiyi "Qaranlıq dünya turizmi" layihəsi son dərəcə cəlbedici görünür (Khalilli və digərləri, 2017: 32). Xatırladaq ki, analoji layihələr Avropa məkanında uğurla həyata keçirilməkdədir. Fəxrlə deməliyəm ki, son illər Azərbaycan dövləti və Heydər Əliyev Fondunun diqqət və qayğısı sayəsində ölkəmizdə tarixi-mədəni dəyərlərin qorunması, konservasiyası və təbliği istiqamətində dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən nümunə kimi dəyərləndirilən və öyrənilən çox mühüm işlər görülməkdədir. Əmin olmaq istərdik ki, hazırda inşası davam etdirilməkdə olan

Şamaxı-Dəmirçi-Lahıc yolu üzərində yerləşən Gəgəli yaylağı nekropolu da konservasiya edilərək bölgənin cəlbedici arxeoloji turizm obyektlərindən birinə çevriləcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

Cəbiyev, Qafar (20.06.2017). Şamaxıda nadir arxeoloji tapıntılar. Xalq qəzeti: 20 iyun 2017, s. 5.

Khalilli, Fariz – Karimli, Telman – Firengiz İsrailova (2017). The issue of study, preservation and promotion of antique necropolis in Azerbaijan on the basis of dark tourism concept. Abstracts of Green Conservation of Cultural Heritage 2nd International Conference. Palermo: 16th-18th November.

Fotolar:

Gəgəli yaylağı nekropolunda qazıntılar

Daş qutu qəbirlərdən biri

10 saylı daş qutu qəbir

Qızıl sırğa

Gümüş fibula

Gümüş nimçe

Gümüş sikkələr

İSLAM MİSTİSİZMİ: SUFİLİK

Dr. Kəmalə Pənahova
Bakı Dövlət Universiteti
kamalapanahova@mail.ru

ABSTRACT

Among the currents that existed in the Middle East in the Islamic world, mysticism is most clearly manifested in the philosophy of Sufism. Sufism is a trend based on the religion of Islam and related to its spiritual roots. Theory and practice in Islamic mysticism makes a whole. This is a common element of the mystical teachings in different religions. Accompanying theory with practice is the main feature of mysticism. On the other hand, symbolic terminology is used in Islamic mysticism, as in all mystical movements. Islamic mysticism is also closely associated with art and literature. In the mysticism of Islam, obedience to God is based on Divine love, and not on any profit, as in other mystical teachings. Mystical love is one of the most important categories of Islamic mysticism, allowing each mystic to enter into spiritual relationships with God through his inner experiences. Mystical love in Sufism is directed not at material objects, but at God. In Islamic mystics, love is a hidden secret between the Creator and the creation. The essence of this teaching is the process of acquiring emotional and spiritual unity with a mystic. This unity comes from the practice of approaching the divine world, where the person acquires spirituality, understands the meaning of life and the true purpose of his life.

Key Words: mysticism, İrfan, sufism, fena, bega

İslamda mistisizm əsasən özlərinin ideya və adətləri ilə fərqlənən sosial qruplar şəklində fəaliyyət göstərən, yayıldığı bölgədə mövcud olan müxtəlif cərəyanlara da müəyyən təsir gücünə malik olan sufilərin dünyagörüşünü təmsil edir. İslam mistisizmini İrfan da adlandırırlar. Təsəvvüf təlimi İslam dini əsasında yaranan və mənəvi kökləri ilə onunla bağlı olan bir cərəyandır.

Əgər biz İslam mistisizminin İslam çərçivəsində formalaşdığını etiraf ediriksə, onda onun mənəvi köklərini də bu çərçivədə axtarmaq lazım gəlir: ən əvvəl isə İslamın əsasını qoyan Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyətində, onunla bağlı olan ənənələrdə, onun yaxın silahdaşlarının mühitində, həm də əlbəttə ki, Peyğəmbərə göndərilən vəhylərdə-Quranda (Хисматулин, 2008: 16).

İslam mistisizmində nəzəriyyə və praktika vəhdət təşkil edir. Burada praktika əsas, nəzəriyyə isə onun nəticəsi rolunu oynayır. Bu əslində müxtəlif dinlərdəki mistik təlimlərə məxsus olan ümumi bir cəhətdir. Nəzəriyyənin praktika ilə müşayiət olunması mistisizmin əsas xüsusiyyətidir. Digər tərəfdən bütün mistik cərəyanlarda olduğu kimi İslam mistisizmində də simvolik terminologiyadan istifadə olunur. İslam mistisizmi də incəsənət və ədəbiyyatla sıx əlaqəlidir. İslam mistisizmində Allaha itaət digər mistik təlimlərdə olduğu kimi hər hansı bir mənfəətə deyil, məhz ilahi eşqə əsaslanır.

İslam mistiklərinin təlimində idrak mənasında işlənən İrfan daxili işıqlandırma ilə əldə edilən ilahi bilikdir. O hiss orqanları, məntiqi idrak vasitəsilə deyil, intuitiv

yolla əldə edilir. Reynold A. Nikolson "İslam sufileri" əsərində yazır ki, "mərifət" və ya "irfan" heç bir zehni fəaliyyətin nəticəsi deyildir. Ancaq onu tamamilə əldə edə biləcək yaradılışdakı kimsələrə bir ehsan olaraq bəxş edən Allahın iradə və lütfünə dayanır. O, qəlbə parıldayan və hər bəşəri qabiliyyəti göz qamaşdırıcı işıqları ilə istila edən ilahi lütfün bir nurudur (Nicholson, 2014: 106).

İslam mistisizmi özünün vahidliyinə görə Allahı transendent, yaranışın Onun Vahidliyindən meydana meydana gəlməsi, bütün aləmdə təzahür etməsi nöqteyi-nəzərindən isə immanent kimi qəbul edir. Bu fikirlər xüsusilə vəhdət əl-vücut təlimində öz əksini tapır. İslam mistisizmində ontoloji və qnoseoloji təsəvvürlərin toqquşduğu nöqtədə belə bir fikir meydana çıxır ki, Allah hər bir mövcud olandır və bu hər bir mövcud olan vasitəsilə, xüsusilə insan vasitəsilə Allah sevir və Öz-Özünü dərk edir.

İslam mistisizminin bir çox fundamental problemlərini vəhdət əl-vücut təlimini sistemləşdirən İbn əl-Arabinin fikirlərinə əsaslanmaqla dərk etmək mümkündür. İbn əl-Arabiyə görə yeganə həqiqət Allahdır. Dolayısı ilə bizə zahirən görünən çoxluq əslində varlığa aid edilən təkliyin eynidir. Bu eyniyyəti də ancaq kəşf əhli dərk edə bilər. İbn Əl-Arabinin Allah-aləm, Bir-çox, ya da Haqq-xalq münasibəti nöqtəsində ortaya qoyduğu bu anlayışı Plotinin anlayışından əsaslı bir şəkildə fərqlənir. Ona görə ki, İbn əl-Arabiyə görə bu yeganə həqiqət maddi aləmdə müşahidə edilən sonsuz çoxluğun səbəbi deyil, özüdür. Özü etibarı ilə müstəqil bir varlığı olmayan çoxluq yeganə varlıq olan Haqqın sifətləri və bunların təəlliləri vasitəsi ilə müşahidə edə bildiyimizdən başqa bir şey deyildir. Sadəcə sufilər zahirən görünən bu sonsuz çoxluq arxasındakı Mütləq Təkliyi bir anlıq da olsa dərk edə bilirlər (Çakmaklıoğlu, 2011, 446). Əslində təsəvvüf təlimində özünü bürüzə verən mistisizmin məğzi elə bundadır. Yəni başqalarının sezmə bilmədiyinə sufilərə agah ola bilməsindədir.

Təsəvvüf tam mənası ilə həm bir bir əxlaq təlimi, həm də bilik fəlsəfəsi kimi görünür. Ruhunu və qəlbini maddi əlaqələrdən uzaqlaşdıran sufi, əxlaqi gözəlliklərlə nəfsini dondurur və beləcə Fəal aql ilə əlaqə qura biləcək mənəvi yetkinliyə çatır. Həm əxlaqi, həm də epistemik baxımdan yetkinləşən mənlik təsəvvüfi biliyə çatmaq yolunda irəliləyir. Sadə mənlik bu yetkinliyə çatmadan əvvəl "dünya bağı" ilə əlaqəli ikimənəli mənlik halındadır. İkimənəli varlığın hal və məqamlarda əldə etdiyi əxlaqi yenilənmə Mütləq varlıq haqqında biliyə doğru gedən sıxıntılı yolda ona güc verməkdədir. Buna görə əxlaqi zəif olan və dünya bağından qurtulmayan mənliyin təsəvvüfi biliyi axtarışı boş bir işdir (Filiz, 2014, 367).

Sufizmdə mistisik məhəbbət maddi olan obyektlərə deyil, ilahiyyə yönəlib. İslam mistiklərində eşq Yaradıcı ilə yaratdıqları arasında gizli bir sirr mənasını kəsb edir. Bu təlimə əsasən aləmdəki bütün varlıqlar Allahın gözəlliyinin təzahürü, onun əsəri olduqlarından eşq atəşi içində sevdikləri Yaradana yaxınlaşıb qovuşmaq üçün, onun sevgisini mənliklərinə doldura bilmək üçün can atırlar. İlahi sirlər ancaq eşqlə açıla bilər. İlahi eşq təmiz, gözləntisiz, hər hansı mənfəət əldə etmədən uzaq olmalıdır. İlahi eşq ağılla deyil, könül yolu ilə qavranılıb, yaşana bilər. Onun ən ali mərhələsi sufinin Mütləq varlıqda mistik əriməsidir. Mistisizmdə bu məhəbbətin ən yüksək mərhələsini Allahda fəna olma adlandırırlar.

Sufilik nəfsin şəfa tapmasına, insanlara doğuluşdan əta olunan ən yüksək imkan və qabiliyyətlərə çatmağa imkan verən bir yoldur. Lakin ən yüksək ilahi həqiqətlərə özünün məni fəna edənlər çata bilirlər. Təbii ki, mistik bu vəziyyətdə tam şəkildə Allahda substansional yox olmur, sadəcə olaraq özünün şəxsi məni yox

edərək, Mütləq varlıqla vəhdət vəziyyətinə çatır. Bundan sonra isə Mütləq varlıqda əbədi olma mərhələsi olan bəqa gəlir. Bəqa vəziyyətində mistik artıq yoxluqdan həyata kökündən dəyişilmiş, transformasiya olunmuş şəkildə qayıdır. İslam mistik fəlsəfəsinə məxsus düşüncə tərzı fəna və bəqa psixoloji məqamlarına əsaslanan bir təcrübədən qaynaqlanır.

İslam mistisizmi həm də Orta əsrlərdə İslam dininin Ərəbistan yarımadası hüdudlarından kənarda yayılması yollarından biri olmuş, uzun əsrlər boyu poeziyaya, musiqiyə təsir gücünə malik olmaqla İslam mədəniyyətinin formalaşmasında özünəməxsus rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Çakmaklıoğlu, M.Mustafa (2011). İbn Arabidə marifetin ifadəsi. İstanbul: İnsan yayınları.

Nicholson, Reynold A. (2014). İslam sufileri. İstanbul.

Filiz, Şahin (2014). İslam felsefesinde mistik bilginin yeri. İstanbul.

Хисматулин А.А. (2008). Суфизм. Санк-Петербург.

TƏSƏVVÜF FƏLSƏFƏSİNDƏ SUFİ QADINLAR (ERKƏN DÖVR): (TARİXŞÜNASLIQ ASPEKTİ)

*Dos.Dr. Gülnarə Səfərova
Azərbaycan Tibb Universiteti
kamalapanahova@mail.ru*

ABSTRACT

Sufism, which includes ideological metaphysics with special experience in the ascetic world, occupies a special place in the medieval philosophy of the East. This mystical tendency arose in Iraq and Syria in the VII-VIII centuries and was widely spread among Muslim women, and also who played a peculiar role in the formation and development of Sufism.

Currently, interest and demand for the study of Eastern philosophy's history of the Middle Ages also affect the activities of female Sufis. Based on this, the study of the subject from the historiographic aspect is important from the point of view of review and possible interpretation of manuscripts and monographs reflecting the period, life and activity of female sufi.

In the study, the activities of Sufi women in terms of historiography are studied in several aspects. First, it was devoted to the Sufi philosophy of medieval Eastern thinkers, and also turned to the historiography of general biographical works. The political and cultural situation of the first period of Sufi life was objectively covered in these works, a classification of representatives of different schools was made, as well as the characteristics of each school.

The second approach is directly related to the very interesting attitude of European and American scholars to the role of Sufi women in the philosophy of Sufism.

In the end, the historiography of works devoted to the Sufi women's movement is interpreted in the philosophy of the New Era and in modern Eastern philosophy.

Key Words: mysticism, sufism, generations

İdealist metafizikanın xüsusi tərki-dünya təcrübəsi ilə birləşməsinə ehtiva edən sufilik orta əsr Şərq fəlsəfəsində özünəməxsus yer tutmuşdur. VII-VIII əsrlərdə İraq və Suriyada yaranmış bu mistik cərəyan varlığının ilk dövrlərindən müsəlman qadınlar arasında da kifayət qədər yayılmış, təsəvvüf düşüncəsinin formalaşması və inkişafında onların özünəməxsus rolu olmuşdur.

Bu gün Orta əsr Şərq fəlsəfəsi tarixinin tədqiqinə olan maraq və tələb qadın sufilərin fəaliyyətindən də yan keçmir. Bu baxımdan mövzunun tarixşünaslıq aspektindən tədqiqi qadın sufilərin yaşadıkları dövr, həyat və fəaliyyətlərini özündə əks etdirən əlyazma və monoqrafiyaların nəzərdən keçirilməsi və mümkün şərhə nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir.

Erkən dövr qadın sufilərin həyat və fəaliyyətinin tədqiqində təbəqət kitabları xüsusi rol oynamışdır. Vurğulanmalıdır ki, erkən dövr qadın sufilərin, hətta onların ən məşhuru olan Rəbiyyə əl-Ədəviyyənin belə sufiliyə həsr olunmuş xüsusi müəllif əsəri olmamış, bu fakt isə o dövr qadın sufilərin fəaliyyətinin tədqiqində bir sıra

mürəkkəb məqamların meydana çıxması ilə nəticələnmişdi. Məhz buna görə də bu sahənin tədqiqində bioqrafik ədəbiyyat təbəqət kitabları tədqiqatçılarının istinad etdikləri yeganə mənbə hesab oluna bilər.

Erkən dövr Qadın sufilərə yer verən, zaman etibarilə ən erkən mənbə Xorasan sufi məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əbu Əbdürrəhman Süləminin (937-942? -1021) "Zikrü'n - Nisvətü'l – Mütəabbidəti's – Suffiyyat" adlı əsəridir. Avropalı müəlliflərdən Marqaret Smit özünün "Bir qadın sufi: Rəbiyyə" (Smith, 1991, 32-33) və Anne Mari Şimmel "Ruhum bir qadındır" (Schimmel, 1999, 23) adlı əsərlərində həmin əsərin uzun illər itmiş hesab olunması, yalnız 1991-ci ildə doktor Mahmud Məhəmməd əf-Tənahi tərəfindən kəşf edilməsini və elm dünyasına təqdim olunması haqqında məlumat verir. Bu əsərdə Süləmi 84 qadın sufinin həyat və fəaliyyətinə yer verir. Məlum olur ki, həmin qadın sufilərin əksəriyyəti dövrünün tanınmış siyasətçi və sufilərinin yaxınlarıdır. Əsər əsasən Xorasanda yaşayan sufi qadınlar haqda başqa qaynaqlarda rast gəlinməyən məlumatları əks etdirməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Digər əhəmiyyətli mənbə orta əsr islam ilahiyyatçısı Əbu Nüaym əl-İsfahaninin (948-1038) "Hilyətul-Evliyası"dır. Əsərdə daha çox qadın sufilər haqda məlumat verilir, ərəzi bölgüsünə istinad edərək onların adları çəkilir.

Erkən dövr qadın sufilərin həyat və fəaliyyətinin tədqiqində məşhur ərəb tarixçisi İbn əl-Cəuzinin (...?-1201) "Sifətüs – Safve" əsəridir. Əsərin dəyəri erkən dövr sufi qadınların yaşadıkları ərəzi və dövrlərə görə təsnif olunmalarıdır. (Çubukçu, 2006, 20).

XII əsr fars sufi şairi Fəridəddin Əflatunun (1145-1221) qələmə aldığı "Təzkirat əl-Övliya" adlı əsəri Rəbiyyə əl-Ədəviyyənin uşaqlığından ölümünə qədər olan həyatını əks etdirməklə dəyərli bir mənbə hesab olunmalıdır. Lakin əsərdə bəhs olunan bəzi məqamların həqiqiliyinin təsdiqinin çətinliyi Smitə görə olduqca çətinidir. (Smith, 1999, 26)

Didər XV əsr İran sufi şairi Nurəddin Əbdürrəhman Cami (Molla Cami) (1414-1492) – "Nefəhatül-üns nin Hadarati-kuds" adlı əsərində 30-a yaxın qadın sufinin tərcümeyi-halından bəhs edir. O, özündən əvvəlki qaynaqları şərh edir, dəyərləndirir. (Çubukçu, 2006, 21).

Qadın sufilərin həyat və fəaliyyətləri ilə bağlı XVI əsrə aid dəyərli qaynaq Əbdülvahab eş-Şaraninin (...?-1565) "ət-Təvəkətül-Kübra" adlı əsəridir. Burada müəllif əsərinin bir bölümünü qadın sufilərə həsr etmiş, az da olsa Misirli sufi qadınlar haqqında da məlumat vermişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, erkən dövr qadın sufilərin yaşadıkları dövr, onun siyasi və mədəni durumu da onların formalaşmasına kifayət qədər təsir göstərmişdir. Məhz buna görə də ət-Təbəri (838-923), əl-Bələzuri (806-892) kimi məşhur tarixçilərin qələmə aldıkları tarix kitablarından yararlanmaqla həmin dövrün ruhunu daha aydın dərk etmək olar.

Qadın sufilərə olan maraq dünya elmi və ədəbiyyatından da kənarda qalmamışdır. Məşhur ingilis yazıçısı Marqaret Smit (1884-1970) özünün "Bir qadın sufi: Rəbiyyə" adlı əsərində erkən dövr qadın sufilərin ən məşhuru Rəbiyyə əl-Ədəviyyənin həyat və fəaliyyətinə geniş yer verməklə yanaşı, digər xanım sufilərdən də yan keçməmişdir. Digər bir avropalı müəllif islam mistisizminin görkəmli araşdırmaçılarından olan Annemari Şimmelin "Ruhum bir kadındır" və "Мир исламского мистицизма" adlı əsərləri qeyri-bioqrafik tərzdə yazılmaqla daha böyük önəm daşıyır. Həmçinin amerikalı şərqşünas alim A.D.Kniş özünün

“Мусульманский мистицизм” adlı monoqrafiyasında sufiliyin böyük coğrafiyasını əhatə etmiş bu mükəmməl tədqiqatında Rəbiyyə əl- Ədəviyyənin məhəbbət mistisizminə də xüsusi yer ayırmışdır.

Cavad Nurbaxışın (1926-2008) 1983-cü ildə Londonda dərc edilmiş “Sufi Women” adlı əsəri, İbn əl-Cəuzi, Sarani, Əttar, Nəbhani kimi müəlliflərin əsərlərindən yararlanaraq ərsəyə gəlmiş qadın sufilərin həyatından bəhs edən maraqlı bir mənbədir.

Məşhur türk tədqiqatçısı doktor Süleyman Uludağın “İslam düşüncəsinin yapısı”, “Sufi Gözüylə qadın” kimi əsərləri, Doktor Hatice Çubukçunun “İlk dönmə hanım sufilər” adlı əsərləri təsəvvüf fəlsəfəsində erkən dövr qadın sufilərin həyat və fəaliyyətinin tədqiqində, fikrimizcə, müasir Şərq fəlsəfəsinin ən dəyərli nümunələri hesab oluna bilər.

Akademik Vəsim Məmmədəliyev və Qumru Məmmədəliyevanın həmmüəllif olduqları Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsində dərc olunmuş “Sufilərin qadın piri: Rəbiyyə Ədəviyyə” adlı məqalələri də bu sahəyə dəyərli elmi töhfədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- Çubukçu, Hatice (2006). İlk dönmə hanım sufilər. İstanbul: İnsan.
- Ислам Энциклопедический словарь (1991). Москва: Наука.
- Кныш, А.Д. (2004). Мусульманский мистицизм. Москва.
- Məmmədəliyev, Vəsim - Məmmədəliyeva, Qumru (2016). Sufilərin qadın piri: Rəbiyyə Ədəviyyə. BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi, № 26, (Aralıq) 2016, səh.7-15.
- Nurbakhish, Javad (1983). Sufi Women. London.
- Smith, Margaret (1991). Bir qadın sufi: Rabia (çev. Özlem Eraydın). İstanbul: İnsan.
- Schimmel, Annemarie (1999). Ruhum Bir Kadındır (çev. Ömer Enis Akbulut). İstanbul: İz.
- Шиммель, Аннемари (2000). Мир исламского мистицизма. Москва.
- Uludağ, Süleyman (1976). İslam düşüncəsinin yapısı. İstanbul.
- Uludağ, Süleyman (2009). Sufi Gözüylə qadın. İstanbul.

MİR HƏMZƏ SEYİD NİGARİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ XİTABLAR

Məhbubə Qurbanova¹

ÖZET

XIX əsr təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, əslən Qarabağın Bərgüşad mahalının Ciciimli kəndində dünyaya gələn, sonradan Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində məskunlaşan Mir Həməzə Seyid Nigari uzun müddət dərsliklərə salınmamış, tədqiqatlardan kənarda qalmasına baxmayaraq 2012-ci ildən bu günə kimi beynəlxalq simpoziumlara mövzu olan bir şair kimi diqqət mərkəzindədir.

M.S.Nigari poeziyasında işlənən xitabları incələmək, xitabları leksik-semantik, üslubi cəhətdən təhlil etmək, araşdırmaq məqsədilə şairin 2010-cu ildə Azərbaycanda nəşr olunan "Divan"ına müraciət etdik.

Məqalənin mövzusu xitab olduğundan Azərbaycan dilində xitab, onun xüsusiyyətləri, sadə və mürəkkəb xitablar, əlavəli və həmcins xitablar təhlil edilmiş, Nigarinin öz əsərlərində bunlardan geniş istifadə etməsinin şahidi olmuşduq.

Təqdim etdiyimiz məqalədə xitab kimi qəzəllərdə, rübai, qəsidə, qitə və s. əsərlərdə öz adını, təxəllüsünü müxtəlif şəkillərdə - "Nigari", "Ey Mir Nigari", "ey Seyid Nigari", "ey Həməzə" – göstərməsini nümunələrdə qeyd etməyə çalışmışıq.

Xitabın dildə, nitqdə sabit yeri yoxdur. O, cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda verilə bilər. Xitabın işlənmə məqamlarına aid nümunələr məqalədə yetərinədir.

Mir Həməzə Seyid Nigari bir divan şairi olaraq əsərlərində ərəb-fars sözlərindən çox istifadə etmişdir. Hətta çağırış forması kimi "vaiza", "dila", "həbibə", "təbibə" sözlərini xitab kimi əsərlərində işlətməmişdir.

Zənn edirik ki, Nigari yaradıcılığı hər cəhətdən bu gün maraq oyadacaq bir sahədir. Onun əsərləri həm dilçilik, həm ədəbiyyatşünaslıq, tarix və fəlsəfi cəhətdən tədqiq olunmalıdır.

Anahtar Kelimələr: ədəbi dil, üslub, xitab, divan

ABSTRACT

A prominent representative of XIX century Sufi literature, who was born in Karabakh, was originally settled in different cities of Turkey, Mir Hamza Seyid Nigari has not been included to the textbooks for a long time and despite of being out of the researches he is in the center of attention as a poet subjected to international symposiums since 2012.

We have applied to the Divan, published in Azerbaijan in 2010, for the purpose of understanding the appeals in the poetry of M.Nigari and analyzing the lexical-semantic, style aspects of appeals.

Being the subject of the article, appeal in Azerbaijan language, the characteristics of appeal, ordinary and complicated appeals, additional and same type appeals was analyzed and revealed the wide using of it in the poems Nigari.

In the article that we introduce, we have tried to note by examples his using the different forms of his name, nickname - "Nigari", "Ey Mir Nigari" etc in ghazal, rubai and other works as an appeal.

¹ Bakı Dövlət Universiteti, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası" kafedrasının dosenti, huseynovagn@yahoo.com

There isn't a fixed place of appeal in the language or speech. It can be placed at the beginning, middle and end of the sentence. There are enough examples of using moments of appeals in the article.

Mir Hamza Seyid Nigari has used Arabic-Persian words as a divan poet. He has even used the words "vaiza", "dila" etc. as the forms of appeal in his works.

We believe that Nigari's creativity is an area of interest in all aspects today.

Key words: Literary language, style, appeal, divan

XIX əsr Azərbaycan təsəvvüf tarixində özünəməxsus yeri olan, Qarabağ əyalətinin Bərgüşüd mahalının Ciciimli kəndində dünyaya gələn Mir Həmzə Seyid Nigari dövrünün ictimai-siyasi həyatında önəmli yer tutmuşdur. O elə bir şəxsiyyət olmuşdur ki, onun həyatı və fəaliyyəti həm öz vətəninə, həm də vətəninədən çox-çox uzaqlarda - Türkiyə, İraq, Orta Asiya'nın bir çox ölkələrində xüsusi mərhələ təşkil etmiş, yaradıcılığı gələcək nəsillər üçün mənəvi sərvətə, əxlaq və tərbiyə məktəbinə çevrilmişdir.

M.S.Nigarinin adı XIX əsrin yarısında S.Ə.Şirvani, X.Natəvan, F.Kəminə, A.Asi, Mirzə Məhəmməd Tağı Qüdsi, Hacı Əbülhəsən Raci ilə bir yerdə çəkilir.² (N.Xudiyev., 1997: 353)

M.Nigarinin əsərlərinin vətəninədən uzaqlarda yurd salmasına səbəb zamanəsinin onu vətəninə tərək etmək məcburiyyətində qoyması idi. Ömrünü Türkiyədə başa vuran şair, öz doğma vətəninə "Divan" və "Nigarnamə" adlı əsərləri ilə şeir-sənət çəlgisi hörərək qayıtdı.

M.S.Nigarinin şeir dili bir sıra cəhətlərinə görə yüksək səviyyəli ədəbi-bədii dil nümunəsi hesab oluna bilər. XIX əsrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində öz sözlərimizlə yanaşı, azərbaycanlaşmış (türkləşmiş) qeyri-türk ərəb, yaxud fars mənşəli sözlər böyük rolə malik idi və belə sözlər müxtəlif üslublarda geniş miqyasda işləndirildi.³ (N.Xudiyev, 1997: 344)

Zəmanəsinə görə mükəmməl dini təhsil almış şair öz əsərlərində ərəb və fars dillərində söz və ifadələr, izafət tərkiblərindən yetərincə istifadə etməklə bərabər, bəzən onları fonetik dəyişikliyə uğradaraq azərbaycanlaşdırmış, bəzən də olduğu şəkildə türk dili ilə qaynadıb qarışdırmışdır.

Bu kiçik məqalədə bizim başlıca məqsədimiz Mir Həmzə Seyid Nigarinin yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqi deyil, onun şeirlərinin dil – üslub xüsusiyyətləri, dəqiq desək, şairin əsərlərində işlənən xitablar haqqında danışmaqdır.

Məlum olduğu kimi, xitablar adətən, müraciət olunanı bildirir. Nitq prosesində danışanla dinləyən bir-birinə müraciət edərək bir şey soruşmaq, öyrənmək istəyir, ya da onu müəyyən işə təhrik edir. İstər danışıda, istərsə də yazıda müraciətin əsas vasitələrindən biri xitabdır.

Xitab bu və ya digər şəxsə müraciət üçün işlənir, danışan dinləyənin fikrini söylənilən məsələyə cəlb etmək istəyir. Təbii ki, bu ümumi hallarla bərabər, müəyyən istisna hallar da vardır. Təbiət hadisələrinə müraciət bu hallardan biri ola bilər.⁴ (Müasir Azərbaycan dili., 1981:311)

Xitablar söylənilən fikrin ifadə tərzində mənaya görə yox, intonasiyanın müşayiətilə olur və bəzən mübtəda ilə oxşarlıq yaradır.

Nigarinin əsərlərini oxuduqca diqqətimizi çəkən bir məqam da şairin müraciətlə işlətdiyi xitabların əksəriyyətinin "ey", "vey" çağırış nidası ilə işlənməsi olmuşdur. Şair rübailərinin, demək olar ki, hamısında "ey saqi" – deyərək, müraciət formasından istifadə edir. Bir rübaiyə diqqət edək:

2 N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara. 1997

3 N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara. 1997

4 Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981

Eylə, qurbanın olum, məclisi-xas, ey saqi,
Hicrdən eylə qədəhxari xilas, ey saqi.
Bir nəzərlə dili-nasafımızı say eylə,
Var ayineyi-çəşmində xəvas, ey saqi⁵ (Nigari, 2010:317)

Dutdum sana yüz eylə qəbul, ey səhi-əla,
vey məqsədi-əqsa⁶ (Nigari, Divan, 2010:700)

Rüsvayi-cahan eylədin, ey yari-dilərə,
vey Leyliyi-hərca.
Durma, yürü çapuk anı kim etdin rüsva
gəl eylə tamaşa⁷ (Nigari, Divan, 2010:701)

Nümunə kimi göstərdiyimiz rübaidə xitab iki formada "ey saqi" şəklində və cümlə kimi əzizləmə və alqış şəklində "qurban olum" formasında verilmişdir.

Müstəzaddan gətirdiyimiz nümunələrdə xitab "ey" və "vey" sözlərilə işlənmişdir:
... ey səhi-əla, vey məqsədi-əqsa və ... ey yari-dilərə, vey Leyliyi-hərca.

M.Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı, eyni zamanda Nəqşibəndilik təriqətinin nümayəndəsi kimi tanınan M.S.Nigari poeziyasının əsas məzmununu dini-təsəvvüfi və insanın mənəvi dünyasını əks etdirən şeirlər – qəzəl, qəsidə, rübai, qitə, müstəzad, tərkibənd və s. təşkil edir. Məlumdur ki, qəzəl klassik şeirin elə bir janrıdır ki, müəllif orada mütləq öz adını bildirir.

Nizami, Füzuli, Nəsimi, M.P.Vaqif kimi klassik şairlərimiz öz adlarını, daha doğrusu təxəllüslerini sonda yazmaqla, qəzəlin bir növ itib-batmasının qarşısını alır, əsər müəllifinin adı əbədləşir.

M.S.Nigari də əsərlərinin sonunda öz adını xitab şəklində - "Nigari", "Ey Mir Nigari", "ey Seyyid Nigari", "ey Həməzə" şəklində göstərir:

Şad oluram, gurlaram, Nigari, yarım əgər,
Ağlada, gülə deyər: "Böylə divanə gərək!" (Nigari, Divan, 2010:334)

Gər istər isən anı, tərək eylə şirin canı
Ey Miri Nigari, biz tərək etdik, ana yetdik⁸ (Nigari, Divan, 2010:323).

Xaneyi-sövdədə səndən özgə bir kəs görmədim,
Kimdir, ey Seyyid Nigari, qeyri-Mövlə həmdədim.⁹ (Nigari, Divan, 2010:332)

Dərdi hicranə dedim: "Ey can, nə çarə, nə çarə?"
Dedi: Ey Həməzə, Həməzə, badədir, badə, badə"¹⁰. (Nigari, Divan, 2010:489)

Əlmədəd, uftadəyəm, ya dəstgir,
Ya Məhəmməd, ya Əli, ya Nəqşibənd!¹¹ (Nigari, Divan, 2010:34)

Tədqiqat zamanı şeirləri incələdikcə diqqət çəkən məqamlardan biri də M.S.Nigarinin əsərlərinin dilində xitabların daha çox nidalarla, əlavələrlə işlənməsi oldu.

5 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

6 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

7 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

8 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

9 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

10 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

11 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

Biçarənin dərdinə bir çarə qıl, **ey dust**,
Oxla cigərin, bağrını sədpərə qıl, ey dust.¹² (Nigari, Divan, 2010:97)

"Ey dust" rədifli qəzəlin hər beyti "ey dust" xitabı ilə tamamlanır. Digər qəzəlinə isə şairin müraciəti öz rəbbinədir:

Cananı ver, ya al canımı, **ya Rəb**,
Öldür bəni, ya lütf elə dərmanımı, **ya Rəb**¹³. (Nigari, Divan, 2010:89)

Bulmaq istərsən əgər məcnuniyyətdən bir nişan
Söyləgil diltəşnə, **ey Seyyid Nigari**, "**Ya həbib!**"¹⁴ (Nigari, Divan, 2010:79)

Nümunə göstərdiyimiz beytdə xitab özünə əlavə qəbul etmişdir: ey Seyyid Nigari, "Ya həbib!". Bu cür əlavə ilə işlənən xitablar, həmçinin xitablar şairin əsərlərində yetərinə işlənmişdir. Əlavələr özlərinə məxsus izahedici, konkretləşdirici, eyni obyektə aid olması ilə yanaşı müxtəlif münasibətlər də ifadə edə bilər. Aşağıdakı nümunəni buna misal göstərmək olar:

Ey şahnişini-ərzi-əzəm,
Vey-şahidi-Həq, nəbiyyi-Əkrəm
Həqdən dilərim səlati-xalid
Qılsın sana, **ey həbib-i-cavid**.¹⁵ (Nigari, Divan, 2010:755)

Bəzən modallığı artırmaq üçün şair qrammatik vasitədən - mənsubiyyət şəkilçisindən də istifadə edir:

Ey rütbeyi-**alim**, **cahi-camalum**,
Cahəm təmaməst, əlhəmdülillah.¹⁶ (Nigari, Divan, 2010:709)

Bir gəl, **ey çeşmi-bimarum**, artıbdır dərdim, azarım,
Söyləgil, **ey Zərnigarum**, məndən neyçün incimisen?¹⁷ (Nigari, Divan, 2010:804)

Bədii ədəbiyyatda işlənən xitabların mənası bəzən intonasiya vasitəsilə dəyişdirilə bilər. Zahirən müsbət görünən xitabın alt qatında mətnin ümumi məzmunu və intonasiya sayəsində mənə mənfi çalara dəyişdirilir. Bədii ədəbiyyatda söyüş və təhqiredici xitablar, ifadələr tiplər arasındakı münasibəti, onlar arasında münasibətlərin gərginliyini göstərə bilər.¹⁸ (Z.Şahbazova, 2016).

Ey sufi, nədir qovğa meyxa ilə, **ey əhməq**,
Şərin eylə xudadan bir, cəng eyləməgil nahəq.¹⁹ (Nigari, Divan, 2010:314)

Bənzər dili-meyxarın xurşidi-cahantaba,
Bu şəmsi-hüveydadır, inkar nə, **ey əhməq**.²⁰ (Nigari, Divan, 2010:314)

12 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

13 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

14 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

15 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

16 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

17 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

18 Z.Şahbazova. Xitablar və onların linqvistik xüsusiyyətləri. "Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2 noyabr 2016. Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı.

19 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

20 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında məsələn, İ.Nəsiminin dilində (dilbəra), eləcə də M.S.Nigarinin əsərlərində milli deyil, gəlmə olan dela (fars), Vaiza (ərəb), təbiba, Həbibə (ərəb) kimi sözlər də işlənmişdir ki, bunların nitqdə birçə rolu var ki, o da müraciət məqsədilə işlədilməsidir. Buna da xitab deyirlər. Dillərin tarixində özünü göstərən belə formalar çağırış halı və xitab adlandırılıbdır²¹ (Y.Seyidov, Nəsiminin dili, 1996:83). Məsələn:

Canibi-Həqdən müsəlləmdir, dila, xidmət sana,
Aləmi-dareyndə yetməzmi bu nemət sana?²² (Nigari, Divan, 2010:53)

Vaiza, meyxarə düşmə, kim düşər
Eyləyənlər dasitan ilə nəbərd²³. (Nigari, Divan, 2010:142)

Qaliyə, müşk saçır badi-səhər səhrayə
Qaliba, seyrə çıxıb ahuyi-rəna Xütənim²⁴. (Nigari, Divan, 2010:32)
Keç əlacımdan, təbiba, çək qatarın bir yana
Bixəbərsən illətimdən nəf nə eylər ana²⁵. (Nigari, Divan, 2010:696)

"Ey" sözü xitab kimi çıxış edən sözlərin əvvəlində indi də fəal işlənir: ey insanlar, "ey dost, həmin məqamda müasir dilimizdə "ay" sözü də işləkdir: ay ev yiyəsi, ay bala və s.²⁶ (Y.Seyidov, Nəsiminin dili, 1996:182)

Eyni məqsədlə ərəb dilinin təsiri ilə "ey", "ya" sözü ilə xitab şəklində M.Nigarinin şeirlərinin dilində işlənmişdir:

Cünuni-rahi-Leyləyəm, mədəd, ya Zeyd, ya əhbab!

Əlmədəd, Seyyid Nigaridir zəbun,
Ya Əli, ya şiri-qəllac, əlqiyas²⁷. (Nigari, Divan, 2010:108)

İnamıyyət hicabım, mane'i cəmiyyətim əğyar,
Dəmi-imdaddır, ya əhli-himmət, ya ülüləlbab²⁸. (Nigari, Divan, 2010:70)

Doğrudur, "ey" nidası xitabların tərkibində Nigari şeirlərinin dilində daha fəaldır, lakin "ya" sözü fəal olmasa da, hər halda işlənərkəddir.

Xitab danışıq aktı zamanı müəyyən şəxsə və ya əşyaya müraciət, çağırışdır. Bu qrammatik-leksik və semantik üslubi kateqoriya dildə ekspressivliyi ifadə edir və beləliklə, intonasiya vasitəsilə dildə müəyyən əhəmiyyət daşıyır. Xitablar adlıq halda olan leksik mənalı söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunurlar. Quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olurlar.

Sadə xitablar, adətən isim və isimləşmiş sifətlə ifadə olunurlar. "Müasir Azərbaycan dili" kitabında müəlliflər qeyd edirlər: "bir sözdən ibarət olan xitablar sadə xitablardır, mürəkkəb xitablar söz birləşmələri şəklində olur²⁹. (Y.Seyidov, 1996: 218)

"Divan"ın 75-ci səhifəsindəki qəzələ nəzər salsaq onun hər beytində xitaba rast

21 Y.Seyidov. "Nəsiminin dili". "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1996
22 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.
23 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.
24 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.
25 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.
26 Y.Seyidov. "Nəsiminin dili". "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1996
27 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.
28 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.
29 Y.Seyidov. "Nəsiminin dili". "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1996

gəlirik:

Başın, **ey sərvim**, ayağından götürməz afitab,
Xaki-payın qeyzinə yüz qoymuş, eylər infisab.

Pasibani-rəhgüzarındır məgər kim ruzi şəb
Növbətanə bəklər, **ey büt**, afitabü mahitab.

Talibi-didarlər almaz cəmalindən kəsib
Ərşi-didarın nə çox baladır, **ey alicənab**.

Seyri-didarın ki, **ey gül**, aşıqə düşvardır
Bəs nə hacət vəchinə, aya, niqab, əndər niqab.

Binəvayəm fəqr əndər fəqr kar etmiş bana
Ələtə möhtacəm, **ey** hüsni **nisab əndər nisab**.

Kaseyi-sərsar ilə məst eylədim zahidləri
Sayeyi-mehrində, **ey büt**, eylədim xoş bir səvab.

Saymaq olmaz, **ey sənəm**, Mir Nigari xəstənin
Dərhəm olmuş dağ, dər dağı cigərdə bihesab³⁰ (Nigari, Divan, 2010:75).

Ey məhi-mayeyi- mahiyyəti Adəm, aləm
Olmasaydın, əbəd olmazdı ədəmdən ixrac³¹. (Nigari, Divan, 2010:111)

Şair 7 beytlik qəzəlin hər beytində xitablardan məharətlə istifadə etmişdir: *ey sərvim*, *ey büt*, *ey alicənab*, *ey gül*, *ey sənəm* – sadə xitablardır; *ey hüsni nisab* əndər nisab, *ey məhi mayeyi-mahiyyəti Adəm* – isə mürəkkəb xitablara nümunə göstərilmişdir.

Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xitab cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda gələ bilər. Əvvəldə gələn xitabdan sonra, intonasiyadan asılı olaraq ya vergül, ya nida, ortada gələn xitabın hər iki tərəfində vergül, sonda gələn nidadan əvvəl vergül və intonasiyadan asılı olaraq sonda ya nöqtə, ya da nida işarəsi qoyulur.

Əvvəldə - **Mir Nigari**, qələm aldım ələ sübhədim
Ah, gözüm tökdü nəm, eylədi bifami sorx³². (Nigari, Divan, 2010:126)

Ortada – Səndəndir dərdü azarım, səndən Bir dəm et hali-pərişanıma hu, **ey saqi**.

Sən də ol bən tək giriftari-məhəbbət, çəkəlim
Bundan artıq söyləməm haqqında bir söz, **ey rəqib**³³. (Nigari, Divan, 2010:77)

Varım təbiblərdə, ya gördünmü hikmətxanədə
Söyləmişmi dərdi-eşqə çarə Loğman, **ey təbib**?

Həbibim, bunca fəryadü fəğanimdən xəbər sormaz

30 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010

31 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010

32 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010

33 Mir Həmzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010

Degil biməna, ey Nigari, bixəbər sanma³⁴. (Nigari, Divan, 2010:60)

Göstərilən nümunələrdə xitabların işlənmə tezliyi göz qabağındadır. Sonuncu beytdə isə xitab həm beytin əvvəlində, həm də ortasında verilməklə oxucudan xüsusi intonasıya ilə oxumağı tələb edir.

M.H.Nigarinin şeirlərinin dilində dövrün tələbinə, eyni zamanda onun təsəvvüf və irfan sahibi olduğuna görə ərəb-fars sözlərilə bərabər izafət tərkiblərinin çoxluğuna baxmayaraq, belə tərkibləri Azərbaycan dilinin içərisində sintez edərək oxucularına anlaşılıqlı şəkildə çatdırılmışdır.

Ey dideyi-zübdəyi-dü aləm,
Ey əşrəfi-kəsbi-Canü-Adəm
Hər ləhzə dürudi-xub hər dəm
Olsun sənə, ey həbib-i-Əkrəm³⁵ (Nigari, Divan, 2010:755)

Bu gün M.H.Nigarinin işlətdiyi ərəb, fars sözlərinin çoxu və izafət tərkiblərinin, demək olar ki, hamısı unudularaq aradan çıxmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, M.H.Nigarinin dilinə, onun təmsil etdiyi XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinə maraq bu gün də davam edir. Bu baxımdan Nigarinin dilinin tədqiqi müasir ədəbi dilimizin inkişaf yollarını, onun əsaslarını öyrənməyə kömək edir.

Bu kiçik məqalədə şübhəsiz ki, Nigari əsərlərinin dilinə xas olan bütün xüsusiyyətləri əhatə etmək mümkün deyil. Ədəbiyyatşünaslar, dilçilər, filosoflar və tarixçilər M.H.Nigarinin yaradıcılığına bu gün daha çox maraq göstərir və göstərəcəklərinə əminik. Çünki M.H.Nigarinin "Divan"ı və "Nigarnamə" əsərləri tədqiqatçılara istər fəlsəfi baxımdan, istərsə də sırf dilçilik baxımından yetərinə informasiya verir. İnandırıcı ki, Nigarinin əsərlərinin dili yeni-yeni tədqiqatlar obyektinə olacaq.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, "Şərq-Qərb", Bakı, 2007

Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981

N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara. 1997

Y.Seyidov. "Nəsiminin dili". "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1996

Z.Şahbazova. Xitablar və onların linqvistik xüsusiyyətləri. "Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2 noyabr 2016. Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı.

34 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010

35 Mir Həməzə Seyid Nigari. "Divan", "Elm və təhsil", Bakı, 2010

DOĞU KADININ EMANSİPASYASI NAHÇİVAN ÖZERK CUMHURİYETİ DENEYİMİ

Doç. Dr. Sevinc Abbasova

Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Cumhuriyeti

abbasova.s.z@mail.ru

ÖZET

Bu makale Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde kadınların özgürleşme politikasını analiz etmektedir. Sosyal bir olgu olarak, kadınların özgürleşmesi geriye dönük bir bakış açısından ele alınmıştır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ndeki bu alandaki modernleşme deneyiminin özel bir politik ve bilimsel öneme sahip olduğu belirtilmektedir. Zorluklara rağmen kadınların toplumsal yaşama katılımında büyük başarılar kazanıldığı vurgulanmaktadır.

İçinde yaşadığımız dönem, devletlerin ve halkların kadın özgürlüğü, kadınların sosyo-ekonomik, kültürel gelişimi ve topluma katılımı için birçok çağrıya yeterli cevap vermeyi gerektirir. Özellikle bugün, İslam dünyasındaki siyasi istikrarsızlık ve ekonomik kriz, müslüman kadının toplumdaki rolünün yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bütün bunlar, İslam dünyasının farklı mekânlarında ulusal, sosyal, bölgesel ve dini özelliklere sahip olan kadın emeği tarihinin derin ve objektif araştırılmasına katkıda bulunuyor.

Nahçıvan da dahil olmak üzere Azerbaycan'da kamusal bir olay olarak kadınların emansipasyonu (özgürleşmenin) tarihsel-kronolojik açıdan ele alınması gerektiğini düşünüyoruz. Kadın emansipasyonu toplumun kültürel gelişmişlik düzeyi ile doğrudan ilgilidir. Bu açıdan emansipasya üç tarihi dönemi - Sovyet dönemine kadarki, Sovyet ve bağımsızlık dönemlerini kapsıyor.

Anahtar Kelimeler: sosyo-ekonomik gelişme, kadınların sosyal gelişimi, ulusal kadın politikası, Nahçıvan deneyimi

ABSTRACT

This article analyzes the politics of emancipation and liberation of women in the Nakhchivan Autonomous Republic. As a social phenomenon, the emancipation of women in Nakhichevan is taken from a retrospective point of view. It is stated that the experience of modernization in this area in the Nakhchivan Autonomous Republic has a special political and scientific prescription. Despite the difficulties, it is emphasized that women have great success in participation in social life.

The period we live in requires that we give enough answers to many calls for women's freedom of states and peoples, socio-economic and cultural development of women, and collective participation. Especially today, political instability in the Islamic world, economic and crisis, re-evaluation of the role of Muslim women in society is required. All of this contributes to a profound and objective investigation of the history of women's labor, which has national, social, regional and religious features in different parts of the Islamic world.

We think that the emancipation of women as a public event in Azerbaijan, including the Nakhchivan, should be handled historically-chronologically. Women's empathy is directly related to the level of cultural development of the society. In

this respect, the emancipation includes three periods of history - the Soviet period, the Soviet period and independence.

Key Words: socio-economic development, the social progress of women, national women's policy, experience of Nakhchivan

Yaşadığımız dönem devletler ve halklar arasında kadın özgürlüğü, kadınların sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimi, toplumun yönetimine katılımı ile ilgili bir çok çağrılara yeterli tepki verilmesini gerektirir. Özellikle bugün dünyada yaşanan siyasi istikrarsızlık, ekonomik ve manevi kriz müslüman kadının toplumdaki rolüne yeniden dikkat getirmeyi gerektirir. Böyle durumlarda, insanlığı felaketlere sürükleyen "ataerkil dönem", ciddi eleştirilere maruz kalmaktadır. Tüm bunlar islam aleminin ayrı mekanlarında ulusal, sosyal, bölgesel, dini özelliklere sahip kadın emansipasyonu tarihinin derinlemesine ve objektif öğrenilmesini gerektirir.

Emansipasyonu hukuki, tarihi ve felsefi kategori olup kadının özgürlüğe çıkması, sosyal ilişkilere katılımı sürecini kapsıyor. Çeşitli kültürlerde, ayrıca çeşitli tarihi dönemlerde kadınların emansipasyonu kendisinin özel biçimlerine, konulmuş amaç ve görevlerin çözümü yöntemlerine göre farklılaşırlar. Eğer Batı'da kadınların emansipasyonu feminizm hareketi ve çeşitli sosyal-devrimci hareketlere ifade ediliyorsa, Müslüman Doğu'da, aynı zamanda Azerbaycan'da emansipasyonun talepleri sadece kadınların erkeklerle eşit haklar elde etmeleri uğruna değil, ayrıca, kamu ve özel hayatını düzenleyen geleneksel kurallardan ve dini adetler uğruna oldu. Gerçekten de, Doğu'da kadın özgürlüğünün ana itici güçleri çoğunlukla erkek ve ilerici aydınlarıdır.

Azerbaycanda, o cümleden Nahçıvanda sosyal olay gibi kadın emansipasyonu tarihi-kronolojik açıdan elden geçirilmelidir. Kadınların emansipasyonu, doğrudan toplumun kültürel gelişim düzeyi ile ilgilidir. Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesinde bu alanda kazanılmış eşsiz modernleşme tecrübesi önemli siyasi ve bilimsel öneme sahiptir. Kadınların emansipasyonu tarihini incelemek, kadın hareketlerinin retrospektif özelliklerini içermektedir. Bu açıdan emansipasyonu üç tarihi dönemi - Sovyet dönemine kadarki, Sovyet ve bağımsızlık dönemlerini kapsıyor.

Nahçıvan sosyal-siyasi fikrinde kadın emansipasyonu konusu XIX yüzyılın sonunda gündeme gelmiştir. Aynı dönemde Azerbaycan'da yaşanan siyasi, ekonomik ve kültürel süreçler kadınların aydınlanması ve sosyal hayatta daha aktif yer almasına güçlü bir destek verdi. Fakat tüm Azerbaycanlı kadınlar gibi, Nahçıvanlı kadınların sosyo-ekonomik ve kültürel alandaki başarıları XX yüzyıla yakından bağlantılıdır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devlet kadın politikasının uygulanması hakkında Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın kararnamesinde belirtildiği gibi, Azerbaycan kadınları yirminci yüzyılda kısa bir süre içinde büyük gelişim yolu geçmiştir. Toplumda, sosyal yaşamda ve ailede temel değişimlere uğradılar. Bütün bunlar elbette, Nahçıvan'daki kadınların hayatları üzerinde bir etki yarattı. XIX yüzyılın ikinci yarısı, yirminci yüzyılın başlarında Nahçıvan'da aydınlanma hareketinin yayılması feminizmin gelişmesine de etkisini göstermiş, seçkin aydınların hizmetleri sayesinde kadın eğitiminin teşekkül bulması, kadınların haklarının toplumsal tartışmaya çıkarılması yönünde belli başarılar kazanılmıştı.

Fakat itiraf etmek gerekir ki, bölgede kadın özgürlüğü alanında köklü değişiklikler Sovyet dönemine rastlar. Sovyet döneminde kadınların emansipasyonu alanında bölgenin tarihsel gelişim aşamaları ile ilgili belirli özellikler farklıdır. Bolşevik rejimi Nahçıvan'ın jeopolitik durumunu, komşu ülkelere nüfuz etmek açısından önemini

dikkate alarak burada kadın meselesinin çözümünü önemli siyasi-ideolojik görev olarak görüyordu. Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında Nahçıvan'da kadınların sosyo-ekonomik, siyasi, kültürel bağımlılıktan kurtarılması alanında çalışmalar yavaş gitse de, sonraki dönemlerde bu alanda ciddi başarılarla imza atıldı. Sadece bir gerçeği göstermek gerekir ki, bu dönem Nahçıvan'da kadınlar arasında okuma-yazma oranı toplam 1,8% olmuş, Nahçıvan'da toplam 32 Azerbaycanlı kız okulda gidiyorsa, 1925-1927-ci öğretim yılında bunların sayısı 1137 'ye ulaşmıştır.

Özerkliğin ilk yıllarında, Sovyet iktidarının kitlesel okuryazarlığı, kültürel-aydınlanması, millileştirme önlemleri, kadınların emansipasyonu ciddi değişikliklerinin gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kadın ve kız çocuklarının kitlesel okuryazarlık kurslarına katılımı, okullar, (kültür ve eğitim evleri, kütüphaneler, kulüpler), okuryazarlığı genişletmeye başladılar. Aynı zamanda kadınları kamu üretimine dahil etmek için geniş bir üretim ağı, dikiş atölyeleri oluşturuldu. Sovyet döneminde Nahçıvan'da cinsiyet eşitliği yönünde atılmış önemli adımlardan biri, hiç şüphesiz 1926 yılından başlayarak kızların erkeklerle birlikte eğitim almaları oldu.

Kadınların emansipasyonunun temel göstergelerinden biri, kültürel, eğitim, sağlık, yönetim kadroları arasında kadın sayısındaki hızlı artıştır. Bu çalışmada çeşitli eğitim kurumlarının oluşturulması büyük rol oynamıştır. Bu eğitim kurumlarından mezun olan pek çok genç kadın, daha sonra Nahçıvan'da kadın hareketlerinin gelişmesinde önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Sovyet makamlarının kararları temelinde 1920'lerde ve 1930'larda ülke genelinde zorunlu eğitime geçiş okullarda çocukların sayının artması üzerinde olumlu bir etkiye sahipti. Sonuç olarak, 1940'larda ortaokullarda okuyan kızların sayısı 12847'dir (% 44.1). Özerk Cumhuriyet'teki kadınların okur yazarlık oranı % 78,1'dir. Aslında, asırlar boyunca ataerki egemenliğin yönetildiği bir bölge için bu büyük bir göstergedir. Karşılaştırma için, bu rakam Azerbaycan için sadece % 54.7 idi.

Sovyet döneminde kadın emansipasyonunu hızlandıran faktörler arasında kadınların genel kültürel seviyesinin artırılması ile birlikte Sovyet rejiminin Müslüman cumhuriyetlerinde patriarhal geleneklere – karşı duruşu ayrıca etkili rol oynamıştır. İdari yollarla uygulanmasına rağmen, bu önlemler kadının toplumda daha iyi yer tutmasına ortam yaratıyordu.

İslam toplumlarında kadın emansipasyonundaki en önemli faktörlerden biri, Müslüman kadınların kültür ve sanat alanında daha geniş katılımıdır. Bu açıdan, 1920'lerden beri Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde düzenlenen kültürel etkinliklerin önemini belirtmek gerekir. Tiyatro derneklerinin açılışı, gösterilerin sahnelenmesi ve kadınların tiyatro performanslarına katılımı, kadın özgürlüğünün Nahçıvan'da sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Sakhina Alizadeh'in «Perşembe» adlı Nahçıvan kadınlarını ele alan kitabı, Azerbaycanda kadın özgürlüğüne adanmış ilk eserlerden biriydi.

Kadınların emansipasyonu meselesinin önemli bir yönü, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayan bir politik ve yasal normlar sisteminin oluşturulmasıdır. Bunun, kadınların sosyal-kamusal faaliyetleri, hükümet yapılarındaki temsilleri ve yönetim sürecindeki toplumun geniş katılımı üzerinde olumlu bir etkisi vardır. Sovyet döneminde, bu alandaki adımlar kadınların politik özgürlüğünde ve hakların eşitliğinde büyük değişikliklere katkıda bulundu.

Kadınların sosyal çalışmadaki daha geniş katılımı, İkinci Dünya Savaşı zamana denk geliyor. Birçok alanda, kadınlar ön cephedeki erkekler tarafından değiştirildi. Kadınları sosyal üretimde sayının artması süreci ilerleyen yıllarda devam etti.

Nakhçıvan Özerk Cumhuriyeti'ndeki kadınların emansipasiyasında önemli başarılar, XX yüzyılın 1970 ve 1980'lerinde başarılmıştır. Aynı dönemde Ulu Önder Haydar Aliyev'in yönetimi altında gerçekleştirilen ilerleme stratejisinin bir parçası olan devlet kadın siyaseti Azerbaycan kadınının sosyal-ekonomik, sosyo-politik ve kültürel yaşama etkin katılımının, devlet ve iktidar organlarında daha geniş temsil olunmasının, maddi seviyesinin yükselmesinin, kültürel geçim koşullarının iyileşmesinin garantörü olmuştur. Ülkemizde modern kadın politikası, doğanın 1970-1980 deneyimlerine dayanmaktadır.

O yıllarda Nahçıvanın sosyo-ekonomik gelişmesinde kazanılan başarılar, hayat faaliyetinin tüm alanlarını kapsayan gelişme ve ilerleme kadınların da sosyal-ekonomik, yönetim, kültürel durumuna olumlu etki gösterdi. O zamanlar, sosyal hayatımızda kadınların çok önemli ilerlemelere sahip olmadıkları bir alan yoktu.

Haydar Aliyev'in ilk dönemindeki kadın siyasetinin en bariz tezahürlerinden biri, hükümet yapılarında kadınların temsil edilmesindeki istikrarlı artışı. 1980'lerin başlarında SSCB'nin Sovyeti'nde 450 milletvekilinin 179'u veya Nahçıvanda yüzde 52'si kadındı. 1970'lerde Nahçıvan liderliğindeki kadınların payının artması ve kültürel ve yaşamsal koşullarının iyileştirilmesi, Azerbaycan liderliğinin bu bölgeye artan ilgisinin bir sonucudur. 70'li ve 80'li yılların sonlarında Nahçıvanda kadınların rolünün artması sosyal-politik hayata, kültüre ve sosyo-ekonomik alanlara yansımıştır. Ulusal ekonominin her alanında kadınlar omuz-omuz erkeklerle çalıştı. Kadınların Nahçıvan ekonomisindeki payı da arttı. 1940-1988 yıllarında Nahçıvanda ücretle çalışan kadınların sayısı 2.9 bin kişiden 33.5 bin kişiye (11.5 kez), tüm çalışanlar arasında ise 14.4% artarak 33.3 den% 47.7% - kalkmıştı. Kadınların maddi üretime katılımı, kültürel, teknik ve eğitim düzeyleriyle doğrudan ilişkilirdi. 1979'da Nahçıvan kadınlarının % 99'ünden fazlası okuryazardı. Bu sektörde kadın sayısı hızla arttı. 1959 yılında her çalışan 1000 kişi kadına 7 yüksek eğitimli (erkeğe 24), 295 orta eğitimli kadın düşürdüse (erkeğe 255), 1970 yılında bu rakamlar 24 (74), 152 (624), 1979 yılında ise 42 (125) ve 717 (733) kişi oldu.

Genel olarak kadın emansipasiyası, kısa bir sürede kadınların öğretmen, doktor, mühendis ve diğer mesleklerde erkeklerle eşit haklara sahip olması dönemini başlatdı.

Devlet bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra, Azerbaycan kadınlar için yeni hedefler ve belirledi. Ekonomi ve ülkemizin çeşitli alanlarında yapılan reformlar, sivil toplumun oluşması yolunda yapılan çalışmalar kadınların toplumdaki rolünün artırılmasını talep ediyordu.

Ulu Önder Haydar Aliyev'in stratejik rotası, kadınların sosyal hayatın her alanında erkeklerle aktif katılımını öngörüyordu. Haydar Aliyev'in başkanlık döneminde önceki yıllarda yaratılmış hukuk tabanı daha da derinleştirilmiş, mevcut cinsiyet politikası yeni kurumsal özellik arz etmiştir. Ülkenin anayasasında kadınların hak ve özgürlüklerine ilişkin mevcut hükümler, daha sonraki yasal düzenlemelerle uygulanmaya başlamıştır. Kadın sorunları için Devlet Komitesinin oluşturulması, «Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devlet kadın politikasının uygulanması» hakkında fermanın imzalanması, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kadın konularında 2000-2005 yılları için Ulusal Eylem Planı'nın hazırlanması ve uygulanması, modern demokratik hukuk standartlarına uygun kanunların kabul edilmesi ve bu kanunlarda kadın haklarına kapsamlı teminatının verilmesi işte fiilen eşitliğin sağlanması yönünde önemli adımlar sayılabilir. Azerbaycanın kadın politikasının hukuk içinde güçlendirilmesinde önemli olaylardan biri 2000 yılının Mart 6'da Haydar Aliyev tarafından «Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devlet kadın politikasının uygulanması» Kararnamenin imzalanmasıdır.

2006 Şubat 6'da ülke Cumhurbaşkanının kararnamesi ile Kadın sorunları için Devlet Komitesi kapatıldı ve bu kurumun tabanında daha fazla yetkiye sahip olan yeni devlet yapısı - Aile, Kadın ve Çocuk Sorunları Devlet Komitesi oluşturuldu. 2006 yılının 10 Ekim Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından imzalanan «Gender (erkek ve kadınların) eşitliğinin teminatları hakkında» Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu ülkemizde gerçekleştirilen devlet kadın politikasının teşviki alanında atılmış önemli bir adımdır. Kanunun temel amacı erkek ve kadınların sosyal hayatın politik, ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer alanlarında fırsat eşitliğinin sağlanması ve cinsel kimlik göre ayrımcılığın tüm biçimlerinin ortadan kaldırılması gösterilmiştir.

Azerbaycan'da cinsiyet politikasının yeni aşamaya geçmesinde, kadın haklarının korunması ile ilgili mevzuat içinde zenginleşmesinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin First Lady'si, Haydar Aliyev Vakfı Başkanı, UNESCO ve ISESCO-nun iyi niyet elçisi, Milli Meclis Milletvekili Mehriban Aliyeva'nın müstesna hizmetleri var. Mehriban Aliyeva'nın çok yönlü faaliyetleri milli-manevi değerlere dayalı ve entelektüel yükselişe hizmet eden fikirlerin toplumda daha çok yayılmasına yönelmiştir.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclis Başkanının 2007 yılı 28 Eylül tarihli kararına uygun olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Aile, Kadın ve Çocuk Sorunları Devlet Komitesi oluşturulmuş, 2007 yılı 25 Ekim tarihli Fermanı ile Komitenin Yönetmeliği ve personel sayısı doğrulanmıştır. Komite Mart 2009'da faaliyete başlamıştır. O kendi görevlerini yerine getirirken yerel yürütme organları, bakanlıklar, devlet komiteleri ve diğer birimlerle çalışmasını koordine eder. Medyada düzenli olarak aktif konuşmalar düzenler, çeşitli TV şovlarında yer alır. Bizim hesaplamalarımıza göre, genel olarak Komite çalışanlarının medyada 2010-2013 yıllarında 112 televizyon, 101 radyo yayını yayımlanmış, 105 televizyon programının projesi hazırlanmış, 19 makale ve 4 demeci basında yayınlanmıştır. Ayrıca, Komite tarafından düzenlenen her etkinlik kitle iletişim araçlarında yayımlanmıştır.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından başarıyla gerçekleştirilen sosyo-ekonomik kalkınma stratejisi ülke nüfusunun çeşitli sosyal kategorilerinin dahil kadınların refahının yükselmesine yol açmıştır. 1991-2013 döneminde istihdam edilen kadın sayısı yaklaşık % 63,64 oranında artmıştır. Raporlama döneminde, ekonominin farklı sektörlerinde kadın ve erkek arasındaki iş dağılımında değişiklikler olmuştur. 2000'li yıllarda, bu alandaki olumsuz süreçleri karakterize etmek mümkün ise, durum yavaş yavaş ama sürekli olarak pozitif dinamikler sergiliyor. İstatistiksel olarak, son 13 yılda, istihdam edilen kadınların sayısının erkeklerden daha yüksek oranda büyüdüğünü söyleyebiliriz. 2000-2013 yıllarında işsiz kadınların sayısında 130100 kişi veya 48,5%, işsiz erkeklerin sayısında ise 148000 kişi veya % 60 azalma olmuştur. Bütün bunlar kuşkusuz ülke ekonomisinin hızla gelişmesinin ve çeşitli devlet programlarının başarılı bir şekilde uygulanmasının sonucudur.

Azerbaycan kadınının son 15 yılda gelişimi ile birlikte, kadınların ekonomik etkinliği, istihdamı ve çalışma hakları ile ilgili halen belirli negatif eğilimler kalmaktadır. Azerbaycan hükümetinin her zaman bu sorunları odakta tuttuğu ve çözüm yolunda adım attığı unutulmamalıdır.

Başlıca sorunlardan biri, özerk cumhuriyette kadın girişimciliğinin az gelişmiş olmasıdır. Bu göstergeye göre, özerk cumhuriyet Azerbaycan'ın diğer ekonomik bölgelerinin gerisindedir. Bununla birlikte, ekonomik potansiyeli ve insan kaynakları nedeniyle, özerk cumhuriyette kadın girişimciliğinin gelişmesi için oldukça yeterli koşullar vardır.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde, 2000-2013'teki büyüme ile ilgili istatistiksel göstergeler, kadınlara yönelik olumlu bir eğilim göstermektedir. Bununla birlikte, yüksek sayıda boşalma (10 evlilik başına yaklaşık 1 boşanma) endişe verici bir noktadır.

Yıl	2000	2005	2010	2013
Nüfus (yıl sonuna kadar bin kişi)	361,5	382,1	410,1	435,3
Doğal artış	3869	4239	8072	7762
evliliklər	2088	3727	3397	3512
boşanmalar	165	236	333	314

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan kadın sayısı

Yıl	1999	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Naxçıvan MR-da yaşayan qadınların sayı	179607	195533	202134	205871	210493	214696	218821
18 yaşından yuxarı olan qadınların sayı	.	.	138658	139257	142455	145349	148104
18 yaşınadək olan qadınların sayı	.	.	63874	66614	68038	69347	70717

Özerk Cumhuriyet'teki kadın sağlığının korunması bir öncelik olarak kabul edilir. Son yıllarda, aile planlaması, hamilelik, doğum ve doğum sonrası dönemde kadınlar için sağlık hizmetlerinin düzenlenmesine özel önem verilmektedir. Kadın sağlığının korunması Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin önceliklerinden biridir.

Nahçıva Özerk Cumhuriyeti'nde okuyanların sayısında geçtiğimiz döneme göre önemli değişiklikler göstermiştir. 1999-2009 yıllarındaki önceki geçiş döneminin bilinen sosyo-demografik sorunları nedeniyle, kadınlar da dahil olmak üzere özerk cumhuriyette toplam öğrenci sayısında bir düşüş gözlenmiştir. Ancak, yüksek öğretim kategorisinde önemli bir artış var. 1999 yılında özerk cumhuriyette 2184 kız okuyorsa, 2009 yılında bu rakam 3412 idi. Aynı zamanda, yükseköğretime kayıtlı kızların payı % 4,77'den % 7,9'a yükselmiştir.

Ulu Önder Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra, ülkemizin toplumsal ve ekonomik yaşamının her alanında yeniden canlandı. Azerbaycan hükümetinin bu gerçeği tam olarak anlaması ve kadın politikasını dikkate alması tesadüf değildir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in bu alanda gerçekleştirdiği siyasi çizgi kadınların sosyal-siyasi aktiviyinin artırılmasına, toplumsal yaşamın çeşitli sferalarında rolünün yükseltilmesine, ülkenin modernleşmesi bağlamında düzenin oluşmasına uygun bir ortam yaratır. 2003-2013 yıllarında Azerbaycan'daki kadınların sosyo-politik aktivitelerinin hem niceliksel hem de niteliksel olarak yeni bir aşamaya ulaşması tesadüf değildir. 2002-2003'te ülkede faaliyet gösteren 40'dan fazla sivil toplum kuruluşu var ise, sayıları 2008'de yaklaşık 90 iken 2013'te yaklaşık 200'dür.

Azerbaycanlı kadınların üçüncü ve altıncı kongreleri Azerbaycan'da kadın hareketi ve kadın siyasetinin desteklenmesinde önemli rol oynamıştır. 2013 yılı Nisan ayının 10-da Azerbaycan kadınlarının IV kurultayına temsilcilerin seçilmesi ile bağlı

411 delegenin katılımı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti kadınlarının toplantısında, kurultaya 25 kişi temsilci seçilmişti. Kurultayda Nahçıvan Başbakan Yardımcısı Terane Quliyeva «Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde devlet kadın politikasının geliştirilmesi» konulu bir sunum yaparak bildirmiştir ki, özerk cumhuriyetin sosyal-siyasi hayatında etkin görev yapan kadınlar devlet organlarında, mecliste ve iş alanlarında aktif bir rol oynarlar.

Son yıllarda, özerk cumhuriyetlerde kadınların uluslararası etkinliklere katılımı ve farklı ülkelerdeki kadın toplumlarıyla ilişkileri genişlemiştir. 1997 yılının Ekim ayında Nahçıvan'da düzenlenen «Azerbaycan kadını XXI yüzyılın eşliğinde» konulu uluslararası konferans özerk cumhuriyette hem kadın hareketinin gelişiminde yeni sayfa açtı, hem de bölge kadınlarının uluslararası ilişkilerinin daha güçlenmesine elverişli zemin yarattı.

Kadınların özgürlüğünün önemli bir göstergesi, kadınların sosyo-politik faaliyetleri ve sivil toplum örgütlerinde birleşmeleridir. Kadın örgütleri bağımsız olarak Nahçıvan'daki faaliyetlerini genişletiyorlar. Bu, sivil toplum kurumları, devlet kurumları ile birlikte, etkili ve sürdürülebilir bir işbirliği mekanizması oluşturmakta ve bölgenin sosyo-politik faaliyetlerini teşvik etmektedir. «Temiz Dünya» Kamu Birliği, faaliyetleri ve içeriği ile özerk cumhuriyette popülerlik kazanmıştır. Birliğin üyeleri özerk cumhuriyetin sorunlarının çözümünde etkin görev yaparak, Nahçıvan tecrübesinin yayılmasında, halkın ilgi dairesinin genişlendirilmesinde etkinlik gösterirler. Eğitim sürecinde interaktif yöntemler kullanılır, küçük gruplar halinde eğitim oturumları seçilir, interaktif oyunlar sergilenir. Temiz Dünya STK'ları, kadınların sosyo-politik faaliyetleri hakkında geniş bir halkı bilinçlendirme kampanyası yayınlamaktadır.

Özerk cumhuriyette hedeflenen kadın politikaları, hükümet yapıları ve karar alma süreçlerinde kadın sayısında artışa neden olmuştur. Eğer 2005 yılında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Kurulu'na sadece bir kadın seçildiyse, 2010 yılında sayısı 6 idi. Şu anda, sekiz kadın milletvekili, Özerk Cumhuriyetin en yüksek organında temsil edilmektedir. Yürütme gücü yapıları, belediyeler, kültürel aydınlanma, eğitim kurumlarının yönetim kadrolarındaki kadın sayısı önemli ölçüde artmıştır.

Nahçıva Özerk Cumhuriyeti'ndeki belediyelerde 258 kadın temsil ediliyor; 8 kadın belediye başkanı ve iki kadın başkan yardımcısı seçilmiştir. 1991-2013 döneminde istihdam edilen kadın sayısı yaklaşık% 63,64 oranında artmıştır. Ancak, son yıllarda kadınların Nakhivan Özerk Cumhuriyeti'nde kazandığı başarılar ile birlikte, ekonomik faaliyetleri, istihdamı ve faktörleri ile ilgili olarak hala geçerli olan bazı olumsuz eğilimler devam etmektedir. Ekonomik faaliyetlerde kadın ve erkeğin eşitsiz temsili, gayri resmi ekonominin "erkek" ve "kadın" alanlara ayrılması vb.

Böylelikle, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ndeki kadın emansipasiyasındaki tarihsel deneyimi, aşağıdaki sonuçlara izin vermektedir:

Sovyet Devrimi'ne kadar, Azerbaycanlı kadının toplumdaki rolü diğer İslam ülkelerinden farklı değildi ve geleneksel kadın ilişkileri sistem tarafından kadınların faaliyetlerinin tam olarak çerçevelenmesiyle belirlendi. Kadınların faaliyetleri aile ve çocuk yetiştirme ile sınırlıydı, ekonomik bağımsızlık ve kendine güven oluşturmak için çaba sarf etmediler.

KAYNAK

1. Abbasova S. Modern dönemlerde Azerbaycanlı kadınların sosyal etkinlik sorunu. Nahçıvan temelinde, Bakü, 2007.
2. Abbasova S. Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde kadın hareketinin tarihi. Nahçıvan, 2004.
3. «Azerbaycan Kadını», 1997, No.3, s.36-38

AZƏRBAYCAN'DA SUFİ HÜCRELERİ

Ayten Salimova, Ph.D., aytansalimova@gmail.com.

Azim Mehdiyev, azimmehdiyev@gmail.com

Azərbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi

Mimarlık Fakültesi. Bakü, Azərbaycan

ABSTRACT

Bu makale Azərbaycan'da Khanegah'ı tanıtmaktadır. Bunların en önemlileri şunlardır: Galandariya kardeşleri ve Pir-Hüseyn'in Türbesi nehri Khanegah'ı(XI yüzyıl), XII yüzyıla ait Bakü Körfezi'ndeki Sabail, Khanegah ve Şeyh Babi la'kuba'nın sekizgen türbesi ve diğerleri. Benzer isimlere sahip pek çok köy vardır (Masallı, Sabirabad, Jalilabad, Khachmaz bölgeleri). Şeyh ve muridleri khanegah'a yakın gömüldü ve bu "mazarliq" – "Şeyh Mezarlığı" « ortaya çıktı ve analizin gösterdiği gibi, tüm bölge "shiklar" ("sheikhlar" – Shikhovo yerleşimi) olarak adlandırıldı. Sufi Qadiriyyah topluluğu, Jabrail bölgesinin Shikhlar köyünde, XIV yüzyıl. Movlana sheikh Yusif topluluğunda - Khachmaz'ın Şeyhler köyünde. XIII yüzyılda Şeyh Zahid'in tasavvuf merkezleri vardı. Shikaran köyünde (Lenkoran).

Hanedanların X yüzyıldan beri Azərbaycan'da büyük dini merkezlere dönüştüğünü söyleyebiliriz. Ayrıca, ilk evrenin, birçoğunun X yüzyıldan beri terk edilmiş olan ribat - müstahkem kaleler temelinde Sufi khanegah bileşiklerinin oluşumu ile karakterize olduğu belirtilmelidir. Yeniden inşa edilen ribatlar arasında Şeyh Babi la'kuba'nın Hanedanı (XIII yüzyıl) sayılabilir. Maraza köyündeki kompleks, mağara yerleşim yerlerinde oluşturulan ve ribatlardan yeniden inşa edilen khanegahların sayısına bağlanabilir. Genellikle kutsal yerlerin etrafında uzun bir süre boyunca bir khanegah oluşmuştur - bir "pir" veya bir Sufi'nin veya bir şehidin gömülmesi. Birçok mevcut kutsal yer - «pir» (çoğunlukla «putperest» kökenli) - Sufi mezarları da dahil olmak üzere, lydali (Kengerlinsky bölgesi Shakhtakhty köyü, II-I bin M.Ö.) kutsal sığınakları önemini korumuş ve insanların yüceltilmesinin tadını çıkarmıştır. Yani, «Müslüman azizler» bir kült olduğu söylenebilir.

ABSTRACT

This article presents Khanegah in Azerbaijan. The most significant ones are the following: khanegah of the Galandariya brethren and Pir-Hüseyn's tomb (XIc.) on Pirsagat river, Sabail in the Baku Bay of the XIIc., khanegah and octagonal Mausoleum of Sheikh Babi la'kuba and others. There are lots of village with similar names (Masalli, Sabirabad, Jalilabad, Khachmaz regions). Sheikhs and their murids were buried close to khanegah, and this is how "mazarliq" – "sheikhs graveyard" had appeared, and as analysis shows, long after all territory were named "shiklar" ("sheikhlar" – Shikhovo settlement). Sufi Gadiyya community existed in Shikhlar village of the Jabrail region, Movlana sheikh Yusif community of XIVc. - in Shikhlar village of the Khachmaz. There were sufi centres of sheikh Zahid in XIIIc. in Shikaran village (Lenkoran).

We can say that khanegahs have turned into major religious centers in Azerbaijan since the Xc. In addition, it should be noted that the early stage was characterized by the formation of Sufi khanegah compounds on the basis of ribats

- fortified fortresses, many of which had been abandoned by the Xc. Among the rebuilt ribats one can name khanegah of Sheikh Babi la'kuba (XIIIc.). The complex in the village of Maraza can be attributed to the number of khanegahs that created in cave settlements of hermits and rebuilt from ribats. Often a khanegah was formed over a long period around the holy places - a "pir" or burial of a Sufi or a martyr. Many existing holy places - "pir" (often of "pagan" origin - the sanctuary of Iydali (Shakhtakhty village of Kengerlinsky region, II-I thousand B.C.), including Sufi burials, retained their importance and enjoy the veneration of the people. Namely, we can say that there was a cult of "Muslim saints".

A large number of monuments related to the Sufi sheikhs are retained in Azerbaijan. There are lots of village with similar names (Masalli, Sabirabad, Jalilabad, Khachmaz regions). Sheikhs and their murids were buried close to khanegah, and this is how "mazarliq" - "sheikhs graveyard" had appeared, and as analysis shows, long after all territory were named "shiklar" ("sheikhlar" - Shikhovo settlement, Absheron). Sufi Gadiyya community existed in Shikhlar village of the Jabrail region, Movlana sheikh Yusif community of XIV century - in Shikhlar village of the Khachmaz region. There were sufi centres of sheikh Zahid (Sefevi dynasty founder's grandfather) in XIII century in Shikaran village of the Lenkoran region.

Considering the sufi tenements of Azerbaijan, it is important to note that khanegah of the Galandariya brethren and Pir-Huseyn's tomb (XI century) on Pirsagat river. Khanegah of sheikh Al-Huseyn ibn Ali, known as Pir-Huseyn Ravanan, owner of large vakf movable and immovable property and valuables, was famous well beyond Shirvan [3, p.81]. Sheikh Al-Huseyn ibn Ali, as informed Khamdallah Kazvini, died in A.H. 467 (27.VIII.974-15.VIII.1075), [3, p.81]. Thus, the compound was laid in the middle of the XI century. Analyzing archaeological materials and retaining inscriptions, it appears that "intensive construction activity in khanegah on Pirsagat river were conducted during 1243-1303 years" and the complex was provided assistance from the Shirvanshahs and Ilkhanids [2, p. 42]. This is also noted by S.B. Ashurbeyli: "... Shirvanshahs paid much attention to the construction and decoration of a number of khanaks in Shirvan: especially the khanaks near Navagi village on the Pircagat River, the Bibiheybat shrine near Baku, Pir Mardakian in the village. Heylar near Shemakha, etc. » [1, p.76]. Unfortunately the complex is poorly preserved. The main structures of the complex date back to the XII-XIV centuries. The complex included - a mosque with a minaret (representing in the plan a square with a section of 3x3m height 17m) and an octagonal in the plan tomb, a stable with a room for grooms, located outside the walls of the fortification to the southeast; two large halls; six hujras; two vestibules; a number of premises in the south-western and northern parts [7, p.32]. The mosque is adjacent to the sheikh's tomb - this technique is repeated in many khanegahs. The complex consisted of one-store buildings clustered around an open courtyard surrounded by fortified walls of an irregular quadrangular shape with single fortified gates and round towers in plan. The fences in the fortress walls, as well as the high angular towers testify to the defensive character of the entire complex of structures [7, p.32]. In addition, the construction site is located along trade routes. We can say that the complex belongs to the early types of khanegah, rebuilt from ribats.

To the same type of khanegah - rebuilt from ribat - we can attribute the Sabail fortress, fortified building with "fifteen towers" - in the Baku bay of the XII century [2, p.33]. There were built small two-room hujras on the perimeter of the courtyard

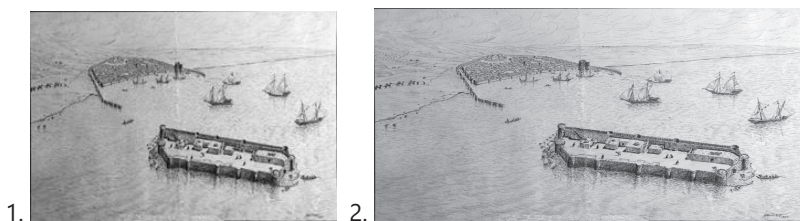
[2, p.67]. Flooding of the structure occurred in the beginning of the XIV century (1306) as a result of an earthquake that led to an increase of the Caspian Sea level [1, p.75]. During archeological researches it was revealed that "during the reign of Shirvanshah Fariburz III in Baku, they built or renewed the serf-type buildings located in Baku Bay", the preserved inscription on it, dating back to A.H.632 (1234-1235 years), indicates the date of the construction completion and coincides with the time of the conquest of the country by the Mongols"[1, p.76]. According to the preserved message of Abd al-Rashid al-Bakuvi: "there was a strong fortress of stone, which stands near the sea, waves of which hit its walls" - dated 1403 year [1, p. 75]. Sarah Ashurbeyli believed that Sabail is a sea fortress [1, p.76]. In favor of this version says the thickness of the fortress walls - from 1.5 to 2 m. Judging by its features, this fortification, was rebuilt and functioned as a khanegah before flooding in the XIV century.

The tomb of Sheikh MovlanaYusif Baba (XIII century), Shikhlar village, Khachmaz region

Khanegah of Pir-Huseyn (XI century) on Pirsagat river

1. Fortification in the Baku bay. 1. Sketch by N.Sheblikin. Baku, XII century. 2. Fragment

There is the khanegah and the octahedral mausoleum of Sheikh Babi la'kuba (XIII century, Baba village, Fizuli region) among those rebuilt from the ribats. The compound included a minaret, caravanserai, mausoleum and many other structures. During the archaeological research, 6 military burial places were identified [8, p.25], which suggests that the complex was built on the basis of the ribat.

The Sufi complex Bibi-Heybat arose near the ancient pir (sacred place) and represented a quadrangular enclosed courtyard. Based on historical reports and graphic images of the XVIII-XIX centuries, it can be stated that here, at the gates of Baku, at the junction of caravan routes, there was a large cultural and educational center. There was a tomb built near the Bibi-Heybat Mosque (the date of construction - the end of the VIII century). The tomb was considered miraculous, and in support of this, many legends were disseminated around. Kazyme (628-683 years), the daughter of the seventh Imam Musa ibn Jafar As-Sadik was buried here in the tomb. The complex included a mosque with a minaret, southern and northern gates, mausoleums-tombs, swimming pools and a number of rooms. It is known that Shirvanshah Farrukh Zal in the XIII century reconstructed the mosque and completed the compound. We have information that Haji Sheikh Sharif, a Sufi preacher from Nishabur, is buried here. Analyzing burials, it is possible to trace several generations of sheikhs: Sheikh Buniat (died 1555-1556); Sheikh Gulam Ali (died in 1606 -1607); Sheikh Sharif ibn Sheikh Abid (died in 1636 -1637); Sheikh Haji Asker-Ali (died in 1653-1654); Sheikh Muhammad Moukim (died in 1667-1668).

Bibi-Heybat

Complex of buildings of the XVII century in the village of Maraza near Shemakha can be attributed to the number of khanegahs that have arisen near the cave settlements of hermits, and rebuilt from ribats. Attention is drawn to the mausoleum of Sheikh Diri Baba (XIV century, Maraza village) opposite the old cemetery. The two-store mausoleum is carved in the rock and dates back to A.H. 805 (1402-1403 years). On the first tier there is a hall covered with a lancet arch, which is a passage from a small lobby with an octagonal dome on a rock-hewn staircase. There is a carved inscription with the name of Shirvanshah Ibrahim I on the wall. There is a hall (about 15 sq.m.) on the second floor, covered with a spherical dome. Trompuses are decorated with floral ornament. A fragment of the inscription with a date of 1402, the name of the architect is "... the son of Haji's master" has retained. A. Olearius left information about the burial of sacred Seid Ibrahim, who was "surrounded by stone walls and two courtyards and built and decorated like a castle." Thus, the complex Seid-Ibrahim can be dated from the beginning of the XIV century. Mausoleum of Diri Baba even earlier. E. Chelebi (1647) preserved information about Diri Baba, who lived during the times of Shirvanshah Ibrahim I (1382-1417) and occupied the post of muezzin at the court of Shirvanshahs. Cornelius de Brein (1703), the Dutch artist's sketches of these places have survived in his book "Travels into Muscovy, Persia, and part of the East-Indies" («Reizen over Moskovie, door Persie en Indie») published in Amsterdam in 1711. [13]

Also it should be noted khanegah of XIII-XV centuries on the river Alinjachay (Khanegah village, Julfa region), not far from Nakhichevan. There are two mausoleums of XIII and XV centuries remained from the compound, a pir with a cemetery. Here is the grave of Sheikh Melik Horosani [9, p.34]. As Smirnov informs: "...the ruins of one house are called sheikh-tahts, i.e. throne of the sheikh"; "...the area to the south of the village is called Kharab-bug (the ruined garden), and Dash-Aresi or Mur-dere to the north of it " – which recalls hell, in his opinion, these names refer to "terms of the Ismailits' doctrine" [9, p. 34]. The only building of the Zaviya-Madrassah (XVII-XVIII centuries) is preserved from a large compound. Madrassah was a large hall with a mekhrab 1,7 x 5, 15 x 5, 5 m (height 5.5 m and an area of 88 sq.m.) and the lobby.

Mausoleum of Sheikh Diri Baba

We can say that khanegahs have turned into major religious centers in Azerbaijan since the X century. In addition, it should be noted that the early stage was characterized by the formation of Sufi khanegah compounds on the basis of ribats - fortified fortresses, many of which had been abandoned by the X century. Ribats are fortresses along caravan routes, surrounded by fortified walls with towers, bypass galleries, battlefields, with a single entrance on the central axis. The ribats provided for a mosque, an "ovdan" (underground water pit), a caravanserai for travellers. Among the rebuilt ribats one can name khanegah of Sheikh Babi la'kuba (XIII century, Baba village, Fizuli region). The complex in the village of Maraza near Shemakha can be attributed to the number of khanegahs that created in cave settlements of hermits and rebuilt from ribats. Often a khanegah was formed over a long period around the holy places - a "pir" or burial of a Sufi or a martyr. At the present time, many existing holy places - "pir" (often of "pagan" origin - the sanctuary of Iydali (Shakhtakhty village of Kengerlinsky region, II-I thousand B.C.), including Sufi burials, retained their importance and enjoy the veneration of the people. Namely, we can say that there was a cult of "Muslim saints". Later, khanegahs began to represent compounds with a mausoleum, a mosque, a hall for a prayer, educational and business premises, cells of students, sometimes with rooms for meditation. Often provided accommodation for the sheikh and his entourage. Khanegahs were built on the principle of a central courtyard, surrounded by rooms (the influence of the ribat structure) - khanegah on the river Pirsagat (Azerbaijan); Khanegah of Gusam ibn Abbas (Samarkand) and Khanegah of Sayfuddin Bukhari (Bukhara). The construction of large khaniegahs, as a rule, depended on the positioning and role of the sheikhs of the community and of the

order as a whole in the political life of the state [6]. Shihab al-Din al-Hamadani (XIV century) in the chapter "About hearing" of "Treatise on the rules of the Sheikhs" writes: "In the hearing, observe three things: place, time and brotherhood. As for the place, (that) it is necessary that (it was) spacious and hidden from extraneous views. As for time, it is necessary (for the Sufi) to know the time for listening, and with the nightfall (it) is most favorable, so that the common people (avham) do not receive news about this" [5, p.334].

Ashurbeyli S.A. History of Baku. Baku: Azerneshr, 1992.

Brittany L. and Weimarn B. Art of Azerbaijan of the 4th - 18th centuries. M., "Art", 1976.

Bunyatov 3. M. State of Atabek of Azerbaijan (1136-1225). Baku, Elm ", 1978.

Giyashi D. Sufi shrine, the pearl of Muslim architecture, Irs Baku, 2008. № 1 (31).

Jumaev A. Central Asian khanaka, Sufi prescriptions for hearing (sama) and the tradition of spiritual hymns (Khanakoi) in Transoxiana, Tarikh va Madaniyat - History and Culture - History and Culture, Moscow, 2004.

Zahidov P.Sh. About the Architecture Schools of Uzbekistan (XIX-early XX centuries). In the book: Art of architects of Uzbekistan, issue IV, Tashkent, 1969, p.138, 150, 153.

Mammadzade KM Construction art of Azerbaijan (from ancient times to the XIX century), Moscow, 1983.

Mamedov V. Archeological excavations of the 14th century tomb began in the territory of Fizuli region in Azerbaijan, Brozgul Al Mausoleum in the village of Baba, Moscow: PAEN, 1947.

Neymat M. Secrets of the epigraphy: about the material culture heritage, "Caspian", Baku, 2011.16 July, p. 10.

Neymat M. Corps of Epigraphic Monuments of Azerbaijan "T. I, Baku. Elm, 1991. p.20.

Ravdonikas TD, Meskhidze DI "Travel to the Caucasus": a catalog of published materials illustrations of the XVII-XIX centuries.

Smirnov KN Materials on the history and ethnography of the Nakhichevan region. Baku, "Ozan", 1999.

Sukhareva OA Quarter community of the late feudal city of Bukhara (in connection with the history of quarters). M., 1976

Tagiyev I. The Palace of the Shirvanshahs or Khanaka S.Y.Bakouvi? Baku, 2003

MİR HƏMZƏ SEYİD NİGARİNİN TƏRİQƏT LİRİKASINDA XALQ POEZİYASINA MÜNASİBƏT

Sahibə Paşayeva
AMEA Folklor İnstitutu
psahiba@mail.ru

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında və XIX əsrdə Azərbaycanın dini-siyasi həyatında xüsusi izi olan ustadlardan biri də Mir Həməzə Nigaridir. Təsəvvüf ədəbiyyatının böyük şairlərindən sayılan Mir Həməzə Nigarinin adı Azərbaycan türk fəlsəfəsinin unudulmayan səhifələrini yaradanların sırasında çəkilməkdədir.

"Mir Həməzə Seyid Nigari Qarabağı Qafqaz və Anadoluda məşhur olan, şeirləri iki əsrə yaxındır sevilərək oxunub əzbər söylənilən təkkə-təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, nəqşibəndi təriqətinin nüfuzlu şeyxi, kamil mürşiddir. Onun bütün ömrü və yaradıcılığının 3 əsas xəttinin biri dünyəvi eşqidir - sevilb qovuşmadığı Nigara qarşı bitib tükənməyən sevgisidir." (Nərimanoğlu, 2015: 22)

O, yaşadığı dövrdə nəqşibəndiyə təriqətinin ən tanınmış nümayəndələrindən idi. Həməzə Nigari təhsilini Şəkin Dəhnə kəndində dövrün alimlərindən dərslər alaraq tamamladıqdan sonra mürşid axtarmaq məqsədilə səyahətə çıxmışdır. Yolçuluğu sırasında Mövlanə Xəlid Bağdadinin adını eşitmiş və Bağdada getmək üçün yola çıxmış, ancaq Xarputa çatanda Mövlanə Xəlidin vəfat etməsi xəbərini almış, sonra Sivasla gəlmiş, daha sonra isə Qarabağa qayıtmışdır. Qarabağda ikən cəddi əmcədi Həzrət Əlinin mənəvi işarəsi ilə "Hər bir nəfəsi Məsih-əsa, hər bir nəzəri nazir-i kimya" dediyi İsmayıl Şirvaniyə mürid olmaq üçün Kürdəmirə gəlmişdir. Şeyx İsmayılın müridi olmuşdur. Kürdəmirdə şeyxin yanında mənəvi tərbiyyəsinə başlayan Həməzə Nigari şeyxini təqib edərək ardından Anadoluya gəlmiş, Sivas və Amasiyada müxtəlif fəsilələrlə 20 ildən çox şeyxinin yanında qalmışdır.

Mir Həməzə Nigari təriqətə daxil olana qədər şeir yazmasa da, bu dini cərəyanla tanışlıqdan sonra o, həm klassik tərzdə əruzla, həm də xalq şeiri tərzində Azərbaycan və türk dillərində heca ölçüsündə şeirlər yazıb yaratmışdır. Mir Həməzə Nigarinin Muhyiddin Arabinin "Fütuhatı-məkkiyyə" əsərinə yazdığı Təvzihat, türkçə və farsca divanı, ayrıca "Nigarnamə" və "Səqinamə" adlı əsərləri vardır. Şair Sədi, Hafiz, xüsusilə Füzulinin, Nəbatinin poetik dünyasına dərinləndən bələd idi.

O, XIX əsr həm Azərbaycan, həm də Türk ədəbiyyatının mütəsəvvüf şairlərdəndir. Nigarinin heca vəznilə yazdığı şeirlərinin xalq dilinə yaxın olmaqla bərabər əruz vəznilə yazdığı şeirləri daha çox təsəvvüfi termin və məzmunlarla zəngindir.

Qəzəlləri, qoşma və gəraylıları yalnız müridlər arasında deyil, geniş xalq kütlələri arasında da çox məşhur idi. Çünki bu qoşma və gəraylılar türkün öz doğma heca vəznində yazıldığından xalq onları və bu bədii nümunələri yaradanları çox sevmişdir. Tanınmış folklorşünas-tədqiqatçı Sədnik Pirsultanlının da yazdığı kimi, "heca vəznə atalar sözlünün qoynunda yetişmiş, formalaşmışdır... Heca vəzninin təşəkkülündə, təkmilləşməsində və inkişafında təkcə mənzum tapmacalar və aşiq qoşmaları iştirak etməmişdir, külli halında mərasim nəğmələri, uşaq düzgülləri, nağıl pişrovları mühüm rol oynamışdır. Hətta, bu sahədə yanılmacların da öz yeri vardır." (Pirsultanlı, 2013: 4)

Seyid Həməzə Nigarinin heca vəznli şeirlərində də təsəvvüf könlü müraciət edir. O, xalq ruhundan qidalanan şeirlərində Allahı gözü, qulağı, dili, könlü, əli, ayağı,

canı ilə zikr edir. Çünki haqq aşığıları Allahı yeddi qisimdə vəsf edirlər: "Göz zikridir; Ağlamaqla olur. Qulaq zikridir; Haqqın hökmlərini eşitməklə olur. Dil zikridir; Həmd və səna ilə olur. Əl zikridir; Verməklə və cəmərdliklə olur. Ayaq zikridir; Qeyrət və çalışma ilə olur. Könül zikridir; Qorxu və ümidlə olur.Can zikridir; Təslim və ricailə olur." (Salim, 2010: 75)

Ey Seyid Nigari, ey dili-sadə,
Kuyi-həqiqətə eşqdir cadə.
Cəkmə ələm kim, yetərsən muradə,
Dutubsan daməni-Əhmədi-Muxtar. (Nigari, 2004, 164)

Şairin heca vəznli şeirlərində "insanın emosional hissləri, sevgisi və düşüncələri ancaq konkretləşdiyi və mücəssəm hala gəldiyində məna kəsb edir. Çünki bu məfhumlar mücərrəd və ilahi ələmə məxsusdurlar. İnsan dil və düşüncəsi vasitəsilə bu mücərrəd hisslərini konkret ələmdəki vasitələr ilə mücəssəm hala gətirdiyində başa düşülən olur. Məhz bu kontekstdə hiss, düşüncə və konkretlik vəhdət təşkil edərək sufilərini və şairlərin öz fikirlərini məcaz və simvollarla ifadə etməsinə şərait yaradır. Məhz bu mənada Seyid Nigari dildəki rəmz və metaforlar sayəsində ilahi eşqin mahiyyətini" (Sufi,10) ifadə edirdi.

Nigarinin xalq poeziyası ruhunda yazılmış qoşma və gəraylıları şairin ilahi eşqə olan hisslərinin tərənnümü, sadə insanla ilahi ruhun sintezi idi.

Kim sevər yarı, kim çəkər iştiaq?
Kim istər didarı, kim olur müştəq?
Kim təməşə eylər, kim bulur əzvaq?
Kim sübh zövq eylər, kim eylər axşam? (Nigari, 2010: 726)

Gərəkdir aşiqə dəmadəm niyaz,
Eyləmək gərəkdir nazdan ehtiraz.
Bir kərə ələyaz etdi kibrü naz,
Oldu qərabətdən mərdud Xənnas.(Nigari, 2010: 716)

O, şeirlərində tez-tez Əhl-i beyti və Həzrət Əliyə olan sevgisini bəyan etmişdir. Seyid Nigarinin nəqşbəndliliklə bağlı şeirlərində mövləvliyin, yəni onun yaradıcısı Mövlana Cəlaləddin Ruminin də təsiri duyulur.

Öz dövrünün aşiq şairlərindən olan Seyid Nigari yaradıcılığında qoşmalar bu məhəbbət aşiqinin könül arzularını daha təsirli bir şəkildə ifadə etmişdir. Şairin İslam düşüncəsindəki ənənəvi varlıq və onun ələmdəki təzahürü haqqındakı görüşləri qoşma və gəraylılarında, tərkibbəndlərində də məharətlə işlənmişdir. Özünəməxsus bir ustalıqla yaratdığı bu lirik parçalar insanı təsirsiz buraxmır:

Ey cununi-Leyla, aşiqi-şeyda,
Məhəbbətdir ancaq sirati-minhac.
Ey talibi-movla, ey əhli-sovda,
Oldur təriqəti-sahibi-merac.

Oynadarsan ki, top, qılırsan covlan,

Cəkərsən ki, cilə, atarsan peykan.
Ey Seyid Nigari, ey mərdi-meydan,
Ey fənni-hunərdə ustadi-kamil. (Nigari, 2004: 163)

Şairin gəraylı formasında yazılmış şeirlərində gözəllik, sevgi, həyatın mənası, dostluq kimi mövzular çoxluq təşkil edir, sadə xalq dilinin zəngin çalarları üzə çıxır:

Qurdum ulfətin binasın,
Yıqdım dünyanın esasin.
Nigari, eşq səhrasın
Gəzdim mərdanə-mərdanə.

Dərsin almış rahibərdən,
Mushəfi-ruyi-dilbərdən.
Nigari hərdəm əzbərdən
Oxur min ayə, min ayə. (Nigari, 2004: 171)

Seyid Həməzə Nigari yaradıcılığında da aşiq poeziyasının estetik-əxlaqi mahiyyəti öz əksini tapa bilmişdir. Şairin bir sıra şeirlərində Sarı Aşıq haqqında beytlər yer almışdır.

XVII əsr Azərbaycan aşıqlarından olan Sarı Aşıq onun yaxın qohumlarından idi. Nigarinin Sarı Aşıqla olan bağlılığını göstərən qaynaqlarda yazılır ki, "Mir Həməzə Nigari Cicimlidə və Bərgüşadın Mirlər kəndində təlim-tərbiyə işlərilə məşğul olmuş, məktəbdarlıq etmişdir. Sarı Aşıq Həkəri çayının kənarı boyu tikilən mədrəsələrdə və Mirlər kəndindəki hücrəsində elm və ürfan işığını yaymışdır. Mir Həməzə Nigari babalarının Sarı Aşıqla olan əlaqələrindən təsirlənmiş və şeiri ilə bu hörmət və sevgini ifadə etmişdir." (Sarı aşıq: E. T. 20.03.2011) Sarı Aşıq əsasən bayatılarıyla tanınır. O, yaradıcılığında bu janra üstünlük vermişdir. Aşıq əsasən əxlaqi məsələlərə toxunan bu bayatılarında cinaslardan çox ustalıqla istifadə etmişdir. Şeirlərində atalar sözlərini və məsəlləri tez-tez işlədən Sarı Aşıq çoxlu sayda sevgi şeirlərinin müəllifidir. Seyid Nigarinin də heca vəznində yazdığı qoşmaları Sarp Aşığın bayatıları ilə sıx bağlı olmuşdur. Aşağıdakıları şeir nümunələrini nəzərdən keçirdikdə hər iki aşiq-aşıq şairin düşüncə tərzindəki mənəvi əlaqə aydın görünür:

Sarı Aşıq:
Mən Aşıq, yasəmən siz,
Bağların yasəmənsiz.
Mən öldüm gülə həsrət,
Gül sənsiz, yasəmənsiz. (Bayatılar, 7)

Seyd Nigari:
Ey istəyən yari, sevən dildari,
Mülki-məhəbbətdə gərəkdir ixtlas.
İxtlas ilə eylə kari-kirdari,
Gir təriqi-xasə, eylə qəlbi xas. (Nigari, 2004: 172)

Seyid Həməzə Nigari yaradıcılığı Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının bir sıra tanınmış nümayəndələri üçün də mühüm bir məktəb rolunu oynamışdır. Məsələn, Seyid

Həmzə Nigari Aşıq Mahmudun həyatında və yaradıcılığında özünəməxsus rol oynamışdır. XIX əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaradan Aşıq Mahmud "maddi təzyiqlərdən əlavə mənəvi təhqirlərə də məruz qalır, ölümə təhdid edilirdi. Mahalın şəriət hakimi olan Çələbi Əfəndi ona şeir deməyi qadağan edir, guya şeir deməyin günah iş olduğunu, şəriət qanunları ilə bir araya sığmadığını göstərir, ona hədə-qorxu gəlirdi. Buna görə də aşıq Mahmud dostu və müasiri şair Seyid Mir Həmzə Nigariyə müraciət edir, ondan kömək istəyir. Nigari onu yaradıcılığa daha da ruhlandırır və şeir deməkdə davam etməyini tövsiyə edir." (Qarabağ, 6)

Nigarinin şeirləri Türkiyədə yaşayan ozanların da yaradıcılığında xüsusi yer tutmuşdur. Onun şeirləri Amasiya ətrafında, Şərqi Anadolu da səslənmişdir:

Görün bana yar neyledi
Neyledi güzel eyledi.
Derinde gördü söyledi,
Gelip derdimi derdimi. (Nigari: 9)

"Bu gün də keçmişdə olduğu kimi, Qafqazda, Anadolu da səma məclislərində mövləvi və nəqşibəndilərin ayinlərində, zikrlərində Mövlana Cəlaləddin Rumi-dən sonra ən çox Seyid Nigarinin insanlara ilahi sevgisi bəxş edən şeirləri oxunur, ifa edilir." [Nərimanoğlu, 2015:22)

Beni söyletme ey canan,
Bağ cefasın çeken bağban,
Çekerse azar-ı hicran,
Unutmaz bağ-ı bostanı. (Nigari, 9)

Seyid Nigarini Divanı Tiflisdə (1908) və İstanbulda (1883) dərc edilib. Farsca Divanı da yenə İstanbulda 1911-ci ildə nəşr olunub. Türkiyədə və Azərbaycanda Nigarinin şeirlərindəki tərənnümləri eyni duyğu və coşğunluqda ifadə edə bilən bir çox könül insanı yetişmişdir. Onun sevgisi qəlblərdən silinməmişdir. Xalq poeziyasına olan vurğunluğu şairin yaradıcılığının doğma vətəninə olan məhəbbətin böyüklüyündən irəli gəlirdi. Nigari torpağı da müqəddəs sayırdı.

XÜLASƏ

Açar sözlər: Mir Həmzə Seyid Nigari, təkkə ədəbiyyatı, təriqət lirikası,

Mir Həmzə Seyid Nigari Qarabağı təkkə-təsəvvüf ədəbiyyatının nümayəndəsi, nəqşibəndi şeyxi, sufi şairidir. O, şeirlərində Allah, Peyğəmbər və əhli beytə olan eşqi və məhəbbəti dönə-dönə tərənnüm etmişdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nigarinin nəqşibəndi təriqəti əsasında yayılmış təriqəti şöhrət qazanmışdı. Bu təriqətin ətrafında çoxlu mürid toplaşmışdı. Onun mühacirəti dövründə Türkiyədə "Seyid Nigari məktəbi" yaranmışdı.

Mir Həmzə Nigari eşqin ilahi təsəvvürünü verməklə yanaşı, Azərbaycan və türk xalqlarının mənəvi aləminə daha dərinə nüfuz etmişdir. Mir Həmzə Nigari öz doğma vətəni Qarabağa çox böyük məhəbbət bəsləmiş, Türkiyədə olduğu vaxtlar Qarabağa olan həsrətini şeirlərində dilə gətirmişdir. Nigari Osmanlı məmləkətinə getməzdən əvvəl bir neçə vaxt Qazax mahalında Xanlıqlar qəryəsində yaşamış və burada özünə çoxlu dost qazanmışdı. Onlardan ən məşhuru Allahyar ağa Dərbəzadə olmuşdur. Seyid Nigari Qarabağ xanlığı camaatının dini lideri olmuş, rus imperiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxmış, insanları arxasınca aparan müqəddəs bir şəxsiyyət olmuşdur. Həmzə Nigarinin Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan

və Dağıstanda çox sayda müridi və xəlifəsi olmuşdur.

Şərqi Anadoluda şöhrət tapmış şairin ürəkdən sevilən şeirləri yaddaşlarda yaşamış, onların bir qismi Ərzurum bölgəsində xalq mahnıları kimi ifa edilmişdir.

Təriqət lirikası və xalq poeziyasının qarşılıqlı sintezi onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan başlıca əlamətdir. O, öz fikirlərini ifadə edərkən dini rəvayət və folklor ünsürlərinə də müraciət etmiş, xalqın ruhuna və azadlıqsevərlik ideyasına yaxın olan şeirlər yazmışdır. Nigari Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yönəlmiş müridizm azadlıq hərəkatının öncüllərindən olmuş və buna görə hökumət onu sürgün etmək istəmişdir.

Beləliklə, təsəvvüf ədəbiyyatının böyük şairlərindən biri Mir Həməzə Nigari Azərbaycan türk fəlsəfəsinin unudulmayan səhifələrinin müəlliflərindən olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində onun adı unudulmağa çalışılsa da, xalq öz yaddaşında şairi yaşatmışdır. Həyatının çoxunu keçirdiyi Şərqi Anadolu və Şimali Azərbaycanda hələ də analar övladlarına onun eşq şeirlərindən laylalar söyləyirlər. Seyid Həməzə Nigari haqqında yaradılmış dini rəvayətlər də xalq arasında dolanmaqdadır.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Мир Хамза Сеид Нигари, литература тариката, суфийская поэзия

Азербайджанский поэт Мир Хамза Нигари является шейхом накшбендийского тариката. Он писал под псевдонимом Нигари.

Во время его эмиграции в Турции была сформирована «Школа Сеид Нигари». Мир Хамза Нигари в своем творчестве дал божественное представление о любви и в своей поэзии глубоко проник в духовный мир азербайджанского и турецкого народов.

Мир Хамза Нигари очень любил свой Карабах, где он родился и выразил свою любовь к Карабаху в своих стихах, когда он жил и трудился в Турции. До прибытия в Османскую империю Нигари несколько лет жил в Ханларском и в Казахском районах Азербайджана, где имел много друзей. Самым известным из них был Аллахъяр Ага Дильбазаде. Сейид Нигари был религиозным лидером общины Карабахского ханства, священным человеком и выступал против агрессивной политики Российской империи на Кавказе. Мир Хамза Нигари имел много сподвижников, в том числе мюридов и халифов в Турции, Азербайджане, Грузии и Дагестане.

В памяти народа сохранились стихотворения поэта, получившие популярность в Восточной Анатолии, некоторые из которых исполнялись как народные песни в Эрзуруме. Взаимный синтез лирической и народной поэзии является главной характеристикой его творчества. Выражая свои взгляды, он часто обращался к религиозным повествованиям и фольклорному народному творчеству, воспевал в своих стихах идеи свободолюбия и любви к Родине. Он стал одним из лидеров народно-освободительного движения мюридизма, направленного против экспансионистской политики царской России.

Один из великих поэтов литературы суфизма Мир Хамза Нигари был одним из авторов незабываемых страниц турецкой философии. Хотя его имя пытались предать забвению в советское время, люди же не забыли его поэзию по настоящее время.

ABSTRACT

The attitude to the folk poetry in the sect poesy of Mir Hamza Seyid Nigari. Key words: Mir Hamza Seyid Nigari, the literature of mysticism, the sect poesy. Mir Hamza Seyid Nigari was the sufi, the sheykh of Nagshibandi and the member of the literature of the sect mysticism. Many times he used to praise Allah, the prophet and his family (ahli beyt) in his lyrics.

The new sect based on Nigari's Nagshibandi sect became popular in the history of XIX century Azerbaijan literature. A great deal of adherents were among this sect in Turkiye, where "The school of Seyid Nigari" occurred during his emigration period to this country.

Mir Hamza Nigari managed to express the spiritual side of Azerbaijan and Turkish people more deeply, giving a divine portrait of love. He showed great sympathy for Garabagh, and the longing for his own motherland was expressed in his lyrics when he was in Turkiye. Before going to the land of Ottoman he lived in Gazakh district for a while, where he made a lot of friends, of which the famous of them was Allahyar agha Dilbazzade. Seyid Nigari was the saint and the religious leader of Garabagh people, who was opposed against the expansionist policy of Russian Empire. Hamza Nigari had a number of adherents and successors in Turkiye, Azerbaijan, Georgia and Daghestan.

The loving poems of the poet which were very popular in the Eastern Anadolu, became to be sung as folk songs in Erzurum. The mutual synthesis of the sect poesy with the folk poetry was the main characteristic feature of his creative activity. He made use of many religious stories and the elements of folklore while expressing his ideas, and wrote poems on the people's morality and the ideas of freedom. Nigari was one of the leading members of the movement of freedom on "muridism", which was against the colonial policy of Russian Empire. Just for this reason the government wanted him to be sent into exile.

Thus, Mir Hamza Nigari, who was one of the authors of unforgettable pages of Azerbaijan and Turkish philosophy. Though his name was made to be forgotten during the Sovet Union period, the people memorized the poet in their minds. Even nowadays in the Eastern Anadolu and the Northern Azerbaijan, the places where he spent much of his life, mothers would sing lullabies on his poems to their children. The religious stories composed on Seyid Hamza Nigari are also popular among the people.

Ədəbiyyat

1. Nərimanoğlu, Hacı. Ruhu (2015). Qarabağda, cismi Amasyada. 525-ci qəzet, 22 avqust, s.21-22. : Köksal, Mehmet Fatih (2016). Yâ Kebîkeç. İstanbul: Kesit Yayınları.
2. Pirsultanlı, Sədnk Paşa (2013). Azərbaycan şifahi xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi. Bakı: Təknur.
3. Salim Fəxrəddin (Baxşəliyev) (2010). Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Seyid Nigari. (2010) Divan. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Seyid Nigari. Xaki-payın taci-sərim: Əsərləri (2004). Bakı: Azərbaycan.
6. Qarabağ: Cəbrayıl aşiq mühiti.-https://www.old.fact-info.az/ts_general/azl/musahibe/.../musahibe-71.htm
7. Bayatılar (Sarı Aşıq) - <https://www.az.wikisource.org/wiki/Bayatılar>
8. Sarı aşiq və mir seyyid akabali nesli-DergiPark. (Erişim Tarihi: 20.03.2011) - <https://www.dergipark.gov.tr/download/article-file/322550>
9. Nigârî - Muzaffer Ozak.-www. <https://www.muzafferozak.com/PDF/.../NigariDivani.pdf>
10. Sufi gözüylə qadın: Seyid Mir Həmə Nigarinin ilahi eşq anlayışına dair.- <https://www.modern.az/az/news/74649>

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT SİSTEMİNDƏ ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİNİN YERİ

POSITION OF SHAMAKHI ACCENTS IN DIALECT SYSTEM OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Sənubər Şükürova

BDU, dissertant

ADPU-nun Şamaxı filialı, müəllim

ABSTRACT

Shamakhi accents include Shamakhi town and its surrounding villages which are located in eastern southern Caucasus, in the bottom of Pirdekuh mountain, above 749 m sea-level.

Some explorers consider Shamakhi toponym as the name turkish tribe Shemakey.

Dialectological expeditions, organized in 1933, 1947-1948s collected some information about Shamakhi accents. B.Ibrahimov investigate accents of some Shamakhi villages in his investigation named Accents of Maraza region in 1949. A victim of repression Abdulla Sherifov, who took part in the expedition to Shamakhi, wrote a book "Shamakhi dialects". But his works disappeared. Though there is not any private investigation, but there are some examples about Shamakhi dialects in the works of Azerbaijan dialectology. A famous scientist M.Shiraliyev, engaging in classification of dialects, called Shamakhi accents as a dialect and included it to the eastern group in the classification. Professor E.Azizov groups the accents locating in the north of the Kura, as northern-eastern accents. He includes Shamakhi accents to Baku-Shamakhi group.

Shamakhi accents are differed both with its specific grammatical and phonetic features and its general features concerning to eastern pronunciation.

Some archaic grammar forms and lexic units are concerning to the modern and ancient turkic languages.

Açar sözlər: dialekt, şivə qrupu, Şamaxı, ləhcə

Key Words : dialect, accent group, Shamakhi, pronunciation

Şamaxı şivələri Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində Pirdəkuh dağının ətəyində dəniz səviyyəsindən 749 m hündürlükdə yerləşən Şamaxı şəhərini və onun ətraf kəndlərini əhatə edir.

Qədim tarixə malik olan Şamaxı toponimi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənilir. Şəhərin adını Sasani padşahı Əmuşirəvan, Şirvan hakimi Şəmax ibn Şüca, ərəb şairi Əşşəmaxiyə və s. ilə əlaqələndirənlər var. Bəzi tədqiqatçılar isə Şamaxı toponimini türk mənşəli hesab edərək Şemakey adlı türk tayfasının adı ilə izah etmişlər (Bəndəliyev, 2009:50).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin toplanılmasına və tədqiq edilməsinə XX əsrin 30-cu illərindən başlanılmışdır. 1933-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının görkəmli dilçilərindən təşkil edilmiş ilk ekspedisiyalarından biri

də Şamaxı şivələrini öyrənmişdir. Bir qədər sonra isə 1947-1948-ci illərdə BDU-nun (S.M.Kirov adına ADU) dialektoloji ekspedisiyaları Ağsu, İsmayilli, Mərzə rayonları ilə yanaşı Şamaxı rayon şivələrini də tədqiq etmişdir. Bunun nəticəsində B.İbrahimov 1949-cı ildə "Mərzə rayonu şivələri" adlı dissertasiya müdafiə etmişdir. Tədqiqat işi "Mərzə rayonu şivələri" adlansa da, Şamaxı rayonunun bəzi kəndlərindən toplanan dialekt materialını da əhatə etmişdir. Bu, kəndlərin inzibati bölgüsünün müxtəlif illərdə fərqli olması ilə əlaqədardır (Şirəliyev, 2008:17).

Repressiya qurbanı olan Abdulla Şərifov 1933-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında işlədiyi dövrdə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına ekspedisiyalar təşkil edərək materiallar toplamışdır. Şamaxı rayonuna təşkil edilmiş ikillik ekspedisiyanın nəticəsi olaraq "Azərbaycanın Şamaxı dialekti (Şamaxı rayonuna iki illik ekspedisiyanın yekunları)" adlı tədqiqat əsəri yazdığını qeyd etmişdir. Amma 1937-ci il repressiyası dövrün ziyalıları kimi ondan da yan keçməmişdir. 22 kitab müəllifi olduğunu istintaqa yazdığı izahatında qeyd edən A.Şərifovun kitablarının bir qismi ilə birlikdə "Şamaxı dialekti" əsəri də itib-batmışdır (Şamil Əli: 17.12.2013).

Şamaxı rayon şivələrindən bəhs edən ayrıca tədqiqat işi yazılmasa da, Azərbaycan dialektologiyasının müxtəlif məsələlərinə həsr edilmiş əsərlərdə Şamaxı şivələrində təsadüf edilən dil faktlarına toxunulmuş və nümunələr göstərilmişdir.

Dialektlərin təsnifi ilə məşğul olan görkəmli alim M.Şirəliyev Şamaxı şivələrini dialekt adlandırmış, mövcud təsnifatda şərq qrupuna daxil etmişdir. Bu qrupa aid edilən Şamaxı şivələrinin Bakı, Quba dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri ilə uyğun cəhətləri ilə yanaşı, fərqli fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri də vardır (Şirəliyev, 2008:19).

A.Hüseynov "Azərbaycan dialektologiyası" əsərində üç əsas ləhcənin olduğunu qeyd edir: şərq ləhcəsi, qərb ləhcəsi, cənub ləhcəsi. Fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini göstərərək Şamaxı şivələrini şərq ləhcəsinə aid edir (Hüseynov, 1979:43, 57).

Azərbaycan dili şivələrinin prof. E.Əzizov tərəfindən aparılmış təsnifində isə Kür çayından şimaldakı ərazinin şimal-şərq hissəsinin şivələri şimal-şərq ləhcəsi olaraq adlandırılır. Bakı-Şamaxı, Muğan, Quba-Xaçmaz, Dərbənd regionlarının şivələrini əhatə edir. Şimal-şərq ləhcəsi üç şivə qrupuna ayrılır: 1) Bakı-Şamaxı; 2) Quba-Xaçmaz; 3) Dərbənd. Şamaxı şivələri isə Bakı-Şamaxı şivə qrupuna daxil edilir (Əzizov, 2016:277).

Əzizə Mikayılova "Azərbaycan dilində ləqəblər (Şamaxı rayonu materialları əsasında)" tədqiqatında Şamaxı rayonunun Göylər kəndindən topladığı ləqəbləri tədqiq etmişdir.

Şamaxı şivələrinə aid fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. y səsinin qarşısında a səsinin e səsinə keçməsi: qeytər < qaytar, qeynana < qaynana, qeyçi < qayçı, qeymağ < qaymaq, qeynəməxi < qaynamaq.
2. Sözüün ilk hecasında u səsinin ı səsinə keçməsi: bı, bılağ, bırı.
3. Sözüün son hecasında ı saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi: alti, qaşığ, Şamaxı, dayı.
4. Yarımqapalı e səsinin açıq ə səsinə keçməsi: gən < gen, gənə < yenə, bələnciyə < belə.
5. Söz əvvəlində e səsinin i səsi ilə əvəzlənməsi: giyə < geyə, diməy < deməy.
6. Söz əvvəlində cingiltili b səsinin kar qarşılığı ilə əvəzlənməsi: pişirməy < bişirmək, pütün < bütün, pəs < bəs.

7. Söz əvvəlində bəzi sözlərdə x səsinin h səsinə keçməsi: həstə<xəstə, həstələnməy<xəstələnmək.
8. Söz ortasına v səsinin ğ səsi ilə əvəzlənməsi: cuğab<cavab, hədrəcuğab<həzirəcavab.
9. Söz ortasında ğ səsinin q səsi ilə əvəzlənməsi: yorqan<yorğan, qırqın<qırğın.
10. Söz ortasında y səsinin g səsi ilə əvəzlənməsi: dügi<düyü, ignə<iynə, igirmi<iyirmi, gögərti<göyərtili, gögəm<göyəm, döyib<döyüb.
11. Söz əvvəlinə və söz ortasında y səsinin artımı: yalo<alov, yesir<əsir, yeniş<eniş, həmeyşə<həmişə, yəyqin<yəqin.
12. Söz əvvəlinə h səsinin artımı: haçar, hindi, haşa, hodolma, həlbət.
13. İşarə əvəzliliklərinin müxtəlifliyi: bıdey, odey, bələncig, bələncignə, bıdeyxana, odeyxana, var, bir kəsənə.
14. Feilin bacarıq şəklinin inkarının sintetik şəkildə ifadəsi: oxıyammadı, görəmmədi.
15. Feilin şüahi keçmiş zaman şəklində qısa ifadəsi: yazmıb, görmib, gəlmib.
16. Feilin əmr şəklinin xüsusi şəkilçi ilə ifadəsi: alginən, deynən, yazağun.
17. Qəti gələcək zamanın II şəxs tək və cəmində -as, -əs şəkilçilərinin işlənməsi: oxıyassan, görəssən.
18. Cümlələrin xüsusi intonasiya ilə tələffüzü.
19. Digər dialekt və şivələrdən fərqli lüğət tərkibinə malik olması:

Şatır çıxır - gündəlik geyinilən çarx. Şatır sözü "keçmiş zamanda müəyyən xəbərləri çatdıran adam, çapır" mənalarını ifadə edirdi.

Türk dilində şatır sözü arxaik olub iki mənə bildirir. Bunlardan biri "şən, şad", digəri isə tarixi termin olaraq "mərasim və yürüşlər zamanı padşahın, vəzirin yanında piyada gedərək xəbərlər çatdıran xüsusi şəxs" mənalarıdır. Göründüyü kimi, ikinci mənə Şamaxı şivələrində işlənən şatır sözünün mənası ilə üst-üstə düşür.

Gəlgəl (su qabı) sözünün sinonimi olaraq dialektin leksik tərkibində tayqulp, birəlli sözlərinə də təsadüf olunur. Bu söz eyni mənada Bakı dialektində də işlənir.

Laqqız//lağız: daşdan düzəldilmiş kiçik hovuz olub, içərisinə it-pişik, toyuq-cücə üçün içinə su və ya yem tökülür. Lağzın sözü monqol dilində "donuz" deməkdir. Orxon-Yenisey abidələrində bu sözün "donuzun yemək yediyi qab - lağzın//laqqız" mənasında işlənməsinə təsadüf edilir.

Şamaxı şivələrinin leksikasında ədəbi dildə işlənməyən, abidələrdə özünü qoruyub saxlayan arxaik dil vahidlərinə təsadüf edilir. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Ərdəm – hünər, güc, ərđəmli – hünərli: İbrəyimin arvadı ərđəmlidi, öyinə getsən salağalı. Xalamın ərđəmi yoxdi, iş görə bilmir. Bu söz eyni mənada "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənir.

Beş yaşından on yaşına girdi... On yaşından on beş yaşına girdi... Çaya baqsa çalımı, çal qaraquş ərđəmlü, bir gözəl yaxşı yigit oldı (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004:53).

Qır – boz, çöl, düz. Şamaxı şivələrinin lüğət tərkibində bu sözün müstəqil işlənməsinə təsadüf etmədik. Yalnız frazeoloji birləşmə daxilində: ağzını qıra vermək – kiminsə fikrini yayındırmaq kimi işlədilir. Mən nə diyərəm, ağzımı qıra verillər.

Müasir dilimizdəki ağzını boza vermək frazeoloji vahidinin tərkibindəki boz sözü eyni mənəni ifadə edir. Qır sözü arxaik və çoxmənalı sözdür. M.Kaşğari "Divanü lüğət-it-türk" əsərində qır sözünün müxtəlif mənalarını qeyd edir: kır yağdı – gizli düşmən, kır-qır rəngi, kır at – qır rəngli at, kır – su bəndi, bənd, kır – basıq dağ, yastı dağ (Kaşğari, 2006: 339).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qır sözü çöl, düzənlik mənasında işlənir:

Qazan xan genə soylamış, aydır:

Arqıç qırda döndərdigim, mərə kafir, sənin baban (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004:157).

Müxtəlif türk dillərində də işlənməkdə olan qır sözünün çöl, tarla mənası daha geniş yayılmışdır.

Dərişməy – yığışmaq. Bu sözə Şamaxı şivələrində iki formada dərişməy (yığışmaq) və dərişdirmək (yığışdırmaq) kimi təsadüf edilir. Gedürsüzsə, dərişün vaxdı. Ay uşax, bu öyi dərişdirün, gələn olar.

Şəmkir rayonu şivələrində dərilmək feili yığılmaq mənasını ifadə edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında isə dərilmək – yığılmaq şəklində təsadüf edilir. Qanlı Qoca bu başları və canvərləri gördi, başında olan bit ayağına dərilədi (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004:105).

Tutam – bir əl tutumu (ölçü vahidi). Anam diyir, bir tutam dən versün, qaytaracox.

Tutam sözü eyni mənada "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində işlədilir:

Esləmədi, biləgindən bir tutam ox çıxardı, belinə soqdi. Qılıncın həm qusandı (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004:129).

Yügrüy – uşaq beşiyi. Yügrüy boş yelləməzdir.

Bu söz eyni mənada "ügrük" variantında Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində işlədilir (Kaşğari, 2006: 167).

İştan/ştan – alt paltarı. M.Kaşğarının lüğətində bu söz "iştonlandı – alt paltarı geyindi" kimi izah edilir. Əslində mürəkkəb olan bu söz iki sadə sözün - iç və don sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Müasir türk dilində alt paltarı mənasında don sözü işlənməkdədir (Kaşğari, 2006: 331).

Şamaxı şivələrinin maraqlı frazeoloji sistemi onu digər dialekt və şivələrdən fərqləndirir. Daha çox obrazlı, lakonik və məcazi səciyyə daşıyan bu ifadələr vaxtilə xalq arasında həqiqi mənada işlənmiş, sonradan ilkin mənasını itirərək sabitləşmiş frazeoloji birləşmələrə çevrilmişdir. Bunu Şamaxı şivələrində aydın görmək olur. Vaxtilə heyvandarlığa aid olan "sağmal-subay eləməxi" ifadəsi öz ilkin mənasını itirərək, hal-hazırda şivədə "seçmək" mənasında işlədilir. Və yaxud vaxtilə peşə-sənət leksikasında işlədilən "əmbərəni suya verməxi" birləşməsi indi "gec olmaq, gecikmək" mənasını ifadə edir.

Dəci pozmax- cığallıq etmək (Əzəldən nətər olmuşuğ, hindi də elə olacoğ, dəci pozmiyun.)

"Dəc" sözü "bir yerə yığılmış arpa, buğda və s. əl toxunmasının deyə, onu nişanlamaq üçün taxtadan və s-dən qayıran iri möhür (nişan)" kimi mənalandırılır. Şivələrdə isə bu söz ayrılıqda işlənməyib frazeoloji birləşmə daxilində "qaydaları dəyişmək, adət-ənənyə əməl etməmək" mənalarını ifadə edir.

Pinə eləməxi – şər, böhtan danışmaq (Pinə eləmirəm, ancax hamı belə deyir.)

Çəkməçilik peşəsi ilə bağlı olan bu ifadə öz ilkin mənasından tamamilə uzaqlaşaraq yeni mənə çaları kəsb etmişdir. Pinə eləmək ifadəsi daha çox "Pinə eləmirəm, pinəçi şəhərdədir" cümləsi tərkibində işlədilir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, dialektə "etmək, eləmək, olmaq" feillərinin yaratdığı ifadələrə də rast gəlinir. Düzdür, müasir dilçiliyimizdə bu cür feillər tərkibi feil adlandırılır. Lakin XIX əsrin Azərbaycan ədəbi dilində işlənən frazeoloji vahidlərdən bəhs edən dilçilər bu yolla yaranan birləşmələrdən "sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə keçid xarakterli frazeoloji vahidlər" adı altında bəhs etmişlər.

Şivələrdə rast gəlinən "olmaq, eləmək" tərkibli ifadələrə nəzər salsaq, görürük

ki, burada da ilkin mənadan uzaqlaşma, yeni məcazi mənə qazanma xüsusiyyəti xarakterikdir. Məhz bu səbəbdən də belə ifadələri frazeoloji vahid hesab etmək daha məqsədəuyğundur. Bu cür birləşmələrə:

Peyk olmaq – bir işin həyata keçməsi üçün əlindən gələni etmək, çalışmaq (Süsən də peyk olub sərdən bəri, bilmir neynəsün.)

Arğac keçməxi – bir işin düzəlməsinə mane olmaq (Bildim ki, kimdənsə arğac keçib ki, iş düzəlmədi.)

Arğac sözü peşə-sənət leksikası ilə bağlı işlənən sözdür. Əsasən, toxuculuqda, xalçaçılıqda və s. istifadə olunub “eninə gedən ip” mənasını verir.

Suya qablanmaq – çoxlu su içmək (Sə:r-sə:r acqarına qablanıblar suya, elə bil dünyanın axırıda.)

Sallağ satmaq-üz göstərmək (Qız sallağ satmasa, oğlan qələt eliyər, söz diyər.)

Şeşə tutmaq – heç bir iş görməmək, əlini ağdan qarayə vurmamaq (Bütöy günü əlin ağdan-qarıya vırmıyıb, zalımın balası şeşə tutub).

Şəşə “dik, sivri” mənasını verən bir sözdür. Şamaxı şivələrində isə öz ilkin mənasından uzaqlaşaraq yeni mənə kəsb etmişdir.

Qanıx salmaq –düşməni etmək (Səriyyənin sö:bəti o vaxtdan o:ları qanıx salıb.)

“Qanıq” sözü qana yerikləyən, qana susamış deməkdir. Şamaxı şivələrində də bu söz bir kəsi, ailəni, nəslə digəri ilə düşməni etmək anlamında işlədilir.

Bədən üzvləri ilə əlaqədar olan frazeologizmlərə ədəbi dildə də tez-tez rast gəlinir. Bu tip frazeoloji vahidlər daha çox ad tərəfi mənsubiyyət şəkilçili sözlərin iştirakı ilə yaranmışdır.

Ağzına (əlinə) götürməxi – bir işə başlamaq (Pılın olmiyan vaxtı bu işi də ağzımıza götürdü, nolacax görən.)

Dil olub danışmaq – yalvarmaq (Ay bala, uşax dil olub danışır, ona bikkə yeməy verün).

Ağzı ayrıq qalmaq – 1. Təəccüblənmək. 2. Yorulmaq (Nolub gənə ağzun ayrıq qalıb?)

Əl yeri qoymaq – hər hansı bir işin ikinci variantını düşünmək (Fərman çox bilir, əl yeri qoyur ki, birdən olmadı elə, oldı belə).

Başına vurmaq – fikirləşmək (Xəlil, bir başuğa vır, gör deyilənlər xeyrinədi, ya yox).

Başın açmaq – bədxərclik etmək (Başın açıb, bir ucdan alıb gətirir).

Başına qalmaq – yiyəsiz olmaq (Diyillər ki, bazarda göy-göyerti başına qalıb).

Şamaxı şivələrində rast gəlinən bir qrup frazeoloji vahidlərin isə tərkibindəki bəzi sözlər müstəqil leksik mənaya malik deyildir. Bu sözlər yalnız frazeoloji birləşmə daxilində mənə kəsb edir. Ayrılıqda isə nə ədəbi dildə, nə də şivələrin leksik tərkibində rast gəlinir.

Hopa götürməxi- kömək etmək (Bir sürü adamdılar, işi hopa götürəcəklər).

Niss eləməxi-boynuna almamaq (Əlində bir iş tut, elə niss eliyəcəy, dayı nətər.)

Nissə çəkilməxi– yoxa çıxmaq (Elə bil, onların üzünə çörəy də nissə çəkilib.)

Köşkin salmaq- isinişmək (Yaşdı adamdı, qoʻumu yox, əqrabası yox, köşkin salıb olara.)

Mürmic olmaq - fəaliyyətsiz qalmaq (O cürnə qızdı, mürmic olub evin bir küncində.)

Bu ifadə digər formada “mırmıcı düşməy”, “mırmıcı əyilməy” kimi də işlədilir.

Veh danışmaq – böhtan atmaq (Tanımaza-bilməzə veh danışma).

Man eləməxi - eyib axtarmaq (Hər şey süzdə görükb, hamıya man eliyirsüz).

Şamaxı şivələrində bu sözə "mannı dəli" ifadəsində də rast gəlinir.

Xıs basmaq – həyəcanlanmaq, qorxmaq (Öyə girib o:ları görən kimi məni xıs basır).

Qoparasın götürməxi - yola verməmək (Yazığ balamın qoparasın götirdilər, günü qaradı.)

Lapınnan vırmaq - gözlənilmədən yersiz söz söyləmək (Qabil bir də gördün, lapınnan vırdı. Elə söz dedi ki).

Sudur annamax - anlamamaq (Ə töbə, əgər bir sudur annadımsa).

Araşdırmamızda Şamaxı şivələri üçün səciyyəvi olan bir sıra fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyə çalışdıq. Ədəbi dildə, eləcə də dialekt və şivələrdə təsadüf edilməyən arxaizmlər, frazeoloji birləşmələr, morfoloji formalar Şamaxı şivələrini digər dialekt və şivələrdən fərqləndirən və formalaşdıran əlamətlər sayılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bəndəliyev N. (2009). Dağlıq Şirvanın toponimləri, Bakı: "Elm" nəşriyyatı.
2. Əzizov E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı, Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı.
3. Kaşğari M. (2006). Divani lüğət-it-türk, I cild, Bakı: "Ozan" nəşriyyatı.
4. Kitabı-Dədə Qorqud (2004). Bakı: "Öndər" nəşriyyatı.
5. Hüseynov A. (1979). Azərbaycan dialektologiyası, Bakı: APl-nin nəşri.
6. Şirəliyev M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı.
7. Şamil Əli (17.12.2013). Abdulla Şərifov repressiya qurbanıdır. Xalq Cəbhəsi: 17 dekabr 2013

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İSTİQLAL UĞRUNDA MÜBARİZƏ TARİXİNDƏ “MÜSAVAT” PARTİYASININ YERİ

Sonaxanım İmamova
Azərbaycan Texniki Universiteti.

XÜLASƏ

Azərbaycanın Milli İstiqlal Hərəkatı tarixində “Müsavat” partiyasının müstəsna yeri vardır. Təəssüflər olsun ki, uzun illər Sovet rejiminin mövcudluğu, Azərbaycanın bir dövlət kimi müstəqillik haqqından məhrumluğu və tariximizin düzgün öyrənilməsinə imkan veril-məməsi Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkatının xadimlərinin də tanınmamasına səbəb olmuşdur. Müsavatın ilkin fəaliyyət dövrünün araşdırılması bəxşindən partiyanın ilk qurucularından biri olan Məmməd Əli Rəsulovun da xatirələri maraqlıdır. Bu materiallardan məlum olur ki, Müsavat partiyası qurularkən müsavat liderləri artıq böyük təcrübəyə malik idilər.

XX əsrin əvvəllərində gedən proseslər Rus imperiyasının hər tərəfində olduğu kimi, azəri türklərinin də həyatında bir siyasi oyanışa təkan verdi. XIX əsrin axırlarında Azərbaycanın müstəqillik ıziyalarının xalqı maarifləndirmək yolunda səyləri də öz bəhrəsini verirdi. Artıq milli məniyini dərk etməyə başlayan azərbaycanlı nəinki Rusiyada gedən siyasi hadisələrə öz fəal münasibətini bildirir, hətta özləri siyasi partiyalar yaradaraq çarizmə qarşı mübarizə aparırdılar.

Cənubi Qafqazda milli-azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün çar hökumətinin düşünölmüş surətdə təşkil etdiyi erməni-müsəlman davası, daha doğrusu, ermənilərin azəri türklərinə qarşı törətdikləri amansız qırğın və qarətlər, azəri türklərində milləti ağır vəziyyətdən çıxarmağa qabil olan bir siyasi təşkilat yaratmaq zərurətini doğurmuşdu. Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkatı tarixində parlaq izlər buraxan Müsavat Partiyası 1911-ci ilin oktyabr ayının əvvəllərində yaradılmışdır. Müsavatın ilk qurucuları Tağı Nağı oğlu, Məhəmməd Əli Rəsulov və Abbasqulu Kazımdadə olmuşdur. 1913-cü ildə Bakıya qayıdan M.Ə.Rəsuladə partiyanın fəaliyyətinə yeni istiqamət vermiş, təşkilatın əsas ideoloqu olmuşdur Çox keçmədən “Müsa-vat” partiyasının sıralarına yeni üzvlər daxil olmağa başlayır. Partiya çox tezliklə ziyalıların, fəhlələrin, kəndlilərin, qulluqçuların, xırda sahibkarların nümayəndələrini öz sıralarına çəkmişdi. Bu, partiyayı demokratik partiya kimi tanımağa əsas verirdi. Partiya bərabərlik və tərəqqi, azadlıq və müstəqillik ideyalarını elan etmiş, qarşısına ümumbəşəri dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi vəziyyətini qoymuşdu. .

Açar sözlər: İstiqlal, Milli, Partiya , azadlıq.

ABSTRACT

The place of the Musavat party in the history of Azerbaijan's struggle for national independence.

The Musavat party has an exceptional place in the history of the National Independence Movement of Azerbaijan. Unfortunately, the existence of the Soviet regime for many years, the deprivation of independence as a state of Azerbaijan and the inability to properly study our history have led to the National Independence Movement of Azerbaijan to be unrecognized. Memoirs of Mammad Ali Rasuloghlu,

one of the founders of the party, are interesting in terms of investigating Musavat's initial activities. From these materials it is clear that while the Musavat party was established, the Musavat leaders had already had great experience.

The processes that took place in the beginning of the 20th century, as well as all over the Russian Empire, gave rise to a political awakening in the lives of the Turks. At the end of the 19th century, the efforts of the progressive intelligentsia of Azerbaijan to educate the people were successful. Having started to realize national identity, the Azerbaijanis not only expressed their active attitude to the political events in Russia, they even struggled against tyranny by creating political parties themselves.

To prevent the national-liberation movement in the South Caucasus, the Armenian-Muslim war organized by the tsar government, or rather the slaughter of the Armenians against the Turks, necessitated the establishment of a political organization capable of removing the nation from the difficult situation in Azerbaijan. The Musavat Party was founded in early October 1911, leaving its bright marks in the history of the National Independence Movement of Azerbaijan. The first founders of Musavat were Taghi Naghi, Mohammad Ali Rasuloğlu and Abbasgulu Kazimzade. Having returned to Baku in 1913, M. Rasuloğlu gave a new direction to the party's activities and became the main ideologue of the organization. Soon, new members joined to the "Musavat" party. The party quickly attracted intelligentsia, workers, peasants, servants, and representatives of small entrepreneurs. This gave basis for the recognition of the party as a democratic party. The party has declared the idea of equality and progress, freedom and independence, and has put the task of maintaining and developing universal values.

Key words: Independence, National, Party, Freedom.

GİRİŞ

Azərbaycanın Milli İstiqlal Hərəkatı tarixində "Müsavət" partiyasının müstəsna yeri vardır. Müsavət partiyası az zaman müddətində geniş xalq kütləsini əhatə etmiş, milli əqidə və məfkurəyə hədsiz sədaqət, bağlılıq rəmzinə çevrilmişdir. "Müsavət" xalqımızın çətin, lakin şərəfli tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Azərbaycan təşəkkülündə "Müsavət" əsərində yazırdı: "Bu türk tarixinin bir parçasıdır".

Təəssüflər olsun ki, uzun illər Sovet rejiminin mövcudluğu, Azərbaycanın bir dövlət kimi müstəqillik haqqından məhrumluğu və tariximizin düzgün öyrənilməsinə imkan verilməməsi Müsavatın fəaliyyətini araşdırmağa maneəçilik törətmişdir. Həmin o qadağanların mövcudluğu ucbatından istiqlal tariximizin yaradıcısı olan "Müsavət" haqqında uzun illər dərin dədqiqat axtarışlarına söykənən əsər yazılmamışdır. Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkatının tanınmış xadimlərindən olan Mirzə Bala Məmmədzadənin 1938-ci ildə Berlində nəşr etdiyi "Milli Azərbaycan Hərəkatı" kitabının böyük əhəmiyyəti və misilsiz rolu vardır.

Müsavatin yaranması xalqımızın uzun illər boyu apardığı Azərbaycan davasının, azad və müstəqil yaşamaq uğrunda mübarizəsinin məntiqi davamı idi. Mövcud mühitə, rus istibdad rejiminə nifrətin necə köklənməsi baxımından Müsavatın bayraqdarı olmuş M.Ə.Rəsulzadənin partiya yarananadək mövcud rejim əleyhinə onlarla yazısı çap olunmuşdur. Başqa sözlə desək, Müsavatın yaranışına qədərki

dövrdə böyük bir mücadilə və ümummilli təşkilatın yaranması məktəbi keçilmişdi. [1, s.48.]

Müsavətin ilkin fəaliyyət dövrünün araşdırılması baxımından partiyanın ilk qurucu-larından biri olan Məmməd Əli Rəsuloğlunun da xatirələri maraqlıdır. Bu materiallardan məlum olur ki, Müsavat partiyası qurularkən müsavat liderləri artıq böyük təcrübəyə malik idilər. XX əsrin əvvəllərində yaranmış siyasi şəraitlə əlaqədar, xüsusilə, Rusiyada baş verən 1905-ci il inqilabı çarın 17 oktyabr manifestini elan etməsi, Rus imperiyasının hər tərəfində olduğu kimi, azəri türklərinin də həyatında bir siyasi oyanışa təkan verdi. XIX əsrin axırlarında Azərbaycanın mütərəqqi ziyalılarının xalqı maarifləndirmək yolunda səyləri də öz bəhrəsini verirdi. Artıq milli mənliliyini dərk etməyə başlayan azəri türkləri nəinki Rusiyada baş verən siyasi hadisələrə öz fəal münasibətini bildirir, hətta özləri siyasi partiyalar təşkil edərək çar imperiyasına qarşı mübarizə aparırdılar [3, s.102].

Cənubi Qafqazda milli-azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün çar hökumətinin düşünülmüş surətdə təşkil etdiyi erməni-müsəlman davası, daha doğrusu, ermənilərin azəri türklərinə qarşı törətdikləri amansız qırğın və qarətlər, Rusiyanın müsəlman xalqlarına qarşı yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasəti azəri türklərində milləti ağır vəziyyətdən çıxarmağa qabil olan bir siyasi təşkilat yaratmaq zərurətini doğurmuşdu. Bununla əlaqədar, bir çox azəri türkü Azərbaycanda sosial bazaya malik olmayan, xalqın milli ruhuna yad olan "Hümmət" partiya-sından ayrılaraq, milli təmələ dayanan dini fikirlər ətrafında birləşməyə başladılar.

Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkatı tarixində parlaq izlər buraxan Müsavat Partiyası 1911-ci ilin oktyabr ayının əvvəllərində yaradılmışdır. Müsavatın ilk qurucuları Tağı Nağı oğlu, Məhəmməd Əli Rəsuloğlu və Abbasqulu Kazımzadə olmuşdur. Sonradan Müsavat Partiya-sının lideri kimi tanınan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə o zaman çar hökuməti tərəfindən təqib edilərək Türkiyədə yaşayırdı və əqiddə dostlarına göndərdiyi məktublarda belə bir təşkilatın qurulmasının vacibliyini bildirirdi.

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinin 300 illiyi münasibətilə rus çarının verdiyi əfv fərmanına görə Bakıya qayıda bilən M.Ə.Rəsulzadə partiyanın fəaliyyətə yeni istiqamət vermiş, başçılıq etmiş, təşkilatın əsas ideoloqu olmuşdur. Odu ki, M.Ə.Rəsulzadə Müsavat partiyasının yaradıcısı, banisi kimi tanınır. Təşkilatın ilk qurucula-rından olan, sonralar ömrünün sonunadək Türkiyədə yaşamaq məcburiyyətində qalan Məhəmməd Əli Rəsuloğlu partiyanın necə yaranmasını bütün təfəsilatı ilə yazırdı [5, s. 97].

Müsavata ilk daxil olanların şəxsiyyətlərini öyrənmək tarixi baxımdan maraqlı doğurur. Bu adamların əksəriyyəti ömürlərinin sonunadək müsavat ideallarına bağlı qaldılar. Bəziləri isə yüzlərlə, minlərlə müsavatçı kimi faciələrlə, ölümə üzlaşdilər.

Müsavat partiyasının əsasını qoyan Tağı Nağı oğlu, Məhəmməd Əli Rəsuloğlu və Abbas Kazımzadə əvvəllər "Hümmət"çi olduqlarından "Hümmət"in sıralarında müəyyən qədər siyasi təcrübə qazanmışdılar. Çox keçmədən "Müsavat" partiyasının sıralarına yeni üzvlər daxil olmağa başlayır. Partiya çox tezliklə ziyalıların, fəhlələrin, kəndlilərin, qulluqçu-ların, xırda sahibkarların nümayəndələrini öz sıralarına çəkmişdi. Bu, partiyayı demokratik partiya kimi tanımağa əsas verirdi. Partiya bərabərlik və tərəqqi, azadlıq və müstəqillik ideya-larını elan etmiş, qarşısına ümumbəşəri dəyərlərin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi vəzifəsini qoymuşdu.

1912-ci ildə partiya cəmiyyətin təşkili və fəaliyyəti, mərkəzi şöbələrlə qarşılıqlı

əlaqəsi və məcburedici vasitələr adlanan 3 bölmədən, 8 bənddən ibarət proqramını qəbul etdi. Proqramın birinci bölümündə göstərilirdi ki, Rusiyanın bütün guşələrində təşkilat öz proqramını kitab və bülletenlərlə yayıb təbliğ edə bilər. Milliyyətindən və dini mənsubiyyətindən aslı olmayaraq, istənilən şəxs partiyaya üzv ola bilərdi. Şərt ondan ibarət idi ki, partiyaya üzv olmaq istə-yənlər partiyanın Proqram və Nizamnaməsini, taktikasını mütləq qəbul etməli idi. Təşkilatın Mərkəzi Komitəsi bölgələrdəki şöbələrdən ibarət idi. Şöbələr mərkəzdən təyin və təsdiq edilmiş üç nəfərdən ibarət idi. Partiyaya qəbul olunan şəxs şöbənin nümayəndələri qarşısında Qurana and içib fəaliyyətə başlamalı idi.

Qaydalardan aydın olur ki, Müsavat Partiyasının yarandığı ilk dövrdə belə qəbul olduğca çətin idi. Yəqin elə bundandır ki, Müsavatın ilk bünövrəsi belə möhkəm qoyulduğundan sonralar heç bir çətinlik onu sarsıtmadı. Partiyaya qəbulun bu cür çətin olmasının digər səbəbləri mövcud durumla bağlı idi. Belə ki, çar rejiminin sərtliyi, xalqın siyasi azadlıq haqla-rından məhrum olması mövcud durumun real mənzərəsi idi.

Müsavat Partiyasının ilkin proqramı o zamanın mürəkkəb şəraiti və qadağanları çərçivəsində ciddi fəaliyyət göstərməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bu proqram əsasən milliyyət və məzhəb fərqi qoyulmadan bütün müsəlmanların birləşməsi, istiqlallarını itirmiş müsəlman məmləkətlərinin müstəqillik uğrunda mübarizəsini əks etdirirdi.

Proqramın bir qədər bəsit görünməsi partiyanın yarandığı dövrdə beynəlxalq vəzi-yətin və daxili siyasi şəraitin mahiyyəti ilə izah olunmalıdır. Proqram partiyanın fəaliyyətinin ilkin mərhələsini və ideya istiqamətini öyrənməyə əsas verir.

"Müsavat" partiyası öz fəaliyyətinin ilk dövrlərində tarixi zərurətdən yaranmış amil kimi ictimai-siyasi mübarizədə islamçılığa üstünlük vermişdi. Proqramın islamçı mövqeyin-dən hazırlanması ilk növbədə, rus zülmündən azad olmaq istəyən azəri türklərinə, Rusiyada və bütün dünyada yaşayan müsəlman xalqlarına köməklik məqsədi ilə bağlı idi, çünki, bu dövrdə bütün islam dünyasının lideri olan Osmanlı dövləti Qərb dövlətləri ilə mübarizə şəraitində idi, bu səbəbdən də o, Azərbaycana kömək əlini uzada bilməzdi. Belə bir şəraitdə türkçülüyə təminat olmadığına görə proqram hazırlayanlar getdikcə güclənən islam millətlərinə arxa-lanmaq istəmişlər. Həmçinin partiyanın qurulmasının Balkan müharibələri illərinə təsadüf etməsi də öz təsirini göstərmişdi [2, s.87].

İctimai-siyasi mübarizədə islamçılığa üstünlük verilməsi ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfin-dən yanlış şərh edilmiş və birmənalı şəkildə panislamist möhürü vurulmuşdu. Partiya bütün yazılanlarında "ümmət" və "millət", "türklük" ilə "müsəlmanlıq", bunları bir-birindən təcrid etməmiş, öz qarşısına yalnız müstəqil olan müsəlman ölkələrinin istiqlalıyyətinin qorunması və məhkum vəziyyətdə yaşayan müsəlman millətlərinin istiqlalıyyətə çatması uğrunda müba-rizə məqsədini qoymuşdu. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Məsləkimiz milli-demokratik bir məs-ləkdir, demokratiğımız radikalizm dərəcəsinə qədər varır".

Partiyanın mahiyyətini açıqlayan bəyamnamədə deyilirdi: "Bir zamanlar nəcib islam milləti bir əli ilə Pekinə dayanmış, digər əlilə Avropanın sonunda Əlhəmə sarayları inşa edirdi. Asiya və Afrikanın belə böyük qitələrində hakim bulunan islam, hal-hazırda kiçik hissələrə parçalanmış və islam dövlətləri əcnəbilər əlində oyuncaq şəklinə düşmüş, millətimiz isə onların nüfuz və istismarında inləməkdədir". Bəyamnamənin sonunda deyilirdi: "Müsavat fırqəsi bütün müsəlman dünyasının dağılmış qüvvələrini birləşdirmək və müsəlmanların milli və insani haqlarını müdafiə

etmək məqsədi ilə açıq mübarizə meydanına atılmışdır”.

Çar hökumətinin amansız təqibləri ilə əlaqədar gizli fəaliyyət göstərməyə məcbur olan partiya 3 üzvdən ibarət qruplar şəklində təşkil olunmuşdu. “Müsavat”ın çox keçmədən Azərbaycanın, Qafqazın, eləcə də İranın, habelə Rusiyanın ayrı-ayrı bölgələrində özəkləri yaradılmağa başlandı. Partiyanın ideyalarının kütlələr arasında sürətlə yayılması Azərbaycanın yaşadığı tarixi şəraitin özündən doğurdu. Digər siyasi partiyalar fərqli olaraq o müstəqil fəaliyyət yolunu tutmuşdu. Əhməd bəy Ağayevin Türkiyəyə mühacirət etməsindən sonra “Difai” partiyasının digər üzvlərinin “Müsavat”a daxil olması partiyanın siyasi potensialını xeyli qüvvətləndirdi.

Balkan müharibəsi dövründə yeni yaranmış “Müsavat” partiyası 1912-ci ildə “Orucov qardaşları” mətbəəsində sahiblərindən xəbərsiz, müsəvatçı Seyid Hüseynin yardımı və partiyaə mənsub olan mürəttiblərin birgə fəaliyyəti ilə bir gecədə çap etdirdiyi bəyannamə ilə xalqı oyanmağa çağırırdı. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “bu bəyannamənin Qafqaz müsəlman-larının mərkəzi sayılan Bakıdan yayılmasını istəmədik. Abbas bəy bu bəyannamələri götür-rərk Tiflisə getdi, orada onları poçt qutularına ataraq bir gün sonra geri döndü” [6, s.121].

Yusif Ziya tərəfindən İstanbula aparılaraq, “Səbiül-rəşad” məcmuəsində çap olunan bu bəyannamədə deyilirdi: “Bu vaxta qədər özlərini mədəni sayan avropalılar islam aləmini əzir və hər cür təhqir edirlər. Ümid edirdilər ki, islam aləminin qəlbi kimi tanınan Osmanlı xilafəti xəstə adam kimi, bu qədər zərbələrdən sonra çarəsiz qalacaq və davam etməyib yıxılacaqdır. Ancaq məşrutənin elanından sonra onlar özlərinin yanlışlıqlarını, Osmanlı xilafətinin yenidən qüvvətləndiyini görərək qorxuya düşdülər və islam aləminin getdikcə tərəqqi edəcəyinə inandılar”.

“Müsavat” partiyasının 1911-1913-cü illərdəki fəaliyyətinin mühüm hissəsini Balkan müharibəsi ilə yazdığı və xalq arasında yaydığı bəyannamələri tutur. Müsəvatçılar Balkan müharibəsində Türkiyə hökumətinə yardıma çalışır, bütün müsəlmanları birləşərək müsəlman həmrəyliyinə göstərib Türkiyəyə dəstək olmağa çağırırdı. 1912-ci il oktyabrın 22-də Bakı şəhər jandarm idarəsi rəisi Polis Departamentinin xüsusi şöbəsinə xəbər vermişdi ki, oktyabrın 21-də Tiflisdən Bakıya 74 paket gəlmişdir, onların hər birinin içində “yerli müsəlmanlar və müsəlman məktəbləri üçün” nəzərdə tutulmuş 4 çağırış vardır. “Müsəlman məzhəb-lərimiz” adlı çağırışda deyilirdi: “Dindəşlar! Biliniz və agah olunuz ki, yeganə ümidimiz və çareyi-nicatımız Türkiyənin istiqlal və tərəqqisindədir. Əgər biz indi də özümüzün əvvəlki hissizliyimizdən vaz keçməsək, dünyanın gözü önündə haqq, islamıyyət və millıyyətımızı qeyb edəcəyik. Cəmi aləm bilir ki, bu müharibəni islam xilafəti olan Türkiyəyə açan Balkan-ların kiçik hökumətləri deyildir. Zira, şir nə qədər zəif olsa da, çaqqallar və tülkülər ona yaxın gəlməyə cürət etməzlər. Bu işləri görən islamıyyət və insanıyyət düşməni də “dünya jandarmı” ləqəbi ilə tanınan şimal ayısı Rusiya hökumətidir ki, hər gün... şayələr və kökümü adı ilə bölük-bölük əsgərlər göndərir”. Bu çağırışdan bir daha aydın olurdu ki, məhz çar Rusi-yası bolqarları, serbləri, çernoqoruyalıları həm canlı qüvvə, həm də artilleriya ilə silahlandı-raraq Türkiyəyə qarşı mübarizədə onlara kömək edirdi.

“Müsavat”ın bu bəyannaməsi Qafqaz müsəlmanları arasında böyük bir həyəcan yaratdığı kimi, çar polisini də təşvişə salmışdı.

“Səbiül-Rəşad” məcmuəsində çap olunan bu bəyannaməyə oxşayan başqa bir bəyam-namə 1912-ci ilin oktyabrında N.Nərimanova Tiflisdən Həştərxana göndərilmişdi.

“Müsavat”ın təbliğatı sayəsində dünyada baş verən hadisələri dərk etməyə

başlayan xalq, Bakıdakı Türkiyə konsulluğu qarşısına yığılaraq, Türkiyəyə yardım etməyə cəhd göstərirdi. Vəziyyətin son dərəcə gərgin olması çar hökumətini bu konsulluğu bağlatdırmağa məcbur etmişdi [4, s.127].

1913-cü ildən sonra "Müsavat" partiyası fəaliyyətini daha da gücləndirir. Başlıca səbəb-lərdən biri çar Rusiyasının Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə 1913-cü ildə siyasi mühacirlər üçün elan etdiyi əfv fərmanına əsasən M.Ə.Rəsulzadə vətənə qayıtmaq imkanının verilməsi idi. Bakıya qayıdan M.Ə.Rəsulzadə "Müsavat" partiyasının liderliyini əlinə alaraq partiyanın proqramını yenidən yeni siyasi şəraitdə uyğun şəkildə hazırladı və onu türk-islam sintezini əsas tutan türkçü bir quruluş halına gətirdi. Daha dəqiq desək, "Müsavat" partiyası-nın milli nöqteyi nəzərdən dolğunlaşmasında, onun proqramının yeni dövrün- millətçilik dövr-rünün şərtlərinə uyğun olaraq formalaşmasında Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının lideri M.Ə.Rəsulzadənin böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Yaqublu N. "Müsavat partiyasının tarixi" Bakı, 1997.
2. Yaqublu N. "Azərbaycan Milli İstiqlal mübarizəsi və Məmməd Əmin rəsulzadə" Bakı, 2001.
3. Orucova M. "Müsavat" partiyası necə yarandı". Dünya" jurnalı. 1993-cü il, №4.
4. İsmayılova İ. "Müsavat" partiyasının yaranması və "Açıq söz" qəzetinin nəşri Azər-baycan Milli Hərəkatı tarixində mühüm hadisə kimi. "Tarix və onun problemləri" №1. 2013.
5. Rəsulzadə M.Ə. "Azərbaycan Cümhuriyyəti", Bakı, 1990
6. Baykara H. "Azərbaycan İstiqlal mübarizəsi tarixi" Bakı, 1992.

TÜRK-İSLAM DÜNYASINA GÖNÜL VEREN HACI ZEYNALABİDİN TAĞİYEV

Doç. Dr. Habibe ALİYEVƏ

AMEA Milli Azərbaycan Tarihi Muzesi

ahabibe@gmail.com

XIX yüzüylün sonunda Bakü'də Azərbaycan'ın "Petrol kralı", hayırsever və "Kafkasya'nın Atası", "El Atası" isimleri kazanmış, özel bir eğitim almayan Hacı Zeynalabidin Tağıyev (1838-1924) sosyal hayatımızın çeşitli alanlarında Türk-İslam medeniyeti gerçekleştiren vatansever müslüman bir Azərbaycan türküydü.

XX yüzüylün başlarında Azərbaycan ekonomi ve kültür hayatında benzersiz hizmetleri olan ünlü milyoner H.Z.Tağıyev girişimcilik faaliyetiyle Bakü'də çok sayıda yapıtlara kendi mührünü vurmuş (Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi, Uluslararası Banka, Tiyatro binası, Ticaret Passajı, Şeker ve Tekstil fabrikaları vb.) ve Azərbaycanda bilimin intişarı için büyük işler görmüştür. Tüm masrafları kendi üzerine almakla o, Müslüman dünyasında ilk dünyevi Kız Okulu'nu 1901 yılında Bakü'de, 1906 yılında Tiflis'te inşa ettirmiştir. Kutsal kitabımız Kuran-ı Kerim'in tefsirini ilk kez ana diline (Azərbaycan türkçesine) çevirttiren H.Z.Tağıyev üç cilt halinde yayınladığı kitabın bir nüshasını 1907 yılında Osmanlı padişahı Sultan Abdülhamit'e hediye olarak göndermiş, bunun mükabilinde Sultan ona pırlanta taşlarla işlenmiş nişan bağışlamıştır.

H.Z.Tağıyev Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti'nin kurucularından, onun ekonomisinin temellerini koyanlardan, Azərbaycan Parlamentosu Başkanı Mehmet Emin Rasulzade'nin yakını, "İsmailiyye" binasında bulunan Müsavat Partisi'ne sermayesini cömertçe harcayanlardan biri olmuştur. En büyük dileği 1919'da Bakü'de Üniversitesi'nin kurulmasıydı. 1919 müslüman Doğu'da ilk cumhuriyet olan Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Hükümeti yüksek öğrenim amacı ile 100 genci yurtdışına gönderilmesinde Hacı'nın da emeği vardı. Kendi masrafları ile yayınladığı "Kaspi" gazetesini milletin dinini ve dilini güzel öğrene bilmesi için petrolden kazanmış olduğu sermayeni eğitim ve öğretim için harcamaktan geri durmadı.

Tüm bu genel hizmetleri karşılığında, H.Z.Tağıyevin yıllarca bin bir zahmetle topladığı sermayesinin Müslümanların savadlanması için gösterdiği cömertliğin ve yaptığı hoş görünün sonucudur ki, gönüllerin sevgisini kazanmış deha bugün de unutulmamıştır.

Anahtar Kelimeler: H.Z.Tağıyev, Azərbaycan, Cumhuriyet, Tiyatro, Muze, Eğitim

Haji Zeynal Abidin Taghiyev (1838-1924) – the oil king of Azerbaijani nation in Baku in the 19th century, a philanthropist and "Father of Caucasus", "Father of the nation" and who didn't have a special education was a patriotic Azerbaijani Muslim, who carried out Turkic-Islamic traditions in a number of areas of our social life.

H.Z.Taghiyev, who had unexampled services, put his stamp on numerous buildings (Azerbaijan National Museum of History, International Bank, theater building, trade arcade, confectionery and textile factories, etc.) in Baku during business activity and did his best for the extension of science of Azerbaijani nation. He built the first secular girl school in Muslim world in Baku in 1901 and in Tbilisi

in 1906 by covering all expenses himself.

At the same time for the first time H.Z.Taghiyev translated the interpretation of the Holy Quran into the mother language and published it in three volumes, and sent a copy of the book as a gift to the Sultan of the Ottoman Empire Sultan Abdulhamid and in return Sultan gave him one of the orders with diamonds.

H.Z.Taghiyev was close with one of the founders of Azerbaijan Republic, the chairman of Azerbaijani Parliament M.A.Rasulzadeh and he spent his capital generously for Musavat party situated in "İsmailiyya" palace. One of his biggest desires was the establishment of higher education institution Baku University in Baku in 1919. The government of Azerbaijan Republic, which was the first republic in the East, sent 100 young people to foreign countries for higher education by his help. "Kaspi" newspaper was published by his expenses. He spent his capital earned from oil for education and enlightenment of his nation for knowing religion and language well.

In return of all these works H.Z.Taghiyev won the love of nation's heart and he is not forgotten today in the result of his generosity for the education of Muslims.

Key Words: H.Z.Taghiyev, generous entrepreneur, Republic, extension of science, person

GİRİŞ

Xalqın yaddaşında xeyirxahlıq mücəssəməsi kimi yaşayan, lakin Sovetlər dönəmində nəcib xidmətləri, parlaq əməlləri nankorcasına danılıb, şərəfli adı yasaq edilən görkəmli şəxsiyyət Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi (foto 1). H. Z.Tağıyev gələcək neft maqnatı kimi kasıb bir ailədə dünyaya gəlmişdi. Atası Tağı kişi Bakıda İçərişəhərdə pinəçi, anası Ümmü xanım onun 10 yaşı olanda vəfat etmişdi. Zeynalabdin çox kiçik yaşlarında bənnə şagirdi kimi çalışaraq, mükəmməl

(foto1)H.Z.Tağıyev (1838-1924)

bənnəliq sənətinə yiyələnir, tikinti fəaliyyətinin əsaslarını öyrənməyə davam edirdi (İlkin, 2006: 6-7). Çalışqan olan Z.Tağıyev hələ gənc yaşlarından neft biznesinə qoşulur və 1872-ci ildə "H. Z. Tağıyev" şirkətinin əsasını qoymuşdur. O, bununla kifayətlənmir, Bibi- Heybətdə icarəyə torpaq götürərək texniki avadanlıq alır və buruq quraraq quyu qazmağa başlayır və 1878-ci ildə quyularından neft fontan vurmağa başlayır. Beləliklə də, "H. Z. Tağıyev" şirkəti neft sahəsində öndə gedən müəssisələr sırasına çıxaraq, kasıb pinəçi Tağının oğlu milyoner, xalqının səxavətli oğlu və xeyriyyəçi H.Z. Tağıyev olur (Azərbaycan neftxudası, 2004:14).

XIX əsrin sonunda Bakı şəhərində Azərbaycan xalqının petrol kralı, xeyriyyəçi və "Qafqazın atası", El

atası" adları qazanmış, xüsusi bir təhsili olmayan Hacı Zeynal Abdin Tağıyev (1838-1924) ictimai həyatımızın bir sıra sahələrində türk- islam ənənələrini həyata keçirən azərbaycanlı vətənpərvər bir müsəlmandır. İslam dini inanclarına bağlı bir insan olması və millətinin gələcəkdə hidayət yolunda yüksək mənaviyyət sahibləri olması üçün saysız ümumi və xüsusi vəqflər edən, sədəqə və zəkatlar verən H.Z.Tağıyevin etdiyi xeyriyyəçilik işləri danılmazdır. Cəhalətin qaranlığından çıxmaq yolunu dərk edən Azərbaycan sahibkarları xalqının maariflənməsi üçün böyük işlər görərək ümumxalq problemlərini çözməyə çalışanlardan birincisi H.Z.Tağıyev idi. Xalqın düşünən Tağıyev özü də bu haqqda belə söyləmişdir: "Ən cox sevdiyim, ən qiymətli sandığım vaxtlarımda mənə sənaye işlərim qədər, mən deyərdim, hətta onlardan daha artıq mənim xalqım, onun gələcək xoşbəxtliyi və necə yaşayacağı məsələləri məşğul edir. Bu məqsədə çatmaq üçün mənim vacib bildiyim birinci şey xalqımın tərbiyəsi və təhsili məsələsidir" (Tağıyev, 2010: 3-5).

Eyni zamanda müqəddəs Qurani-Kərimi ilk dəfə Azərbaycan dilinə çevirtirərək özünə məxsus "Kaspi" qəzetinin nəşriyyatında öz xərcilə nəşr etdirdiyi bizə məlumdur. Ərəb dilini bilməyənlər üçün Qurani-Kərimi ana dilə çevitdirən Tağıyev millətin dinini və dilini gözəl biləməsi üçün neftdən qazandığı kapitalını xalqın savadlanması və maariflənməsi yolunda xərcləməyi əsirgəməzdi. Akademik Kamal Talıbzadə bu barədə ətraflı məlumat vermişdir: "Hacı Zeynalabdin 1907-ci ildə Quranı Məmməd Kərim ağaya tərcümə etdirmiş və onun Azərbaycan dilində üç cildliyini əmim Axund Yusif Talıbzadə ilə Osmanlı Sultanı Əbdülhəmidə göndərmişdir. Sultan Əbdülhəmid də bunun əvəzində brilyantla işlənmiş iki böyük orden bağışlamış: birini H.Z.Tağıyevə, o birini də əmimə. O medalı atam Abdulla Şaiq ömrünün son illərinə qədər qardaşının yadigarı kimi saxlayırdı" (Talıbzadə, 1992: № 6 ; 1999) .

Osmanlı padişahına böyük rəğbət bəsləyən H.Z.Tağıyev Rusiyada yaşayan 30 milyon müsəlmanlar üçün ondan yardım xahişində bulunmuşdur. Mənbələrdən məlum olmuşdur ki, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri olan H.Z.Tağıyev Axund Yusif Talıbzadə vasitəsilə 1907-ci ildən etibarən Osmanlı Türkiyəsindən Azərbaycana müəllimlər, din adamları, dini kitablar və kitabxanalar, mətbəə ləvazimatı göndərilmiş, Qafqaz müsəlmanları ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında maarif və mədəniyyət sahəsində sıx münasibətlər qurmağa nail olmuşdur (Talıbzadə, 1992: № 26; № 27) .

Bütün Qurani-Kərimdəki ayələrdə, hikmətli kəlamlarda, hədislərdə olan sədəqə, zəkat, qazandığın ruzunun müsəlman qardaşların ilə bölüşdürmək haqqında yeterincə deyilən ayələr və kəamlardan xəbəri olan H.Z. Tağıyev millətinin savadlanması yolunda neft və başqa sahələrdən əldə etdiyi milyonları böyük ruh yüksəkliyi ilə xərcləyirdi (Tağıyev, 2010: 6-7). "Sədəqələri açıq şəkildə versəniz o, nə yaxşı olur; yox egər onları gizlədib kasıblara ələ versəniz bu sizin üçün daha xeyirlidir və günahlarınızın bir çoxunun bağışlanmasına səbəb olur. Bilin ki, Allah, hər nə edirsiniz hamısından xəbərdardır" (əl-Bəqərə surəsi, 271 ayə), " Sağ əlin verdiyini, sol əl bilməməlidir" hikmətli sözləri bu mənada vəqf təvəkkülün bir parçası olması etibarilə inanc anlayışına uyğun deyilmişdir. Qurani-Kərimdəki ayələrə və hikmətli kəamlara riayət edən H.Z.Tağıyev sahibkarlıq fəaliyyətində Bakıda çoxsaylı tikililərin daş yaddaşında Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Beynəlxalq Bank, teatr binası, ticarət passajı, qənnadı fabriki, toxuculuq fabriki və i.ə.) Azərbaycan xalqının elminin inkişafı üçün etdiyi işlər barmaq ilə sayılan deyil (Cabbarov, 2013: 7-12).

Azərbaycanın məşhur yazıçısı Qilman İlkin bu haqqa yazır ki, Bakının hayatında elə bir hadisə yoxdur ki, Tağıyevin adı ilə bağlı olmasın. Məsələn, 1883-cü ildə ilk

teatr binasını tikdirdirib xalqına vəqf edir və 1896 -ci ildə Mərdəkanda ilk bağçılıq məktəbi yaratmaqla yanaşı, orada təhsil alan tələbələrini xərclərini ödəyərək Bakinin yaşllaşması o vaxtdan inkişaf edir (İlkin, 2006: 5-6).

1893-cu ildə şəhərdə atlı nəqliyyat dəmiryolu qatar (konka) və 1898-ci ildə Bibi-Heybət rayonunda amulatoriya tikdirib fəhlələrə hədiyyə edir. 1901-ci ildə H.Z.Tağıyev mühəndis Ulyam Lindleyi Londondan çağırır 25 min rubl pul ödəyərək şəhər üçün yeni su mənbəyi axtarmasını tapşırır. Azərbaycanın qüzeyindəki Şahdağın ətəyindən 1904-cü ildə çəkilişinə başlanan Şollar-Bakı su kəməri 1916-cı ildə içməli dağ suyu ilk dəfə Bakıya gətirilir və bu gündə Şollar sudan geniş xalq kütləsi istifadə edərək H.Z.Tağıyevə rəhmət oxuyur (Cabbarov, Məmmədov: 2016: 14,28,36) .

Təhsilə və maarifə verdiyi yüksək qiymətə görə H. Z.Tağıyev böyük nüfuza malik bir şəxsiyyət idi. Tağıyevin maarifçilik fəaliyyətinin ən uca və parlaq zirvəsi Bakıda 1901 –ci ildə açdığı ilk müsəlman kubar qızlar məktəbidir ki, bu məktəbin açılışı böyük sensasiyaya səbəb olur (foto 2). H.Z.Tağıyev bu məktəbə şübhə ilə yanaşan müsəlman qardaşlarını əmin etmək üçün bunu belə izah edərək söyləyir:” Məktəb və yalnız məktəb müsəlman qadınlarının indi üzləşdikləri çıxılmaz vəziyyətdən yeganə çıxış yoludur. Belə ki, bu məktəb lazımı qaydada təsis olunmalı , ehtiyatla təşkil edilməlidir ki, müsəlmanlar ona şübhə ilə yanaşmasınlar və öz qızlarını ehtibar edərək , bu məktəbə göndərsinlər”. Məktəbin ərsəyə gəlməsi üçün H.Z.Tağıyev 1896-cı ildə 150 min rubl, bundan kitab və dərs ləvazimatı və fəhlələr üçün 125 min rubl, binanın tikintisi üçün isə 25 min rubl məbləğ ayırmışdır. Məktəbin dərs proqramına Azərbaycan dili, İslam dini, məişət işlərinin və musiqi fənlərinin öyrədilməsində daxil idi. Təhsil alan qızlar arasında Bakı şəhərindən başqa Tiflis, Vlədiqafqaz, Dərbənddən də tələbələr gəlirdilər (Cabbarov, 2011: 51, 54-55, 56-63, 73-74) .

(foto 2)

1901-ci ildə Bakıda ilk müsəlman kubar qızlar məktəbinin açılışında
H.Z.Tağıyev və həyat yoldaşı Sona Tağıyeva

Azərbaycanda elmin inkişar etməsi üçün H.Z.Tağıyevin açdığı qız məktəbi 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. H. Z.Tağıyevin maarif sahəsində fəaliyyəti təkcə azərbaycanlı qızlar üçün məktəb açmaq kimi gördüyü çox böyük, əvəzsiz işlə məhdudlaşmamışdı. Bu geniş qəlbli insan, birsıra başqa ibtidai və orta məktəblər, yaşlılara savadsızlığı ləğv etmək üçün kurslar açmaqla bərabər, Azərbaycanın bir çox qəza və şəhərlərində, həmçinin Azərbaycanın sərhədlərindən kənarda da xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərmişdir. 1888-ci ildə Bakıda orta-texniki məktəb açılmışdı. 1897-ci ildən H. Z.Tağıyev bu texniki məktəbin fəxri himayəçisi olmuş, həmin ildən daimi olaraq bu məktəbə maddi yardım göstərmişdi. H. Z.Tağıyev Mərdəkəndə bağçılıq məktəbi açmışdı. 1895-ci ildən fəaliyyətə başlayan bağçılıq məktəbinin xərclərini Tağıyev öz üzərinə götürmüşdür. 1900-cu ildə H. Z.Tağıyev Bakıda kommersiya məktəbinin açılması məsələsini qaldırmış, məktəb binası üçün yer almış, məktəb binasını tikmiş və məktəbi açmışdır. Tağıyev bu işə xeyli pul xərcləyərək 1910-cu ildən həmin məktəbin fəxri himayəçisi olmuşdur. H. Z.Tağıyev 1896-cı ildə Gəncədə və Naxçıvanda, 1897-ci ildə Şamaxıda, 1906-cı ildə Tiflisdə açılan məktəblərin xeyrinə pul ödəmişdir. 1906-cı ildə Tiflisdə müsəlman qızları üçün məktəb tikdirən H.Z. Tağıyev məktəbin açılış münasibətilə 25 min rubl toxunulmaz kapitalını vəqf etmişdir. 1906-cı ildə məktəbin ilk buraxılış məzunlarının əksəriyyəti əla qutarmış və onlardan bəziləri ali təhsillərini davam etdirdilər. Müsəlman dünyasında ilk dünyəvi qız məktəbinin olması, Şərq aləmində qızların təhsil alması üçün tikdirdiyi bu məktəb və onun bütün xərclərinin ödənilməsi türk-islam mədəniyyətinin bir nümunəsidir (İsmayıl, 1994: 8-9). Həmçinin də H.Z. Tağıyev Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması məqsədi ilə külli miqdarda vəsait ödəmişdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət vəsaiti hesabına 100 nəfəri xarici ölkələrə oxumağa göndərmişdir. Onlardan 10 nəfəri İngiltərəyə, 23 nəfəri İtaliyaya, 45 nəfəri Fransaya, 9 nəfəri Türkiyəyə, 13 nəfəri isə Almaniyaya və Rusiyaya getmişdi. H. Z.Tağıyev həmin tələbələrə də maddi yardım göstərmişdir (Tağıyev, 2010: 8-9).

H.Z. Tağıyev dövrü nəşrlərinin mövcudluğu üçün maddi kömək göstərərək 1895-ci ildə "Kaspi" qəzetini satın alıb Əlimərdan bəy Topçubaşovu qəzetə redaktor dəvət etdi. 1905-ci ildə "Həyat" qəzetini (Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev), 1906-cı ildən «Füyuzat» dergisini açır və Əli bəy Hüseynzadəni redaktor təyin edir. Dövrü nəşrlərə fikrini paylaşan H.Z.Tağıyev belə söyləyirdi: " Mən mətbuatı xalqın mənəvi-maarif və iqtisadi cəhətdən yüksəlişinin güclü vasitələrindən biri kimi görürəm, buna görə də qəzetlərə maddi yardım göstərməyi öz mənəvi borcum sayıram" (Tağıyev 2010: 10).

Bununla yanaşı H.Z.Tağıyev Misirə, İrana, Türkiyəyə, Almaniyaya, Fransaya və Rusiyaya təhsil almaq üçün yüzlərlə Azərbaycan türklərinə özünəməxsus səxavətlə ehtiyacları olan tələbələrə maddi yardım göstərmişdir ki, vətənə elmi bir insan kimi dönsünlər. Həmin tələbələr arsında Azərbaycanın görkəmli ictimai və dövlət xadimləri, alimlər, həkimlər, mühəndislər, hüquqşünaslar və başqa sahələrin nümayəndələri var idi (Tağıyev, 2010:11-12).

H.Z.Tağıyevin icimai fəaliyyətində maarifin yayılması məsələsi önəmli bir problem idi.O, bu haqqda söyləmişdir ki, " Xalqımın maariflənməsində hərtərəfli ehtiyacı görərək,mən bu sahədə öz köməyimi əsirgəmədim. Kiçik yaşlı uşaqların təhsil və tərbiyəsi üçün məktəblərin açılmasının, böyüklərin tərbiyəsi və inkişafı üçün isə kitab və qəzetlərin dərc olunmasının zərurliyini anlayaraq, mən bu məsələlərin qeydinə qalmışdım və qalacam da... Mən həqiqətən başa düşdüm ki, xalqın gələcək xoşbəxtliyi, möhkəmliyi və inkişafı tərbiyə ilə bağlıdır". Maarif

sahəsində etdiyi uğurlu əməllərə görə H.Z. Tağıyev Marinski qadın gimnaziyasının, orta texniki məktəbin, Aleksandra rus-müsəlman qızlar məktəbinin, Kommersiya məktəbinin fəxri hamisi, Tiflis şia müsəlman məktəbinin fəxri nəzarətçisi kimi təsdiq olunmuşdu (Əhmədova, 2001:25-28).

Ümumiyyətlə, H.Z.Tağıyevin xeyriyyəçilik və maarifçilik fəaliyyətlərindən biri də Bakı şəhər duması qarşısında vəsatət qaldıraraq orta texniki peşə məktəbinin açılması barədə çalışımın və bu məktəbin gələcəkdə ali təhsil ocağına çevrilməsi üçün dumanın bu məqsədlə böyük torpaq sahəsi ayrılmasına nail olmasıdır. Onun ən böyük arzusundan biri 1919-cu ildə Bakıda ali təhsil müəssisəsi Bakı Universitetinin təsis olunması idi. Başqa azərbaycanlı sahibkarlar kimi H.Z.Tağıyev də universitetə maddi yardım göstərərək ticarət evinin gəlirindən istifadə etməyi təklif etdi. 1919-cu il Şərqdə ilk yaranan Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökuməti gəncləri xarici ölkələrə ali təhsil almaq məqsədi üçün göndərdi. H.Z.Tağıyev bu gənclərə maddi yardımını əsirgəməyərək neft istehsalından və toxuculuq fabrikindən gələn gəlirdən vəsait ayırırdı. Bundan başqa xeyriyyəçilik işləri ilə məşğul olan H.Z.Tağıyev 1902-ci ildə Şamaxıda baş verən zəlzələdən ziyançəkənlərə ianə yığmaq üçün komitə yaradır və öncə 1000 rubl, sonra yenə əlavə olaraq 4000 rubl da vəsait verərək, yardım işinə şəxsən özü nəzarət edir (Tağıyev, 2010: 7-8).

1905-ci ildə ilk müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti yaradan H.Z. Tağıyev dövrünün milyonçularını da bu işə sövq edərək təkcə xeyriyyəçiliklə deyil, həmçinin mədəni-maarif işlərində iştirak etməklə şagird və tələbələrə öz vəsaitindən təqaüd ayırırdı. Azərbaycan xalqının təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəlişinə kapital qoyan H.Z.Tağıyev təkcə Bakıda deyil, Gəncədə, Şamaxıda, Naxçıvanda, Dərbənddə, Tiflisdə və Rusiyanın bir çox vilayətlərində məktəblərin saxlanılması üçün vəsaitlər sərf etməyi özünə şərəf bilirdi. 1906-cı ildə H.Z.Tağıyev Azərbaycanın hüduqlarından kənarda İranda da 1900-1906-cı illərdə nəşr olunan "Müzəfər" və "Gilan" qəzetlərini maliyələşdirdi və "Təbriyyəçi" qəzetinə isə maddi yardım göstərirdi. Qəzetin iri formatda çap olunması üçün H.Z. Tağıyev bütün xərcləri öz üzərinə götürür. Xeyriyyəçilik misyasını həyata keçirən H.Z.Tağıyev bütün müsəlman Şərqiində məşhur idi. Bunu Misrin Məktəblər və Universitetlərində H.Z.Tağıyevə göndərdiyi məktub da təsdiqləyir. Onlar Hacıya yazmışdılar: "İslamın böyük fəxri əziz Zeynal Abidin Tağıyevə. Sizin şöhrətli varlığınızın şəxsinə müsəlman dünyasında qürur günəşi doğduğu xoşbəxt bir vaxtda, biz, bütün dünyanın müsəlmanları, böyük yaradandan Sizin daha da ucalmağınızı diləyirik... Çox sağ olun ki, Siz müsəlmanların nüfuzunu başqa xalqların nəzərində ucaldırsınız". Bütün bu ümumi işlərin müqabilində H.Z.Tağıyevin illər uzununu min bir zəhmətlə yığdığı kapitalı müsəlmanların savadlanması yolunda göstərdiyi səxavətin və etdiyi xeyirli əməllərinin nəticəsi idi (Süleymanov, 1990, 16-31).

Mətbuatın inkişaf etməsi ilə yanaşı dövrün sahibkarları bədii əsərlərin də nəşrini maliyələşdirirdilər. Belə ki, H.Z.Tağıyev Azərbaycanın görkəmli yazıçı və şairlərindən N.Vəzirovun, S.Ə. Şirvaninin, S.M.Əfəndiyevin, N.Nərimanovun, Ə. Haqverdiyevin və başalarının əsərlərinin çap olunmasını təşkil edib və maddi yardımını göstərirdi. Bədii əsərlərdən başqa coğrafiya, həndəsə, şəriət və digər dərs vəsaitlərini öz hesabına nəşr etdirmişdir ki, bu kitablar Azərbaycan xalqının mədəni-mənəvi inkişafında müsbət rol oynamışdır (Əhmədova, 2001: 30).

Azərbaycanda milli teatrın əsası 1873-çü ildə qoyuldu. Belə ki, teatrın

təşəkkül tapmasında H.Z.Tağıyevin polu danılmazdır. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, xalqın maariflənməsində, mədəni səviyyəsinin və ana dilinin inkişafında teatrın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən H.Z. Tağıyev 1983-cü ilə öz vəsaiti hesabına Azərbaycanda ilk teatr binasını tikdirdi və xalqının istifadəsi üçün vəqf etdi. O, binanı yenidən qurmaq üçün 1890-cı ildə öz kapitalından 80 min rubl məbləğində vəsait ayırdı. Teatrın binasının bədii tərtibatı nəfis formada bərpa olundu. Teatrda hətta ilk dəfə olaraq qadınlar üçün lojalar da təşkil olundu. "H.Z. Tağıyev" in teatrı adlanan bu teatr, hal-hazırda Milli Musiqili Komediya teatrı adlanılır (foto 3-4). Teatrda Azərbaycanın dramatuqlarının əsərləri və xalqı cəhalətdən uzaqlaşdıran mövzular səhnələşdirilərək tamaşaya qoyulurdu. Bu teatrda məşhur azərbaycanlı aktyorları çalışır və onlara həvalə olunan rolların öhdəsindən layiqincə gəlirdilər. Dünya şöhrətli bəstəkar, görkəmli musiqişünas alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim olan Üzeyr Hacıbəylinin (1885-1948) "Leyli və Məcnun" ilk milli operasını 1908- ci ildə H.Z.Tağıyevin teatrında səhnələşdirdi. Bu xeyriyyəçilik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Ü.Hacıbəyli 1910-cu ildə teatr binasının yenidən qurulmasından sonra təntənəli açılışa gələn H.Z.Tağıyevin şərəfinə yazdığı marşı səsləndirdi. Ü.Hacıbəyov özündə bəzi tələbələri öz xərci ilə oxutdurmuş və onlara maddi köməklik göstərmişdir. Əlbəttə, U.Hacıbəyov kimi xeyriyyəçi azərbaycanlılar da bildirdilər ki, xalqın maariflənməsi və savadlanması yolunda edilən vəflərin əhəmiyyəti onu edən üçün günahlarının bağışlanması ehtimalı qədər yüksəkdir (Сафаралиева, 1961:21-27).

foto 3 foto 4

H.Z. Tağıyevin Teatrı (indiki Milli Musiqili Komediya teatrı)

H.Z.Tağıyev həm də incəsənət vurğunu olduğu üçün rəsm əsərləri ilə də yaxından maraqlanırdı. Milli və Avropa rəsm əsərlərini diqqətlə izləyən Hacı dövrün rəssamlarına sifarişlər verərək öz xərcilə onlara istədiyi əsərləri çəkməyə sövq edirdi. Hal-hazırda bu əsərlərdən bəziləri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində və zəngin kolleksiya isə Rüstəm Mustafayev adına Azərbaycan İncəsənət Muzeyində nümayiş olunur (Aliyeva, 2015: 41) 1895-1901-ci ildə H.Z.Tağıyev mərkəzdə özünə tikdirdiyi möhtəşəm mülk 1920-ci ildən bu günə kimi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi kimi fəaliyyətdədir (foto 4-5). 1920 –ci ilə qədər yaşadığı evindən Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Tağıyevin mülkü və bütün müəssisələri əlundən alınır, Hacı ailəsi ilə ömrünün sonuna qədər Mərdəkandakı bağ evində yaşayır.1924-cı il 1 sentyabr Millət

atası Hacı Zeynalabdin Tağıyev Mərdəkandakı bağ evində gözlerini əbədi olaraq yumurdu. H.Z.Tağıyevin tikdirdiyimülkünün pəncərələrin üzərində ərəb əlifbasın ilə kalliqrafik yazıda "Hacı Zeynalabdin Tağıyev" in adı həkk olunmuşdur. Sovet dönməində bu yazı şüşələrdən silinsədə, lakin Hacını sevən xalqının qəlbindən onun adı silinmədi (Vəlixanlı, 2001: 3-15).

foto 4foto 5

H.Z. Tağıyev sarayı 1995/96-1920
(indiki Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin binası(1920-2018))

Azərbaycan memarlığının incisi olan H.Z. Tağıyev sarayı (indiki Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi) öz yüksək bədii və texniki keyfiyyətləri, gözəl və zəngin tərtibatı ilə gələn qonaqları valeh edir. Şərqi mədəni irsinin abidələri siyahısına daxil olmağa layiq olan bu tarixi abidə Qərb və Şərq memarlığının sintezini özündə əks etdirir. Bina üç mərtəbəli olub 101 otağa malik olan bir elm müəssisəsidir. Burada hal-hazırda Azərbaycan tarixini əks etdirən dünya standartlarına uyğun böyük ekspozisiyası, fondları, sərgi, konfrans zalı, elmi-tədqiqat aparmaq üçün iş otaqları və fondlarda 300 mindən artıq eksponat qorunur. Muzey işi ilə yanaşı, eləcə də yüzlərlə alim elmi tədqiqat işləri aparmaqla Azərbaycan tarixi haqqında dolğun məlumatlar verir. 100 ilə yaxın il ərzində fəaliyyət göstərən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji, etnoqrafik, numizmatik, epigrafik materialları Rusiyanın və Avropanın istənilən ölkəsində sərgilənmişdir (Aliyeva, 2011: 77-79).

Binanın ikinci mərtəbəsində vaxtilə yaşadığı bəzi otaqları 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə H.Z. Tağıyevin Xatirə ev muzeyi kimi fəaliyyət başlamışdır. Muzeyə gələn minlərlə yerli və xarici qonaqlar bu binanın tikdirən H.Z.Tağıyevə "xalqının xoşbəxt şəxsiyyəti", "Azərbaycanın böyük oğlu", " həqiqətən o el atasıdır", "uzaqqörən şəxsiyyət" vəs. kəlmələri işlədərək ona dəyər vermələrinin şahidi oluruq.

Hələ yüz il öncə "Baku" qəzetində H.Z.Tağıyevə verilən dəyər bu fonemenin qismən də olsa anlaşılmasına kömək edər: " Tağıyev bütün Qafqaz müsəlmanlarının fəxri idi. Onun adı hörmət və məhəbbətlə əhatə olunmuşdu. O, müəllmanların məxfi hökmranı idi. Nədi bu hökm və əzəmətin, bu böyük populyarlığın? Vardövlətmə? Amma müsəlmanlar arasında ondan da qat-qat zəngin adamlar var və olublar. Lakin onlar deyil, Tağıyev Qafqazın müsəlmanlar üçün mərkəz olmuşdur. Başqası yox, məhz o, könüllü olaraq onların başçısı qəbul olunub.....Bu adi bənnə, savadsız tatar (Azərbaycan türkü) xalqın içindən, onun lap aşağılarından çıxmış və zirvəyə ucalmışdır. H.Z. Tağıyev-nəhəng, parlaq, original simadır. Böyük zəka, böyük enerji sahibidir" (Cabbarov, 2013:8).

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları 2005-2007-ci ildə əsaslı təmir-bərpadan sonar H.Z.Tağıyevin sarayının (indiki Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi) açılış zamanı muzeyin "Rər və Təkliflər" kitabına H.Z. Tağıyev haqqında öz ürək sözlərini belə yazmışdır: "Hacı Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycan xalqı üçün böyük işlər görmüşdür. Onun xatirəsi bizim üçün əzizdir. Mən şəxsən onun gördüyü işlərə çox qiymət verirəm. Onun kimi şəxsiyyətlər Azərbaycan xalqını o dövrdə lazımı səviyyədə təmsil etmişlər. Əlbəttə, o, zəngin adam idi, öz zəhməti hesabına böyük maliyyə imkanlarına da nail olmuşdu. Ancaq o imkanlarından xalqının güzaranının yaxşılaşması üçün istifadə etdi.

O, istəyirdi ki, Azərbaycan gəncləri oxusunlar, ağıllı, bilikli olsunlar. Azərbaycanda social məsələlər öz həllini tapsın.....Mən bir daha demək istəyirəm ki, o, azərbaycan tarixində ən görkəmli simalardan biridir. Onun xeyriyyəçilik missyası Azərbaycan xalqının inkişafına xidmət edilib".

Həm Azərbaycan Respublikasını Prezidentinin və həm də onun müasirləri olmuş dövlət və ictimai xadimlərinin, yazıçıların, müəllimlərin, həkimlərin, fəhlələrin onun barəsində yazıları və xatirələri bu şəxsiyyət haqqındakı yüksək fikirləri H.Z.Tağıyevin yaşadığı boyunca bütün milləti üçün etdiklərinin ən gözəl cavabıdır. Yüz illər keçsə də H.Z. Tağıyev kimi tanınmış şəxsiyyətlər gələcək nəsillərə bir nümunədir. Azərbaycan xalqının bu şəxsiyyətə olan sevgisi o qədər böyük olmuşdurki, hətta müqəddəs bildikləri "el atası"nın vəfatından sonar da məzarı ziyarətə gəlməmişdir. Təbii ki, H.Z. Tağıyevin əziz xatirəsinin həmişə yad edilməsi xalqın ona olan sevgisinin təzahürüdür .

İstifadə olunan ədəbiyyat və mənbələr:

Aliyeva , Habibe (2011) . Azərbaycan tarihinin tanıtımında Milli Azərbaycan Tarixi Muzesinin rolü. Türk Cumhuriyyətlərinin Bağımsızlıqlarının 20. yildönemine ithaf edilen TÜRKSOY Etkileri adlı jurnalı (Azerbaycan özel sayısı) 35. Sayı/2011-3, Ankara , s. 76-81

Aliyeva, Habibe (2015). Azərbaycandakı Muzeylərin Bugünkü Durumu. TÜRKSOY - Uluslararası Forum Türk Dünyasının Kültürel Mirası və Muzeler Bildirilər Kitabı (üç dildə) / Bursa- İstanbul, 8-12 kasım 2013, Bursa, s.22-41

Azərbaycan neftxudası. (2004), " Yaddaş" qəzeti, Bakı, №12, s.14.

Cabbarov, Fərhad (2011). H.Z.Tağıyevin qız məktəbinin tarixindən. Bakı:"Ziya", 392 s.

Cabbarov , Fərhad (2013). Müsirləri Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında. Bakı:" Zitya", 206 s.

Cabbarov, Fərhad və Məmmədov, Məmməd (2016). Şollar –Bakı su kəmərinin tarixindən. Bakı. " Elm və təhsil", 72 s.

Əhmədova, Firdovsiyyə (2001). H.Z.Tağıyev: Tarixi qayıdış. AMEA MATM (toplu). Bakı: "Elm", s. 23-33.

Tağıyev (2010), Hacı Zeynal Abdin (kitab-albom). AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı:"BP"şirkəti, 241 s.

İlkin ,Qılman (2006). Bakı və bəkililər / Q. İlkin ; red. A.Musayev.- III nəşri . - Bakı : Nurlar NPM, 384s.

İsmayıl, Mahmud (1994). El atası. Bakı: Azərnaşr, 21 s.

Talibzadə, Kamal (1999). Ot kökü üstə bitir: Akademik Kamal Talibzadə ilə müsahibə. "Xalq" qəz. Bakı, 5 iyun.

19. Talibzadə, Kamal (1992) Talibzadə Kamalın təqdimatında Abdulla Şaiqin "Sultana Quran aparılması" məqaləsi. Bakı, "Elm" qəz. mart, № 6 (403).

20. Talibzadə, Yusif (1992). Axund Yusif Talibzadə. "Odlar yurdu" . Bakı, qəz. 10-17 sentyabr, № 26; Bakı, 24-30 sentyabr, K, № 27.

Vəlixanlı, Nailə (2001). Azərbaycan Tarixi Muzeyi- 80. Bakı:"Elm", s.3-15.

Сафаралиева, Камал (1961) Музыкальное образование в Азербайджане. Москва, с. 279.

Сулейманов, Манаф (1990). Дни минувшие [Текст] /М. Сулейманов ; пер. с азерб. Э. Ахундовой. Баку: Азернешр, 340 с.

MİR HƏMZƏ SEYYİD NİGARİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ KAMİL İNSAN AXTARIŞI

Doç. Dr. Afaq YUSIFLI

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan

yusifli.afaq@mail.ru

Xülasə

XX yüzilliyin sonlarında 12-13 yaşım olanda Azərbaycanın Qazax bölgəsində Aslanbəyli kəndində nənələrimin, qohum qadınların yığışdığı məclisdə bir beyt eşitdim, çox təkrarladım və əzbərlədim:

Əhli-sevda neçün ağlar, və neçün qarə geyər,

Xəbər al Kəbədən, əsrarını Zəməmdən sor.

Sonra nənəmdən qadınların niyə ağladıklarını, niyə "can-can" dediklərini soruşdum. Nənəm yaşla dolu gözəl gözləri ilə mənə baxdı və heç nə demədi. Başa düşdüm ki, bunu soruşmaq olmazdı.

Zaman keçdi, mən o beyti unutmadım, ədəbiyyat fakültəsində oxudum. Seyyid Nigari haqqında və onun şeirlərini oxuduqca anladım ki, mən - Seyyid Nigarinin ən sadıq müridlərindən olmuş Hacı Mahmud Əfəndinin qardaşı qızı Mələk xanımın nəticəsi, o sualı verməməli idim. Ruhuma hopmuş Yaradan sevgisinin gözü ilə o beytin müəllifi Seyyid Nigarinin anlatmaq istədiyini duymalı idim. Nə anlatmaq istədi bizlərə Seyyid Nigari:

- Məcnunluq Allaha bağlılıqdır, Məcnun olmayan qarşılıqsız sevə bilməz;
- Qurana tapınmadan şəriət-təriqət-mərifət-həqiqət yolundan keçə bilməzsən.
- Allahın yaratdığı bəndəni sevmədən Allahı sevə bilməzsən, yalnız ilahi məhəbbət səni insanlığa yaxınlaşdırıb zülm və ədalətsizlikdən uzaqlaşdırar.
- Seyyid Nigarinin dünyasında zənginlə fəqir, dərviş ilə şah birdir.

Geri qayıdaraq böyüklərimə anladığımı anlada bilmərəm. Yalnız irəli gedərək məndən sonra gələnlərə nəyi anlatmaq istədiyimi bilirəm.

Açar sözlər: Kəbə, Məcnun, kamillik, anlamaq.

In the end of 20th century when i was 12-13 in the Qazakh province Aslanbeghly village of Azerbaijan, in the meeting which my grandmothers, relative women gathered i heard a couplet which i repeated so many times and learned by heart.

Then i asked my grandmother that "why women are crying". My grandmother looked at me with her beautiful eyes full of tears and said nothing. I understood that it is not good to ask that.

Time had gone; i didn't forget that couplet, studied in literature faculty. I understood when i was reading about Seyyid Nigari and his poetry that, i-great granddaughter of Melegh khanim daughter of brother of Hacı Makhmud Afandi who was one of the most loyal followers of Seyyid Nigari could not give that question. I had to hear what Seyyid Nigari wanted to say us with eye of love of God which came from my spirit. What Seyyid Nigari wanted to tell us:

- In the world of Seyyid Nighari rich and poor, dew and king is equal.
- You can't love God without loving being which he created, only sacred love can bring you closer with humanity, and move you away from injustice and cruelty

- Majnun connected with God, who is not Majnun can't love unansweredly.
- You can't pass way of sharia knowledge sect and truth without worshipping Quran.

I can't go back and say my grandparents that i understand it. Only i know what i want to tell next generations which come after me.

Key words: Kabe, Majnun, idealist, understand

Giriş

Mir Həməzə Seyyid Niğari Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının ən parlaq simalarından biridir. Şam sönməyə yaxın daha gur yandığı kimi Seyyid Nigari yaradıcılığı da cəsarətlə deyə bilər ki, təsəvvüfün ədəbiyyatımızdakı son və ən güclü təzahürüdür. "Keçən əsrin (yəni, XIX əsrin.- müəllif) ikinci yarısında Qazax rayonunda və Qarabağın bəzi sahələrində nəqşibəndi təriqəti əsasında yaranan Seyyid Nigarinin təriqəti yayılmış, ətrafı əsən mülkədarlarından çoxlu mürid toplamışdı.

Seyyid Nigari Zəngəzurun Cicimli kəndindən çıxmış, gənc yaşlarından Türkiyənin Amasiya şəhərinə getmiş və orada təriqət mürşidi kimi hazırlanmışdır". (Qasımsadə.1974:18)

Hər bir xüsusi təzyiq qüvvəsi olmayan, hakimiyyət və sərvətdən uzaq olan Mir Həməzə Seyyid Niğari yüzlərlə nüfuzlu müridi öz ideyalarına necə tabe edə bilmişdi?! Hansı qüvvət, hansı seyr onu görməyən, şəxsən tanımayan yüzlərlə insanı sözünün, yolunun, adının aşiqinə çevirmişdi?! Təbii ki, şəxsiyyətinin qüdrəti və sözünün seyrinə ilə:

Gör nə sultanəm ki, məni-dərviş kim, feyzi-süxən

Eyləmiş iqbali asari-nüsrət məzhəri. (Füzuli.1958:381)

deyər hayqıran Füzuli kimi qəlblərin sultanı olmuşdu.

1. Seyyid Nigari həqiqət axtarışında.

Həyatını ilahi eşqə təslim edən, sağ ikən və ölümündən sonra Allaha gedən yolda qafilləri və cahilləri nurlandıran Seyyid Nigari əsrlər boyu Azərbaycan türkünün həqiqət axtaran müdriklərinin silsiləsindəndir. "...insan həyatı aqlı-mənəvi yüksəliş mərhələlərindən ibarətdir: şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət. Bu mərhələlərdən keçib gedən insan müdriklik səlahiyyəti qazanır, haqqa qovuşur, həqiqəti arayıb tapır." (Səfərli, Yusifli, 2008:333). Hər mərhələdə öz seirləri ilə həqiqət yoluna çıxmışları yönəldən Seyyid Nigari üçün sevən insan hər kəsdən üstündür. Özünü də aşiq kimi təqdim edən, sevdinin şərəfinə təxəllüs götürən, adına əsər həsr edən Seyyid Nigari üçün

Bir xəyal eylə, könül, fərqi bənimmə, aya,

Yayı-nisbiyyədən özgə nədir ad daşımında?

Nəzakət Məmmədli çox doğru olaraq yazır: "...burada şair vəhdəti-vücut ideyalarına uyğun olaraq xaliq və məxluq birliyinə işarə edir". (Mir Həməzə Seyyid Nigari, 2010: 26) Dantenin Beatriçesi, Petrarkanın Luizası nə qədər sirli və gizlindir, Seyyid Nigarinin Nigari sirlərin pərdəsinə bürünmüş həqiqətdir.

Nə çarə edəm cünuni-xamə,

İş düşdi yenə "Nigarnamə".

Bir kərrə o namı yad qıldım,

Divaneyi-xamı şad qıldım. (Mir Həməzə Seyyid Nigari. 2012: 101)

İstənilən təriqətdə həqiqət axtarıcılığı hər şeydən öncə, insanın şəxsi

təcrübəsinə əsaslanan, Allahla insan arasında heç bir vasitəçinin olmamasını ehtiva edən bir yoldur. Zəhiri dindarlıqdan imtina edən, həqiqət axtaran insanın mənəvi aləmini təhlil edən, mövcud dini və elmi biliklərin süzgəcindən keçirən həqiqət axtarıcılığında təriqətdən keçən yolda bəzən üstüörtülü, bəzən çox aşkar, radikal adlandırılı biləcək bəyanatlar verilir. Mir Həmzə Seyyid Nigarini çox zaman "sünni təriqət" (Qasımzadə, 1974:18) başçısı adlandıran ədəbiyyatşünasların əksinə olaraq sənətkar əqidəsini belə açıqlayır:

Allahı, Məhəmmədi və ali sevən dustanız,

Nə sünniyyiz, nə şiə, biz xalis müsəlmanız. (Mir Həmzə Seyyid Nigari, 2010: 560)

Bu qənaətdən daha aydın, birbaşa fikir söyləmək mümkün deyil. Öz yolunun hər cür bölücülükdən uzaq olduğunu, Allahı və ona olan sevgisini tərənnüm etdiyini bundan daha aydın söyləmək mümkün deyil. Bizim də, bu böyük fikir mücahidinin sözlərinə inanmamağa heç bir haqqımız yoxdur.

2. Seyyid Nigaridə klassik aşiq obrazları.

Məhəbbətdən yazan bütün şairlər kimi Seyyid Nigari də əsərlərinin bədii mətninə klassik aşiq obrazlarını daxil edir. Öz eşqini Məcnun və Fərhadla müqayisə edir, çox zaman Qaf dağında yaşadığı güman edilən Ənqa quşunu eşqinin hakimi olmağa dəvət edir.

Zahid tək tutmayıb şəhpəri-sövda

Aşiq kibi olsun talibi-Ənqa.

Sər çəkib cifədən eylərmi pərvə

Kuhi-Qafə mürği-kərkəs, mürği-zağ? (Mir Həmzə Seyyid Nigari, 2010: 722)

Klassik Azərbaycan şeirində Ənqa obrazı ilk dəfə Xaqaninin "Məntiqut-teyr" adlanan iki mətləli qəsidəsinin başlanğıcında qələmə alınır. Və o zamandan sevgi haqqında mübahisələrin şəriksiz hakimi kimi qəbul edilərək əsrlər boyu tərənnüm olunur. Bütün quşlar öz sevimli çiçəklərini məhəbbət simvolu elan etməyə çalışsalar da, mübahisəni həll etmək üçün Ənqa quşunu münsif seçib, onun dediyi sözü mübahisəsiz qəbul etmək qərarına gəlirlər. Ənqa quşu qızılgülə məhəbbət simvolu kimi daha yüksək qiymətləndirib, bülbülə bəraət qazandırır. Beləliklə, mübahisə həll olunur. Seyyid Nigari üçün də Ənqa quşu şəriksiz hakim, zövqünə şübhə edilməyəcək bir həqiqət meyarıdır. Bir çox həqiqət yolçularında olduğu kimi Seyyid Nigari də anlayır və anlatır ki, mütləq həqiqətə çatmaq çox çətin, bəlkə də mümkünsüzdür, lakin bu onu yolundan döndərə bilməz, çünki əslində məqsəd həqiqətə çatmaq deyil, ona doğru gedən yolda arınmaq, təmizlənməkdir:

Kəməli-eşqə kim eylədin iman,

Yüz göstərdi sana yəqini-canan

Sərvəri-xubanə bəxş eylədin can

Bəxş eylədi sana ruhi-şəmail. (Mir Həmzə Seyyid Nigari, 2010: 725)

İstər klassik üslubda yazdığı, istərsə də heca vəznində qələmə aldığı şeirlərində Seyyid Nigari lirik qəhrəmanını Fərhad, Məcnun, Kəməllə müqayisə edir. Əksər parçalarda bu obrazlar təklidə xatırlanır, onların mənəvi keyfiyyətləri, eşq tarixçələri dəyərləndirməyə cəlb olunur. Lakin bəzən şair bu əbədi aşiq obrazlarını qərribə ierarxik formada xatırlayaraq özünü həmin eşq şəcərəsinin bir parçası kimi tərənnüm edir:

Şamü səhər gəzdin kuhü səhranı
Gördünmü Şirini, zülfi-Leylanı?
Ey Fərhadı-əvvəl, Məcnuni-sani,
Ey Seyyid Nigari, cünuni-biçun. (Mir Həməzə Seyyid Nigari,2010: 727)

Necə ağlamayım, qılmayım fəryad?
Giriftarəm, eşqin binəvasiyam.
Leylinindir Məcnun, Şirinin Fərhad
Bən də Şahnigarın mübtəlasıyam. (Mir Həməzə Seyyid Nigari,2010: 733)

Özünü "Kəlisayi-eşqin Məsihası" (Mir Həməzə Seyyid Nigari,2010: 733), "Kərəm tək Əslı suzanəsi" (Mir Həməzə Seyyid Nigari,2010: 739) adlandıran Seyyid Nigari aşiq olduğu, bəzən real, bəzən ilahi varlıq kimi tərənnüm etdiyi Məşuqəni də müxtəlif cür adlandırır: Nigar, Şahnigar, Gülnigar və s.

3. Füzuli və Seyyid Nigari.

Bütün "Divan"ı boyunca və "Niğarnamə" məsnəvisində yüzlərcə dəfə Füzulini, onun qəhrəmanlarını, poetik deyimlərini təkrarlayan və şeirlərinin mətninə daxil edən Seyyid Nigari "Təxmisati-bəzi qəzəlliyyati-Füzuli əl-Bağdadi-əleyhürəhmətül-Hadi" başlığı altında Füzuliyə təxmislərini toplamışdır. Lakin Seyyid Nigarinin Füzuliyə müraciəti, təbiidir ki, bununla məhdudlaşmır. Seyyid Nigari "Divan"ına tərkiqbənd adı ilə daxil edilən bir şeir həm Həbibinin, həm də Füzulinin "Dedim-dedi" müsəddəsinə cavab olaraq yazılmışdır. Həbib və Füzulidə şeirin müsəddəs, burada isə tərkiqbənd adlandırılması janr fərqi deyildir. "...altı misralıq şeirlər qafiyəsinə uyğun olaraq tərziqbənd və tərkiqbənd adlandırılıla bilər". (Yusifli,2017:36) Həbinin , Füzulinin və Seyyid Nigarinin "Dedim-dedi" adlı şeirləri eyni qafiya quruluşunda, 7 bənddən ibarət şəkildə yazılmışdır. Eyni zamanda şeirlərin məzmun və ideya istiqaməti saxlanmış, ilk bəndlərində real gözələ və gözəlliyə həsr olunmuş şeir sonrakı bəndlərdə böyük sələflərində olduğu kimi təsəvvüfi motivlərlə zənginləşdirilmişdir. "Bu şeir həm quruluşu, həm bənzərsiz bədii keyfiyyətləri ilə böyük Füzulinin diqqətini cəlb etmiş, o da eyni tərzli bir müsəddəs yazaraq Azərbaycan divanına daxil etmişdir. Füzuli «Divan»ında ancaq bir müsəddəs vardır ki, o da Həbibiyə cavab kimi yazılmışdır. Füzuli Həbibə müsəddəsinin gözəlliyini, bir sənət əsəri kimi dəyərini etiraf edərək ona cavab yazmağı vacib bilmişdir". (Yusifli,2017:34) Bu müsəddəslər yalnız ideya-məzmun cəhətdən deyil, həm texniki baxımdan bir-birinə çox bənzəyir. Əgər hər üç şairin sonuncu misraya aid həm qafiya sözlərini müqayisə etsək maraqlı bir mənzərə yaranar:

Həbibidə	Füzulidə	Seyyid Nigaridə
canındurur	nihanındurur	cananındürür
nihanındurur	canındurur	canındurur
qanındurur	əşkfəşanındurur	cinanındurur
rəvanındurur	qanındurur	busitanındurur
Məkanındurur	nigəranındurur	rəvanındurur
ömri-cəvanındurur	giranındurur	imanındurur
gümanındurur	rəvanındurur	"Quran"ındurur

Oxucu özü də müşahidə edə bilər ki, məzmunu uyğun olaraq hər üç şairdə qafiyələr müxtəlif yerlərdə olsa da, təkrarlanır. Yüksək sənətkarlıqla yazılmış hər üç müsəddəsdə başlanğıc bəndlər real eşqin tərənnümü kimi görünür. Xüsusilə sonuncu bənd hər üç şair tərəfindən simvolik mənada işlənmişdir. Gül üzünü küləyin açdığı niqabın altından görünən və Həbibinin sualını cavablandıran gözəl hər şeyin onun gümanı olduğunu söyləyir. Füzulidə də səbanın köməyi ilə gül üzündən niqabı götürülən gözəlin, yəni gülün üzündəki şəh damcıları şairin göz yaşları adlandırılır, yəni o, gümanlarına aldanır. Seyyid Nigaridə səba köməkçi olmur, bir təsadüf gözəlin ay üzünü görməyə yardımçı olur. "Aya bu aymı?" deyərək sual edən şairə gördüyünün onun "Quran"ı olduğu deyilir. Yəni hər üç şair eyni mahiyyəti müxtəlif üsullarla izah edir. Gözəlliyinə heyran olduqları real deyil, onların gümanları, axtarışları və təsəvvürləridir.

4.Seyyid Nigari və Qarabağ.

Seyyid Nigarinin Qarabağa bağlılığı, bunun səbəbləri və yaradıcılığında təzahürü haqqında kifayət qədər yazılıb. (Mir Həmzə Seyyid Nigari,2010: 10-13) "Eşqinin kanı Qarabağ"olan, "Qara bağrım qanlı Qarabağımdır" deyərək,"Qarabağdan xəbər versə" küləklərə canını qurban etməyə hazır olan Seyyid Nigari üçün Qarabağ bir cənnət, Şahnigarın məskənidir. Uzun zamanlar keçdi, Qarabağı həsrətlə sevnələrin dillərinin əzbəri olan Seyyid Nigari qəzəlləri başqa anlam qazandı. Yar həsrətilə, eşq və gözəllik həsrətilə yazılmış bu şeirlər işğal altında inləyən Vətən həsrətinin interpretasiyasına çevrildi.Seyyid Nigarinin ilahi eşq həsrətilə yazılan, oxuyarkən insanları mistik bir kədərə, çirkinlikdən təmizləyən göz yaşlarına boğan qəzəlləri indi də Vətən həsrətini dilləndirən refrenlərə çevrildi.

Mənim gözəl gözlü nənəm Tükəzban xanımın, qəbri Vətəndə olmasa da ruhu həmişə "Göy türbə"nin ətrafında dolaşan babam Həmidin titrək səslə qohumları Fatma xanım və Gülarə xanım Aslanbəyli məscidinin yanında yerləşən evimizin qarşısındakı yala çıxıb:

Cənnətülmə'vadır, hövzi-Kövsərdir

Qaraqaş yaylağı, Həmzə bulağı.(Mir Həmzə Seyyid Nigari,2010: 741)

deyərək "Ey Qarabağı" rədifli qoşmasını oxuyanda hamının niyə hönkür-hönkür ağladığını çox sonralar başa düşdüm.. Həqiqət yolçuluğunun bizi sonsuzluğa apardığını, heç zaman bitmədiyini, gözəlliyə vurğunluğumuzun həsrətə qovuşdurduğunu, məhrum olduqlarımızın bizi Allaha yaxınlaşdırdığını, qovuşa bilmədiklərimizin hicran deyil, vüsəl vəd etdiyini anladım.

Qaynaqlar:

Qasımzadə, Feyzulla.(1974) XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı.

Səfərlil, Əlyar. Yusifli, Xəlil. (2008) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı.

Mir Həmzə Seyyid Nigari. (2010) Divan.Bakı.

Mir Həmzə Seyyid Nigari. (2012) Nigarnamə.Bakı.

Füzuli, Məhəmməd (1958) Əsərləri, Bakı.

Yusifli, Xəlil.(2017) Orta əsrlər Azərbaycan şeirində janrlar və bədii vasitələr. Bakı.

OĞUZNAMƏLƏRDƏ QƏDİM ADLAR VƏ ONLARIN METODOLOJİ ƏSASLARI

Dos. Dr. Əkrəm Hüseynzadə
AMEA Naxçıvan Bölməsi
ekrem.h@mail.ru

ÖZET

Oğuznamələrdə qədim Azərbaycanın bir çox yerlərinin adları çəkilir ki, onların əksəriyyəti qədim Naxçıvan diyarındadır. Tədqiqat zamanı məlum olur ki, Oğuznamələrdə Naxçıvan regionuna məxsus Əlincə, Dərələyəz, Ağ qaya, Altun taxt, Qaraçuq, Şəruk (Şərir), Dərəşam, Göyçə dəniz (Göygöl) və s. kimi bir çox tarixi əhəmiyyətli 50-dən artıq toponim və mikrotoponimin adı çəkilir.

"Oğuznamə"lərdə adı çəkilən adlardan biri də "Kanlı", "Kanqlı", "Qanlı Qoca.." etnonimidir. Bu ad Kəngərli türk tayfa adının ilkin forması olmuşdur. Kəngərli tayfaları Azərbaycanın bir çox regionlarında xüsusilə Naxçıvan bölgəsində məskunlaşmışlar. Hətta qədim Şumerlərə getmiş onlara da Kəngərli adını vermişlər.

Açar sözlər: Oğuznamələr, Naxçıvan, türk tayfaları, Kəngərli, qədim adlar.

SUMMARY

Our people, the great monument "Kitabi-Dada Gorgud" Its history, rich in the practice of building person names of ancient Azerbaijan and many places, names mentioned that a lot of the Nakhichevan can be found.

Studies, it is known that more than 30 Oguzname exist. It Oguzname ancient settlements, the names are laid

Key words: Oghuznames, Nakhchivan, Turkish tribes, Kangarli, ancient names.

Mətn

Azərbaycan folklorunun metodoloji əsası ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın mənəvi mədəniyyət irsini özündə birləşdirən folklor nümunələrinin, Oğuznamələrin toplanması, araşdırılması və yayımı ilə bağlıdır. Yazıya alınmayan, hafizələrdə yaşayaraq bu günümüzdə qədər gəlib çıxan folklor nümunələrinin xalq dilindən olduğu kimi götürüb tədqiq olunması çox mühüm və əsas şərtdir. Şübhəsiz, şifahi xalq ədəbiyyatının çoxvariantlılığı burada xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Uzun illər boyu xalqımızın ulu abidəsi olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı, tariximizi, ədəbiyyatımızı, folklorumuzu, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi və bunun kimi bir çox sahələri özündə cəmləşdirən ilk ana kitabımızdır. Bu həm şifahi, həm yazılı abidəmizdə Vətənin dağları, çölləri, bulaqları, al-əlvan çəmənləri, əzəmətli qalaları, abidələri haqqında, xalqımızın qədim adət və ənənələri haqqında, tarixi yerlərimiz, məkanlarımız barəsində dəyərli məlumatlar verilir. Dədə Qorqud dastanlarının hər bir boyu Oğuznamələrdir ki, bu həm ədəbiyyatımız, tariximiz, fəlsəfəmiz, etnoqrafiyamız, psixologiyamız, pedaqogikamız, mənəviyyatımız və himn də mədəniyyətimizdir.

Dastanın boylarında Qədim Azərbaycanın bir çox yerlərinin adları çəkilir ki, onların bir çoxu Naxçıvan diyarındadır: Əlincə, Şərir-Dərələyəz, Ağ qaya, Altun

taxt, Qaraçuq, Qarasux, Şərik (Şəhur), Dərəşam, Göyçə dəniz (Göygöl), Günortac (Günorta dağı), Sallaxana, Qazan və s. Həmçinin dastanda Naxçıvan regionuna məxsus bir çox qəhrəmanların adı çəkilir, ki, burada 50 -dən çox toponim və mikrotoponim, etnonim qeydə alınmışdır (Babayev S.Y. 2016: 10-11).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunun Kilit və Kotam kəndlərində qədim Oğuz türk tayfaları yaşamışdır ki, onlardan birinin adı İşquzlar (İç oğuzlar), digəri isə Dıqlıqoz (Dinqiliqoz) adlanır ki, bu da iç Oğuz və dış Oğuzların adı ilə bağlıdır. Hətta bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Salur Qazanın sərkərdələrinin birisinin adı Dinqili bəy olmuşdur (Rəşidəddin F: 1997: 9).

Dastandan məlum olur ki, orada gedən proseslərin mühim bir qismi Naxçıvan ərazisində baş vermişdir. Bayandır xan və Qazan xan hakimiyyətləri, onların iqamətgahları çox ehtimal ki, bu ərazilərdə olmuşdur.

Dastanda öz əksini tapmış şəxs, tayfa və yer adları habelə digər adlar bu gün insanlarımızda vətənpərvərlik, igidlik, yurd sevgisi, tarixi keçmişini yaşatmaq kimi keyfiyyətlərin yaranmasında mühüm əhəmiyyəti vardır.

Dədə Qorqud dastanında və "Oğuznamə"lərdə adı çəkilən və böyük maraq doğuran, tarixi əhəmiyyət kəsb edən adlardan biri də "Kanlı", "Kanqlı", "Qanlı Qoca.." adıdır ki, bu ad bu gün Naxçıvanda və Azərbaycanın digər yerlərində yaşayan Kəngərli soyadını daşıyan qədim "Kanqlı" tayfasının adı ilə bağlıdır. Kəngərlilər tarixən cəsur, cəngavər döyüşçü bir türk qəbiləsi olmuşdur. "Kəngərli" sözü bəzi mənbələrdə qəhrəmanlıq, igidlik mənasını ifadə edən "Qanq+ər+eli" kəlmələrindən meydana gəlmişdir.

Kəngərlilər Naxçıvanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında, bu diyarın idarə edilməsində, düşmən təcavüzündən qorunmasında həmişə qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişlər. Bu tayfa adının köklərinin çox qədim tarixlərə getdiyini və bu adın Dədə Qorqud dastanlarında, "Oğuznamə"lərdə, Oğuz Xaqan dastanlarında işləndiyini görə bilirik.

Akademik İsmayıl Hacıyev yazır ki, "Oğuz türkünün ən qədim qollarından biri Kəngərlilərdir... "Kitabi Dədə Qorqud"da Kəngərlilər "Kanqlı" adı altında xatırlanır". Elə Dədə Qorqud kitabında da belə yazılır: "Qanlı Qoca-personajın adı kitabın bütün çaplarında səhv olaraq "Qanlı Qoca" kimi oxunmuşdur. "Kanlı" xalqımızın yaranmasında iştirak etmiş qədim soyköklərdən biri olan Kəngərlilərin qədim adıdır" (İsmayıl Hacıyev, 2001:261).

Tarixi mənbələrin qeydinə görə və bəzi rəvayətlərə görə bizim eranın IV əsridə Muğanın Cənubunda Hun-türk tayfaları yaşayırdılar. Bunların arasında Kəngərlilər çoxluq təşkil etmişlər. Tarixşünas alimlər göstərmişlər ki, Kəngərli mənşəli qəbilələr eradan çox - çox əvvəl Naxçıvanda və bu yerə yaxın bölgələrdə qədimdən məskunlaşmışlar.

Rusiya konsulu olaraq İrana gedən Yermolov yolüstü bir neçə gün Naxçıvanda Naxçıvan xanı Kalbalı xana, onun oğlu Ehsan xana qonaq olmuşdur. Yermolov xatirəsində bu yolüstü görüş haqqında xatirəsində yazır ki, Kalbalı xan Kəngərli mənə dedi ki, üç min ildən artıqdır ki, bizim Kəngərli tayfası bu ölkəni idarə etmişdir. Bizə xoş münasibət göstərənlərə sadıq dost olmuşuq, düşməni isə nifrətlə qarşılamışıq, vətənimizi onlardan cəsarətlə qorumuşuq.

XI əsrdə Naxçıvan hakimi Məlik Cəstan Kəngərli Naxçıvan üzərinə hücumu keçən düşmən ordusunu darmadağın etmişdir. O zaman Naxçıvanda yaşayan böyük şair və müəllim Qətran Təbrizi Məlik Cəstanın qəhrəmanlığını tərifləyərək onun şərəfinə böyük bir mədhnəmə də yazmışdır.

Cəstan Allahın köməyi tac-mülkün qılınıcı ilə

Tac-təxti düşməndən qorudu

Hökmdar gecə-gündüz taxt başında

Qurd sürüyə düşən kimi düşmənlərin üstünə düşdü....."(Təbrizi Q. Divan, 1967: 10)

Şair divanında Cəstanın oğlu Şəmsəddin Kəngərli və Naxçıvan şahı Əbü Dülaf haqqında da bir sıra mədhiyyələr yazmışdır. Onların da Naxçıvanı qorumaqda göstərdikləri qəhrəmanlıqlarını tərif etmişdir.

Xalqımızın ən qədim folklorlarından olan "Oğuznamələr"də Kəngərlilərin qədim adı bir neçə dəfə keçməkdədir. Azərbaycanın Oğuz elinə daxil olması tarixi mənbələrdə göstərilmişdir. Bir çox alimlər oğuzların Azərbaycanda, Anadoluda eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmişlər. Fəruq Sümərin "Oğuzlar" əsərində deyilir: "Oğuzlar azərbaycanlıların əcdadlarıdır... Oğuzlar Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, İran və Türkmənistan türklərinin atalarıdır" (Fəruq Sümer, 1992:6). Deyə bilərik ki, Oğuznamələr ya Anadoluda yazılmış, ya da Azərbaycanda yazılmışdır. "Oğuznamə"də oxuyuruq ki, "Azərbaycan" türk sözüdür. "Azər" türkçə "Yüksək", "Bayqan" isə yer, məkan deməkdir (Oğuznamə. 1987:41).

"Oğuznamə"lərdən məlum olur ki, arabani kəşf edənlər Kanqlı tayfası olmuşdur. "Oğuznamə"də deyilir: "...Oğuz Kağanın çəriyində bacarıqlı, cüssəli bir kişi vardı. Bu kişi bir araba çapdı... Arabalar gedəndə "Kanğa, kanğa" deyə səs çıxarırdılar. Onun üçün arabaya "Kanğa" adı qoydular. Oğuz Kağan kanğaları gördü, güldü, ayıtdı. Qoy yüklü arabaları əsirlər çəksin. Sənə verilən "Kanğalıq" adı qoy kanğanı yada salsın"(Oğuznamə, 1987:28)

Dədə Qorqud hekayələri Oğuz dastanının bir hissəsi və ya davamı kimi də adlandırıla bilər. Elə kitabın içində də bu hekayələrin Oğuznamə adlandırıldığını görürük. "Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu"nda deyilir: "...Min yerdə ipək xalça döşənmişdi. İç Oğuz və Daş Oğuz bəyləri məclisə toplaşmışdı...Dədəm Qorqud gəlib boy boyladı soy soyladı. Bu Oğuznamə Yeynəyin olsun!- dedi" (Kitabi Dədə Qorqud, 1984:195).

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Fuad Köprülü Dədə Qorqud kitabındakı on iki boyun hər birini ayrıca "Oğuznamə" adlandırmışdır .

Fəzlullah Rəşidəddinin (XIV əsr) "Oğuznamə"sində Oğuzun şəcərəsi verilmişdir ki, bunun Nuh Peyğəmbərdən (s.ə.s) gəldiyi göstərilir. Oğuzlar Nuhun nəslindəndirsə, demək Naxçıvan qədim oğuz türk yurduudur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nuh Peyğəmbərin (s.ə.s) gəmisinin Naxçıvanda Gəmiqayada-onun Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvəsi olan Qapıcıqda (3906 m) oturması və Nuh Peyqəmbərin (s.ə.s) qəbrinin Naxçıvanda "Köhnə Qala"da olması mənbələrdə göstərilir və hazırda da Nuhun qəbri Naxçıvandır, üzərində türbə də ucaldılmışdır. Naxçıvanlı realist rəssam Bəhrüz Kəngərli (1892-1922) 1919 və 1921-ci illərdə Nuhun qəbrini bir neçə variantda rəsmini çəkmişdir. Sərdabəli bu məzar palçıq kərpicdən hörülmüş və yer üstündən 1.5 metr yüksəklikdə dairə şəklindədir (Бехруз Бек Кенгерли, 1947:4). Çox maraqlı və diqqət çəkici budur ki, Gəmiqayada ekspedisiyada olduğum zaman rast gəldiyim məzar yerləri də ənənəvi qaydadan fərqli olaraq dairəvi şəklində olaraq daş parçalardan 1.5 metr hündürlükdə yer üstündə hörülmüşdür. Rəvayətə görə Nuhun övladlarından birinin adı Yafəs olmuş və Yafəsin oğlu olarkən Nuh peyğəmbər ona Türk adını vermişdir. Türkün də övladlarından birinin adı Əlinçə olmuşdur ki, Əlinçə qalası da Naxçıvandır. Qeyd edək ki, Naxçıvan şəhəri haqqında ilk məlumat yunan filosofu İosif Flaviyə (e.ə. I əsr) məxsusdur(Flavius Josephus, William Whiston,

1999: 56). Sonra yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin (b.e. II əsr) "Coğrafiya" əsərində Naxçıvan şəhərinin adı "Naksuana" şəklində qeyd edilmişdir.

Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı "dünya tufanı" hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə "Naxçıvan" toponimi "tərəyiş yeri" anlamını verməkdədir. Hübşmanın istinad etdiyi Nuh tufanı hadisəsinə görə "Naxçıvan" sözü üç hissədən – "Nax" (Nuh) və türk dillərində isim düzəldən şəkilçi olan "-çı" şəkilçisi, sonra da türk dilində yer, məkan bildirən "van" toponimindən meydana gələrək, "Nuhçuvan" – Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni, "Nuhun diyarı" deməkdir. Naxçıvanda tədqiqatlar aparmış böyük rus alimi Nikitin K.A. yazır ki, Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuşdur (Nikitin K.A. Tiflis, 1882: 111).

Yunan alimi Klavdi Ptolomeyin bizim eramızın ikinci əsrində tarixdə ilk dəfə olaraq Naxçıvanı Nuh Peyğəmbərin məskəni kimi xatırlatması diyarın zəngin tarixi mədəniyyətinə Şərq kontekstindən əlavə, həm də dünya tarixinin mədəni prizmasından baxmağa əsas yaradır. Sonrakı dövrlərdə dünyanın fərqli ölkələrindən bura səfər etmiş səyyah və coğrafiyaşünasların xatirələrində də Naxçıvanın Nuhla bağlılığı diqqətə çatdırılır. Bu isə bəşəriyyətin ikinci yaranışının Naxçıvanla birbaşa əlaqəli olması faktını ortaya qoyur.

Naxçıvan Azərbaycanın və Şərqin, hətta deyə bilərik ki, dünyanın ən qədim şəhərlərindən və ən qədim insan məskənidir. Şəhərin tarixi minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxır: arxeoloqlar burada eramızdan öncə II və I minilliklərə aid çoxlu maddi mədəniyyət əşyaları tapmışlar.

Gəmiqaya Kiçik Qafqazda ən hündür dağdır ki, hündürlüyü 3906 metrdir. Zirvəsi "Qapıcıq" adlanır. "Qapıcıq bəşəriyyətin yeni həyatına "açılan kiçik qapı", "giriş yeri" mənasını daşıyır" (Həbibbəyli İ.Ə, 2015:18).

Yerli sakinlər arasında dolaşan əfsanəyə görə, Nuh peyğəmbər daşqın çəkildikdən sonra burada ailəsi ilə, Ham, Sam, Yafes adlı oğlanları ilə ömrünün sonuna qədər yaşamış və bu torpaqda da vəfat etmişdir.

Naxçıvanda yaşamış uzunömürlü ağsaqqallar, o cümlədən 106 il ömür sürmüş, "İstiqlal" ordenli, Əməkdar müəllim, dosent babam Lətif Hüseynzadə Nuh peyğəmbərin dəfn edildiyi yeri bilirmiş və o bu yerin müəyyənləşdirilməsi beynəlxalq komissiyasında iştirak edərək o qəbrin yerini dəqiq göstərmişdir. Qəbir yerin üstündə 1.5 metr hündürlükdə qırımızı daşlardan hörülmüş dairəvi şəkillidir. AMEA və onun Naxçıvan şöbəsinin birlikdə təşkil etdiyi ekspedisiyada mən də iştirak edərkən Gəmiqayada xeyli qəbirlər, məzar yerləri, yazılar, piktoqrafik işarələr, at və araba rəsmləri olduğunu gördüm. Buradakı qəbirlər Nuhun qəbri kimi yerin üstündə dairəvi şəklində 1.5 m. hündürlükdədir.

Pedaqogika elminin banisi, XVII əsrin görkəmli pedaqoqu Yan Amos Komenski yazır ki, Gəmiqayada tarixdə Skala adlı ilk məktəbi Nuhun oğlu yaratmışdır. (Коменский Я.А. 1999:23). Я.А.Коменский bu fikri I əsrdə yaşamış yunan filosofu İosif Flavidən götürmüş və ona əsaslanaraq bunu yazmışdır."Skala" ilkin mənasında "pillə", "mərhələ" mənasını vermişdir. Rus dilində "Şkala"- "dərəcə", "mərhələ" deməkdir. Nuhun dövründə də pilləli, mərhələli məktəb yaradılmışdır. İngilis dilində məktəb mənasını verən "Skul", fransız dilində "Lekol", alman dilində "Şule", türk dilində "Okul", rus və belarus dillərində "Şkola" kəlmələri "Skala" sözündən əmələ gəlmişdir.

Həmçinin başqa dildən götürülmüş rus dilində işlənən "Skala" sözü də qaya mənasında işlənməkdədir. Nuhun Gəmişi dağa deyil, məhz qayaya - Gəmiqayaya yön almış, orada dayanmışdır. Elə türk dilində Gəminin dayandığı yerə "İskələ"

deyilir ki, Skala sözü də buradan meydana gəlmişdir. Bəs bu ad – “Skala”, “škola” Şumerlərə necə gedib çıxmışdır ki, yunanlar da bunu oradan götürmüşlər.

Tarix kitablarında göstərilir ki, Şumerlərlə Arattalıların həmişə sıx əlaqələri, xüsusilə, müntəzəm olaraq sıx ticarət əlaqələri olmuşdur. Naxçıvan da Aratta, sonralar Manna və Midiya dövlətinin tərkibində olmuşdur. Naxçıvan duzu at arabaları ilə Şumerlərə daşınmış və oradan əvəzində lacivərd (Ləl-cəvahirat) alıb gətirmişlər. “Şumerlər duza yüksək dəyər vermiş və duza səcdə etmişlər” (İsayev E. Naxçıvan, 2013:125). O zaman məşhur “Duz yolu” mövcud olmuş, Naxçıvan duzu nəinki Şumerlərə bütün Şərqə, Osmanlı dövlətinə daşınmışdır. Bu mübadilə mədəniyyətlərin də mübadiləsinə təsir etmişdir.

Tarixdə duzun ilk dəfə kəşf olunması Naxçıvan diyarına məxsusdur. Duzu ilk dəfə mətbəxə gətirən oğuzlar olmuşdur. Belə rəvayət edirlər ki, Nuh peyğəmbərin nəvəsi Türk xanın oğlu Tütək xan duz dağ ərəzində ət yeyərkən tikəsi yerə düşmüş, qaldırıb tikəni yedikdə tikənin daha dadlı olduğunu duymuşdur. Ona məlum olmuşdur ki, bu duzdur. O vaxtdan duz mətbəxdə istifadə edilməyə başlamışdır (Mahmudov Y, 2013:22).

Çinlilər, Romalılar, Fransızlar və bir çox başqa xalqlar savaqlar üçün vəsait toplamaq üçün duz vergisi qoymuşlar. Çində duz istifadəsi e.ə.800-cü illərə aiddir. Duz mühüm müqavilələrin bağlanması bir simvol kimi işlənmiş, ziyafət süfrəsində duzun olmaması düşmənçilik sayılmış, şübhə yaratmışdır.

Erkən orta əsrlərdə duz müqəddəs sayılmış, duza inanmışlar. “Oğuznamələr”də “Duz haqqı demişlər”. “Manas” dastanında duz zənginlik ifadə edər, “Qutatqu Bilik”də cəmərdlik və qonaqpərvərlik üçün duzla bağlı bir çox ifadələrə rast gəlmək olur, Qazi Bürhanəddin, Yunus Əmrə şeirlərində duzla bağlı ifadələrə rast gəlinir.

Fransız alimi Katerina Marro yazır: “Naxçıvanda Duzdağının duzu m.ö. 4 mininci illərdə belə geniş şəkildə işlənmişdir” (Marro K, 2013:25). Osmanlı arxiv sənədlərində də göstərilir ki, Naxçıvan duzu müxtəlif ticarət yolları vasitəsilə ayrı-ayrı şəhərlərə daşınmışdır. “Osmanlı ordusunun yemək xərcləri hesablanarkən, Naxçıvandan alınan duza sərf edilən vəsaitin miqdarı göstərilir” (Kırzioğlu, 1993:100).

Naxçıvan şəhərinin bir neçə kilometrliyində yerləşən Duzdağa uzaqdan baxdıqda lay-lay rəngli torpaq qatlarını görmək olur. Duzdağın dünyanın ilkin insan məskəninə Naxçıvanda var olması bu torpağın müqəddəsliyinə və qədimliyinə dəlalət edən faktlardan biridir. Tarixən duzu müqəddəs bilən ata-babalarımız, bəlkə də, elə bu torpağın müqəddəsliyini elə Duzdağla, duzla əlaqələndirib Oğuznamələr və digər yollarla bizlərə çatdırmışlar.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı ərəzidən tapılmış müxtəlif daş alətlər, məmulatlar belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bəşər tarixində duzdan qida elementi kimi və müalicə vasitəsi kimi ilk dəfə Naxçıvanda istifadə olunmuşdur. Buradan isə belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Duzdağ Naxçıvanın qədim tarixi və mədəni potensialını özündə cəmləşdirən əvəzsiz məkandır. Tədqiqatçı Şumeroloqlar – amerikalı Kramer, türkiyəli İlmiyyə Müəzzəz apardıqları tədqiqatlara əsasən bildirirlər ki, Şumerlər özlərinə Kəngər deyirdilər. Kəngər tayfaları isə Naxçıvandır. Bu tayfa öz cəngavərlikləri ilə, şücaətləri ilə tarixdə məşhurdurlar. Generel Naxçıvanskilər, Naxçıvan xanları Kəngərli tayfalarıdır. Görkəmli Qazax alimi, şairi, türkoloq Oljas Süleymenov “Az-ya” əsərində türk xalqlarına məxsus maraqlı bir məlumatı yazır: “Era-mızdan əvvəl III əsr Çin salnaməçisi göstərir ki, Kanqyu (“Kanqlı”) xalqı ənənəvi

Çin yazısından fərqli olaraq eninə - horizontal xətlə yazılar yazırmış" (Süleymanov O,1999:134). Kanqlı tayfası bu gün Azərbaycanda yaşayan Kəngərlilərin qədim adıdır. Onlar barədə hələ bizim eradan əvvəl I əsrdə və bizim eranın I əsridə, Flavi, Strabon və Plini yazmışdır. Eramızın ilk əsrlərində Çin, Bizans, Alban, ərəb tarixçiləri öz əsərlərində Kəngərlilər haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Bütün bunlar onları deməyə əsas verir ki, Naxçıvan qədim insan məskəni, zəngin mədəniyyət mərkəzi, böyük elm, təhsil və folklorumuzun da, Oğuzanmələrin də beşiyi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Fəruq Sümer. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992.
2. İsmayıl Hacıyev, Şükür Məmmədov "Naxçıvan və Naxçıvanlılar" Bakı-Elm-2001.
3. Oğuznamə.Çapa hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi Samət Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987.
4. Kitabı Dədə Qorqud. Tərtib edəni və müqəddimə yazanı Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988.
5. Məhəmməd Fud Köprülüzadə. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı-Sabah-1996, səh.58.
6. V. Q. Əliyev Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1992.
7. Ş. A. Cəmişidov Kitabı Dədəm Qorqud. Bakı: Elm, 1999.
8. S.Y. Babayev "Naxçıvanda Kitabı Dədə Qorqud toponimləri", Bakı-1999.
9. F. Rəşidəddin "Oğuznamə", Bakı-1997.
10. Q.Təbrizi Divan. Fars dilindən çevirəni Qulamhüseyn Beqdeli.Bakı: Az.SSR EA, 1967.
11. M. Cəfərli. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: 2010
12. Flavius Josephus, William Whiston, Paul L. Maier - The new complete works of Josephus, Revised and expanded edition, Kregel Academic, 1999, 56).
13. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhəratrafi mədəniyyəti. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ"Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
14. Həbibbəyli İ.Ə. Nuhçıxandan - Naxçıvana. Bakı:Elm və təhsil, 2015.
15. İsayev E. Naxçıvan şəhər mədəniyyətinin formalaşması və inkişafında ticarət və sənətkarlığın rolu. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ"Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013
16. Коменский Я.А. Великая дидактика. Москва: Просвещения, 1999.
17. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı:Yazıçı, 1988.
18. Kirzioğlu Fəhrettin. Osmanlıların Kafkas Ellərini Fethi (1451-1490). T.T.K.Basımevi, Ahkara 1993, s.100-120.
19. Marro K. Duzdağında duz mədəniyyətinin başlanğıcı haqqında". Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ"Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
20. Nikitin K.A. Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı. "Qafqaz ərazilərinin və tayfalarının təsviri üçün materiallar" məcmuəsi. Tiflis, 1882.II buraxılış.
21. Mahmudov Y. Naxçıvan: Dünya sivilizasiyanın ən qədim mərkəzlərindən biri. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ"Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
22. "Naxçıvan Duz Muzeyinin yaradılması haqqında" Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli Sərəncamı/ Şərq qapısı, 12 sentyabr, 2017-ci il.
23. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993.
24. Süleymanov O. Az.-Ya.Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 199
25. Şəcərəyə-Tərkimə. Tərtib edəni, Əbülqazi Bahadur Xan. Bakı: 2002.
26. Бехруз Бек Кенгерли. Каталог. Баку: 1947.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN TƏHSİL SİYASƏTİ (1918-1920-Cİ İLLƏR)

Dos.Dr. Mayıl Alıcanov

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
humanitarvexususi@bk.ru*

XÜLASƏ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi müddətdə bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sisteminin yenidən qurulmasına və milliləşdirilməsinə, bir çox məktəb islahatlarının həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. Hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində maarifin, təhsilin, elmin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, sonrakı təhsil sisteminin bu təməl üzərində inkişafını təmin etmişdir. AXC milli təhsilimizə verdiyi ən böyük töhfələrdən biri də ilk ali təhsil ocağını təşkil etməsi, ilk milli hərbi təhsil müəssisələrini yaratması, çoxsaylı müəllim seminariya və pedaqoji kursların açılmasına nail olmuşdur. Maarif Nazirliyinin təşəbbüsü ilə ana dili dövlət dili elan olunmuş, bütün təhsil müəssisələrində ana dilli məktəb sistemi yaratmışdır. Lakin 1920-ci ilin 28 aprel çevrilişi milli azadlıq yoluna qədəm qoymuş, milli bayrağımızı yüksəliyə qaldırmış xalqımızın azadlıq və istiqlalına müvəqqəti olsa da son qoydu. XX əsrin axırlarında öz istiqlaliyyəti azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan xalqı Sovet imperiyanın məngənəsindən xilas oldu və öz müstəqilliyini bərpa etdi.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, ana dili, təhsil sistemi, islahat, məktəb

ABSTRACT

During its activity Azerbaijan Democratic Republic achieved rebuilding and nationalizing a lot of reforms in educational system as it was in many other fields. As a result of measure which held by our government took great attention to the developing enlighten, mental, education science, culture in our country. The state provided development of further education in this base. One of the great present which Azerbaijan Democratic Republic gave us was organizing the first high schools, creating the first military educational institution and opening teachers' seminary and pedagogical courses in our country. With the initiative of Ministry of Education our native language was declared as a state language and in the government created native language system all the educational institutions. But on the 28 April 1920 years revolution put an end to our freedom and independence for a while. So at the end of XX century Azerbaijan people who fought for freedom and independence was salvage of Soviet slavery and declared its independence.

Key Words: The Azerbaijan Democratic Republic, educational system, native language, reform, school

Azərbaycan xalqının müdrikliyi, mədəniyyətə, elmə və maarifə sonsuz marağı milli xüsusiyyətlərimizin və adət-ənənələrimizin təcəssümü ulu əcdadlarımızdan bizə yadigar qalmış "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda

intibah mədəniyyəti, dünya şöhrətli yazıçıların, alimlərin elmin demək olar ki, bütün sahələrinin qədim dövrdən başlayaraq inkişafı ölkəmizdə dini dəyərlər öyrənilməklə yanaşı mədrəsələrdə, mollaxanalarda milli ruhumuzun yaşamasına, öz milli məniyyətini hifz etməsinə daim yardım göstərmiş. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanda qədim zamanlardan maarif və elmin inkişafına daim xüsusi diqqət yetirilsə də, təhsil sahəsinə mərkəzləşmiş rəhbərlik ilk dəfə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə yaradılıb. AXC-nin tarixi rolunu yüksək qiymətləndirən Ulu Öndər Heydər Əliyev Cümhuriyyətin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında Sərəncamında deyildiyi kimi, "milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən digər sahələrlə yanaşı Xalq Maarifinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. 1918-ci il iyunun 19-da Fətəli xan Xoyskinin Gəncə şəhərində təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinetində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi formalaşdırılmış və Nəsim bəy Yusifbəyli nazir vəzifəsinə təsdiq olunmuşdu. Yeni yaradılmış nazirliyin qarşısında duran əsas və başlıca vəzifələr xalq maarifini, təhsil sistemini qaydaya salmaq, milli ali, orta və ibtidai məktəb şəbəkəsi yaratmaq, mövcud məktəbləri milliləşdirmək məsələlərini həll edərək nazirliyin strukturunu yaratmaq, maarif işini və elmin inkişafını təmin edə biləcək tədbirlərin həyata keçirilməsini təşkil etmək, məktəblərin yenidən qurulmasını və açılmasını, onların maddi-texniki bazasının yaradılmasını, köhnə məktəblərin ləğv edilməsi və s. haqqında tədbirləri həyata keçirməkdən ibarət idi.

Təhsil və elmin inkişafında mühüm rol oynayan əsas amillərdən biri də dil problemi idi. Azərbaycanda Gülüstən bəlişindən (1813) sonra xalqın dili dövlət dili kimi işlədilmirdi. Bunu nəzərə alan hökumət özünün 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili elan edilməsi respublikanın ictimai-siyasi həyatında yeni siyasi tarixi hadisə idi. Dövlət idarələrində, rəsmi sənədlərdə, hökumətin əmr və sərəncamlarında, təhsil sistemində, mətbuatda Azərbaycan türkcəsinin işlədilməsi milli şüurun və psixologiyanın formalaşmasında, inkişafında yeni mərhələ təşkil etdi. Təhsilin milliləşdirilməsi, təhsilin ana dilində aparılması, milli kadrların hazırlanmasında mühüm rol oynadı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə hökumət qeyri-millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşlarının dövlət dilini öyrənməsi üçün kurslar təşkil etmiş və bu kursların təşkilinə xeyli vəsait ayırmışdı.

Həyatın mənası insanın çox və yaxud az yaşamasından ibarət deyil. Onun əsas mənası bu həyatda öz mövqeyini tutmaq və müəyyən etmək, ləyaqət göstərmək və başqaları üçün nümunə olmaqdır. AXC dövründə Maarif Naziri vəzifələrində çalışan, bütün varlıqları ilə xalqına bağlı olan və onu sevən Nəsim bəy Yusifbəyli, Rəşid xan Qaplanov, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov məhz belə şəxsiyyətlərdən idilər. AXC-nin fəaliyyəti dövründə son dərəcə mühüm rol oynayan Nəsim bəy Yusifbəyov, Fətəli xan Xoyskinin 1918-ci il mayın 27-də Tiflisdə təşkil etdiyi hökumət kabinetində də məhz Xalq Maarifi və Dini Etiqad Naziri vəzifəsini icra edib. Onun nazir olduğu müddətdə Xalq Maarifinin Milli Konsepsiyası irəli çəkilib, ümumi icbari təhsil layihələri hazırlanıb, kənd və şəhərlərdə yeni məktəblər açılıb, milli məktəblər üçün müəllim hazırlanması probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirilib. Onun 1918-ci ilin axırlarında quberniyalar göndərdiyi məktubunda maarif

sahəsində qarşıda duran vəzifələri göstərməklə yanaşı, indiki zamanda yalnız yüksək maarifə malik xalq tərəqqiyə nail ola biləcəyi göstərilirdi. Bundan əlavə, onun nazir olduğu müddətdə Gəncə Müəllimlər Seminariyası milliləşdirilib, Bakıda və Nuxada darülmüəllimat, Bakıda darülmüəllimin açılıb, Ağdaş, Şuşa və Zaqatalada belə təhsil ocaqlarının yaradılması qərara alınmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yeni məktəblərin açılmasına, şagirdlərin təhsilinə xüsusi diqqət yetirir, ilk universitet və milli hərbi məktəblər yaratdı. Seminariya açan, ümumi icbari təhsilə keçid, dövlət himayəsində ilk məktəbəqədər tərbiyə və kimsəsiz uşaqlar üçün xüsusi təhsil müəssisələri təşkil edən, dövlət səviyyəsində azərbaycanlı gənclərin xaricdə ali təhsil almasının əsasını qoyan və əlifba islahatı yolunda ilk addım atan məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti olmuşdur. Birinci dünya müharibəsi, bolşevik, erməni-daşnak qüvvələrinin quldur dəstələri bütün sahələrdə olduğu kimi ölkənin məktəblər şəbəkəsini darmadağın etmiş, məktəblər dağıdılmış və yandırılmış, müəllim və uşaqların bir hissəsi soyqırımın qurbanı olmuş, məcburiyyət nəticəsində əhali doğma yaşayış yerlərini tərk etməli olmuşdular. Buna görə də AXC hökumətinin qarşısında duran vəzifələrdən biri də məktəblərin bərpa edilməsi və yeni təhsil sisteminə uyğunlaşdırılması, yeni quruluşun ideologiyasına uyğun milliləşdirilməsi və mühüm quruculuq tədbirləri həyata keçirtməli idi. Buna görə də yeni yaradılacaq nazirliyin vəzifəsi maarif sistemini xalqın mənafeyinə uyğun yenidən qurmaq və milliləşdirməkdən ibarət idi. AXC tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyi elan edilən gün Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış hökumət Xalq Maarif Nazirliyi təsis etdi və Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu. Təhsilin tamamilə yenidən qurulması üçün bu dövrdə Azərbaycan dilini mükəmməl bilən yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kifayət qədər olmadığına görə onun həyata keçirilməsi müəyyən çətinliklər törədirdi. Buna görə də dövlət idarələrində azərbaycanlı mütəxəssislər hazırlanana qədər müvəqqəti rus dilindən də istifadəsinə icazə verilirdi. İkinci bir tərəfdən müəllim, dərsliklərin və digər tədris ləvazimatlarının çatışmaması, milli azlıq təşkil edən rusların, ermənilərin və digər xristian dövləti tanımamaları, müəyyən çətinliklər törətsə də, hökumət müstəqil təhsil siyasəti yürüdərək azərbaycanlıların savadsızlığının ləğvinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu və digər görülməli tədbirlər nəticəsində ümumi şagirdlərin içərisində azərbaycanlı şagirdlər 1919/1920-ci tədris ilində 1914/1915-ci tədris ili ilə müqayisədə təxminən 3 dəfəyə yaxın artmışdır. Əgər 1914/15-ci tədris ilində orta məktəbdə oxuyan 9643 şagirdin 1137 nəfəri azərbaycanlı idisə, 1919/20-ci illərdə isə 9611 şagirddən 3115 azərbaycanlı idi.

Hökumət məktəblərin bərpasına və maddi-texniki bazasını möhkəmləndirilməsinə, məktəb binalarının təmirinə və tikilməsinə xüsusi diqqət yetirir və vəsait ayırırdı. Görülməli tədbirlər nəticəsində Şamaxı, Zaqatala, Göyçay, Şuşa qəzalarında və digər yerlərdə bir sıra məktəblərin açılmasına nail olundu. Bütün bunların həyata keçirilməsində Maarif Naziri Nəsim bəy Yusifbəyovun çox böyük xidmətləri olmuşdur. AXC tərəfindən kişilərlə qadınların hüquq bərabərliyi elan olunduqdan sonra qadınların təhsilinə diqqət xeyli artırıldı. Təkcə bu faktı göstərmək kifayətdir ki, 1918/19-cu tədris ilində Gəncə gimnaziyasında cəmi 4 nəfər azərbaycanlı qız oxuyurdusa 1919/1920-ci tədris ilində onların sayı 296 nəfərə çatırdı.

Azərbaycan Hökumətinin Maarif Nazirliyi ilə birlikdə həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində 1919-cu ilin əvvəllərində ölkədə dövlət hesabına 637 ibtidai məktəb

və 23 orta ixtisas təhsilli məktəb fəaliyyət göstərirdi. Orta məktəblərdən 6 kişi, 4 qız gimnaziyası, 5 realni məktəb, 3 müəllimlər seminariyası, 3 müqəddəs Nina qız tədris müəssisəsi, politexnik və kommersiya məktəbləri var idi. Nazirlik qəzalarda da təhsilin inkişafına diqqəti xeyli artırdı. 1919-cu ildə Maarif Nazirliyi Göyçayda realni məktəb, Nuxada kişi və qız, Şuşada kişi məktəb seminariyası açmaq haqqında Azərbaycan Parlamentinə qərar layihələrini təqdim etdi. Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti çox ağır iqtisadi duruma və ictimai-siyasi vəziyyətin mürəkkəbliyinə baxmayaraq təhsilin inkişafına və onun maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu sahədə o dövr üçün mümkün olan tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. Məhz AXC-nin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan maarifçilərinin düşündürən arzu və diləkləri ilk dəfə həyata keçirilməsi mümkün oldu.

Cümhuriyyəti yaradanlar xalqın və millətin gələcəyi naminə gələcək nəsillər üçün elə bir əsas qoydu ki, bütövlükdə Azərbaycan təhsili, elmi və mədəniyyəti bu təməl üzərində formalaşdı inkişaf etdi. Azərbaycan hökuməti təhsil, maarif, səhiyyə, iqtisadiyyat, hərbi, idarəçilik və mədəniyyətin bütün sahələri üzrə kadr hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Parlamentin 1919-cu il iyulun 19-da qəbul etdiyi qanuna əsasən, Qazax, Şəki, Şuşa, Quba, Zaqatala, Salyan, Gəncə və Bakıda iki aylıq pedaqoji kurslar açıldı və bu kurslarda az müddətdə hər biri 50 nəfərdən az olmayaraq müəllim kadrları hazırlandı. Müəllim kadrlara böyük ehtiyac olduğu üçün xaricdən, əsasən qardaş Türkiyədən müəllimlər dəvət olunurdu. Bu mütəxəssislər yerli kadrların hazırlanmasında bilik və bacarıqlarını əsrigəmərdilər. Hökumət texniki təhsilin təşkili üçün müəyyən tədbirlər görürdü. Gəncədə dəmir yol və teleqraf xidməti işçiləri hazırlayan kurslar açdı. İxtisaslı fəhlə kadrlarının hazırlanmasına da xüsusi diqqət yetirilirdi. Peşə təhsili almaq üçün azərbaycanlılara müəyyən güzəştlər olunurdu. Bundan əlavə, hökumətin göstərişi ilə Bakı Politexnik məktəbinə azərbaycanlı tələbələrin imtahansız qəbul olunması tövsiyyə olunurdu. İbtidai məktəblər üçün pedaqoji kadrlar hazırlayan ilk tədris ocağı Qori Müəllimlər Seminariyası Firudun bəy Köçərli və Qazax əhalisinin xahişi ilə Qori Müəllimlər Seminariyasının müsəlman şöbəsi AXC hökumətinin 1918-ci il 22 iyun tarixli qərarı ilə Qazax şəhərinə köçürüldü və fəaliyyətə başladı. Seminariyada ana dili, ədəbiyyat, rus dili, pedaqogika, psixologiya, fizika, riyaziyyat, tarix, coğrafiya və s. fənlər tədris olunurdu. Azərbaycanda Xalq Maarifinin inkişafında mühüm xidməti olan H.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Maqomayev, R.Əfəndiyev, Ş.Vəlibəyov, F.Ağayev seminariyanı bitirmiş, Azərbaycanda Xalq maarifinin inkişafı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışlar. Azərbaycanın maarif, elm və mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətləri olan Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Mehdiqan Vəkilov, Hacıbala Hacıyev və b. seminariyanı bitirmişlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və ziyalıların yaxından köməyi ilə Qazaxda fəaliyyətə başlayan seminariya mütərəqqi pedaqoji ənənələrə sadıq qalaraq yeni dövrün tələblərinə, yerli şəraitin xüsusiyyətlərinə və milli maraqlara uyğun qurulmuşdu.

Bundan əlavə, Maarif Naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin təklifi ilə Tiflis Politexnik İnstitutunun Bakıya köçürülməsi şərti ilə onun maliyyələşdirilməsi, Bakıda Pedaqoji İnstitutun və Bakı Musiqi Məktəbinin bazası əsasında konservatorianın açılması məsələsinin layihəsi işlənilib hazırlanmışdır.

Həmin dövrdə Azərbaycan hökuməti aqrar ölkə olaraq qalırdı. Buna görə də hökumət kənd təsərrüfatı üzrə orta təhsilin təşkilinə, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri və balıqçılıq üzrə təlimatçılar hazırlayacaq ikillik kursların təşkili haqqında

qanun layihəsi hazırladı. Gəncədə orta, Nuxa və Zaqatalada isə ibtidai kənd təsərrüfatı məktəblərinin açılması qərara alınmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən biri də Avropanın müxtəlif təhsil müəssisələrində təhsil almağa göndərdiyi 100 nəfər azərbaycanlı tələbə olmuşdur. Hökumət tərəfindən xüsusi qayğı ilə əhatə olunan xaricdə ali təhsil almağa göndərilən tələbələrin hər birinə ayda 400 frank təqaüd və 1000 frank yol xərci, Rusiya ali məktəblərinə təhsil almağa göndəriləcək tələbələrə isə hər ay 3 min rubl təqaüd və 1000 manat yol xərci ayrılmalı idi. Lakin vətəndaş müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar olaraq 13 nəfər tələbənin Rusiyaya göndərilməsi mümkün olmamışdır. Müxtəlif ali məktəblərdə təhsil alacaq həmin gənclər təhsillərini başa vurub vətənə qayıtdıqdan sonra hökumətin göndərdiyi yerdə mütləq 4 il işləməli idilər. Vətənimizin tərəqqisi və inkişafı naminə bütün varlığı ilə xalqını sevən, millətpərəst sahibkar Hacı Zeynalabdin Tağıyev xaricə oxumağa göndərilən həmin tələbələrdən 20 nəfərinin bütün xərclərini öz üzərinə götürmüşdü.

Aprel işğalından sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. Xaricdə təhsil almağa göndərilən tələbələrə təhsil haqqı və təqaüd göndərilmədi. Nəriman Nərimanovun şəxsi təşəbbüsü ilə hökumət xaricə oxumağa göndərilən tələbələrin təhsillərini başa vurmaları üçün hərtərəfli yardım göstərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Lakin Nəriman Nərimanovun Moskvaya iş keçirilməsindən sonra xaricdə təhsil alan tələbələrə münasibət tamamilə dəyişdi və onların əksəriyyəti təhsillərini başa vura bilmədilər. Xalqımızın böyük ümidlərlə xaricə təhsil almağa göndərdiyi bu tələbələrin taleyi Aprel işğalından sonra çox acınacaqlı oldu, bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq ali təhsillərini başa vurub Vətənə qayıtdıqdan sonra əksəriyyəti repressiyanın qurbanı oldular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən biri də ölkəmizdə ali təhsilin və elmin inkişafında müstəsna rol oynayan, müsəlman Şərqində ilk Avropa tipli ali məktəb Bakı Dövlət Darülfünun təsis olunması haqqında 1919-cu il sentyabrın 1-də Parlamentin qəbul etdiyi qərar oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin tapşırığı və təşəbbüsü ilə 1919-cu ilin mayında professor V.İ. Razumovski başda olmaqla təşkil olunmuş komissiya Bakı Dövlət Darülfünun təsis olunması haqqında qanun layihəsi hazırladı. Universitetdə tarix-filologiya, riyaziyyat, hüquq fakültələrinin açılması nəzərdə tutulurdu. Universitetin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək üçün xaricdən bir çox görkəmli mütəxəssislər dəvət olunmuş universitetin kitabxanasına Rusiyadan və Türkiyədən qiymətli elmi ədəbiyyat alınaraq kitabxana yaradılmış, bir sözlə 1919-1920-ci tədris ili üçün dövlət xəzinəsindən universitetin təşkili və təchizatı, universitet heyətinin və tədris hissəsinin təminatı, təsərrüfat xərcləri üçün 15 milyon vəsait ayrılmışdı. Universitetin açılmasında onun ilk təşəbbüsçüsü Fətəli xan Xoyski, həmçinin M.Ə. Rəsulzadənin, Nəsim bəy Yusifbəylinin, R. Qaplanovun, Həbib bəy Şaxtaxtinskiyin böyük xidmətləri olmuşdur. İlk tədris ilində universitetdə təhsil almaq üçün 877 nəfər, 217 nəfər isə azad dinləyici qəbul edilmişdi. Universitetin rektoru R.İ. Razumovski Şərqdə ilk universitetin yaranmasının əhəmiyyətindən danışarkən haqlı olaraq yazırdı: "Azərbaycan öz maarif ocağını yaratdı, Azərbaycan xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı, Asiya ilə Avropanın qovşağında yeni məşəl yandı".

Xalq Cümhuriyyətinin qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə və uğursuz sonluğuna baxmayaraq Azərbaycan XIX əsrdə itirdiyi dövlət müstəqilliyini bərpa etdi və bütün Şərq dünyasında milli müstəqilliyin və respublika quruluşunun əsasını

qoydu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının göstərdiyi kimi dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüququn subyekti olması, 1920-ci il aprel ayındakı, bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- ATN (2010). Azərbaycanın Təhsil Nazirləri. Bakı.
AME (2014). Azərbaycanın Milli Ensiklopediyası. Bakı.
AXCE (2004-2007). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 1-2 cild. Bakı.
AC (1998). Azərbaycan Cümhuriyyəti. (1918-1920). Bakı.
ADR (1992). Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Elm.
AXC (1998). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı.
BDD (1989). Bakı Dövlət Darülfünunun təsis (Sənədlər toplusu). Bakı: ADU nəşriyyatı
Rəsulzadə, Məhəmmədəmin (1990). Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı.
Əhmədov, Hüseyn (2014). Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı.
Mərdanov, M.C. – Quliyev, Ə.Q. (2003). Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində. Bakı.

NƏSİRƏDDİN TUSİ İDEYALARINDA TƏLİM – TƏRBIYƏ VƏ TƏDRİS

*Qahirə Şahbazova, Dilarə Rüstəmovə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
Şamaxı şəhər 1 saylı tam orta məktəb
adpu.dekanliq@bk.ru*

XÜLASƏ

Qədim və orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Şərq alim, şair və ensklopedik zəka sahibi Nəsirəddin Tusi 1201-1274 - ci illərdə yaşayıb yaratmışdır. Şərq kulturoloji təfəkkürün formalaşmasında xüsusi fikirləri olmuşdur.

Tusi ilk əsərlərindən biri olan və ona Tusi ilk əsərlərindən biri olan və ona dünya şöhrəti qazandırmış «Əxlaqi-Nasiri» əsərində belə «məclislərin» uşaqlara nə qədər vacib olub, böyük təsir bağışladığından dərin bir rəqəbatla danışır. Bütün bunlar gənc Tusidə həqiqətə axtarmaq eşqi doğurur. «Əxlaqi – Nasiri» əsəri məzmunun ictimai, iqtisadi siyasi, əxlaqi, fəlsəfi və tərbiyəvi səciyyəsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, yeddi yüz ildən artıq bir müddət ərzində bu kitab Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərslisi kimi şöhrət tapmışdır, hələ indi də bəzi orta məktəb proqramlarında bu məqsəd üçün ona müəyyən yer verilir.

Elmlə əməlin qarşılıqlı əlaqəsi və birgə inkişafı nəticəsində insan kamilləşib «mütləq insan» səviyyəsinə qədər yüksələ bilir. Mənəvi təmizliyə, əxlaq saflığına, vicdan bülurluğuna son dərəcə böyük əhəmiyyət verən Tusi hər şeydən əvvəl uşaqların və gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə məşğul olmağı, onları düzlüyə, doğruluğa, bir sözlə, vicdanlı olmağa öyrətməyi, sonra isə başqa tərbiyyə işləri ilə məşğul olmağı məsləhət görür.

Tusunin elmi-ədəbi irsi olduqca böyükdür. O, dövrünün ən görkəmli alimi hesab edilmiş, «əllamə», «mühaqiq», «həkim», «xacə», «ustad», «əsrin yeganəsi», «son filosof» və s. ləqəblərlə şöhrət tapmış, müxtəlif məxəzlərdə yüzdən yuxarı əsərinin adı göstərilmişdir. Bütün bu ziddiyyətlərə baxmayaraq, Tusi istər öz dövründə, istərsə də bütün tarix boyu şərqin ən nüfuzlu, görkəmli və çoxcəhətli bir alimi kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Açar sözlər: Əvəzsiz müəllim, ensklopedik zəka, xacə, mütəəllim, tədris və təlim

ABSTRACT

Eastern poet, scientist, encyclopedic-minded, master N.Tusi lived and created in medieval era in 1201-1274 s. He had special thoughts in forming cultural thinking.

In one of his first works "Ahlaki-Nasiri" he spoke about influence of those meetings to children. This creates in Tusi, to search the truth. "Ahlaki-Nasiri" from social, economic, politic, moral, philosophical, and upbringing points of view, is very important, it should be noted that this book had been popular for 700 years as a book of morals in the Middle and Near Eastern schools. Nowadays it is used in some secondary school programmes.

In the result of developing of science and deeds together, human being can be perfect. N.Tusi, first of all advises to teach children and youth to be honest, spiritual tidiness, morals, to tell the truth. After moral education we should be engaged with other problems.

Tusi's works are very large. He is considered to be a scientist, scholar thinker doctor, the one of the age the last philosopher, investigator and master of his time. Over hundred works of him are noted in various sources. In spite of some contrasts Tusi is well-known encyclopedic scientist and scholar not only of his time, but also during the history. He has always been on agenda.

Key Words: Unmatched teacher, encyclopedic mind, learner, study and education

Nəsirəddin Tusinin qələmə aldığı «Əxlaqi-Nasiri», «Adabul-mütəəllim», «Təlimül-mütəəllim», «Övsafuləşraf», «Kitabe-mədarik», «Cəvahirnamə», «Dər-mərifəteüstürlab», «Dər mərufəte-təqvim», «Etiquadat», «Kitabüllükr-limələnvüyun», «Risaleyi-müxtəsər» və s. kimi dərslik və risalələrində tədris və təlimin orta əsr məktəb və mədrəsələrinə dair hər tərəfli tərənnüm edilmişdir. Nəsirəddin Tusi «Əllamə», «Filosofların və alimlərin rəhbəri», «Əsərin yeganəsi», «Əvəzsiz müəllim və təbib», «Şərq və Qərb alimlərinin başçısı» və s. kimi adlar almış tədris, təhsil və təlim sahəsində də, öz dövründə pedaqogika tarixinin ən görkəmli və yüksək pilləsində bərqərar olmuşdur. Nəsirəddin Tusinin dünya şöhrətli «Əxlaqi-Nasiri» əsəri 20 dəfə, «Adabul-mütəəllim», «Təlimül-mütəəllim» və s. kitabları 10 dəfələrlə, bəlkə də çox, digər əsərləri və risalələri isə, dönə-dönə ərəb, fars, osmanlı, monqol, çin, alman, fransız, ingilis, yəhudi və s. dillərin tərcümə edilərək, təkrar-təkrar nəşr olunmuş və bunların bəzilərindən məktəblərdə dərslik kimi geniş istifadə edilmişdir.

Nəsirəddin Tusi XIII əsrdə elmin, təhsilin, tədris və təlimin güman etdiyi səviyyədə aparılması üçün əlindən gələni əsirgəməmiş, 25-dən çox ədəbiyyat, dil, leksikoqrafiya, riyaziyyat, həndəsə, triqonometriya, fəlsəfə, təbabət, mineralogiya, təlim, tərbiyə, coğrafiya, musiqi, ictimai-siyasi xəttatlıq, nəqqaşlıq, ticarət, təbiət, pedaqogikaya dair əsər və dərsliklərini tərtib etmişdir. Bu dövrdə davam edən məktəb, mədrəsələrlə bərabər, müxtəlif musiqi, xəttatlıq, ticarət və s. kimi tədris müəssisələrinə Tusi böyük önəm verirdi. Həmin tədris müəssisələrində mütəəllim və müəllim, tələbə və mütəəllimlərin də vəziyyətini görür və bunları götür-qoy edərək, elə bir çıxış edirdi ki, onun qeyd etdiyi və arzuladığı elmlər özünəqədərki, tədris müəssisələrindən fərqli olaraq əsaslı verilə bilsin. Bunun üçün dərslik və digər tədris lavazimatları barədə fikirləşir və bunları dəyişdirmək haqqında öz tövsiyə və təkliflərini verirdi. Bu sahədə onun «Təlimül-mütəəllim» və «Adabul-mütəəllim» kimi sırf pedaqoji kitabları müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Həmin kitablarda Tusinin təhsil, təlim tədris haqqındakı fikirlər ətraflı şərh edilmişdir. Təlimin, tədrisin əsl mahiyyətini düzgün göstərən Tusi, onun yollarını, üsullarını və vasitələrini öz dövrünə görə düzgün başa düşmüş və şərh etmişdir. Tusi təlimin nə üsulları və nə də prinsipləri adı ilə heç bir fəsil verməmişdir. Lakin o, «Təlimin yolları» adı altında həmin üsul və prinsiplərindən çox ətraflı və praktik olaraq danışmışdır. Tusinin tədris və təlimə verdiyi təhlil bunu deməyə əsas verir ki, pedaqog alim uzun müddət müəllimlik etmiş, çox uzun müşahidə və təcrübələr apararaq təhsil, tədris və təlim məsələlərini incəliyinə kimi şərh etmişdir. Tusinin fikrincə «Qeyd edilmiş bu və ya digər bir elm fəqət tədrisin səmərəsi müdərris yaxud mükəllimin fəaliyyəti ilə ölçülməlidir». Ona görə ki, «mütəəllim ona elmi dərk etdirənin şəfqət və iqtidarı ilə qarşıda qoyulan müdərris məqsədinə sahibi-vüquf olur». «Müdərris nə qədər dərin, nə qədər geniş elmə sahibdirsə, mütəəllim də bir o qədər şövqlə və iqtidarla ondan öyrənəcəkdir». Tədris haqqında Nəsirəddin Tusinin irəli sürdüyü fikirlərdə yunan filosoflarından Aristotelin, Platonun da mülahizələri ilə üst-üstə düşən mütərəqqi ideyalara tez-tez rast gəlmək olur. Lakin orta əsrlərdə dinin kök salmış möhkəm, təzyiqi, tədrisdə də hiss olunur, dünyəvi elmlərin keçirilməsinə əngəl törədirdi. Tusi bunları da görür, hiss edirdi ki, bunsuz dünyəvi elmlərin tədrisini

həyata keçirmək mümkün ola bilməz. Ona görə də, Tusi «Mütəəllimlərə dair» fəsil də əlavə etmişdir.

Tədrisi və təlimi bir-birindən ayıran Tusi onların yollarını, üsullarını və izahını da verir. Hər bir fənnin, elmin tədris və təlim yollarını müəyyənləşdirərək müəllimləri istiqamətləndirirdi. Tusi təlim və tədrisdən danışaraq onun yollarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır və bu yolların hər birinə aid «təlimül müəllim»də müxtəlif fəsillər ayırır. Təlimin tezləşdirilməsi probleminə də toxunan Tusi göstərirdi ki, tezləşdirmə müəllimin tez anlaması ilə əlaqədardır. Müəllim və tələbələr müəllimlərin aql və mənimsəməsi dərəcəsini müəyyənləşdirməklə, onlara bu və ya digər bir elmi surətlə öyrədə bilirlər. Təlimin tezləşdirilməsi probleminə «təhsil vaxtı» müəyyənləşdirilməli və bunlardan səmərəli istifadə edilməlidir. Buna görə də Nəsirəddin Tusi «təhsil vaxtı» fəslini ayırır bu barədə fikirlərini şərh edir. Əgər təhsil dini məktəblərdəki kimi aparılarsa bir şey əldə edilə bilməz. Bunun üçün «təhsildə müəyyən müddət və hədd» gözlənilməlidir. Bu və ya digər elm müəllimlərə öyrədilsə, onu azacıq başa salmaq və tələbənin özünə çox işləmək təklif edilməlidir. Tusinin nöqteyi-nəzərinə «təlim yalnız öyrədilən şeyləri mənimsəməklə kifayətlənməməli, həm də öyrənilənləri yaşatmalı və gələcək nəsllə verməyi qarşısına məqsəd qoymalıdır». Buna görə də Tusi «Təlimi yaşatmaq » fəslini başlığı vermiş və bu barədə fikirlərini şərh etmişdir. Nəsirəddin Tusi qeyd edirdi ki, pedaqoq yalnız hazırkı şeyləri deyil, həmin şeyləri həm özlərinə qədərki, həm də özlərindən sonrakı olanlarla əlaqələndirməyi və bu sahədə varisliyi qorumağı məqsədi-müqəddəs hesab etməlidir. Bu sırada Tusinin fikirləri təlimin sisteməlik və ardıcılıq prinsipi ilə çox həmahəng səsləşir. Onun fikrinə, «öyrədiləcək hər nə varsa, bir-birinə mütabiq və müvafiq gəlməli, bir-birinin mütəmmamı sayılmalıdır».

Tusi tədris və təlimin ən böyük təhlilini tədrisdə görür və hər millətin, xalqın və qövmin özünə müvafiq tədris tərzini olduğunu da qeyd edirdi. Tusi gerçəkliyə, yəni, hadisəyə, cəmiyyətə, tərəqqiyə real nəzərlə baxdığından tədris, təhsil və təlimə də eyni nəzərlə baxırdı. Nəsirəddin Tusi «Kəlam elmi»ni tədris edən mütəəllimlərin digər elmlərdə baş çıxara bilmədiklərini də qeyd edir. «Quran»dan başqa müəllimlərə digər bir elm öyrətməyi qəbahət sayanları pisləyir, hətta onların «Quran»ı da bildiklərindən hamını, o cümlədən uşaqları da ətəldə boğduqlarını dönə-dönə qeyd edirdi. Tusi qeyd edir ki, istər tədris və istərsə də təlim yalnız ondan ibarət deyildir ki, uşaq bu və ya digər bir elmi öyrənsin, ona yiyələnsin. Əsas məsələ öyrəndiklərini cəmiyyətdə, hadisələrə necə tətbiq edə bilməsində və bilməməsindədir.

Nəsirəddin Tusi yunan alimlərinin yaradıcılığına, qədim yunan elminə böyük önəm verir və tədris zamanı müəllimlərə qədim yunan alimlərinin də əsərlərini öyrətməyi təklif edirdi. Tusi bu elmləri fərdi yolla deyil, ümumi yolla öyrətməyi əsas sayırdı. Bunu isə məktəblərdə, mədrəsələrdə, akademiyalarda öyrətməyi, hamıdan yox, yalnız hərtərəfli məlumatlara malik olan tələbə və müəllimlərdən öyrənməyi zəruri hesab edirdi. Bu fikrin özü o dövr mədrəsələrinin tədris üsuluna qarşı böyük bir etiraz idi. Tusi öyrətmə prosesini də təhlil edir və mütəəllimlərin başını anlaşılmaz, puç elmlərlə doldurmaqdansa, oxumamağı ondan üstün tuturdu.

Nəsirəddin Tusi məktəb və mədrəsələrdə yalnız fiqh elmini deyil, riyaziyyatı, triqonometriyanı, coğrafiyanı, filologiyayı, təbabəti, nücumu, elmi-həsənəti, musiqini, nəbatəti, mədəni (geologiya), heyvanatı da öyrətməyi zəruri sayırdı. Tusi təbiət hadisələri öyrətməyin, baş verən müxtəlif yer hadisələrinin sirlərini öyrənməkdə nücum elminə də üstünlük verirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi «Əlaqələndirmə fəslində məsarif xərcini Hülaku xandan almaqdan ötrü belə bir həqiqəti nəql edir. Hülaku xan soruşur: «ulduzlar elminin nə faydası vardır ki, rəsədxananın tikilməsinə bu qədər məqdur sərf olunsun?» sualına Tusi: «icazə verin rəiyyətdən xəbərsiz

ətəklərində yaşadığım bu dağın başına bir mis təşt qaldırılıb, zirvədən aşağı atılsın». Tusinin bu fikri çox təəccüblü olduğundan Hülaku xan təklifə əməl etməyi əmr edir. Bir nəfər təsti dağın zirvəsinə qaldırılıb, oradan aşağı buraxır. Təşt dağ sıldırımlarına toxuna-toxuna aşağı endikcə əks-səda ilə çox dəhşətli cingilti əmələ gətirir. Bundan xəbərsiz olan Hülaku qoşunları təlatüm içərisində şəhərdən o yana-bu yana qaçmağa üz tutur. Onlar belə başa düşür ki, nə isə ayrı bir qoşun Marağaya hücum edir. Nəsirəddin Tusi və Hülaku xan isə bu hadisəni gördüklərindən heç bir dəhşət hiss etmədən, sakitcə dayanırlar. Tusi Hülakü xana qaçan, təlatüm içərisində qalan qoşunu göstərərək, necə bir hadisə baş verdiyini başa düşməyən qoşunun əcaib halını işarə edir və - «görürsünüzmü, bizə bu hadisə məlum olduğundan sakit, qoşun isə xəbərsiz olduğundan təlatümdədir. Demək, biz yer üzündə sakit yaşamaq istəyiriksə, göy hadisələrini də öyrənməliyik» söyləyir. Tusiyə görə, belə əlaqələr elmlər içərisində də mövcuddur. Ona görə də tədris elmləri içərisində bu əlaqəni axtarır tapmaq və tələbələrin çatdırmaq müəllimlərin əsas məqsədi olmalıdır deyir. Tusi tərbiyəni də bir elm kimi yüksək qiymətləndirmiş və bu elmi təlimlə bahəm öyrətməyi də təklif etmişdir.

Tusi «tədris və təlimdə ümumi və xüsusi qism» deyərək iki mənanı şərh edir. Ümumi qismdə, bütün elmlər üçün zəruri olan: üsulları, tərzləri, təsəvvir və təstir (seyrçilik, yazma) şəkil və surəti; xüsusilə isə, hər bir elmə aid təlim və tədris üsullarından bəhs edir. Tusinin fikrincə, «Tədris- etmək lazım», lakin yaddan salınmamasına iqtidam etmək daha zəruridir» deyərək, öyrədilən elmlərin təkrarlanmasından, «yaddan salınmama»sı üçün möhkəmləndirilməsindən bəhs edir.

Nəsirəddin Tusiyə görə «öyrədilən elmi evdə qiraət etdirmək, müəllimləri sayə çalışdırmaq tədris qədər zəruri və ondan də əfzəldir». Tusi tədris və təlimdə «izhar etmə», təhlil, tərkib, sual-cavab, aparmağı da lazım bilir, bunları «təlimin təməli, özülü» hesab edirdi. Tusi təlimdə yalnız tələbə və müəllimləri deyil, valideynləri də müəllim qədər işləməyə çağırırdı. Tusi müəllimdən uzun-uzadı öyrətməyi deyil, qısaca «əridib aqla yetirməyi» tələb edirdi. Buna görə də, Tusi öz dövrünə qədərki və öz dövründəki məktəblərin fərdi məşğələlərini rədd edir, əsil elmləri öyrətməyi təklif edirdi.

Nəsirəddin Tusi istər «Adabul-mütəəllim», istərsə də «Təllüm-ül-mütəəllim» və «Övsəful-əşraf» əsərlərində hər bir elmin özünə məxsus tədris qaydalarından və müəllimlik vəzifələrindən bəhs edir. Onun fikrincə, müəllimlərə öyrədiləcək şey onların aqlına və dərk etməsinə mütabiq gəlməli və səlis-təxfif olunmalıdır. Tusi bu pedaqoji fikirlərini fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən təhlil edərək, «səbəb və məqsəd» məsələlərini təlimlə uzlaşdırıb «səbəb aydın olarsa, məqsəd də tez yerinə yetirilər» deyirdi. Nəsirəddin Tusi «elmi fiqh-dən danışaraq onun da tədrisinə yer verir, lakin müəllimlərə başa düşdükleri dərəcədə məlumatlar verməyi lazım bilirdi və həddindən çox dini rəvayət və anlaşılmaz söhbətlər etməyi «lüzumiyyətdən kənar tədris hesab edirdi». Tusinin «elmi-fiqh»ə dair fikirlərini ziddiyyət hesab etsək də, uşaqların anlaq dərəcəsinə müvafiq şeyləri öyrətməyi təklif etməsi sırf pedaqoji ideyadır ki, burada tərəqqi ilə tənəzzül bal ilə zəhər kimi bir-birinə qarışmışdır. Tusi əzbərçiliyi rədd edir və «mütəəllimləri şüurlu idraka malik olmağa» çağırırdı. Tusiyə görə, «nəzəriyyə nə qədər qüvvətlidirsə, əməliyə də bir o qədər görünməlidir» deyirdi. O, bunları bir-birini tamamlayan xüsusiyyət kimi nəzərə alırdı.

Nəsirəddin Tusi cəhaləti zülmətə bənzədərək, təlimə həyatı zülmətini işıqlandıran bir proses kimi baxırdı. Tusi insan idrakının qüvvətinə inanır və bunun təlimlə zühur etdiyini, həyatın sirlərini açmağa qadir olduğunu da şərh edirdi. Tusinin tələbə və müəllimlərdən tələb etdiyi əsas məsələlərdən birisi də onların «izharı və nətiqəsi»dir. Tusi insanın nitqinə, onun danışığına və bir-birilə ünsiyyətinə müstəsna əhəmiyyət

verirdi. O «insan nəfəsi və natiqəsi bəsit bir maddədir» deyir. Ona görə ki, onda olan idrak və cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrə öz münasibətini göstərməklə, bunları başqalarına da çatdırmaqda nəfsi-natiqədən istifadə edir.«Buna görə də, səlis rəvan, düzgün mənadan xali olmayan əsilzadələr içərisində insanı məşhur edən və həsədlərə bais olan nitqə malik olmaq»a çağırırdı.

Nəsirəddin Tusi «əql və idrak çətin məsələlərin həllində mühüm rol oynamaqla bir bədəndə fəaliyyət göstərir ki, bunun sahibinə insan deyilir», tərifini verir.

Nəsirəddin Tusi təhsil, tədris, təlim və tərbiyə prosesini müəllimsiz təsəvvür etməmiş və müəllimi bütün təlim prosesinin peyğəmbəri hesab etmişdir. Tusi əsərlərini nəzərdən keçirdikcə müəllim adına tez-tez rast gəlir və ona bəzən «tələbə», «müəllim», «mütəəllim», «mütəəllim», «alim», «ədib» və s. adlarla müraciət etdiyini və haqqında ləyaqətli hekayələr söyləndiyini də tez-tez görürük. Ümumiyyətlə, bu terminlər barədə orta əsrlərdə çox müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olur. Hələ müəllim adı meydana çıxmamışdan və termin kimi təkmilləşməmişdən əvvəl ona bəzən «ədib», bəzən də «alim» də deyilirmiş. Fikrimizcə, Tusi də bu dövrdə fəaliyyət göstərdiyindən qeyd etdiyimiz adları tez-tez işlətməmiş, nəhayət, «müəllim» kəlməsinə daha çox müraciət etmişdir. İzahata görə ədiblə alimin fərqi bunda idi ki, ədib hər şeydən Ən yaxşılarını seçib onları vahid bir məqamda birləşdirsə, alim hər hansı bir sahəni götürüb, o sahədə kamillik dərəcəsinədək yüksəlir.

Nəsirəddin Tusi müəllimi hər sahədən məlumatı olan adam kimi mədh edərək, «Heç bir varidat, dirhəmlərə uymayıb, dəbdəbə və tərəqqini vətənə, xalqa xidmət göstərən mütəəllim yeritməyə gərək insan» kimi tərənnüm edirdi. Tusi müəllimi «ülvitələb, zinətfəza və ülvüdərəcat» hesab edir və «öz əqli və dəyanəti ilə timsalı, əxlaqı cəhətcə qüsursuz, şirin ləhcə, vüqarlı, mürüvvətli, heybətli və nəzafətli xatib» simasında canlandırırdı.

Nəsirəddin Tusi yazırdı ki, «uşağın müəllimi ağıllı, idraklı, yüksək hisslər ustası olmalıdır. O, uşaqların həvəs, meyl və əhvali-ruhiyyəsinə bələd olmaqla bərabər özü şirin dilli, vüqarlı, təmizkar və qabil olmalıdır. O, ümumiyyətlə hər bir tərziqət-əhli ilə oturub-durmaq və ya danışmaq qaydalarından, hər kəsin xüsusiyyəti və əhvalına görə onunla müdərə etməkdən bixəbərlər olmaqla pis, bəd əməllərdən iraq olmalıdır». Tusi qeyd edir ki, valideynlər öz övladlarını yalnız belə müəllimlərin dərslər dedikləri məktəbə qoymalı və belə müəllimlərdən istifadə etməlidir. Tusi valideynlərə məsləhət görürdü ki, uşaqlarını əqidəli və savadlı görmək istəyirlərsə yalnız yaxşı, qabil müəllimlərin gözəl siniflərini mənimsəmək üçün onun məktəbində dərslər almalı və belələrindən tərbiyyə qəbul etməlidirlər. Tusi müəllimi alicənab, ülvitələb şəxs hesab edir. Müəllimin üzərinə vəzifə qoyur ki, kənardan baxanlar onun müəllimlərini gördükdə onların biliklərinə qibtə etsinlər və daim öz biliklərini artırmağa çalışsınlar. Nəsirəddin Tusinin fikrincə «müəllim uşaqları elə öyrətməlidir ki, onlar həmişə yaxşı işlər görsünlər və həmişə yaxşılıq etməyi bacarsınlar və hörmət-ehtiram göstərməyə tez alınsınlar, qızılı, gümüşü uşaqların gözündən salsınlar və öyrətsinlər ki, qızıl-gümüşün verdiyi zərər əfi ilanların zəhərlərindən də qorxuludur». Mütəfəkkir müəllimlərdən özünü öyrənməyi, öz-özünə qiymət verməyi də tələb edərək riayət tərəfindən şərafləndirilməsini, xalq tərəfindən sevilərək uca tutulmasını istəyirdi.

Nəsirəddin Tusi müəllimlərin qiymətini, dəyərini vətən üçün, tərəqqi üçün nə qədər kamil insan yetişdirməkdə görmək istəyir və «tərəqqinin dərəcəsi»ni ondan asılı hesab edirdi. «Müəllim üçün ruh, ümid mənbəyi, vətən səadəti və tərəqqisinin təməlcisi, bəşəri idrakin aqıl və səadətli insanı» deyə yüksək qiymət verir və vətənin tərəqqi və səadətini onun fəaliyyəti ilə bağlayır.

Nəsirəddin Tusi dərya hikməti ilə baş verən bütün tərəqqi və tənəzzülün müəllimin

iradəsindən asılı hesab edir və onun böyük bir zamanın aparıcısı kimi zənn edirdi. Mütəfəkkir müəllimi islah və intizama xidmət göstərən neçə-neçə nəslin aparıcısı və tərbiyəçisi kimi qələmə alır və haqqında çox yüksək fikirlər söyləyirdi. O, yalnız müəllimlərin deyil, valideynlərin də tərbiyəçisidir deyirdi.

Nəsirəddin Tusiyə görə uşağın oyun fəaliyyəti həm müəllimlərin, həm də valideynlərin nəzərindən qaçmamalıdır. Uşağı bu fəaliyyətə təhrik etməyi yalnız uşaqlara deyil, valideynlərə də öyrətməyi müəllimin vəzifəsinə aid edirdi. O, uşağa əziyyət verməyə, onun inkişafına köməklik göstərən, tərbiyə məqsədinə xidmət edən oyunları öyrətməyi tövsiyə edirdi. Onun fikrincə, belə oyunlar uşağı sərbəst böyüdür, onun zehninə kütləşməsindən məhv edir. Tusi ilk növbədə valideynlərə, sonra isə müəllimlərə məsləhət görür ki, onlar əvvəlcə əxlaq elmini, sonra isə hikməti-nəzəri elmini öyrətsinlər. Tusi göstərir ki, müəllim həm uşaq, həm də valideynlər üçün sükançı və eyni zamanda istiqamətləndiricidir. Müəllim elə istiqamət verməlidir ki, uşaq valideynin təsiri ilə lap başlanğıcdan istiqaməti düzgün götürmüş olsun. O, yazırdı ki, şübhəsiz ki, təlim verənlər hər şeydən qabaq uşağın təbiətini, istəyini, meylini bilməlidirlər. Onun fərasət, bacarıq və meylini bildikdən sonra həmin istiqamətdə ona şərait yaratsınlar. Çünki, hər kəsin müxtəlif meyli və marağı mövcuddur ki, onun istiqamətləndirilməsi müəllimdən asılıdır. Beləliklə, hər bir müəllim əlavə olaraq gündə bir-iki müdrik söz öyrənməli və təkrar edərək yadda saxlamalı idi. Tusi dövrünün məktəbləri qarşısında da ciddi tələblər qoyur və şagirdlərin biliyə, savada yiyələnmələri ilə bərabər, onların gələcək peşələrə, sənətlərə yiyələnməsinə istiqamət verməyi də məktəblərin vəzifələrinə daxil edirdi. Onun fikrincə uşaqlar bir-birinə oxşamadığı kimi meyl və maraqları, qavrama və istedadları da bir-birindən fərqlidir. Məktəb şagirdi elə öyrətməlidir ki, sirli olan meyl üzə çıxsın və gələcəkdə inkişaf etsin. Tusi bu şeylərə fikir verməməyi məktəblərin ən böyük günahı və pis xüsusiyyəti hesab edirdi. O, yazırdı: «Uşaqlar elmin, sənətin və s. müəyyən bir sahəsində marağı olmadıqda onu o sahəyə cəlb etmək qətiyyəni yaramaz. Əgər uşaqlar bir sahədən başqa bir sahəyə çalışırsa onların səhhəti yerində, ürəyi geniş və xoşnur olar. Onun zəkası parlar və bu zaman işin özündən də ləzzət alar». Tusiyə görə bu xüsusiyyətlər valideynlərə hörmət, ehtiram göstərmək və onlara qulaq asmaq kimi keyfiyyət və ləyaqətlər yalnız və yalnız məktəb və müəllimlərin əsas vəzifəsi, təlim-tərbiyənin əsas məqsədi sayılmalıdır. Əgər biz hər hansı bir ziyalıya Tusinin fəaliyyəti barədə sual vermiş olsaq o, yəqin ki, Tusinin astronomçu –riyaziyyatçı olduğunu qeyd edəcək. Məktəbdar-alim kimi məşhur olan Tusi dövrünün pədaqoji tələbini incəliyinə kimi dərk edən istedadlı pədaqoqdur. Pədaqoq dövrünün özünəqədərki elmlərinə bələd olmaqla bərabər dərin elmi ümumiləşdirmələr əsasında özünün həm elmi, həm də pədaqoji yaradıcılığını davam etdirmişdir. Təkcə bu faktı da qeyd etmək lazımdır ki, təkcə «Əxlaqi-Nasiri» dönə-dönə ərəb, fars, hind, monqol, alman, fransız, ingilis və s. kimi 21 dildə tərcümə edilərək orta əsr məktəblərinin və müəllimlərinin stolüstü kitabı olmuşdur.

Nəsirəddin Tusilərənlərinin əlimizə gəlib çatan yüzə yaxın nüsxələri bir daha sübut edir ki, XIII əsrdən başlayaraq müasir dövrdə Tusi ideyaları geniş yayılmış və əsrdənəsrə keçərək öz əhəmiyyətini itirmədiyindən nəsilər onu qoruyub saxlamışdır. Dahi Azərbaycan dramaturqu Mirzə Fətəli Axundovun bir fikrini burada yada salmaq istəyirik. Böyük mütəfəkkir ərəb işğalçıların islama qədərki Şərq ədəbi abidələrini, monqol qəsbkarlarının tarmar etdirdiyi və yandırdığı maddi mədəniyyət nümunələrini, o cümlədən böyük kitabxanaları, məktəbləri və mədrəsələri vəhşicəsinə məhv etmələrindən qəzəblə bəhs edərək yazırdı: «əgər ərəblər züfur etməsəydilər, Afrikaya və Asiyaya müsəllət olmasaydılar, bu xalqlar sivilizasion xalqlar sırasında

mərifət sahibi olardılar...». Monqol istilacıları da məhz bu cür çıxış edərək hər şeyi qırıb-dağıdır, yerlə yeksan edir və kitabxanaları məhv edirdilər.Əlbəttə bu Azərbaycan xalqı üçün də böyük faciə və əvəzsiz bir itki idi.Lakin ərəb və monqol işğalçılarının vurduqları yaralara baxmayaraq, islamiyyətin ağır təzyiqi altında da nəsilər yenə də öz mədəniyyətini yaradır, şairlər, ədiblər filosoflar, alimlər yeni əsərlərini yazırdılar.

Nəsirəddin Tusinin yaratdığı nadir incilər də bu təlatümlər, dağıtmalar və yandırmaqlar içərisindən keçərək zamanəmizə qədər gəlib çatmış və bizi orta əsrlərin kulturoloji fikirindən xəbərdar etməkdir.Nəsirəddin Tusi yalnız tədris, təlim, məktəb və elm sahəsində deyil, tərbiyə sahəsində də öz tərəvət və əhəmiyyətini itirməmiş aqıl və müdrik fikirlər müğənnisi və əxlaq nəzəriyyəçisidir.

Nəticə.Nəsirəddin Tusi yaşadığı dövr ərzində dini və dünyəvi elmlərin tədqiqatını aparmış, müxtəlif məzmunla malik olan əsərlər yazmışdır.Təkcə fəlsəfəyə aid deyil, müasiri olduğu elmlərin hamısına gərgin əmək sərf edib, ensiklopedik mahiyyət kəsb edən bir təlim meydana gətirmişdi.Bu təkrarolunmaz şəxsiyyətin fərqli mövzulara dair həsr etdiyi yüzdən çox əsərlərinin oxşar cəhəti onların orijinallığı idi.

Tusi dühasının məhsulu olan mənəvi sərvətlər toplusu təkcə xalqlarının deyil, bütün insan toplularının, bütün bəşəriyyətin faydalana biləcəyi bir əhəmiyyətə malikdir. Bu mənəvi mirası əldə etmək, mənimsəmək, onu dərinlən tədqiq etmək üçün Tusi əsərləri ilə yaxından tanış olmaq gərəkdir. Lakin, çox təəsüflər olsun ki, sovet hakimiyyəti illərində zənginliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənən Tusi yaradıcılığının bəhrəsi olan yüzdən çox əsərin içərisində yalnız «Əxaqi Nasiri» əsəri doğma dilimizə tərcümə olunmuşdur. Hec şübhəsiz ki, bu əsərlərin kütləvi tərcüməsinə də diqqət yetirmək və bu məsələyə ciddi münasibət göstərmək lazımdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev bütün dəyərlər içərisində ən böyük üstünlüyü mənəvi aləmə vermişdir. Dahi liderin dediyi kimi: «Mənəviyyəti qoruyan, yaşadan insan əbədi olacaqdır».

Əgər biz Azərbaycan fəlsəfə tarixinə nəzər yetirmiş olsaq və diqqətlə mühakimə aparsaq, Tusinin ilk və bəlkə də tək ensiklopedik fəaliyyətə malik olduğunu görürük. Ziddiyyətli bir ideya mübarizəsi dövründə Tusinin yaratdığı ideyalar toplusu öz əhəmiyyətini bu gün də itirməmişdir.Gerçəkiliyin sirrlərinə həsr etdiyi elmi-fəlsəfi əsərlər, kainatın dərkinə doğru yönəldilmiş problemlərin həlli Tusi fəlsəfəsinin tipik xüsusiyyətlərindən idi.Dünya alimlərinin ayın səthində Nəsirəddin Tusi adlı bir region ayırması, onların Tusiyə verdiyi yüksək qiymətlərdən sadəcə biridir.Bu dünya şöhrətli filosofun yaradıcılığına xalqımız tərəfindən də böyük dəyər veriləcəyinə və tükənməz elmi sərvətlərindən düzgün istifadə edilməsinə ümid bəsləyirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- Abbasov, N. (2008). Mədəniyyətsiyasətivə millimənəvidəyərlər.Bakı.
AME (2007). Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan. Bakı.
ASE (1982). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VI c. Bakı: Azərnəşr.
Tusi,Xacə Nəsirəddin (2001). Təhrir-Öqlidiz (Evkilidin şərh).Bakı.
Rzəyev, A. (2001). Nəsirəddin Tusi (həyatı, elmi, dünyagörüşü). Bakı.
Tusi, Xacə Nəsirəddin (2002). Adabül-müəllimin.Bakı.
Tusi, Xacə Nəsirəddin (2004). Şərh ül-ışarət. Bakı.
Nicat, Əlisa (2005). Müdriklik məbədi. Bakı.
Tusi, Xacə Nəsirəddin (1989). Əxaqi Nasiri. (Tərcümə R.Sultanovundur). Bakı.
Məmmədov, Z. (1986). Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ QIZLARIN TƏHSİLİ

Zərifə Cavadova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

cavadova.zerife@mail.ru

ABSTRACT

Girls' education in the period of Azerbaijan People's Republic

Though Azerbaijan People's Republic lived only 23 months but it realized important measures in the sphere of education particularly in girl's education. During in Azerbaijan People's Republic a lot of school-aged girls were drew into education. Old-aged women began to be educated. The government paid particular attention to lightening of the people and achieved opening courses. A lot of success was gained in the sphere of education during Azerbaijan People's Republic.

Key words: Azerbaijan People's Republic, girls, women, education, to draw in to

Hər bir xalqın milli özünədərkinin ali təzahür forması olan müstəqil dövlət ideyasının gerçək həyata vəsiqə alması əsrlərlə davam edən tarixi mücadilənin nəticəsi olmuşdur. Dünyanın ən qədim etnoslarından biri olmaqla, bəşər sivilizasiyasına sanballı töhfələr vermiş azərbaycanlılar da taleyin qismətindən neçə əsrlərlə milli özünəməxsusluqlarını şərtləndirən keyfiyyətləri, milli dövlətçilik ənənələrini yaşatmaq, azadlıq, müstəqillik nemətinə qovuşmaq üçün çox çətin sınaqlardan, mürəkkəb yollardan keçməli olmuşlar.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu müstəqillik arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq uğrunda mübarizə aparmışdır. 1918-ci il mayın 28 də yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan xalqının çoxəsrlik arzusunun, istəyinin həyata keçirilməsinin ilk addımı olmuşdur. İlk demokratik respublikanın Azərbaycanda yaradılması bizim xalqın dünya xalqları içərisində nə qədər inkişaf etmiş və öz qiymətini bilən xalq olduğunun ifadəsidir. Təəssüf ki, Xalq Cümhuriyyəti 23 ay yaşadı. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quluruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməsə də onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır" (Əliyev, 2010: 296).

Demokratik Respublika qısa müddət mövcud olduğu dövrdə əsrə bərabər işlər həyata keçirmişdi. O cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maarif sahəsində, həmçinin qızların təhsilə cəlb edilməsi, savadlanması, cəmiyyətin həyatında fəal iştirak etməsinə mühüm şərait yaradılmışdı. Cümhuriyyət dövründə

dövlətin qızların təhsilə cəlb edilməsi sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində ildən-ilə məktəblərdə azərbaycanlı qızların sayı artmaqda idi. Çünki, hökumət təhsil sahəsində, xüsusən də qızların təhsilə cəlb edilməsi sahəsində məqsədyönlü fəaliyyət göstərirdi.

Qızların təhsilə cəlb edilməsi çox çətin bir şəraitdə həyata keçirilirdi. Köhnə adət ənənələr, müəyyən amillər bu sahədə əsas əngəllər idi. Bu sahədə olan maneələri aradan qaldırmaq, belə çətin şəraitdə qızları təhsilə cəlb etmək heç də asan deyildi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bu sahədə xeyli işlər görülmüşdü.

Bu dövrdə rus-tatar qız məktəbləri, Gəncədə rus-müsəlman qız məktəbi öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Bu illər ərzində həmin təhsil ocaqlarını onlarla qız bitirmişdi. Onların bir çoxları müəllimlərinin yolu ilə gedərək pedaqoji işi həyatlarının qayəsi etmişdilər. Orta ümumtəhsil ocaqlarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Bakıdakı Marinskaya qız gimnaziyası Müqəddəs Nina qız məktəbi, II və III rus qız gimnasiyaları öz fəaliyyətlərinin böhran dövrlərini keçirsələr də qadınların təhsilinin inkişafında mühüm oynamışdılar. Bu dövrdə ibtidai məktəblərin, eləcə də orada oxuyan qızların sayı artmaqda idi. Bunun bariz nümunəsi kimi "Cümhuriyyət hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində artıq 1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanda dövlət hesabına 23 orta ixtisas məktəbi və 637 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərdiyini" qeyd etmək olar ki, bu da görülmə işlərin müsbət nəticəsi idi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası qadın azadlığı və hüququ məsələsini müsəlman şərqində ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində Azərbaycan parlamentində müzakirəyə qoymuşdur. Parlament üzvlərinin əksəriyyəti, ziyalı olduğundan onlar qadın hüququ və təhsili məsələsini vacib bilir, yeni azad, müstəqil cumhuriyyətin tərəqqisini bu məsələnin müsbət həllində görürdülər. Ona görə də parlamentdə qadınların da kişilərlə bərabər hüquqa malik olduqları qanunla təsbit olunmuşdur. Bu, mətbuatda və tərəqqipərvər cəmiyyətdə böyük canlanmaya, cəhəlpərəst qüvvələrlə demokratik fikirli adamlar arasında kəskin mübarizəyə gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə qızların məktəblərə, eləcə də ibtidai siniflərə cəlb edilməsinə əhəmiyyət verildiyi kimi, onların seminariya təhsili alması da diqqətdən kənarda qalmırdı. Ayrı-ayrı yerlərdən seminariyaların açılmasına ehtiyac olduğu bildirilirdi. Xüsusən də qəzalarda belə xahişlər gəlirdi. Məsələn, zaqatalılar pansiyon ilə birlikdə oğlan seminariyasını, Nuxalılar həm oğlan, həm də qızlar üçün müəllimlər seminariyalarının açılması arzusunda olduqlarını bildirirdilər. Belə ki, bu qəzalarda yaşayan əhali təhsil ocaqlarının açılması və avadanlıqla təchiz olunması ilə bağlı bütün xərcləri öz üzərlərinə götürürdülər. 1919-cu ilin əvvəllərində Bakı qadın müəllimlər seminariyası kişi müəllimlər seminariyasına çevrildi. 1919-cu ilin iyulundan Lənkəran kişi və qadın gimnaziya da Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamına keçirildi. Həmin ilin avqustun 11-də Xalq Maarif Nazirliyinin qərarı ilə Bakı, Gəncə, Nuxadakı (Şəki) Müqəddəs Nina qız tədris müəssisəsinin adları dəyişdirilərək Bakıdakı birinci Azərbaycan qız gimnaziyası, Gəncə və Nuxadakıları isə qız gimnaziya adlandırılmışdı. Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində 1919-cu ilin əvvəllərində ölkədə dövlət hesabına 637 ibtidai məktəb və 23 orta ixtisas məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Orta məktəblər arasında 6 kişi və 4 qadın gimnaziyası, 5 realni məktəb, 3 müəllimlər seminariyası, 3 Müqəddəs Nina qız

tədris müəssisəsi, politexnik məktəb və kommersiya məktəbi var idi. 1919-cu ildə Xalq Maarif Nazirliyi Göyçay şəhərində realni məktəb, Bakıda qız, Nuxada kişi və qız, Şuşada kişi məktəb və seminariyaları açmaq barədə Azərbaycan Parlamentinə qərar lahiyələri təqdim etmişdi." (AXCE, 2004: 73).

Bu dövrdə qızlar seminariyasının açılması barədə qanun lahiyəsi də müəyyənləşdirmişdir. Həmçinin əhali arasında ümumi təhsilin həyata keçirilməsi məqsədilə Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən 4 müəllimlər seminariyasının açılması barədə qanun lahiyəsi hazırlanmışdı. Nuxa və Şuşa şəhərlərində 2 oğlan, Bakı və Nuxa şəhərlərində 2 qız seminariyası açılmalı idi. Bu qanun lahiyəsinin hazırlanması prosesində Nazirlər Soveti 1920-ci il fevralın 2-də Xalq Maarif Nazirliyinə Bakı şəhərində qızlar üçün bir müəllimlər seminariyası açmaqla icazə verir və onların saxlanması və avadanlıqla təchizi məqsədilə 15 milyonluq ehtiyat fondundan 4 milyon ayıraraq Maarif Nazirliyinin sərəncamına verilməsini qərara almışdı.

1919-cu il 17 iyul tarixli qısa müddətli pedaqoji kursların açılması haqqındakı qanuna əsasən Bakı və Gəncədə qadınlar üçün iki aylıq pedaqoji kurslar fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 1919-cu ilin sentyabrında Bakı, Gəncə və Şəki şəhərlərində qadınlar üçün iki illik kursların açılması haqqında da qanun lahiyəsi hazırlanmışdı. "Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti tezliklə üç müəllim seminariyası açmışdı. Bu seminariyalarda 120 azərbaycanlı oxuyurdu ki, bunun da 8 nəfəri azərbaycanlı qızlar idi" (Tağıyev 1993: 106).

1918-1920-ci illər ərzində orta məktəblərdə oxuyan azərbaycanlı qızların sayının sabit şəkildə artması müşahidə olunmuşdur. Həmçinin gimnazialarda oxumağa cəlb edilən qızların da sayı artmaqda idi. Bunu statistik rəqəmlərdən də görmək olar. Məsələn, "1918-1919-cu tədris ilində Gəncə gimnaziyasında 4 qız oxuyurdusa, 1919-1920 -ci il tədris ilində qızların sayı 296 -ya gəlib çatmışdı" (Nəzərli, 1991: 127).

Bu faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Cumhuriyyəti elan edildiyi ilk vaxtdan o ölkəmizin bütün ərazisində xalq məktəbləri, müəllimlər kurslarının təşkili üçün xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamına 126.795 manat məbləğində kreditlə pul vəsaiti köçürülməsinə nail olmuşdur. 15-ci qanun lahiyəsinin parlament tərəfindən təsdiqinədək Maarif Nazirliyinin sərəncamına 500 manat pul verilmişdir. Bu dövrdə qısamüddətli pedaqoji kursların açılmasına, orada qızların təhsil almalarına da diqqət artmışdı. Məsələn, Bakıdakı qısa müddətli pedaqoji kurslarda 130 nəfər oxuyurdu ki, bunlardan 32-si qızlar idi. Kurslarda təcrübəli kişi müəllimlərlə, Türkiyədən dəvət olunmuş müəllimlərlə yanaşı qadın müəllimlər A. Ağayeva, A. Talıbzadə və başqaları da dərs deyirdilər.

Qısa müddətli pedaqoji kurslar Nuxada, Qazaxda, Şuşada, Quba və Zaqatala, Gəncədə açılmış, oraya da qızların cəlb edilməsi işi davam etdirilmişdi. Qısa müddətli pedaqoji kurslara həm oğlanlar, həm də qızlar cəlb olunurdu. Bu kurslara oğlanlarla yanaşı qızlar da yuxarı ibtidai məktəbi bitirən, habelə hazırlıqsız xalq müəllimləri qəbul edilirdi. Lakin tezliklə aydın olmuşdu ki, iki aylıq və bir illik pedaqoji kurslar ibtidai məktəb müəllimlərinin çatışmamasının qarşısını ala bilmir.

1919-cu ildə daha bir pedaqoji kurs açılmışdı. Həmin il Bakıda Müfti Əfəndi Qayıbovun qızı Gövhər xanım Usubova öz mənzilində pedaqoji kurs təşkil etmişdi. Burada 80 nəfərdən çox dinləyici toplanmışdı. Mədinə Qiyasbəyli Bakıda, Xədicə Ağayeva isə Gəncədə qısa müddətli pedaqoji kurslar təşkil etmişdilər. Bütün bunlar qadın müəllimlərin sayını artırmaq üçün idi. Çünki qadın müəllimlərə

ehtiyac getdikcə artırdı. Bu qızlar institutunu və hətta H.Z Tağıyevin qız məktəbini və iki illik pedaqoji kursları bitirən bir çox bacarıqlı müəllimlər gimnazialarda və məktəblərdə dərs deməyə cəlb olunmuşdular.

1909-cu ildə Tiflisdə II qız gimnaziyasında təhsil görmüş, bir müddət Bakıda, II rus-tatar ibtidai ali qız məktəbində işləmiş, ehtiyacı qismən ödəmək üçün əvvəllər rus qız gimnaziyalarını, nəcib qızlar institutu və hətta H.Z Tağıyevin qız məktəbini və iki illik pedaqoji kursları bitirən bir çox bacarıqlı müəllimlər gimnazialarda və məktəblərdə dərs deməyə cəlb olunmuşdur. Onlar içərisində görkəmli maarifpərvər xanımlar da var idi ki, bunlardan biri 1915-ci ildə Tiflis Ali Qadın Kurrsunun təbiət fakultəsində oxumuş Zərri Ağayeva olmuşdur ki, o Bakı III qız gimnaziyasında işə dəvət edilmiş, burada yuxarı siniflərdə fizika, astronomiya, 4-5-ci siniflərdə isə anatomiya və biologiyadan dərs demişdir.

1917-ci ildə Bakıda "Müqəddəs Nina" qız məktəbini bitirmiş, Məryəm Bayraməlibəyova 1918-ci ildə II qız gimnaziyasına türk dili müəllimi təyin edilmişdir. S.Şeyxzadə Bakıdakı Marinska qız gimnaziyasında rus dili müəllimi, H.Z.Zərdabinin qızı Qərib Soltan III qız gimnaziyasında türk dili müəllimi təyin olunmuşdur.

Gimnazialarda aşağı sinifləri milliləşdirib, türk dilinin təliminə fikir verməklə, bu dövrdə Bakıdakı gimnazialardan birini I türk Unas gimnaziyası adlandırmışlar. Milliləşdirmək aşağı siniflərdən başlanmışdı. Gimnazialarda qəbulda azərbaycanlı qızlara üstünlük verildi. Təlim-tərbiyə də bu dildə aparılırdı, gimnaziyaya qəbul edilmiş hər bir qızın gələcək milli məktəbin müəllimi olması nəzərdə tutulurdu. Maarif sahəsində müəllim kadrlarına ehtiyaclarını nəzərə alaraq Türkiyədən müəllim kadrları dəvət etmək və dərs vəsaitini gətirmək barədə qərar qəbul edilmiş, Bakı, Gəncə və Şəki qadın pedaqoji kursları açılmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qızların təhsili həmişə diqqət mərkəzində olmuş, bu işə xüsusi fikir verilmişdi. Nəinki məktəb yaşlı qızların, eləcə də yaşlı qadınların təhsili də unudulmamışdır. Belə ki, onlar üçün də kurslar təşkil olunur və qızların oraya cəlb edilməsi sahəsində geniş iş aparılırdı. O cümlədən 1919-cu ilin oktyabrında Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Milli Gimnaziyası yanında yaşlı türk qadınları üçün kursların təntənəli açılışı olmuşdu. Həmin kurslara Gövhər xanım Usubova rəhbərlik etmişdi. " O 1903-cü ildə Tiflisdəki Nücbə Qızlar İnstitutunu qızıl medalla bitirmiş, rus, fransız, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Gövhər xanım 1905-ci il inqilabından sonra Tiflisdə yaradılmış müsəlman qız məktəblərində dərs demiş, Qafqaz Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəal üzvü olmuş, cəhalətə, nadanlığa qarşı mübarizə aparmış, qadın azadlığı hərəkatında fəal iştirak etmişdir. 1919-cu ildə Bakıya köçmüş Azərbaycan Demokratik Respublikasının mədəni tədbirlərində fəal iştirak etmiş, yaşadığı Nikolayevski (indiki İstiqlal) küçəsində 5 nömrəli evdə qadınlar üçün kurs təşkil etmişdi. Kursu 50 nəfərdən artıq qadın cəlb olunmuşdu. Burada o dövrün görkəmli ziyalıları Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Camo Cəbrayılbəyli, Xudaverdi Kələntərli, Səriyyə xanım Əhmədova, Nəimə xanım Qaziyeva dərs verirdilər" (Gəncəli, 1994: 136 -137).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə imkansız, az təminatlı ailələrdən gələn uşaqlara, o cümlədən qızlara olan yardım da unudulmamış, həmişə belə uşaqlara nəzarət və dəstəklər olmuşdu. Nəinki dövlət tərəfindən, eləcə də ayrı-ayrı şəxslər, xeyriyyəçilər tərəfindən də qızlar məktəbinə müəyyən yardımlar da

göstərilmişdi. O cümlədən, həmin vaxt imkansız ailələrdən olan məktəbli qızlara paylamaq üçün H.Z.Tağıyevin fabriki 400 metrədən artıq parça vermişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə "ümumi təhsilin tətbiqi əsas tutularaq bunu təmin etmək üçün bir tərəfdən məktəblər açılır, digər tərəfdən yeni qurulmuş kişilər və qız darülmüəllimləri vasitəsilə müəllimlər hazırlanırdı. İbtidai məktəblərin çoxalması üçün xüsusi olaraq İstanbuldan müəllimlər dəvət edilmişdi. Bundan başqa xüsusi olaraq hər bir qəza məktəblərində müəllimlər kursları açılmışdı. Maarifin yayılması işində qadınların tərbiyəsi də kişilərlə bərabər tutulurdu. Mövcud rus gimnaziya və litseylərindən biri tamamilə milliləşdirilmiş, bir çox ibtidai qız məktəbləri açılmış, hamısı da qızlarla dolmuşdu... Qadın müəllimlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün əvvəllər rus gimnaziyalarını, nücabə qızlar institutu və hətta H.Z.Tağıyevin rus-müsəlman qız məktəblərini və iki illik pedaqoji kursları bitirən bir çox bacarıqlı müəllimlər gimnaziyalarda, o cümlədən milli qız gimnaziyalarında dərs deməyə cəlb olunmuşdular. Azərbaycanda ilk orta təhsil ocağı olan I Ünas türk gimnaziyasının müdürü Səlimə xanım Yaqubova təyin edilmişdir. Azərbaycanın təcrübəli pedaqoqları Xədicə xanım Ağayeva, Reyhan xanım Axundova, Cənnət xanım Muğranskaya, Mina xanım Minasazova, Eynülhəyat xanım Usubbəyova burada qızların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olurdular" (Gəncəli, 1994: 194).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maarifpərvər qadınlar milli məktəblərin yaradılmasında, oraya həm də qızların cəlb edilməsində, onların savadsızlığının ləğv edilməsində böyük fəallıq göstərmişlər. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıcılarından biri olmuş Fətəli xan Xoyskidən sonra hökumətə başçılıq etmiş Nəsim bəy Usubbəyovun xanımı Eynülhəyat Usubbəyova ilk milli qız gimnaziyasında dərs demiş, Maarif Nazirliyində inspektor işləmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qadın hüquqları ilə bağlı mütərəqqi qanunlar qəbul edilsə də bu cəmiyyət quruculuğunda onların fəal iştirak etməsi üçün kifayət deyildi. Bunun üçün birinci növbədə qadınların maarif işinə cəlb edilməsi, onların savadsızlığının aradan qaldırılması tələb olunurdu ki, bu məqsədlə də müxtəlif səviyyəli məktəblərin, kursların açılması ilə əlaqədar qərarlar verilmişdi. Parlamentin qəbul etdiyi qanuna əsasən Bakı və Gəncədə iki aylıq qadın pedaqoji kursları açılmışdı. Azərbaycanlı qızların təhsilə cəlb edilməsi sahəsində təqdirə layiq işlər həyata keçirilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti millətin müqəddəratı üçün ali məktəbin əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü. Maarif Azərbaycan cəmiyyətinin sosial həyatına ayrılmaz ünsür kimi daxil olmuşdu. Azərbaycan parlamenti 1919-cu il sentyabrın 1 –də Darülfünunun təsis haqqında qanun qəbul etmişdi. "Bakı Universitetində oxuyan tələbələrin 25,3 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi ki, bunun da 8,3 faizi qızlar idi. Bu təhsil ocağının ilk rektoru professor R.İ.Razumovski Bakı Dövlət Universitetini "Avropa və Asiyanın sərhədində yeni məşəl" adlandırırdı (Gəncəli, 2018). İlk dövrdə Universitetdə iki fakultə açılmışdı: tibbi və tarix-filologiya fakültələri. Bakı Dövlət Darülfünunu özünün ilk bəhrəsini 1922-ci ildə vermişdi. Həmin il 30-nəfər şərəfli həkim adına layiq olduğu haqda Darülfünunun diplomunu almışdı. Bu məzunlar arasında iki azərbaycanlı qız da var idi. Bunlar Ədilə xanım Şahtaxlı və Cənnət xanım Sultanova idilər. Azərbaycanda ali təhsilin tarixi dönüş nöqtəsi, varlığı belə baş vermişdi.

Maarifpərvər ziyalıları öz ətrafında toplamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

maarif, mədəniyyət, qadın təhsili sahəsində az vaxtda çox işlər görə bilmişdi. Cəmi 23 ay ömür sürmüş bu milli dövlət öz parlament iclaslarında maarif məsələlərinə aid 19 qanun layihəsi müzakirə etmişdir.

Azərbaycan Xalq Xumhuriyyətinin təhsil sahəsində fəaliyyəti demokratik xarakter daşıyırdı. Cumhuriyyətin qısa müddətdə yaşamasına baxmayaraq bütövlükdə təhsil sahəsində, o cümlədən qızların təhsilə cəlb edilməsində, yaşlı qadınların savadsızlığının ləğv edilməsində, eləcə də qadın kadrların hazırlanmasında, həmçinin qısamüddətli kurslar, seminariyalar açmaqla təhsillənməsində böyük xidmətlər göstərmiş, bu sahədə böyük uğurlar əldə olunmuşdu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- AXCE (2004). Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider
- Gəncəli, S. (2018). Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti qadınlarımızın taleyində. Respublika qəzeti. 8 mart 2018-ci il, № 52 (685)
- Gəncəli, S. (1994). Hər sətirdə bir tarix. Bakı: Şur
- Əliyev, Heydər (2010). Müstəqilliyimiz əbədidir. 31-ci kitab. Bakı.
- Nəzərli Ə.İ. (1991). ADR hökumətinin orta təhsil sahəsində fəaliyyəti. Elmi konfransın materialları. Bakı.
- Tağıyev Ə.S. (1993). Azərbaycanda məktəb tarixi. Bakı: Maarif.

CÜMHURİYETİN İSTANBUL ELÇİSİ – BÜYÜK TÜRK OĞLU, AZERBAIJANÇINAS ALİM YUSUF BEY VEZİROV

Şelale Ana Hümmetli

*Doç.dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Nesimi Dilçilik Enstitüsü, dervish2006@mail.ru*

ÖZET

Görkemli Azerbaycanşinas alim, büyük yazarı, Azerbaycan Cumhuriyetinin yaratıcılarından ve en büyük fedailerinden biri, Cumhuriyetin Türkiye'de, İstanbul'da sefiri Yusuf bey Vezirovun (Yusuf Vezir Çemenzeminli) ilmi-edebi yaratıcılığı, ictimai-siyasi hayatı tüm Türk Dünyasının birliğine, saadetine, Azerbaycanın istiklaline adanmıştır. Cumhuriyetin İstanbul elçisi olarak görevini icra ederken bele bir bilim insanı ve Azerbaycanşinas olarak İstanbul kütüphanelerinde, çeşitli arşivlerde araştırmalar aparmış ve bu araştırmalarının değerli sonucu olarak İstanbul'da iki kitap ("Azerbaycan Edebiyatına bir nazar" ve "Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan") yayınlamıştır. Bu kitaplardan ikincisini Mehmet Emin Rasulzadeye ithaf etmiş Yusuf Vezir Çemenzeminlinin ilk sayfada "Aziz dostumuz ve Büyük Mürşitimiz Mehmet Emin Rasulzadeye ithaf" notu yazılmıştır. Yusuf bey Vezirovun, sayfalarında Cumhuriyetin tüm karar ve kanunlarını yayınlatan "Azerbaycan" gazetesindeki "Milli ve Medeni İşlerimiz" ünvanlı yazıları da milletimizin ictimai-siyasi ve medeni hayatının önemli meselelerinin halline dair birer değerli makalelerdir.

Bildirimizde Azerbaycan Cumhuriyetinin 100. yılında onun kurucularının en önemlilerinden birini yad etmek amacıyla Azerbaycan Cumhuriyetinin sefiri, Cumhuriyetin süqutundan sonra evvelce, Türkiye'de, Fransada mühacir hayatı yaşayan, sonra Azerbaycana dönen ve Cumhuriyet zamanındaki hizmetlerine göre 30-lu yıllarında repressiyaya maruz kalan, tutuklanan, sürgün edilen, vatandan uzaklarda hayatını kaybeden, kabri bile bilinmeyen kıymetli bir Türk oğlu – Yusuf bey Vezirovun ilmi-edebi ve ictimai-siyasi yaratıcılığından bahsedilir.

ANAHTAR KELİMELE: İstanbul, Yusif bey, Mehmet Emin, Türk oğlu, Azerbaycanşinas

SUMMARY

The prominent Azerbaijani scholar, great writer, one of the creators and great figures of the Republic of Azerbaijan, YusifbeyVezirov (YusifVazirChamanzaminli) devoted his scientific-literary creativity, socio-political life to unity, happiness of all Turkic world, independence of Azerbaijan. While acting as Ambassador of Republic of Azerbaijan People's Republic in Turkey, he also researched in different Istanbul libraries and various archives as a scientist and as a valuable result of these studies, he published two books in Istanbul ("An Overview of Azerbaijani Literature", "Historical, Geographical and Economic Azerbaijan"). YusifVezirCamanzamin, who dedicated his second book to MammadEminRasulzade, wrote on the first page of the book "Dedicated to our dear friend and great MurshedMammad Amin Rasulzade". Yusuf bey Vezirov's article titled "National and Family Affairs" in the "Azerbaijan" newspaper which publishes all the decisions and laws of the Republic are valuable articles on the solution of important issues of socio-political and cultural life of our nation. After the collapse of Azerbaijan People's Republic, the

ambassador of the Republic of Azerbaijan, Yusif Vəzir, first lived refugee life in Turkey and then in France and returned to his homeland, was subjected to repression in the 1930s. This article deals with the scientific, literary and social political creativity of this Turk son, one of the most important founders of the Republic of Azerbaijan.

KEY WORDS: Istanbul, Yusuf Bey, Məmməd Amin, Turkish son, Azerbaijan introducer.

Böyük yazır, Azərbaycanşınas alim, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradıcılarından və ən böyük fədailərindən biri, Cümhuriyyətin Türkiyədə, İstanbulda səfəri Yusuf bəy Vəzirov 1887 yılında Karabağda Şuşa şəhərində doğmuşdur. İlk təhsilini Şuşada almış Yusuf bəy sonra Bakıda Realni okulunda təhsil almışdır. Okul illərindən başlayaraq şeir, hekayə, məqalə və felyetonlar yazmış, rəsım və karikaturalar çəkmış gənc yazırın 1907. yılında "Molla Nəsrəttin" dergisinin 2 Ekim 37-ci sayısında yayınlanan məqaləsi onun basın sayfalarında ilk addımı, ilk təcrübəsi olmuşdur. İlk hekayəsi "Şahkulu bəy" isə 1911. Yılında "Səda" qəzetəsində yayınlanmışdır. Bu qəzetədə Yusuf Vəzirov 1909. yılından başlayaraq "Həderən-pəderən" (anlamı: saçma-sapan) ünvanlı felyetonları yayınlanmışdır (Çəmənzəminli, 2004b).

İlk hekayələrini "A.K.Çəmənzəminli", felyetonlarını isə "Sərsəm" imzası ilə yayınlatan Yusuf Vəzir "Molla, həcamət və digərləri", "Məşədi Kulu", "Dört söhbət", "Şəhirlərin söhbəti", "Ayrılmışlar", "Milletpərəstlər", "Vətən", "Kafkəz fəthinin 50 yılı", "Yazmaq istəmirəm", "Kızılık topuzu" vb. felyetonların hər birində kəndi cəvresində gördüyü kötülləkləri, cəhaleti tənkit ediyör, "yazmaq istəmirəm" dəsə də, yazmadan duramıyordu.

Kiyev İmperator Üniversitəsinin hüquq fakültəsində təhsil gördüyü ilk yıllardan müsəlman öğrənci cəmiyyəsinin həyriyə və kültürel işlərində fəallığı ilə seçilən Yusuf Vəzirov 1911.yılında "Səda" qəzetəsində yayınlanan məqaləsi ilə okuyuculara "Kiyəvdə həyatı-nəşriyat təkili" haqqında bir həş müjdə veriyör. Məqaləsində əsas amacın öğrəncilərimizin ana dilinə rəğbətini, istəğinin artırılması olduğunu söyleyən Yusuf Vəzir yalnız ədəbiyata dair deyil, aynı zamanda, politika, tıp, tarix, əkonomi məsələlərindən bəhs edən konularda kitəplərin də yayınlanmasının həlka böyük həzmet olduğunu vurğulayırdı. Yusuf bəy Vəzirovun "Səda-həq" qəzetəsində yayınlanan "Biz kimiz?" adlı digər bir məqaləsində gənc ədib "Biz kimiz?" – sorusuna cəvəp araməğın tüm milletpərvər insanlar için önəmli məsələlərdən biri olduğunu yazıyordu. Bu önəmli soruya cəvəp aramək için tarixə bəkməğın gərəklı olduğunu bildirirdi. Amə "mələsəf, tariximiz yokdur"-yazaraq "ğəçmişimizi öğrənöp gələcəyimizə, yərinimizə yollar açmak için tariximizə dair bəlgilər toplamağ"ın önəmini hatırlatan gənc yazır Kiyev müsəlman tələbələrini "Nəşriyat həyatı" (Yayınçılık İdərəsi) adından "ərbəbi-kələm"imizdən Azərbaycan türklərinin tarixini yazmağı rica ediyör, yazarlərin qarşısında isə şərt koyurdu: "Tarix muhtəsər və sadəcə türk dilində olmalıdır." Yazılacak böylə bir əsəri çəp etdirməyi yayınlatacak İdərə, ilavə olarək, tarix kitəpini yazarlərinə ödöl verməyi də vəd ediyördu (Vəzirov, 1913). Kayd ədəlim ki, vətənsəvər gənclərin böyük arzulərindən yaranan bu Yayınçılık İdərəsi var olduğu südə maddi prəbləmlər nədniylə yalnızca üç kitəp - Alikulu han Çəmənzəminlinin (Yusif bəy Vəzirov – Ş.A.H.) "Məlik Məhəmməd", Həsən bəy Zərdəbinin "Toprak, su və həvə" və "Gigiyəna" kitəplərini yayınlatmayı başariyör.

İlk kitəplərindən okuyucuların sevgisini kəzanan gənc yazırın başariylərini əsas nədni, əsərlərini həlki dilinə yəkin, sadə bir dilə kələm əlmasında aramalıyız. "Səda-həq" qəzetəsində yazırın "Üç həkayə" kitəpı də böylə tənitiildi – "En açık türk dilində əsər". Yusuf Vəzirov ilk hekayələrini yəksək dğərəndirən ədib və ədəbiyətşınas Firidun bəy Kəçərli ona yazdığı məktəplərdə, gələcəkdə kudrətli

bir yazar olacağına inandığı bu gencin yine "bu gibi eserler vücuda getirmekle edebiyatımıza rövneke vermesini" arzu ediyordu.

Y.Vezirovun Kiyev Üniversitesinde eğitim aldığı yıllarda yazdığı eserlere baktığımızda genc edibin, hikayeçilikle yanaşı, aynı zamanda, publisistik fealiyyetinin de kuvvetlendiğini görürüz. Bu vatansever aydınınbütün dönemler için önemli olan en esas meseleye – "aydınlar (entelektüeller) ve millet" problemine adanmış makalelerde ireli sürdüyü fikirler, bizce, onun hayatı boyunca yazdığı eserlerin temel konusudur.

Milleti yarına götürecek eğitimli çocukların yetiştirilmesindeki temel rolün anneye ait olduğunu vurgulayan Yusuf Vezir'e göre, "entelektüeller ve millet" sorununun kökeninde de "kadın meselesi" durur. Çünkü kadın bir anne. Anne, yazarın kendi sözleriyle desek, "insanlığın meşalesi" dir. İnsanlığın yolunu mümkün olduğu kadar aydınlatabilir " (Çemenzeminli, 1977).

Makaleler ve risalelerinde ("Kadınlarımızın Geçmişine Bir Nazar", "Kadınlarımızın durumu", "Anne ve Annelik", "Doğudaki Kadınların Durumu", "Entellektüellerimizin Milletimizden Uzak Kalmasının Nedenleri", "Kongre yapmalı!", "Azerbaycan ve Azerbaycanlılar" vb.) bu önemli konuyu aydınlatan Yusuf Vezir fikirlerini esaslandırmak nedeniyle büyük aydınların eserlerine de atıfta bulunarak edebiyat ve tarihi eserlere başvururdu. "Acemilik (Yabancılık) mühürü ve onunla mücadile", "Kongre yapmalı!", "Nicat" kütüphanesi", "Dil Meselesi", "Aydınlarımızın Milletimizden Uzak Kalmasının Nedenleri" ve b. makalelerinin her biri Yusuf Vezirin ne kadar derin zekaya, vatansever ruha ve keskin kaleme malik olmasından sorak veriyor (Çemenzeminli, 2004a).

Yusuf Vezir hayatı boyunca milli dilimizin tabligi yolunda mücadile aparmış aydınlarımızdandır. Tüm hayatını Türkcülük ve Azerbaycanşinaslığın tarakkisine adayan bu büyük insanın gerek ilmi-publisistik, gerekse de bedii eserleri turkceinin guzelliyinden, dünya dilleri sırasındaki öneminden haber veriyor. 1913-1918 yıllarda kaleme aldığı „Acemilik mühürü ve onunla mücadile“, „ Kulluk ve esirlik“, „Dil meselesi“, „Aydınlarımızın milletimizden aralanmasının nedenleri“, „Milli ve kültürel işlerimiz“, „Azerbaycan ve Azerbaycanlılar“ ünvanlı silsile makalelerinde ve 1921.yılında İstanbulda basılan Azerbaycan edebiyatına bir nazar adlı kitapında alim-yazarın türk dilinin temizliyinden, acemi kelmelere ihtiyac duymadan kendi dogal hali ile kullanmasının gerekdiyinden , bu dilin akar su gibi ne kadar kalbe huzurverici olmasından bahs etmiştir. "Dil meselesi" adlı makalesinde o, yazarları doğma dili, halk edebiyatını öğrenmeye çağırıyordu: "Dilin kökü halkımızın asrlarca yarattığı halk edebiyatındadır, gerek onlar toplansın, öğrenilsin, ezberlensin" (Çemenzeminli, 1977).

1916. yılında Yusuf Vezirin "Açık Söz" gazetesinde öğrencilerin karşılaştığı önemli sorunlardan söz açan "Bizim Öğrenciler" ve Azerbaycan basınında mevcut olan gazete ve dergilerden bahs eden "Bize ciddi basın çoktan gerek idi" vb. makaleleri de yayınlanmıştır.

Hala öğrencilik yıllarından halkı maarife, medeniyete – ışıklı yarınlara çağıran Yusuf Vezir eğitimini bitirdikten sonra da bir hukukşinas gibi daha ciddi meselelerin hallı ile ilgilenir, bu konularda makaleler yazıyor. 1917–1919. yıllarında ardı ardına basın sayfalarında yayınlanan makaleleri de Y.Vezirin analitik zekasından, mücadileçi ruhundan haber veriyor.

Y.Vezirin 1917–1923. yıllarında kaleme aldığı "Azerbaycan muhtariyatı", "Litva tatarları tarihi", "Biz kimiz ve istediğimiz nedir?", "Azerbaycan edebiyatına bir nazar", "Tarihi, coğrafi ve ekonomi Azerbaycan" kitapları, 1918–1919. yıllarında "Azerbaycan" ve "Millet" gazetelerinde yayınlanan ("Milli ve Kültürel İşlerimiz", "Dış Politikamız",

"Azerbaycan ve Azerbaycanlılar", "Millet için", "Milli Akşamlar", "Büyük Hastalık" vb.) silsile makaleleri bu azerbaycanşünas alimin milli ruhunun büyüklüyünden, ictimai-siyasi tefekkürünün derinliyinden sorak veriyor. "Milli və Kültürel İşlerimiz" serlovheli, "Ümumi kütüphane", "Neşriyat İdaresi", "Milli dergi", "Köçerlinin eserleri" ve "Hürufat meselesi" adlı silsile makalelerinde büyük yazar karşıda duran esas görevlerimizden bahs ediyordu. Yazara göre, "hergah milli fikrimize, milli sözümüze meydan verilmesini istiyoruksa, tez bir zamanda ümumi kütüphane açılmalıdır" (Çemenzeminli, 1994: 44). Aynı zamanda, neşriyat kurumlarına da büyük ihtiyaç olduğunu bildiren Yusuf Vezir bu önemli işlere Feridun bey Köçerli, Salman Mümtaz gibi mühim insanların tayin olunmasını öneriyordu (Çemenzeminli, 1994: 45). "Milli ve Kültürel işlerimiz" serlevheli makalelerinden sonuncusunda– "Hürufat meselesi"nde Doğu için en önemli meselelerden biri saydığı alfabe probleminden söz açan, hatta 35 harfdan ibaret yeni bir alfabe projesi de hazırlayan Yusuf Vezir latın alfabesine geçmeyin, milli maarifimizin inkişafı için çok önemli olduğunu böyle ifade ediyordu: "Milletini seven bir insan hürufatımızı görerek etinasız kalamaz. Bizim can noktemiz" (Çemenzeminli, 1994: 49).

Yazar 1919 yılında yayımlanmış "Milli ve kültürel işlerimiz" makalesinde yazıyordu: "Ne kadar kağıt paha olsa, milli kitabdan paha olamaz. Bize kitab lazımdır ki, bizi hem kendimize, hem de acemilere (ecnebilere) tanıtsın. Bu kitab da edebiyat tarihimizdir." İstanbuldaki sefarethanenin yardımıyla böyle edebiyat tarihlerinin basıla bileceğinin mümkünüğünü kayd eden yazara göre, "hangi yolda kanaat olursa da, neşriyat işinde gerek kanaat olmasın".

Bu yorulmaz fealiyet, gördüyü işler Y.V.Çemenzeminlini artık bir devlet kuruculuğu nezeriyeçisi gibi tanıtmışdı. Azerbaycanın evvel Ukraynada diplomatik nümayendesi gibi görevlendirilen Yusuf bey Vezirov 1919. yılında Azerbaycan Cümhuriyetinin Türkiyedeki sefiri görevine tayin ediliyor ve İstanbulla gediyo.

İstanbulda önemli bir görevde hizmet eden, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk büyükelçisi olan yazar Türkiye'nin kütüphanelerinde ve arşivlerinde araştırmalar da yapmış ve bu çalışmaların sonucu olarak, 1921-1922 yıllarında İstanbul'da kitaplar yayınladı. Bunlar "Azerbaycan edebiyatına bir nazar" (Vezirov, 1921) ve "Tarihi, coğrafi ve ekonomik Azerbaycan" (Vezirov, 1922) kitaplarıdır. "Basılan kitapları kesilen paralardan kıymetli" hesab eden, öncelikle, edebiyat tarihi kitabına büyük önem veren Yusuf Vezirin "Azerbaycan edebiyatına bir nazar" adlı tedkikat eseri, adından da belli olduğu gibi, edebiyatımıza yalnız bir nazardır. Ama şu nazar, tarihimizi, edebiyatımızı derinden araştıran bir aydına ait olduğu için gayet değerlidir. Yazmak istediği "Azerbaycan ve azerbaycanlılar" eserinin on beşde bir hissesi gibi sunduğu şu kitabın yazılma nedenini kendisi böyle açıklıyor: "İki buçuk yıl bundan önceleri Kırım gazetelerinden birinde "Azerbaycan ve azerbaycanlılar" ünvanlı uzun felyetonlar (şurada "makale" anlamında - Ş.H.) yayınlamışdım. Azerbaycanın tarih, edebiyat, sanat, ekonomi ve ictimai hayatına dair kısa bilgilerden ibaret şu makalelerin her bir bölümünü bu defa yeni tedkikatlarla genişlendirmeyi gerekli sandım. Ve şunun sonucu olarak "Azerbaycan edebiyatına bir nazar" ortaya çıktı." Kayd edek ki, Y.V.Çemenzeminlinin edebiyat tarihimize adadığı bu değerli kitap Türkiye'de büyük ilgi gördü ve hakkında A. Şinasi ve M. Köprülüzade gibi önemli bilim adamları "İleri" ve "İkdam" gazetelerinde makaleler yayınladılar. Bu eser yalnız Türkiye değil, Avrupa edebi camiyesi tarafından da ilgiyle karşılanmıştır. Eser hakkında avrupalı okuyucuları ilk bilgilendiren ise Yusuf Vezirin o yıllarda Parisde eğitim alan küçük kardeşi Miri bey (Mirabdulla) Vezirov olmuştur. Miri beyin Y.Vezirin «Azerbaycan edebiyatına bir nazar» eseri hakkında kaleme aldığı «Azerbaycan edebiyatı» ("La litterature de l'Azerbaydjan") adlı, 20 sahifeden ibaret şu kitapça 1922 yılında Lüsyan Buva

tarafından ihtisarla tercüme edilerek «Revue de monde musulman» («Müslüman alemi») mecmuasında basılmıştır. Az sonra ilgiyle karşılanan şu yazının ilmi önemi dikkate alınarak ayrıca kitapça şeklinde de çap olunmuştur. Vyanalı alim, professör Fridrih Krelitsa da «Mitlenlugen Zur Osmanişen geşihte» jurnalında «Azerbaycan edebiyatına bir nazar» hakkında rey yayınlamıştır.

Azerbaycan'da Sovyet hükümetinin kurulmasından sonra bu görevde hizmet etmeyi bırakan Yusuf Vezir, 1923'te Paris'te eğitim gören küçük kardeşi Mirabdulla'ya gitti. Çeşitli arşivlerde yer alan bazı belgelerle tanışmamız, Y. Vezir'in Paris'e kardeşi Miriye gitmesinin nedenlerini açıklığa kavuşturuyor. Yazar, 1937'de M. Bagirov'a ünvanladığı dilekçesinde şöyle yazıyor: "Azerbaycan'ın Sovyetleşmesiyle ilgili haberler bana ulaşıldığında ... görevimin bittiğini açıkladım. Ama bunu yapmak oldukça zordu. Beni bir türk düşmanına yazmaya (düşman gibi tanıtmaya) çalışarak propagandaya başlandı. ... İstanbul'dan ayrılmalı oldum ve Paris'teki kardeşime gittim" (Çemenzeminli, 1937). Not edelim ki, arşivlerde korunmuş belgeler esasında hazırlanıp yayınlanan "Azerbaycan-Türkiye ilişkileri (1920-1922)" adlı kitapta Azerbaycan'ın Türkiye'deki diplomatik temsilcisi İbrahim Ebilovun Azerbaycan Dışişleri üzere Halk Komiseri M.D. Hüseynova (bir sureti ise Neriman Nerimanova) gönderdiği, 1922 yılı 1 mart tarihli, "tam gizli" mektubunda hakkında bilgi verilenler (Şefi bey Rüstemov, Mustafa Vekilov, Bağır Rzayev, Eşref bey Tağıyev vb.) arasında Yusuf Vezirin de adına rastladık. Bu belgelerle tanışma bize onu söylemeye esas verir ki, sefirlikten istefa eden, siyasi faaliyetlerden uzaklaşan, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki temsilciliği tarafından ise haksızca şüphe altına alınan - "iki ateş arasında" kalan sabiq İstanbul elçisi Yusuf bey Vezirov maddi ihtiyaç ve manevi ızdıraplar içerisinde İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır (Hümmetli, 2014).

Yusuf Vezirin Fransa'daki hayatı da maddi ve manevi zorluklarla geçti. Ağır çalışma hayatı, sevgili kardeşinin hastalığına ve onu tedavi edememesi, nihayetinde onun ölümü - bütün bunların yazarın asla unutamayacağı bir azaptı. Acı çekmesine rağmen, Y. Vezir hala hayat mücadelesini sürdürüyor; "Doğudan Mektuplar" başlıklı "Paris Haberleri" gazetesinde yazılar yazıyor ve Paris Milli Kütüphanesi'nde edebiyat tarihimize ilgili araştırmaları yapıyordu.

Yusuf Vezir 3 Nisan 1926'da yurt dışından vatana döndü. Bakü'ye döndükten sonra Nisan 1926 - Mart 1927 arasında "Bakü Kooperatifi" yayınevinin edebi bölümünde editör olarak çalıştı. 1926 Ekim ayında Azerbaycan Edebiyat Topluluğunun üyesi oldu. 1926-1928. yıllarında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimi alan Y. Vezir, 1927-1930. yılları arasında aynı üniversitenin auditoriyalarında folklor dan konferanslar veriyor. Yazdığı "otobiyografi"lerden, cevaplandığı sorğu belgelerinden Y.V.Çemenzeminlinin Petrol Sanayi Enstitüsü'nde, Tıp Enstitüsü ve Pedagoji Enstitü hazırlık fakültelerinde Azhidrotehnikum ve d. eğitim kurumlarında çalıştığını öğreniyoruz. "Edebiyatta tuttuğu meslek hakikatnevislik" olan ünlü yazar aynı yıllarda realist tarzda öyküler, romanlar yazmakla beraber, araştırma faaliyetlerini de sürdürmüş, halkın tarihi, kültürü, edebiyatı vb. ile ilgili çeşitli kaynaklardan edindiği bilgileri aklının süzgecinden geçirerek değerli bilimsel çalışmalar yapmıştır. Yusuf Vezirin 1927-1928. yıllarında "Ekonomik haberler" mecmuasinde yayınlanan ve ilk kez olarak, edibin tertip ettiğimiz "Biz kimiz?" (Çemenzeminli, 2004) adlı kitabında çemenzeminlişünaslığa sunulan dizi makaleleri ise bu azerbaycanşünas alimin iktisadiyatımızın çeşitli alanlarına da derinden beled olduğunu gösteriyor. Bu makalelerin bizim için önemli bir değeri de şudur ki, bu makaleleri tespit etmekle Yusuf Vezirin daha bir gizli imzasını - "Zeresb" ("Kızıl at" anlamı veriyor) mahlasını da ortaya çıkardık (Hümmetli, 2003).

1930'larda, ünlü yazarın en belirgin tarihsel romanlarından biri - "Kızlar Pınarı"

romanı da yayınlanıyor. Onun ölümünden çok sonra daha bir tarihi romanı – Karabağ tarihinden, Molla Penah Vakıfden bahs eden “İki ateş arasında” ünvanlı romanı da basılır. Yusuf Vezir Avropada “Kurban Said” mahlasıyla yayınlanan dünyaca ünlü “Ali ve Nino”, “İstanbul(Halici) kız” romanlarının da yazarıdır.

Ocak 1934'te “Edebiyat Gazetesi”nde ve diğer gazete ve dergilerde Yusuf Vezir'in hikayeleriyle birlikte bilimsel makaleleri yayınlanıyordu. Gazetede edebi bir danışman olan Yusuf Vezirin, genç yazarların yaratıcılığına dair 2 Aralık 1934 - 29 Mayıs 1935 arasında yayınlanan “Yazıcı” mahlaslı makaleleri de oldukça değerlidir. Yusuf Vezir Çemenzeminli, 30'uncu yıllar repressiyasının kurbanlarından biridir. Bu büyük şahsiyet, Cumhuriyet devrindeki politik faaliyetleri için cezalandırıldı, işsiz kaldı. Ve Özbekistan'ın Kharazm eyaletinin Pedagoji Üniversitesinde pedagojik faaliyete başladı.Ama represyanın amansız cezasından malesef kaçamadı. Tutuklandı ve sürgüne gönderildi. Yazıcı 1943.yılında sürgünde vefat etdi ve ona ölümünden sonra 1956.yılında beraat verildi,suçsuz olduğu kanıtlandı. Ancak o zamandan sonra edebi faaliyeti değerlendirilerek incelenmeye başlandı. Kıymetli eserleri, zengin edebi irsi araştırmaların konusu oldu.

Tüm hayatını Türkçülük ve Azerbaycanşinaslığın tarakkisine adayan bu büyük insan gerek Azerbaycanda, gerekse de vatandan uzaklarda Azerbaycan Cümhuriyetinin elçisi olarak görev yaptığı dönemde, Fransada mühaciret yıllarında ve de Özbekistan Harezm vilayetine Urgenc şehrinde Üniversitede öğretmenlik yaparken apardığı araştırmalar, yazdığı eserler bu gün de manevi ve ilmi deyerini koruyumaktadır. Azerbaycan Cümhuriyetinin 100. yılında onun kurucularının en önemlilerinden birini - Azerbaycan Cümhuriyetinin sefiri, Cümhuriyetin süqutundan sonra evvel Türkiyede, Fransada mühacir hayatı yaşayan, sonra vatana dönen ve Cümhuriyet zamanındaki hizmetlerine göre repressiyaya maruz kalan, tutuklanan, sürgün edilen, vatandan uzaklarda hayatını kayb eden, kabri bile bilinmeyen kıymetli bir Türk öglü – Yusif bey Vezirovu saygı ve sevgiyə yad etmək bizim manevi borcumuzdur.

KAYNAKLAR:

- “Azerbaycan-Türkiye ilişkileri (1920-1922)”. (yayına haz.: J.Qurbanova ve M.Piriyev), (2003). Bakı: Orxan.
- Çemenzeminli, Yusif Vezir (2004a). “Biz kimiz?” (makaleler), (yayına hazırlayan, ön söz və kaydların muallifi: Ş.Hümmətli). Bakü: Nurlan.
- Çemenzeminli, Yusif Vezir (1993). Biz kimiz və istədiyimiz nedir? - Çemenzeminli Y.V. Dış politikamız (yayına hazırlayan, ön sözün muallifi: T.Hüseynoğlu). Bakü: Azərneşr.
- Çemenzeminli, Yusif Vezir. Dilekçe – Y.V.Çemenzeminli arşivi, 21/309 şifresinde. Bakü: AMBA-nın Muhammed Fuzuli Yazma Eserler Enstitüsü.
- Çemenzeminli, Yusif Vezir (1977). Eserleri, 3 ciltde, (yayına hazırlayan: M.Axundova), 3-cü cilt, Bakü: Elm.
- Çemenzeminli, Yusif Vezir (2004b). Hederen-pederen (felyetonlar) (yayına hazırlayan, ön söz və kaydların muallifi: Ş.Hümmətli). Bakü: Nurlan.
- Çemenzeminli, Yusif Vezir (1994). “Özgürlüyümüzü isteyiriksə...”, (yayına hazırlayan, ön söz və kaydların muallifi: A.Bayramoğlu). Bakü: Gənclik.
- Çemenzeminli, Yusif Vezir (1993). Tarihi, coğrafi və iktisadi Azərbaycan, (yayına haz.: T.Hüseynoğlu). Bakü: Bakü Universiteti.
- Hümmətli, Şelale (2003). Yusuf Vezirin daha bir gizli(saklı) mahlası – Filologiya meseleleri, IV, Bakü: Nurlan, s.68-71.
- Hümmətli, Şelale (2014). Yusuf Vezir Çemenzeminlinin edebi-tankiti görüşləri.- Bakü:Elm və Tahsil
- Köçerli, Feridun bey. Mektup – Y.V.Çemenzeminli arşivi, 21/240 şifresinde.Bakü: AMBA-nın Muhammed Fuzuli Yazma Eserler Enstitüsü.
- Vezirov , Yusif bey (1913). Acemilik (Yabancılık) mühürü və onunla mücadilə.- “İkbal” gazetesi.
- Vezirov, Yusif bey (1337 (h.)). Azerbaycan edebiyatına bir nazar. – İstanbul: Matbaei-Amire.
- Vezirov, Yusif bey (1913). Biz kimiz? – “Sedai-hak” gazetesi, 12 mart.

GİRDİMAN BƏLƏDÇİ KLUBUNUN MƏDƏNİ İRS ARAŞDIRMALARI: İSMAYILLININ TARİXİ MƏKANLARI VƏ TURİZM İMKANLARI

*Dr. Fariz Xəlilli, Təranə Yusifova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filialı
İsrayıl Həsənov adına İsmayilli şəhər 1 nömrəli tam orta məktəbi*

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə ikinci qrant müsabiqəsi çərçivəsində "Məktəblilərin Girdiman bələdçi klubunun yaradılması və davamlı fəaliyyətinin təşkil edilməsi" layihəsi 2018-ci ilin iyun ayından həyata keçirilir. Bu məqsədlə İsrayıl Həsənov adına İsmayilli şəhər 1 nömrəli tam orta məktəbində Girdiman bələdçi klubu yaradılıb. Məktəbə xeyli sayda təsadüfən aşkar olunmuş arxeoloji, eləcə də etnoqrafik materiallar toplanılıb. Diyallı, Talistan, Xanagah, Basqal, Sulut, Mücü, Lahic, Mollaisaqılı və İvanovka kəndlərində etnoqrafik sorğular keçirilib. Məktəblilərin folklor oyun və tamaşalarını hazırlamaq, digər kənd, rayon aktiv məktəblilərinin təşkil olunan tədbirlərdə iştirakına nail olmaq üçün işlər planlaşdırılıb. Layihənin rəhbəri İsrayıl Həsənov adına İsmayilli şəhər 1 nömrəli tam orta məktəbin tarix müəllimi Təranə Yusifova, layihənin eksperti tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlillidir. Məqalədə İsmayillıda ilkin araşdırma aparılmış kəndlərin mədəni irs abidələri haqqında danışılır, onların turizm imkanları təhlil olunur.

Açar sözlər: Girdiman, bələdçi, mədəni irs, İsmayilli, Təhsil Nazirliyi

ABSTRACT

Cultural heritage studies of Girdiman Guide club:

Historical places and tourism opportunities of Ismayilli

The project "Establishment and organization of a durable activity of Girdiman school guide club" in the framework of the Second Grant Competition over Development and Innovations by Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan" has been implemented since June, 2018. For this purpose, Girdiman guide club was established at senior secondary school No. 1 of Ismayilli city named after Israyil Hasanov. A large number of casually-found archaeological and ethnographic materials have been collected at school. Ethnographic surveys were carried out in villages of Diyalli, Talistan, Khanegah, Basgal, Sulut, Muju, Lahij, Mollaisagli and Ivanovka. The activities are planned to achieve the preparation of schoolchildren's folklore and performances, as well as the participation of active schoolchildren of other village and districts. The project manager is Tarana Yusifova, a history teacher at senior secondary school No. 1 named after Israyil Hasanov and the project expert is PhD in history, Fariz Khalilli. The article deals with cultural heritage monuments of the villages where preliminary studies carried out in Ismayilli and their tourism opportunities are analyzed.

Key Words: Girdiman, guide, cultural heritage, Ismayilli, Ministry of Education.

Giriş. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə ikinci qrant müsabiqəsi çərçivəsində həyata keçirilən "Məktəblilərin Girdiman bələdçi klubunun yaradılması və davamlı fəaliyyətinin təşkil edilməsi" layihəsi 2018-ci ilin iyun-oktyabr aylarında həyata keçirilmişdir.

Layihənin əsas məqsədi İsrayıl Həsənov adına İsmayilli şəhər 1 nömrəli tam orta məktəbin nəzdində "Girdiman bələdçi klubu"nu yaratmaq, müəllimlər, məktəblilər və valideynlərlə birlikdə ekskursiyalar təşkil etmək idi. Məktəblilər, müəllimlər və valideynlərlə işləyərək məktəbin foyesində açıq müzey kimi sərgilənən təsadüfən aşkar olunmuş arxeoloji, eləcə də etnoqrafik materialları araşdırmaq, etnoqrafik sorğular keçirmək, İsmayilli kəndlərinin tarixini, folklorunu tədqiq etmək, məktəblilərə qədim tariximizi, memarlıq abidələrimizi və folklorumuzu sevdirmək, məktəblilərin folklor oyun və tamaşalarını hazırlamaq, digər kənd, rayon aktiv məktəblilərinin təşkil olunan tədbirlərdə iştirakına kömək etmək idi.

İsmayilli rayonu. İsmayilli rayonunun ərazisi 2074 kv.km, əhalisi 01.01.2016-cı il tarixə 84892 nəfərdir. Rayon 1931-ci il noyabr ayının 24-də yaradılmışdır. İsmayilli rayonu ərazisində 1 şəhər, 2 qəsəbə və 105 kənd vardır. Rayon ərazisində 46 tam orta, 22 ümumtəhsil orta və 12 ibtidai məktəb, 10 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 3 xəstəxana, 11 həkim məntəqəsi, 2 poliklinika, 24 tibb məntəqəsi və bir gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 2 tarix-mədəniyyət qoruğu (Lahıc, Basqal), 5 qala, 233 mədəniyyət abidəsi, Heydər Əliyev Mərkəzi, 2 tarix-diyarşünaslıq muzeyi, 1 mədəniyyət mərkəzi, 7 mədəniyyət evi, 26 klub, 4 mədəniyyət və istirahət parkı, mərkəzi kitabxana sisteminin əhatə etdiyi 49 kitabxana filialı, 1 incəsənət məktəbi, 1 rəsm Qalereyası, 1 Turizm İnformasiya Mərkəzi, 1 Peşə Tədris Mərkəzi və İsmayilli Dövlət Humanitar və Texnologiya Kolleci mövcuddur. Rayon ərazisində 2 şərab zavodu, 1 kərpic zavodu, 2 asfalt zavodu, 1 beton zavodu, 21 turizm-istirahət mərkəzi, 12 bank filialı və bank olmayan kredit təşkilatı fəaliyyət göstərir.

Rayonda 4 QHT, 15 dini icma, 8 ictimai təşkilat və birlik vardır. Ərazidə 133 nəfər Qarabağ müharibəsi əlili, 625 nəfər Qarabağ müharibəsi veteranı, 140 şəhid ailəsi, 21 nəfər Böyük Vətən Müharibəsi veteranı, 650 nəfər əmək veteranı, 12 nəfər əməkdar müəllim, 11 nəfər "Tərəqqi", 6 nəfər "Dövlət qulluğunda fərqlənməyə görə" medalına layiq görülmüş sakin yaşayır.

"Yeni İsmayilli" adlı rayon qəzeti 1934-cü ildən nəşr olunmağa başlamışdır. 1965-ci ildən "Zəhmətkeş", 1966-cı ildən "Cavanşir yurdu", 2003-cü ildən 2013-cü ilə qədər "Girdiman" adı ilə nəşr olunmuşdur. 24 yanvar 2008-ci il tarixdən rayonda "İsmayilli xəbərləri" qəzeti nəşr olunur.

Girdiman çayı. Girdiman çayı Kürün sol qoludur. İsmayilli, Ağsu və Kürdəmir rayonları ərazisindən axır. Uzunluğu 88 km, hövzəsinin sahəsi 727 km²-dir. Başlanğıcını Babadağ aşırımının 1 km cənub-şərqindən (2900 m) alaraq süni kanal vasitəsilə Kürə tökülür. İllik axımı qar (24%), yağış (39%) və yeraltı (37%) sulardan əmələ gəlir. Orta illik su sərfi 4,20 ml/san-dir. Axımının 36%-i yazda, 25%-i yayda, 24%-i payızda, 15%-i isə qışda keçir. Intensiv suvarma dövründə (iyul, avqust aylarında) keçən axım illik axımın 15%-ni təşkil edir. Çayda ən çox su yaz-yay daşqını dövründə müşahidə edilir. Daşqın dövründə keçən su sərfi orta illik su sərfindən 15-20 dəfə çox olur. Çayda ən az su (4-6%) yanvar-fevral aylarında keçir. Çayın asılı gətirmələr sərfi 10,6 kq/san, orta lillənməsi isə 2500 q/m²-dir. Suyu sulfatlı-natriumlu olmaqla minerallaşması 500-1000 mq/l, orta minerallaşması isə 560 mq/l-dir. Qaraməryəm yaylası qarşısında çay bir neçə qola ayrılıb Şirvan düzünə çıxır və əkin sahələrinin suvarılmasında geniş istifadə edilir. Belə qollardan biri Ağsu rayonu

ərazisində Şirvan düzünün kənd təsərrüfatını su ilə təmin edən Nazırçay qoludur.

Lahıc mahalı. Lahıc mahalı İsmayılı rayonu ərazisində mövcud olmuşdur. Burada 1821-ci ildə 6 kənddə (Lahıc, Həftəsoy, Əhənli, Ximran, Müdri, Dahar) 374 ailə yaşayırdı. Mahalın bütün kəndləri müsəlman tatlar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. "Şirvanşahlar dövləti" əsərinin müəllifi Sara Aşurbəyli Vladimir Minorskinin müsəlman mənbələrində adı çəkilən Layzan vilayətini Girdiman çayının yuxarı axarındakı müasir Lahıc vadisində yerləşdirməsi ilə razılaşıq. Belə ki, Lahıc ilk orta əsrlərdə Sasanilərin vassal mülklərlərindən biri, X-XI əsrlərdə isə Şirvanın tərkibində idi. Məsudi və "Tarix-i əl-Bab" müəllifinin verdiyi məlumata görə Layzan vilayəti X əsrin əvvəlində Layzanşahın əcdadından irs qalmış mülkü idi. Layzanşah 917-ci ildə bütün Şirvanı tutdu, öz qohumlarını aradan götürərək, Şirvanşah titulu da qəbul etdi. Aydın olur ki, Layzan mülkiyyətinin inzibati mərkəzi Lahıc idi. Beləliklə, Vladimir Minorskiyə görə, Layzan vilayəti müasir İsmayılı rayonundakı Lahıc qəsəbəsi və ətraf kəndlərin və Layzan mülkiyyəti dairəsinə daxil olan bölgələrin (Məlhəm, Qonaqkənd, Zarat və s.) ərazisinə müvafiqdir. Sara Aşurbəyli qeyd edir ki, Lahıcın əhalisi - tatlar İrandan, Gilanın Lahican vilayətindən gəlmə olub, ehtimal ki, VI əsrdə Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən Sasanilər dövlətinin şimal sərhəd əyalətlərinə köçürülmüşlər. Lahıc adlı yaşayış məntəqələri hal-hazırda Zaqatala, Xanlar rayonlarında Abşeronda (Ləhəş kəndi - təhrif olunmuş Lahıc) da vardır.

XVI əsrin sonlarında Osmanlı hakimiyyəti illərində Şirvan bəylərbəyliyi 12 sancağa bölünmüşdü. Onlardan biri Hauz-Lahıc sancağı idi. Dərbənd bəylərbəyliyi yaranandan sonra əvvəlki bölgədəki Hauz-Lahıc sancağından Lahıc sancağı və Hauz livası ayrılmışdır. Bu bölgü sonralar da davam etdirilmiş, xanlıqlar dövründə hər ikisi ayrıca mahal olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində Lahıc mahalının sakinləri bağçılıq, bostançılıq, ipəkçilik, misgərlik, dəmirçilik, kömürçülük, barıdarlıq, paxırçılıq, bərbərlik, başmaqçılıq, qəssablıq, dabbaqlıq, papaqçılıq, xərratlıq, bənnalıq, əyirçilik, tüccarlıqla məşğul olurdular. Mahalın naibi Cəfərqulu ağa (Mustafa xanın oğlu) idi.

Lahıc misgərlik sənəti. Azərbaycanda misgərlik sənətinin mərkəzlərindən birinin Lahıc olduğu hamıya məlumdur. Hələ XIX əsrin 30-cu illərində Lahıcda mis qablar düzəldən 52 emalatxana və dükan fəaliyyət göstərirdi. Ümumilikdə Lahıcın 1000 nəfərədək sakini misgərlik və onunla bağlı peşələrlə (kömürbasmə, çarvadarlıq və s.) məşğul olurdu.

Lahıc öz məscidi və meydanı olub, qədim adlarını qoruyub saxlayan bir sıra məhəllələrə bölünür: buradakı Dər-Həsən məhəlləsində çarvadarlar, Murodunda dəmirçilər və çarvadarlar, Bədoyunda keşduzlar, tacirlər, misgərlər, Ağəlində misgərlər yaşayırdılar. Şəhərciyin ən yüksək hissəsi Zəvərə məhəlləsi (keşduzlar) və Dərə-Hamam adlanır.

Azərbaycan əhalisinin məişətində uzun müddət mis qablardan geniş istifadə olunub. Hətta ən kasıb ailədə də müxtəlif mis qablar var idi. Lahıc ustalarının misdən hazırladıqları, mürəkkəb və incə naxışlarla bəzədikləri dolça, satıl, sərnici, sərpuc, güyüm, teşt, məcməyi, sini, dolça, aşsüzən, kəfkir, kasa, cam, qazan, çıraq və s. məmulatlar Orta Asiya, Dağıstan, Gürcüstan, İran, Türkiyə və digər yerlərdə tanınıb, satılıb.

2015-ci il 30 noyabr - 4 dekabr tarixində Namibiyanın paytaxtı Vindhuk şəhərində UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 10-cu sessiyasında Azərbaycan tərəfindən Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Repräsentativ siyahıya daxil edilməsi üçün "Lahıc misgərlik sənəti"

nominasıyası təqdim olunub. "Lahic misgərlik sənəti" sənədlər toplusu Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-Prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun və İSESKO-nun Xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın dəstəyi ilə, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının UNESCO yanında Daimi Nümayəndəliyi və bu sahədə ekspertlərin birgə əməkdaşlığı ilə hazırlanaraq UNESCO-ya təqdim edilib. Beləliklə, Lahic misgərlik sənəti UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ siyahısına daxil edilib.

Basqal qəsəbəsi. Basqal ilk orta əsrlərdən məskunlaşmış iri yaşayış məskənlərindəndir. Qafqaz Albaniyası, Şirvanşahlar dövləti, Səfəvilər dövləti, Şirvan xanlığı, Çar Rusiyası, Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycan SSR dövründə toxuculuq və digər sənətkarlıq sahələrinin intensiv inkişaf etdiyi bölgədir. Burada hal-hazırda da bir çox ailələrdə ipək toxuculuğu yaşamaqdadır. İpək yolunun məhəlli marşrutlarının birinin üzərində yerləşməsi, paytaxt Şamaxı, Ağsu və Fıtğa yaxınlığı, tərəkmələrin köç yolunda olması onun inkişafını əsaslandırmışdır. Arxiv sənədlərinə nəzər yetirsək, 1831-ci ildə Basqal kəndi Şirvan vilayətinin Hauz mahalına daxil idi. Hauz mahalı min ildən çox adını dəyişmədən mövcud olmuş, mahalın inzibati mərkəzi məhz Basqal olmuşdur.

Basqalın əhalisi misgərlik, dəmirçilik, dabbaqlıq, başmaqçılıq, papaqçılıq, çarvadarlıq, ayırıcılıq, kömürçülük, xarratlıq, boyaqçılıq, basma-naxış toxuculuq (kəlağayı), bənnalıqla məşğul olurdu. Kəndin yüzbaşıları Hacı Şıxməmməd Əhməd oğlu və Atakışi Kərbəlayi Mikayıl oğlu idi. Hacı Hüseyn Əbdüləziz oğlu, Hacı Səfərəli Hacı Xasməmməd oğlu, Kərbəlayi Məhərrəm Kərbəlayi Mirzəməmməd oğlu tanınmış tacirlər idi. Basqalın misgərləri Lahıca, papaqçı, xarrat və toxucuları Şamaxıya, Mücüyə və Nüdyiyə köçürmüşlər.

Basqal memarlıq həlli və planı baxımından özünəməxsusluğunu qoruduğu, tarixən mövcud olmuş ənənəvi sənətkarlığı yaşatdığı, zəngin folklor nümunələri yaratdığı, turizm yollarının üzərində yerləşdiyi üçün Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti və turizmi üçün önəmlidir, kompleks şəkildə ümumdünya maddi və mənəvi mədəni irsidir.

Basqalın planlı şəkildə salınmış məhəllələri, yaşayış evləri, daş döşənmis küçələri, çoxsaylı bulaqları, kürəbəndləri, kəlağayı sexləri və onların dəzgahları, məscidləri, hamamı, yüzillərin xan çınarı onun qorunmuş maddi mədəni irsidir. Basqalın bu günü ilə keçmişi arasında əlaqənin yaradılması Basqalı açıq səma altında bir etnoqrafik muzey halına gətirə bilər.

İpək toxuculuğu və kəlağayı. Görkəmli etnoqraf alim Arif Mustafayev Azərbaycanda ipək toxuculuğunun – şərbafılığın tarixini və iş prosesini dərinlənən araşdırmışdır. O, qeyd edir ki, Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində (Təbriz, Şamaxı, Ərdəbil, Marağa, Mərənd, Xoy, Salmas, Naxçıvan, Gəncə, Beyləqan, Qəbələ və s.) şərbafılıq sənəti xam ipək toxuculuğu ilə təmsil olunmaqla böyük tərəqqiyə çatmışdı. Xüsusilə Təbriz və Şamaxı şəhərləri uzun müddət xam ipək toxuculuğunun başlıca mərkəzləri olmuşdur. Azərbaycana gələn xarici səyyahların əksəriyyəti ipək toxuculuğunu Şirvan əhalisinin başlıca məşğuliyyəti hesab etmişdir. Şirvan şərbafılığının üstün mövqeyi XIX əsrin sonlarına, kустar ipək toxuculuğunun tənəzzülünədək davam etmişdir. XIX əsrdə Şamaxı və onun ətraf kəndləri (Basqal, Mücü, Zarat və b.) yenə də karxana şərbafılığının mühüm mərkəzi olaraq qalmaqda idi. 1843-cü ildə təkcə Şamaxı şəhərində 220 şərbaf karxanası işləyirdi.

Arif Mustafayev qeyd edir ki, karxana şərbafılığında ixtisaslaşmanın dərinləşməsi nəticəsində istehsal prosesləri üzrə bir sıra yardımçı peşə növləri yaranmışdı.

Baramanın açılıb kələf çarxı üzərinə sarınması ilə mancılıqçı, xam ipək tellərinin seçilib yenidən güpü üzərinə sarınması ilə nəqqat, ipək tellərinin tovlanması ilə tovçu, ara ipəyinin sarınması ilə sarıyıcı (lüləvəkil), çillə çəkməklə karatan, çilləni bölüb uzatmaqla karaçı, çillə taylarını nirə və şanaya düzməklə tərrah, bilavasitə toxuma əməliyyatı ilə kargər və pəstəkar, nəhayət hazır məmulatı boyamaq və naxışlamaqla boyaqçı (tavakeş) məşğul olurdu. Xammal tədarükü və hazır məmulatın satışı məsələsinin təşkili şərbafın (karxana sahibinin) üzərinə düşürdü. Bəzən isə o, eyni zamanda kargər (toxucu) vəzifəsini də görürdü.

Şərbaf karxanalarında xam ipək bir sıra ilkin texniki emal prosesindən keçirdi. Belə ki, xam ipək qeyri-yeknəsəq, nazik və mafraq olub bilavasitə toxuma prosesinə yaramadığından ilk növbədə bir neçə teldən ibarət çillə və lülə (ara ipəyi) hazırlanırdı. Çillə və ara ipəyinin hazırlanması isə bir sıra texnoloji prosesləri əhatə edirdi. Toxuma texnologiyasının tələbindən asılı olaraq xam ipək kələfləri ilk növbədə şirab vasitəsilə bişirilirdi. Bu əməliyyatdan sonra tiftiklənib dolaşq düşmüş ipək telləri saf-çürük edilərək çıxardan təmizlənir və yenidən müəyyən sayda taylaşdırılıb "küpü" adlanan əl çarxı üzərinə sarınırdı. Nəqqat dəzgahında icra edilən bu əməliyyatla "nəqqat" adlanan peşəkar usta məşğul olurdu. Toxuma prosesinə başlamazdan əvvəl mafraq ipək telləri tovermə yolu ilə eşilib möhkəmləndirilirdi. Bişirilən zaman ilişənliyini qismən itirmiş ipək lifləri bunun nəticəsində burulub bir-birinə sarınmaqla, toxuma prosesi üçün zəruri keyfiyyət və münsib yuvarlaq forma kəsb edirdi. "Çarxto" adlanan tov dəzgahında icra edilən bu əməliyyat nəticəsində ipək teli lazımı istehsal keyfiyyətini kəsb edirdi. Çillənin çəkilməsi, həmçinin, xüsusi istehsal vərdişinə yiyələnmiş ixtisaslı usta əməyi tələb edirdi. Bu mürəkkəb iş prosesi peştaxta, mərrə şanası, çilləçarx və əngələ adlanan bir sıra əmək alətlərinin köməyi ilə görülürdü. Bu məqsədlə karatan peştaxtanın altına düzülmüş çərilərin hər birindən bir tay ipək teli götürüb onları mərrə şanasının gözcüklərindən keçirəndən sonra çilləçarxa bənd edirdi. Əl ilə fırlanan çilləçarx hərəndikcə ipək telləri onun üzərinə dolanırdı. Karatan bir əli ilə mərrə şanasından gələn ipək tellərini dəstələyib bir yerdə cəm edir, digər əli ilə ara-bir çilləçarxa təkan verməklə onu fırladırdı. Bu qayda ilə "ərd" və "mərrə" hesabı ilə bir bəstən işə kifayət edəcək miqdarda çillə teli hazırlanırdı.

İpək məmulatının böyük əksəriyyətinin çilləsi və ara ipəyi müxtəlif rənglərə boyanırdı. Boyaq üçün ipək əvvəlcə qəlyədaşı məhlulunda bişirilərək yapışqan qalığı və yağlaşovdan təmizlənir, sonra çarpaz dəzgahında xırda kələfcə formasına salınırdı. Bu işlə bilavasitə şərbaf özü məşğul olurdu. Xam ipəkdən tarixən müxtəlif növ ipək parçalar (siqlatun, kimxa, xitay, atlas, zərbaf, daray, mov, tafta, qanovuz, alafa, bənarə, çarşab, kələğayı və s.) toxunmuşdur. İpək parçalardan fərqli olaraq kələğayı həm də qəlib vasitəsi ilə naxışlanıb bəzədilirdi. Kələğayının basma-qəlib üsulu ilə naxışlanması ilə "tavakeş" adlanan peşəkar qəlibkar ustalar məşğul olurdular.

Kələğayı ipək sapdan toxunmuş dördkünc formalı ənənəvi Azərbaycan qadın baş örtüyüdür. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi kələğayıçılıq mərkəzləri müxtəlif siyasi və sosial-iqtisadi səbəblərdən, xüsusilə də Rusiyadan daxil olan ucuz fabrik mallarının kустar karxana məhsullarını sıxışdırması nəticəsində mövqeyini dəyişmişdir. Kələğayıçılıq tədricən yalnız iki mərkəzdə - Basqal və Şəkiddə cəmləşmişdir. YUNESKO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 2014-cü il noyabrın 24-28-də Parisdə keçirilən 9-cu sessiyasında Azərbaycan kələğayı sənəti "Qadın ipək baş örtüyü kələğayının

ənənəvi hazırlanma və daşınma mədəniyyəti və onun simvolikası" adı ilə YUNESKO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil edilib.

Mücü kəndi. "Hüdüd əl-Aləm" əsərində Şirvan, Xursan və Lizan (Layzan) vilayətləri haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Həmin əsərdə yazılır: "Şirvan, Xursan və Lizan üç nahiyədir ki, padşahı birdir. Bu padşah Şirvanşah, Xursanşah və Lizanşah adlanır. O, Şamaxıdan bir fərsəx (6 km) aralı ordugahda yaşayır. Onun Kürdivanda yüksək zirvəsi geniş və hamar olan bir dağı vardır. Dağın eni ilə uzunluğu dörd fərsəxdir. Ona yalnız bir tərəfdən çətin və ağır keçilən yol çıkmışdır. Burada dörd kənd vardır. Bu padşahın xəzinəsi və bütöv sərvətləri orada saxlanılır. Onun bütün adamları - kişili-qadınları orada qalır. Onlar orada bir yerdə əkin əkər və (öz məhsullarını) yeyirlər. Bu qala Niyalqala adlanır. Ondan bir fərsəx aralıda daha möhkəm bir qala vardır, [şahın] zindanı oradadır". Görkəmli tarixçi Sara Aşurbəyli hesab edir ki, Lahıcdan təqribən 12 km cənubda, Girdiman çayının aşağı axarında yerləşən Kürdivan kəndinin adı bu günədək qalmaqdadır. Kürdivan kəndi İsmayılı rayonunda Basqalın yaxınlığındadır. Uca zirvəsi düz səthi (təxminən 25x25 km) olan və bir tərəfdən çıxır qalxan Niyal dağı Girdiman ərazisindədir. İndiki Basqal, Tircan, Mücü və Zərnəva kəndlərinə müvafiq gələn dörd kənddə Şirvanşahın rəiyyəti olan əkinçilər yaşayırdılar. Şirvanşahın xəzinəsinin saxlandığı əlçatmaz Niyal qalası da bu dağda idi. Məsudi Şirvanşahın Qabh dağındakı Niyal adlanan qalasını xatırladır və onun "dünyada misli-bərabəri olmayan qala" olduğunu göstərir. Niyalqaladan bir fərsəx aralı, ondan 7-8 km şərqdə şahın zindanının yerləşdiyi daha bir möhkəm qala, ehtimal ki, Sulut qalası yerləşirdi.

Mücü kəndində araşdırmalarımız zamanı məlum olmuşdur ki, kəndin dörd bir tərəfində maraqlı yaşayış məskənləri, qalaların qalıqları vardır. Mücü kəndindən şərq tərəfdə Fitdağ şəhərinin qalıqları, qərb tərəfdə Niyal qalasının qalıqları, şimalda isə Şirvanşahların zindanı yerləşən qalanın qalıqları vardır. Sıx meşəliklə hərəkət edərək həmin qalalara yetişmək mümkündür.

Hələ 1831-ci ildə Mücülü kəndi Hauz mahalına daxil idi. Kəndin əhalisi müsəlman türklər və yəhudilərdən ibarət idi. Müsəlman türklərin yüzbaşısı Hacı Məmmədqulu Mirzə oğlu, yəhudilərin yüzbaşısı isə David Maniş oğlu idi. Müsəlman türklər rəncbərlilik, kələğayı toxuculuğu, çarvadarlıq, sərraclıq, yəhudilər isə tacirlik edirdilər. Vergilərin müəyyən hissəsi (bağbaşı və atarpası) Məmməd bəyə çatırdı. Yəhudilərdən İsmayıl Yusif oğlunu Mustafa xan həkimlik etdiyi üçün vergidən azad etmişdi.

Sulut kəndi. 1831-ci ildə Sulut kəndi Hauz mahalına aid idi. Kəndin əhalisi müsəlman türklərdən ibarət idi. Kənd sakinləri rəncbərlilik edir, kələğayı hazırlayı, boyaqçılıq edirdilər. Paytaxtdan Fitdağdan Şamaxı şəhərinə köçürülməsindən sonra boyaqçı və toxucu ailələri Şamaxıya köçməyə başladılar. Rəncbərlər Hacı Əli bəyin torpaqlarında işləyirdilər. Kəndin yüzbaşısı Xəlil İbrahim oğlu idi. Sulut toponimi haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Sulut sözünün mənası monqol dilində "daşlı", "sulu" yer kimi izah olunur. Hazırda kənd əhalisi əsasən heyvandarlıq və bağçılıqla məşğuldur.

Qədim tarix yaşayır,
Qayası, daşı üstə,
Göydən tutub sallanır,
Basqalın başı üstə.
Od qonşusu Fit dağı,
Cənnət bağı Sulutdu.

Qəhrəmanlar ovlağı,
Cənnət bağı Sulutdu.
(Fikrət Qoca).

Haram qalası. Haram qalası İsmayılı rayonu Sulut kəndi yaxınlığında, Haram çayının sağ sahilində, çox da hündür olmayan və təbii cəhətdən son dərəcə mənzərəli bir ərazidə yerləşir. Yerli sakinlər bu qalaya "Qırxotaq" və ya "Qırxqız" qəsri də deyirlər. Gəc məhlulundan istifadə etməklə tikilən bu abidə dağılmış vəziyyətdədir. Abidə "Qırxotaq" adlandırılsa da, oradakı otaqların sayı qırxdan çoxdur. İri dəhliz yerləri aydın görünür. Fitdağ şəhəri Şirvan xanlığının paytaxtı olarkən Mustafa xanın ailəsi şəhərdən kənarda yerləşən bu Haram (Hərəm) qalasında yaşayırdı. Mustafa xanın sarayı burada yerləşirdi. Sarayın ətrafına qalın divarlar çəkilmiş, geniş həyəti salınmışdı. Haram qalası 1795-1820-ci illərdə Mustafa xan tərəfindən istifadə olmuşdur.

Talistan kəndi. Hələ 1831-ci ildə Həsən mahalına daxil idi. Əhalisi əkinçiliklə məşğul olur, tut bağlarında işləyir, barama qurdu bəsləyirdilər. Yüzbaşılar Davud Əhməd oğlu və Mikayıl Məlik Məhərrəm oğlu idi. Kənd sakinlərindən bəziləri vergiləri dövlətə deyil, Əli bəy və Cavad bəyə verirdilər. XIX əsrin əvvəllərində kənddən müxtəlif vaxtlarda Şamaxı şəhərinə, Qutqaşın mahalının Vəndam və Məmmədəğalı kəndlərinə ipək toxucusu və başmaqçılar köçmüşdür.

Cavanşir qalası. Cavanşir qalası İsmayılı rayonu Talistan kəndindən təqribən 3 km şimalda, Ağ çayın sağ sahilində yerləşir. Qala Ağ çay dərəsindən təqribən 500-600 m yüksəkdə, hər tərəfdən sərt yamac və uçurumlarla əhatələnən dağın üstündə yerləşir. Qalaya yol cənub tərəfdəndir. Qalanın tikintisində inşaat materialı kimi gəc məhlulundan, çay və qaya daşlarından istifadə olunmuşdur. Xalq şairi Səməd Vurğun XX əsrin 30-cu illərində özünün məşhur «Talistan» poeması üzərində işləyərkən bir neçə dəfə Cavanşir qalasında olub və onu nəzmə çəkib. Poemada deyilir:

Burda əsrlərdən yadigar qalan,
Üstünü çiskinlər, dumanlar alan
Böyük bir qala var dörd yanı hasar,
Daşında paslamış əski yazılar
Kimdir o sənətin böyük ustadı?
Ölməz sənətkarın, sənətin adı?.

Qala qapısı yanındakı bürclər düzbucaqlı formada inşa edilib. Düzbucaqlı formalı bürclər dairəvi və yarım dairəvi bürclərə nisbətən daha qədim tarixə malikdir. Qalanın cənub divarlarının hərbi-strateji əhəmiyyətini təsdiqləyən dəlillərdən biri də orada müxtəlif ölçülü xüsusi mazğalların olmasıdır. Onlar içəri tərəfdə bir qədər geniş, çöl tərəfə doğru isə daralan formadadır. Mazğalların hamısı əsasən adam boyu çatan hündürlükdədir. Cavanşir qalası iki hissədən ibarətdir: Əsas qala və iç qala. Abidənin şərq divarları şimal-şərq nöqtədə iç qala ilə birləşir. İç qala daha çox dağıntıya məruz qalmışdır. İç qalanın cənub və şimal künclərində, habelə cənub-qərb divarlarında bürclər yerləri mövcuddur. Onlardan birincisi silindirik, digərləri isə yarım silindirik formadadır. İç qalanın əsas giriş qapısı da elə məhz yarım silindirik formalı bürclərin olduğu cənub-qərb tərəfdədir. Maraqlıdır ki, Cavanşir qalasının tikintisində kərpicdən, ümumiyyətlə, istifadə olunmayıb. Prof.Dr. Qafar Cəbiyev hesab edir ki, qala VII əsrin sonlarında, daha doğrusu Cavanşirin ölümündən sonra və məhz onun şərəfinə tikilmişdir.

Diyallı kəndi. 1831-ci ildə Diyallı kəndi Həsən mahalına daxil idi. Əhalisi əkinçiliklə

məşğul olur, tut bağlarında işləyir, barama qurdu bəsləyirdilər. Kənd sakinlərindən bəziləri vergiləri dövlətə deyil, Əli bəy və Cavad bəyə verirdilər. Məmmədşərif Novruzəli oğlu, Məmmədəli Güllü oğlu, Həşim Həsənəli oğlu Şirvan müsəlman atlı alayının əsgərlərindən idi.

Kəndin ərazisində XIX əsrin sonlarında Şirvanın görkəmli din xadimi Hacı Məcid əfəndinin inşa etdirdiyi məscid vardır. Məscidin mühafizə vəziyyəti yaxşı deyil, torpaq sürüşmələr və baxımsızlıq nəticəsində dağıntılara məruz qalıb. Məscidin çox sayda kitabəsi olmuşdur. Məscidin həm mehrabı, həm də divarları nəbatı naxışlarla rənglənərək bəzədilmişdir. Təəssüf ki, həmin divar bəzəkləri də məhv olmaqdadır.

Kəndin şimalında dağların qoynunda dəniz səviyyəsindən 1550 metr hündürlükdə Qaranohur gölü yerləşir. Ora Talistan kəndindən də yol gedir. Əsrarəngiz gözəlliyi ilə seçilən bu təbiət abidəsi istənilən fəsildə turistlərin marağını cəlb edir.

Xanagah Qız qalası. İsmayilli rayonu ərazisində, Xənəyə (Xanagah) kəndindən 2,5-3 km şimalda, Axox çayın sağ sahilində yerləşir. Qala üç tərəfdən – şərq, şimal-şərq və cənub-şərqdən Axoxçayın sıldırım qayaları, qərb tərəfdən isə Qarasu dərəsi ilə əhatələnən hündür adayabənzər dağın üstündə ucaldılıb. Xanagah Qız qalasına yaxınlaşmaq üçün yeganə yol Qarasu dərəsindəndir. Ora isə yonulmamış çay daşı və kirəc məhlulu ilə inşa edilmiş xüsusi müdafiə divarı ilə möhkəmləndirilib. Qalaya girişin və çıxışın tənzimləndiyi buraxılış məntəqəsi funksiyası daşıyan bu divar - səddin uzunluğu 28,6 m, hündürlüyü 7 m, qalınlığı isə 1,8 m-dir. Sel suları divar-səddin çox hissəsini dağıdıb. Yalnız kənarlarda, yamaca bitişən hissələrdə divar qalıqları gözə dəyir. Tədqiqatçıların fikrincə, divar-səddin orta hissəsində üstü tağ formalı qapı yeri olub. Qala divarlarının çöl tərəfi bütünlüklə yüksək dərəcədə mailliyi olan sərt yamaclardan və sıldırım qayalıqlardan, içəri tərəfi isə xırda təbii terraslardan ibarətdir. Qalanın cənub terrası ilə üst terras arasında qalıqları aydın bilinən istinad divarı var. İç qala qalanın digər hissələrindən sərt enişlərlə ayrılır. Orada çoxsaylı daxili tikililər olduğu aydın bilinir. Onlardan yaşayış və anbar məqsədilə istifadə olunduğu güman edilir. Yonulmamış çay daşı və gəc məhlulu ilə inşa edilmiş həmin tikintilərin əksəriyyətinin bünövrə hissəsi bu gün də salamat vəziyyətdə qalmaqdadır. Xanagah qız qalasında 6 yerdə qala bürcü qalıqları olduğu bilinir. Onlardan üç ədədi şimal, bir ədədi şimal-qərb, bir ədədi şərq tərəfdə, daha bir ədədi isə üst terrasla cənub terras arasındakı istinad divarındadır. İstinad divarı üstündəki bürc dairəvi, digər bürclər isə yarım dairəvi formadadır. Salamat qalmış yerlərdə qala divarların hündürlüyü 6-7 m, qalınlığı isə 1,5 m-dir. Qalanın ümumi sahəsi təqribən 1,5 hektara bərabərdir.

Bu cür möhtəşəm müdafiə tikililəri Albaniya dövlətinin ən qüdrətli çağlarında və çox ola bilsin ki, məhz Cavanşirin hakimiyyəti illərində inşa olunmuşdur.

Mollaisaqlı yaşayış yeri. Mollaisaqlı antik və ilk orta əsr yaşayış yeri və nekropolu Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu Fazil Osmanov tərəfindən qeydə alınaraq öyrənilmişdir. O, qazıntılar zamanı bina yerləri, təsərrüfat küpləri, quyular, təknə qəbirlər və gildən hazırlanmış çoxlu sayda antropomorf və zoomorf fiqurlar aşkar etmişdir. Mollaisaqlının antropomorf fiqurları say və müxtəliflik baxımından xüsusilə fərqlənir. Torpağı ana kimi məhsuldar və müqəddəs bilən qədim insanlar qadın fiqurlarını məhz gildən hazırlamışlar.

Mollaisaqlı kəndinin sakinləri Azərbaycanın öz dilləri olan kiçik xalqlarından birinə məxsusdur. Hapitlər adlanan bu etnik qrupun hələ XVI-XVII əsrlərdə İsmayilli rayonu ərazisində yaşadığı haqqında xeyli epigrafiq xətirə abidələri vardır. Şirvan

xanlıqı dövründə Haputlu obası kimi tanınan bu etnik qrup sonralar ayrı-ayrı kəndlər salmışdır. Mollaisaqlıdan başqa Hacıhətəmli, Aşıqbayramlı, Hapıtlı kimi kəndlər İsmayılının hapıt etnik qrupuna aiddir. Hapıtların dili Qafqaz mənşəli olub, Qafqaz xalqlarının Nax-Dağıstan qrupunun Şahdağ yarımqrupuna aiddir.

Babadağ. Dəniz səviyyəsindən 3629 metr yüksəklikdə İsmayılı rayonu ərazisində yerləşən Babadağda X-XI əsrlərdə yaşamış sufildən Babakuhi Şirvani Bakuvinin - Həzrət Babanın məqamını əsrlərdir, yerli müsəlmanlar ziyarət edirlər. Babadağ ziyarətgahının Babakuhi Şirvani ilə əlaqəli olmasını Azərbaycanın tanınmış fəlsəfə tarixçilərindən Əliəjdər Seyidzadə də vurğulamış, mərhum professor Eybəli Mehriyev isə Babakuhinin tələbəsinə aid olduğunu qeyd etmişdir.

Tarixdən məlumdur ki, ilk sufilər və sufi hərəkətləri VIII-IX əsrlərdə meydana çıxmışdır. Təsəvvüf tarixçiləri tərəfindən təsəvvüf mərhələsi adlanan bu dövrdə hələ təriqətlər yaranmamışdı. Həmin dövrdə Azərbaycanda da sufilər yaşayırdı. Bunlardan Şirvani Kəbir (Böyük Şirvanlı) və Şirvani Sağır (Kiçik Şirvanlı) eyni əsrdə yaşamış, iki böyük sufidir. Onlar böyük sufi Əbu Səidin davamçıları olan və Azərbaycan mənbələrində Baba Kuhi deyə bilinən Əli ibn Məhəmməd ibn Abdullah Bakuya (ö. 442/1050) və qardaşı Hüseyn Şirvanidir (ö. 464/1072).

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Baş Qafqazın dağ keçidlərində əvvəlcə albanlar və sasanilər, daha sonra isə ərəblər tərəfindən çoxsaylı müdafiə istehkamları tikilib. Belə keçid-istehkamlardan birisi də Baba dağında olub. Elə bu gün də Quba və İsmayılı rayonlarını birləşdirən bu keçiddə «Həzrət baba» adı ilə tanınan məşhur ziyarətgah var. Hər il iyul-avqust aylarında Azərbaycanın bütün guşələrindən oraya çoxlu insan ziyarətə gəlir. Orada borana, tufana, qar və şaxtaya düşərək ölənlər də olur. «Həzrət Baba»ya həm İsmayılı, həm də Quba tərəfdən yol var. Bu yolların hər ikisi çətin keçiləndir. Prof.Dr. Qafar Cəbiyev hesab edir ki, vaxtilə Qafqazın bir çox keçidlərində olduğu kimi, orada da şimaldan olan hücumların qarşısını almaq məqsədilə Sasani qarnizonu keşik çəkirmiş. Həm Babadağ keçidində, həm də yaxınlıqdakı digər keçidlərdə növbə çəkən qarnizonlara ümumi rəhbərlik və nəzarət isə çox güman ki, Dərbənddə yerləşən əsas qarnizon tərəfindən həyata keçirilib. Beləliklə, Dərbəndə gedən yol da, Dərbənd istiqamətindən olan basqın və hücumların da bir qismi məhz buradan keçirdi. Görünür, «Babadağ» toponimi də elə bu zəmində yaranıb. Məlum olduğu kimi, bir çox orta əsr mənbələrində, xüsusən də ərəb mənbələrində Dərbəndin adı «Bab», «Bab əl-Hədid», «Bab-əl-Əbvab» və sair kimi xatırlanır. Buradan güman etmək olar ki, «Baba dağı» əslində «Bab dağı», yəni «Dərbənd dağı», Dərbəndə gedən yolun üstündə olan dağ mənasını bildirir.

Nəticə. Girdiman bələdçi klubunun üzvləri və eksperti İsmayılı rayonunun zəngin mədəni irsini öyrənmək üçün gələcəkdə də kiçik ekspedisiyalar təşkil etməyi, araşdırmaları müxtəlif jurnal və qəzetlərdə, internet resurslarda nəşr etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Girdiman bələdçi klubunun əsas vəzifəsi məktəblilərin məktəblilərə bələdçilik etməsini təşkil etməkdir. Məqsəd yuxarı sinif şagirdlərini öz həmyaşıdlarına İsmayılı tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bələdçiliyə alışdırmaqdır. Həm özləri öyrənsinlər, həm də həmyaşıdlarını öyrətsinlər. Əgər hər hansı Bakı şəhəri və ya digər rayonların məktəbliləri həftə sonlarında İsmayılına əyani görmək istəyərlərsə, Girdiman bələdçi klubuna müraciət edə bilərlər. Onlar məktəbli yoldaşlarını İsmayılının, Şirvan bölgəsinin əsrarəngiz gözəlliyi, tarixi və mədəniyyəti ilə mükəmməl şəkildə tanış edəcəklər.

IV BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN QURULUŞUNUN 100-CÜ İLİNDƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİ SİMPOZİUMU

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi (ADTA). Fond 24, siyahı 1, iş 347 və 348.

Aşurbəyli, Sara (2006). Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları.

Cəbiyev, Qafar (2003). Bura vətəndir (İsmayilli abidələri haqqında tarixi-arxeoloji-etnoqrafik очерк). Bakı: Nafta-Press.

Cəbiyev, Qafar (2015). Girdiman. Tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Elm və təhsil.

Cəbiyev, Qafar – Xəlilli, Fəriz (2017). Azərbaycanın İsmayilli bölgəsində sufizmin tarixi mərhələləri. III Beynəlxalq Həməzə Nigari Türk Dünyası Mədəni İrsi Simpoziumu Materialları, Şamaxı: 17-18 may: s. 658-660.

Copper craftsmanship of Lahij (07.10.2018). <https://ich.unesco.org/en/RL/copper-craftsmanship-of-lahij-00675>

Minorski, Vladimir (1963). Şirvan və Dərbəndin tarixi. Moskva. (rus dilində)

Mustafayev, Arif (2009). Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.

Rayon haqqında (07.10.2018). <http://ismayilli-ih.gov.az/page/10.html>

Traditional art and symbolism of Kelaghai, making and wearing women's silk headscarves (07.10.2018). <https://ich.unesco.org/en/RL/traditional-art-and-symbolism-of-kelaghai-making-and-wearing-womens-silk-headscarves-00669>

**ULULU KERİM'İN YARATICILIĞINA AİT HAYATI
GERÇEKLERİN AKSI
EXPRESS OF VITAL REALITIES IN ULULU KERIM'S CREATIVITY**

Dr. Banovsha Rzayeva

*Azerbaijan National Academy of Sciences
Department of Music Folklore, senior scientist.*

ÖZET: Ululu Kerim'in şiirlerine metin eleştirisinin patriklerinden Salman Mümtaz'ın yayınladığı "Azerbaycan el şairleri" topluluklarında rastlansa bile aşığının ömür yolu ve edebi kişiliğine açıklık getirilmemiş, hatta onun şiirlerinin birkaçı yanlış olarak diğer Kerim takma adlı aşıkların adına verilmiştir. (1.s.31).

Ünlü araştırmacı Ahliman Ahundov 1964 yılında yayınladığı "Telli saz üstadları" kitabında başka yayınlara oranla birçok şiirleri verilmiştir. Ancak bu yayında da işbu şairin ne zaman nerede doğması hakkında bilgiler verilmemiştir. (2.s.20).

Ayrıca 1978 yılında profesör Azize Caferzade'nin basmış olduğu Vardanlı Mücrüm Kerim'in "Sünbülüstan" kitabında tüm Kerim takma adlı şiirlerin Vardanlı Mücrüm Kerim'in adına verilmiştir. (3.s.52).

Güzel kalem ustası A.Şamilov, Nahçıvan'da çalışırken el aşığı hakkında böyle yanlış bilgileri ortadan kaldırmayı başarmıştır (No. 4,152).

Ulul Karim'in edebi kişiliğine son derece ilgi duyduğum için A.Şamil'in Nahçıvan'daki gazetelerde yayınlamış olduğu "Ululu Kerim'i arayan bulur" ve Ululu Kerim'i nerelidir? Adlı makalelerinden edindim. (5.s. 35.) (30660). Bu makalelerin ışığında 1997 yılında Nahçıvan, Şahbuz ilçesi hudutlarında ve Göyçe aşıklarından Ululu Kerim'in hayatı ve edebi kişiliğine ait bilgiler toplamaya başladım. Araştırmam sırasında anlaşıldı ki, Ululu Kerim'in ailesi, o küçük iken mefkur Ermenilerin işgal ettikleri Zengezur ilçesinden Şahbuz bölgesi topraklarına göç etmişlerdi. Ululu Kerim sadece Nahçıvan'da değil, aynı zamanda Zakafkasya'da ün kazanmış bir el aşığı olmuştur. O, aşık şiirinin tüm türlerine hitap ederek bir birinden güzel şiirler kaleme almıştır. Yapmış olduğum araştırma sırasında el aşığının edebi kişiliğine ait şimdiye kadar kimseye bilinmeyen şiirlerini elde ettim. Ululu Kerim edebi kişiliğine ait öyküler sonucu oluşmuş şiir ve anılar çok ilginçtir. Onların içerisinde ermeni papazının yenilmesi ve el aşığının Erzurum'da müzik meclisinde olurken yaşanan öyküler bu döneme kadar hatıralarla anılıyor. El aşığının edebi kişiliğine ait anılar ve öyküleri ve onların etkisinden kaynaklanan bir kısım şiirlerini geniş okuyucu kitlesi ile buluşturmayı amaç edinerek, bu konuda makale yazmayı karar aldım.

Kilit sözler: Ululu Kerim, folklorşünas, bilim adamı, şair, aşık, yazar, araştırmacı.

Abstract: Though there are Ululu Kerims poems in the collections called "folk poets of Azerbaijan" published by Salman Mumtaz, one of the founders of our textual criticism, but life path and creativity of the ashug have not been clarified there, even some of his poems have been published on behalf of other ashugs with pen name of Kerim by mistake (1.p.31).

Compared to other publications, most of his poems have been mentioned in the book called "Teachers of saz" of the famous researcher, Ahliman Akhundov published in 1964. However, information was not given in this publication about birth of place and date of the folk poet (2.p.20).

As well as, all poems with pen name of Kerim have been given on behalf of Vardanli Mujrum Kerim in the "Sunbulustan" book of Vardanli Mujrum Kerim published by the professor Aziza Jafarzada in 1978 (3.p52).

A beautiful pencil master, Ali Shamil, clarified Ululu Karims creativity by collecting poems belonging to his creativity when he worked in Nakhchivan (4 n .152).

Key words: Ululu, Kerim, folk, scientist, poet, ashşıq, editor, researcher.

Giriş

Aşık şiiri halk arasında geniş yayılmasına, kamuya açık olmasına rağmen, yazıya çok fazla alınmamıştır. Ortaçağlarda yaşayan aşıkların şiirleri yazılmamış, divanları derlenmemiştir. Bu dönem şairlerin şiirleri, divanları katipler tarafından yazıya alınsa da, aşık sanatına hor bakıldığından onların şiirleri ancak sözlü olarak ağızdan ağıza geçmiş, bazıları günümüze gibi gelse de, bir çoğu hafızalardan silinmiştir.

Bazen de ayrı bölgelerde ve çeşitli yüzyıllarda yazılmış aynı isim veya künyeli aşıkların şiirleri karıştırılmıştır. Bu süreçte el aşığı Ululu Karım'ın şiirleri de diğer aşıkların yaratıcılığına atfedilmiştir.

18. yüzyıldan itibaren, aşık şiirleri ile cünklerde sık-sık karşılaşılabilir. 19. yüzyılda, onların sayıları çoğalır ve periyodik olarak görünür. Destanlarımızın ve aşık şiirlerinin toplanması ve yayınlanması 20. Yüzyıldan başlanmıştır. (6.s.14). Araştırmacılar, Ulul Karım'ın hoşmalarının meclislerde ustadname olarak okunduğunu bildiriyor. Ululu Karım'ın yaratıcılığında nasihat üsluplu şiirler de fazlasıyla yer alıyor. Bu şiirlerden, "İyidir" ve "Değil" gibi hoşmalar, uzun yıllar düğünlerde ustadname olarak okundu.

1997 yılında Şahbuz ilçesinin Güneyqışlaq köyünde Ululu Kerim'in yaşam ve yaratıcılığı ile ilgili, bilgi toplarken, köyde yaşayan 78 yaşlı Mecnun Babayev bildirmiştir ki, Kerim gençlik zamanında deyirmana gitmiş ve dönmemiş. Değirmen köyden uzak bir yerdeymiş. İkinci gün, peşinden gidenler onu kendinden getmiş halde bulurlar. Çok kibar bir genç olan Ululu Karım, bu olaydan sonra doğaçlama şiirler yazmış. Konuştuğum köylüler 85-90 yaşlarındaki yaşlılardı. 1997 yılından başlayarak yaptığım araştırma sırasında bu fikri doğrulayan Güneyqışlaq köyünün sakinlerinden, 86 yaşındaki Kerim Öztürk, 91 yaşındaki Kamran Ehmedov, 78 yaşındaki Mirzafer Altun, 78 yaşındaki Mecnun Babayev ise söylüyordu ki, biz küçük iken evimizde baba ve dedelerimizin saz-söz sanatına son derecede ilgi duymasına şahit olduk. Uzun kış gecelerinde, gece yarısında, Ulul Karım'ın şiirlerinin söylendiğinin şahitiyiz. Yaşlı köy sakinleri bildirdiler ki, Ululu Kerim kendisi aşık ailesinde dünyaya gelmiş, babası el aşığı Dellek Murad olmuştur. Yaşlı köylüler Dellek Muradın eski Azerbaycan toprağı olan Zengezur ilçesinden Nahçıvanın Şahbuz ilçesinin Altın Kışlak köyüne taşındığını söylüyor. Dellek Murad ve Ululu Kerim'in hayat ve yaratıcılığına bakıldığında, her iki sanatçının yaratıcılığının ne kadar yakın olduğunu görüyoruz. Ululu Kerim şiirlerinde diyor: "Bir kamil ustaddan dersim almışam" Böyle şiirler ancak üstad-öğrenci ya da baba oğul tutumundan, nesihetinden ileri gelerek oluşan şiirlerdir. Her iki sanatçıda da fikir yaratıcılığının yakınlığı, onlarla ilgili bilgilerin doğruluğunu bir kez daha doğrulamaktadır.

Ululu Kerimle ilgili anılardan ve öykülerden etkilenerek yaranan şiirler. Güney-Kışlak köyü sakini 79 yaşlı Muzaffer Şirinov konuşmamız zamanı Ululu Kerim'le ilgili bir hatırayı aktardı. O, dedi ki, Ululu Kerim dünyasını değiştikten sonra, onun torunu Kerimkulu babasının şiirlerinin çoğunu hafızasında saklayıp, meclislerde söylemiş.

Sıcak yaz günlerinin birinde insanlar Kerimkulu'nun bahçesinde dinleniyormuş. Bu zaman uzaktan bir atlının geldiğini görmüşler. Her kes bu süvarinin kimliğini merak etmiş. Köye yaklaştığında o adam attan düşüp nehir kenarındaki pınarda yüzünü yıkayıp, sudan içer ve birden ellerini birbirine vurup neşeyle yeniden ata binip geri döner. Bunu gören insanlar, genç bir delikanlıya, atlının arkasınca gitmesini ve gelişinin nedenini öğrenmesini söylerler. Delikanlı atlının arkasınca koşarak, onu sesler ve durmasını rica eder. O, atın başını çekip durar, genc ona yaklaşarak salamlarır sonra neden bu kadar uzak yolu gelip köye girmediğini, ve çeşmeden su içerken ne için sevinç içinde geri döndüğünü sorar. Atlı Daylaklı köyünden olduğunu, tahıl biçimi zamanı Ululu Kerim'in şiirlerin kendi kendine söylediğini, ama şiirin bir beytini unuttuğunu demiş: "Ne kadar çalışsam da, hatırlayamadım. Sonunda öfkelenip ata binip Güney-Kışlak köyüne gelip Ululu kerimin torunu Kerimkuludan bu beyti sormayı karara aldım. Hava sıcak olduğundan çox susamışdım, attan düşüp pınarda el yüzümü yıkadım ve bir avuç çeşmenin suyundan içen gibi kelimeler aklıma geldi, bu yüzden de sevindim. Daha Kerimkuludan sormaya gerke kalmadı".

Ulul Karim'in şiirleri insanların zor işlerini rahatlatmaya ve manevi boşluklarını doldurmaya yardımcı olmuştur.

Güney-Kışlak köyünün bir diğer sakini Karim Musayev'in de Ululu Kerim ile ilgili söylediği öykü ilgi çekicidir. Kerim Musayev, Ululu Karim'in büyük bir ailesinin olduğunu söyledi. Emek sevdalısı el aşığı, kendi emeği ile yaşamayı sever, bu nedenle, bağıcılıkla uğraşır, insanlara bağ salmayı, kış için üzüm ve kayısı kurutmayı tavsiye edermiş. Bir gün Ululu Karim, kendi bahçesinden üzüm toplayıp yaylaya giden terekeme kabilelerine satmaya aparır. Orada, bir genç kız, nazla ona bakar ve gider. Kızın nazla ona bakmasını ve hareketini "Nahçıvan tehri" şiirinde aşık böyle yazmış: (7. Sayfa 9).

Yeri-yeri nahçıvan tehri,
Seni sevenin olarmı kahrı
Ordubad, Şerur, ordan da Cehri
Onlar sana kurban ey dağlı kızı.

Sen giydiğin o papuçlar narıncdır,
Yanaktaki güzel benin turuncdur,
Koşa Kışlak, Kolani ayrıncdır.
Onlar sana kurban ey dağlı kızı.

Araştırmam sırasında Şahbuz ilçesinin Kuku köyünde yaşayan Aşık Ferruxla Ululu Kerim'in yaratıcılığına ait öykü ve bu öykü sonucunda yaranan şiir de çok etkileyicidir. Ululu Kerim İslam dinini derinden bilen bir el aşığı olmuştur. Diğer kaynaklar arasında Ululu Karim'in Arapça ve Farsça bilgisi ve din eğitimi hakkında bilgiler yer almaktadır.

O, kendi çağındaki cahil din adamlarını şiirlerinde eleştirmiştir. Örneğin, "Yüzemez" şiirine bakalım. Ne yazık ki, bu şiirden 4 dört satır kalmış. Ululu Kerim "İslam dinini kendi yalancı varsayımları ile lekeleyen mollaları, yaratıcılığında eleştirerek, tam bir bilimden habersiz mollaları nakamil adlandırmıştır.

Ben bir derin deryayım, çuşa gelmişim
Hiçbir tekne işe yaramaz, qavvas yüzemez.
Kamil bir ustaddan dersim almışım
Nakamil mollalar bunları bilmez.

Ulul Karim'in pek çok çocuğu olmuş ve ailesini dolandırmakta zorlanmış.

Şahbuz ilçenin merkezi olduğu için, zamanın din adamları da Şahbuz köyünde yaşırdı. Taşıma araçlarının olmadığı bir zamanda, birkaç köyün sakinleri nikah kıydırmak için 40 kilometrelik bir yolu gitmek ve dönmek zorunda kalıyorlardı. Bu durum, ihtiyaç sahibi insanlar için zaten dayanılmazdı. Ululu Kerim'in de derin dini bilgisi olduğu için, az da olsa kendi yaşayışını hafifletmek hem de halka yardım amacıyla din görevlilerinin yanına gidip, rica eder ki, Güney Kışlak, Qüzey Kışlak ve Ayrınç köylerinin nikâh kesilme işlerini ona tapşırsınlar. Ulul Kerim'in bu isteği, dini merkezde oturan molla Sadıq'ı rahatsız ediyor. Bununla birlikte, Ulul Karım toplumda tanınmış, saygın bir aşık olduğu için, isteğini reddedemez. Molla yanında oturmuş diğer mollaya "izin kağıtı verin, gidib sadakasını yığsın" der. Bu sözlerden etkilenen Ululu Karım, "Kim oldu" şiiri ile onu utandırmaya ve İslamla ilgili derin bilgiye sahip olduğunu göstermeye çalışır:

Sana söyleyeyim ey Molla Sadık
Bu dünyaya önce gelen kim oldu?
On dört çardeyi-masum, on iki imam
Helalı-haramı bölen kim oldu?
Kur'an'ın zikr sayısı kaç
Ademi-Safiullah, Hatemden beri
Cebrail'in efendisi ne renk?
Cebrail'den sonra gelen kim oldu?

Şahbuz'un Vayxır köyünde yaşamış Mehrac Gafarov da kuaförmüş ve müşterilerine Ulul Karım'ın şiirlerini söylemeği severmiş. Böylece lirik şiirler halk arasında yayılmış. Mehrac Gafarov, Sovyetler Birliği zamanında 10 yıl emek kalonisine cezalandırılmaya gönderilmiş, çünkü savaş sırasında Almanlar tarafından esir götürülmüş. O, zor yıllarda, Ulul Karım'ın şiirleri ile kalbini avutduğunu söylerdi. Mehrac Gafarov, babasından Ulul Karım'ın Türkiye ve Güney Azerbaycan ziyaretini duyğunu söyledi. Bundan aydın oluyor ki, Ulul Karım'ın yakın ülkelerden gelen sanatçılarla da iyi ilişkileri olmuş. Onunla birlikte Türkiye'ye giden köylüse Ulul Karım ile ilgili anılarını döndükten sonra aktarmış: "Ululu Kerim Erzurum'da iken, açık havada şiir-müzik meclisi kuruldu. Aniden başımızın üstünden geçen turnaların sesini duyduk. Kerim turnaları bu garip yerde görecekti duygulandı, sazını eline alıp doğaçlama onlara şer koşarak öyle yanıklı sesle okudu ki, o anda gözlerimizin önünde durnalar bu yanıklı müziğin ve sesin etkisinden uçtukları semtten geri döndüler. Bu manzarayı izleyen herkes hayrete düşmüştü".

Nahçıvan Devlet Üniversitesi'nde bir öğretim görevlisi olan, Doçent Abulfaz Muhtaroglu Ululu Karım hakkında çok ilginç bir hikaye hakkında konuştu. Ululu Karım sadece Nahçıvan'da değil, aynı zamanda Transkafkasya'da da ünlü bir sanatkardı. Ermeniler, şairin ününün artmasından rahatsız olup, onu rezil etmek isterler. Ulul Karım'ın popülaritesinden daha fazla endişe duyan bir Ermeni papaz onu gözden düşürmek için Ulul Karım'e bir boğa alma isteği ile para gönderiyor ama bu boğanın renginin ne beyaz, ne siyah, ne sarı, ne kahverengi, ne kırmızı, bir kelime ile hiç bir renkte olmamasını ister. Ululu Karım parayı kabul eder ve o zamana kimi bekler ki, Ermeni papaz öküzün ne zaman geleceğini soruyor. Ululu Karım, cevaben, öküz aldığına dair bir mesaj gönderir, fakat öküzün getirilmesi söz konusu olduğunda, papazın ne Pazar, ne pazarertesi, ne Salı, ne Çarşamba, ne Perşembe, ne Cuma, ne de Cumartesi gelmesini ister. Böylece, Ululu Kerim, halkın gözünde Ermeni keşişini rezil eder.

Şahbuz ilçesindeki Kuku köyünde, köy sakinleri Ruhgul teyzeyle konuşmamı

tavsiye ettiler. Ruhgöl teyze ile konuşmamız zamanı bana bunları dedi: "Ben yeni aile kuranda 1940'lı yılların sonları idi. O zamanlar, pencerenin önünde pek çok Arapça yazılmış kağıt vardı, ama onları okuyamıyordum. Onların kime ait olduğunu sorduğumda, Ululu Kerim'in şiirleri olduğunu söylediler. Sonra kayınpederim, Ulul Karım'ın ömrünün son yıllarında ölümünü hiss ettiğini ve şiirlerinin kaybolacağından endişelendiğini söyledi. O, Kuku köyünde yaşayan Molla Fəracəcin, Kuzey-Kışlak köyünde yaşayan Molla Kurbanın, Zornel köyünde yaşayan Molla İsminin dalıca atlı göndererek onları misafir olarak evine davet ediyor. Ululu-Kerim'in evine gelince, her üç mollanı önceden hazırlanmış masaya davet ediyor. Konuklarını yedirdikten sonra, Ulul Kerim her üç molladan şiirlerini yazmasını ister. Mollalar buna bir anlam veremeseler de, sormadan söylediği şiirleri yazarlar. Bir süre sonra, Ululu Kerim'in halının değiştiğini hissediyorlar. El aşığı yatağına işareteder. Şaşkın bir şekilde misafirleri görünce şair demiş: Sizden köylerinizde şiirlerimi okumanızı ve yaymanızı istiyorum. İnsanlar okuma-yazma bilmiyorlar ve sizden başka kimsenin beni okuyamayacağını biliyorum. Ölüm bene geldiğinde, en azından şiirlerimin insanlar arasında yayılacağına emin olayım. O anda Ululu Kerim dünyasını değiştirmiş. Konuklar bu olaya çok üzölmüşler. Ruhgali Teyzenin dediğı el yazmaları da, Ulul Karım'ın kendi dili ile söylediğı ve Molla Farac tarafından kaleme alınan şiirleriydi. Ancak, dediğı gibi, kağıttaki metinleri okumak imkansızdı.

Ululu Kerim'in yaratıcılığında hayati gerçekleri yansıtan şiirleri ile birlikte, el şaririnin tüm Türk dünyasının gençlerinde ulusal bilincin oluşmasına yüksek düzeyde etkileyen şiirleri kendi içeriğine göre daha önemli sayılır. Bu tür fikirler, şairin nasihat üslupunda yazdığı şiirlerinde daha belirgindir.

Kaynaklar:

1. Mumtaz Salman. El'in şairleri, 1. cilt, "Azərneşr", Bakü, 1935. 376.s.31
2. Ahundov Ahliman. "Tellı saz ustaları", "Azərneşr", Bakü, 1964 s. 20
3. A. Cəfərzadə. Vardanlı Mücrüm Kerim'in "Sünbülüstən" romanı "Gençlik". Bakü, 1978 (3.s.52)
4. Şamilov Ali. (1985). Ululu Karimi arayan bulur. "Sovet Nahçıvani" gazetesi. 29 Haziran, sayı 152 (14493)
5. Şamilov Ali. "Ulul Kerim haralı", "Qabaqcıl" Gazetesi, 1985.22 Mart, sayı 35 (3066).
6. Azərbaycanlı aşıkaları, el şairleri. Bakü: Bilim, 1983, s.312.
7. B. Rzayeva. Nahçıvan aşık sanatı tarihinden "El aşığı Ululu Karım", "Nahçıvan" DU-nin "Qeyret" Yayınevi 2014, s. 9.

IV BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ
AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN
QURULUŞUNUN 100-CÜ İLİNDƏ
TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN
ƏLAQƏLƏRİ SİMPOZİUMU
MATERİALLARI

25-27.10.2018 | Amasiya, Türkiyə

ISBN - 978-9952-8346-1-1